

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

О.М. ПАВЛОВА

**ТОВАРНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА
В УМОВАХ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
(другої половини XVII - кінця XVIII ст.)**

МОНОГРАФІЯ

ЛУЦЬК
2019

УДК 330.34(477):338.3"16/17"

С 85

Рекомендовано вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол №3 від 28 квітня 2019 р.)

Рецензенти:

Лагодієнко В.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу, підприємництва і торгівлі Одеської національної академії харчових технологій (м. Одеса);

Ляшенко О.М. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Луцького національного технічного університету (м. Луцьк);

Ляхович Г.І. – доктор економічних наук, доцент, директор Івано-Франківського навчально-наукового інституту Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль);

Ткач В.О. – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри міжнародного туризму, готельно-ресторанного бізнесу та мовної підготовки Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

Павлова О.М.

Товарна форма організації суспільного виробництва в умовах розвитку національної економіки України (другої половини XVII - кінця XVIII ст.) : монографія / О.М. Павлова. – Луцьк : видавництво "Терен", 2019. – 480 с.

ISBN 978-617-7680-42-9

На основі архівних і документальних матеріалів, даних різних видів публікацій вивчається господарське життя України XVII – XVIII ст. у галузі сільського господарства, ремесла, промислів й мануфактур. Розглядаються товарно - грошові зв'язки та організація господарств ринкового типу.

Видання рекомендоване науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, авспірантам, здобувачам, студентам університетів, академій, інститутів, коледжів, учнів й вчителів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, всіх тих, хто цікавиться економічною історією України.

ISBN 978-617-7680-42-9

© Павлова О.М. 2019

© Видавництво "Терен", 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі та її інформаційне забезпечення.....	16
1.2. Методологія вивчення товарного виробництва України.	50
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	73
2.1. Магнатсько-шляхетське і старшинсько-поміщицьке торговельне землеробство та тваринництво.....	73
2.2. Промислові феодальні підприємства.....	94
2.3. Проникнення товарно-грошових відносин у селянські і козацькі господарства.....	144
РОЗДІЛ 3. МІСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	181
3.1. Трудові ресурси.....	181
3.2. Міське ремесло.....	207
3.3. Промисли та мануфактури.....	261

РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОДУКЦІЇ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ	295
4.1. Ярмарки, торги і базари Лівобережної, Слобідської та Південної України.....	295
4.2. Ринок Правобережжя та західноукраїнських земель..	313
4.3. Торгівля між українськими землями Росії, Польщі, Угорщини і Молдови; зародження купецтва та лихварства.....	347
РОЗДІЛ 5. ЗОВНІШНЬО-ТОРГОВЕЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ	369
5.1. Торгівля України з Росією, Польщею та іншими країнами Європи.....	369
5.2. Україна в системі транзитної торгівлі.....	411
ВИСНОВКИ	420
ДОДАТКИ	432
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	440

ВСТУП

В Україні, для формування ринкової системи господарювання, потрібні продумані новації, ефективні системні кроки, чіткий шлях до розвитку заради побудови конкурентноспроможної економіки, здатної прийняти виклики глобалізації та відстоювати національні економічні інтереси. Світове співтовариство здійснює взаємовигідні зв'язки з нашою державою. Встановилися дружні відносини з Європейським Союзом та США. Комітет з економічних реформ плідно працює над розробкою заходів, спрямованих на те, щоб підняти економіку, подолати бідність та забезпечити громадянам країни гідне життя. Реформи спрямовані в першу чергу на захист інтересів простих громадян, на забезпечення їх прав та свобод.

Формування ринкової економіки в Україні диктує необхідність вироблення своєї, національної стратегії реформування виробництва, визначення належних масштабів випуску продукції, забезпечення оптимальних обсягів реалізації товарів та отримання бажаних прибутків. Світовий досвід засвідчує, що при виборі моделі реформування економіки та її реалізації потрібно враховувати попередній господарський досвід, зокрема товарне виробництво періоду становлення та розвитку ринкового господарства, загальні та специфічні особливості з історії економіки багатьох країн світу. А. Маршалл вважав за необхідне в кожному реформаційному циклі погоджувати зміни інституційних форм з допустимими формами змін самої людини. Він писав: «У світі економіки... природа не робить стрибків... Найкоротший шлях небезпечний; прогрес слід здійснювати обережно і опиратися на експерименти» [171, с. 106,329]. При цьому можна додати: опиратися на факти і тенденції економічного життя минулих епох. З А. Маршаллом погоджувався Дж. Гелбрейт, але з деякими зауваженнями: реформа розпочинається не з уряду чи з постанов, а зі зміни поглядів на економічну систему,

розкріпачення яких є найбільш важливим завданням реформи [48, с.102].

Зростає ступінь загальності товарного виробництва як у рамках національної держави, так і у всесвітньому масштабі. Тенденція розвитку товарної економіки полягає в безпосередній суспільній формі виробництва. Зберігаючи свій всезагальний зміст, товарне виробництво у процесі взаємодії з існуючими соціально-економічними відносинами модифікується, набуває специфічної суспільної форми, забезпечує реалізацію пануючих форм власності. Ефективні форми взаємодії з ринком, ринковим регулюванням економіки закладають великі можливості приведення в дію потенціалу економіки, зокрема розвитку товарного виробництва і властивого йому ринкового механізму стимулювання і регулювання випуску продукції. Велика конкурентоспроможність – це той стратегічний показник, завдяки якому успішно досягаються такі важливі результати розвитку як добробут, науково-технічний прогрес, стійкі темпи росту, висока якість трудового потенціалу. Особливістю економіки України є те, що перед початком ринкових відносин вона не мала високорозвинених товарно - грошових відносин. Стан і майбутнє економіки визначатимуть високотехнологічні підприємства, які створюють нові продукти та послуги. Розвиток національної економіки на ринкових засадах неможливий без активного включення України в систему світових господарських зв'язків. Інтеграція України у світовий та європейський економічний простір, співробітництво з країнами - членами Європейського Союзу є досить актуальними, бо вони сприяють підвищенню конкурентоспроможності та динамічному розвитку національної економіки, добробуту і духовно - моральному відродженню нації.

У теорії і практиці товарного виробництва залишається багато недосліджених питань, аналіз яких вимагає формування і розвиток ринкових відносин в Україні. Стратегією передбачається форсований розвиток високотехнологічних галузей виробництва та відповідної

інфраструктури шляхом використання масштабних довгострокових проектів, програм. Твердим орієнтиром структурно - інноваційних змін повинні стати для України європейські стандарти і євроатлантичні цивілізаційні цінності з урахуванням нерозривних зв'язків з сусідніми державами. Зв'язок сучасного стану науки з минулими її здобутками сприяє глибшому розумінню та аналізу сучасних економічних явищ, поглибленню прогностичних висновків. Саме це і спонукало до написання даної роботи.

Дослідження товарного виробництва і торгівлі України XVII – XVIII ст. відповідає актуальним теоретичним і практичним потребам сучасності. Воно зумовлене наступними факторами:

- відсутністю фундаментальних досліджень про товарне виробництво України XVII-XVIII ст. в економічній та історичній науковій літературі;
- потребою обґрунтування концепції реформування вітчизняної економіки на ринкових засадах;
- виясненням тенденцій розвитку товарної економіки і виникненням безпосередньо суспільної форми виробництва;
- розглядом маловідомих у наукових колах аспектів зародження і розвитку ринкових структур;
- вивченням історичних типів та форм організації господарства;
- необхідністю дослідження історії економіки України періоду становлення і розвитку ринкового господарства для розбудови суверенної, соборної, демократичної, правової і соціально орієнтованої української держави.

Метою даної роботи є розгляд у контексті сучасних глобалізаційних процесів та закономірностей розвитку товарного виробництва стану товарної економіки і торгівлі в Україні у другій половині XVII – кінці XVIII ст. та тих країн, до складу яких входили українські землі протягом досліджуваного періоду з метою розуміння тенденцій загального розвитку, а також макроекономічний аналіз переростання простого товарного виробництва в різні

види розвиненого, виокремлення відповідно до сучасних теоретико-методологічних засад його характерних рис та особливостей.

Конкретизація цієї мети знайшла своє відображення в наступних завданнях:

- визначити ступінь наукової вивченості обраної теми, окреслити ті її питання, які потребують першочергового дослідження;
- дослідити феодальне товарне сільськогосподарське виробництво, показати реалізацію продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- здійснити аналіз організації та діяльності феодальних промислових підприємств по переробці сільгосппродукції та місцевих сировинних ресурсів, проаналізувати їх економічну природу;
- висвітлити проникнення товарно-грошових відносин у селянські та козацькі господарства;
- проаналізувати міське цехове та позацехове ремесло, промисли, зародження мануфактурного виробництва, ринкового господарства;
- розкрити реалізацію продукції на внутрішньому ринку, показати взаємозв'язок і взаємопроникнення різних форм торгівлі: ярмарків, торгів і базарів, асортимент товарів, форми доставки їх на продаж та головні торговельні шляхи;
- встановити напрями та обсяги збуту продукції Лівобережної, Слобідської, Південної України з Правобережжям та західноукраїнськими землями, що перебували у складі Польщі і Росії;
- конкретизувати торговельні зв'язки українських земель з країнами Західної Європи через порти Балтійського і Чорного морів;
- окреслити місце України в системі транзитної торгівлі;
- обґрунтувати тенденції розвитку простого товарного виробництва і переростання його в розвинену форму, можливості застосування при реформуванні економіки сучасної України на ринкових засадах.

Об'єктом дослідження є господарський розвиток українських земель періоду становлення і розвитку ринкового господарства (друга половина XVII-XVIII ст.), що входили до складу різних державних утворень, але переважно в адміністративно-територіальних межах Польщі та Росії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XVII-XVIII ст. Початковою межею є національно-визвольна боротьба українського народу проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої (Польща), яка розпочалася в 1648 році під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького. Прийняття елітою козацької України протекції московського царя та реалізація її умов, зафіксованих у договорі 1654 року, продовжує мати ще й нині чимало дискусійних, а то й просто нез'ясованих питань. За умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.), підписаного між Польщею і Московською державою (Росією), Україну по Дніпру було поділено на дві частини. Лівобережжя залишалося у складі Московської держави, Правобережжя, окрім Києва і прилеглих містечок і селищ, поверталось знову Польщі. Запоріжжя мало бути під владою обох вищеназваних держав, але фактично підлягало лише Московській державі. Статус України у її складі визначався окремими статтями та царськими грамотами, універсалами гетьманської адміністрації. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі зберігалися адміністративні установи і органи, створені ще під час національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (полковий устрій, військо, суд, податкова та митна системи). Закарпатська Україна у розглядуваний нами період перебувала під владою феодалів Угорщини, залежних від австрійських Габсбургів. Буковина входила до Молдовського князівства.

Більша частина українських земель перебувала у складі Польщі. В адміністративному відношенні поділялася на 6 воєводств: Белзьке (Белзький, Бузький, Городельський, Грабовецький, Любачівський повіти), Брацлавське (Брацлавський і Вінницький повіти),

Волинське (Володимирський, Ковельський, Кременецький і Луцький повіти), Київське без Києва (Київський, Житомирський і Овруцький повіти), Подільське (Кам'янецький, Летичівський та Червоноградський повіти), Руське (Галицьке, Львівське, Перемишльське, Сяноцьке староства і Холмська земля). Така система адміністративного поділу, майже без істотних змін, залишалася до кінця XVIII ст.

Кінцева межа – це період розпаду Речі Посполитої як держави. Згідно з договором між Австрією, Росією і Пруссією, 5 серпня 1772 року відбувся перший поділ Польщі. З українських земель до Австрії було приєднано: Руське воєводство, частину Холмської землі, майже все Белзьке воєводство, окрім містечок Коритниці і Дубенки, та 28 сіл, частину Подільського воєводства по річці Збруч (Червоноградський повіт), частину Кременецького повіту Волинського воєводства з містечками Підкамінь, Залізці і Збараж, загальною площею 56,2 тис. квадратних кілометрів. 1775 року, згідно з договором з Туреччиною, Австрія прийняла до своїх володінь Буковину. Внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів до Росії спочатку відійшла Правобережна Україна, пізніше - Західна Волинь.

Територіальні межі окреслені кордонами сучасної України, але особливості обраної проблеми дослідження вимагали виходу частково за ці рамки для визначення основних напрямків розвитку товарного виробництва в Україні і торговельно-економічних зв'язків та їх порівняння в тих країнах, до складу яких входили українські землі в період, який розглядається.

Для досягнення поставленої мети застосовувався комплекс різних загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, які доповнювали і взаємно збагачували один одного. Це дозволило всебічно вивчити об'єктивну економічну реальність. Теоретичним підґрунтям дослідження, системоутворюючим підходом до аналізу економічних явищ і процесів послужила цивілізаційна

парадигма суспільного розвитку, на якій базується сучасна економічна теорія.

Конкретні наукові результати отримано з використанням таких методів:

- об'єктивність зумовила вивчення, узагальнення даних та інформації про товарне виробництво на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел і літератури відповідно до предмета вивчення. Об'єктивний підхід вимагав висвітлювати явища минулого на базі пріоритетності фактів, документальних, особливо неопублікованих матеріалів, на комплексному використанні даних у поєднанні із спеціальними методами економічних досліджень;
- історизм проявлявся в послідовному розгляді соціально-економічних умов економічного зростання, передбачав вивчення економічних явищ у динаміці, визначав етапи розвитку. Взаємозв'язок історичного та логічного аналізу не обмежувався тільки пошуком конкретно-історичних фактів дослідження, але і розкривав питання сходження від конкретного до абстрактного як теоретичного рівня наукового пізнання, з'ясування особливостей товарного виробництва на українських землях у складі різних держав;
- аналіз і синтез давав змогу більш глибоко проникати у внутрішню структуру товарного виробництва, зрозуміти початковий етап переростання простого товарного виробництва в розвинене. За допомогою аналізу відкривалося суттєве в явищі, а синтез показував характерні прояви на поверхні економічної дійсності;
- системний підхід дозволяв розглядати товарне виробництво і торгівлю на декількох рівнях: регіональному, галузевому і на рівні окремої виробничої одиниці – закладу, бачити їх як цілісний організм, що перебуває в безперервній взаємодії з природою і суспільством;

- економіко-статистичний метод, глибоке вивчення статистичних даних з питань головним чином сільськогосподарського виробництва сприяло групуванню його структур, допомагало визначати динаміку основних показників;
- наукове абстрагування, формалізація давали можливість помітити суттєві ознаки, стадії розвитку промисловості (кооперації праці та мануфактури), види розвиненого товарного виробництва, визначити рівень економічного розвитку взагалі, правильність оцінювання економічних явищ;
- порівняльний метод давав можливість зіставляти однотипні форми виробництва продукції з урахуванням певної економічної ситуації, способи і форми реалізації одних і тих самих товарів для виявлення спільних рис та відмінностей, визначити уроки минулого для використання їх у нашому сьогоденні.

Для розгляду окремих проблем використовувалися методологічні принципи проблемно-хронологічного підходу, положення класичної та сучасної економічної теорії, теоретичні та практичні напрацювання вітчизняних (В.Д.Базилевич, З.Г.Ватаманюк, С.М.Злупко, П.М.Леоненко, С.М.Панчишин, А.О.Пантелеймоненко та П.І.Юхименко), представників діаспорських (Б.Д.Гаврилишин, С.О.Бородаєвський, І.С.Коропецький, О.М.Субтельний) і визнаних зарубіжних (В.С.Автономов, М.А.Барг, М.А.Блауг, В.І.Буганов, Д.К. Гелбрейт, Ф.Я.Полянський, Н.О.Токаші, Д.В.Хикс, Й.А.Шумпетер) науковців економічної науки з проблем товарного виробництва, особливостей та закономірностей його розвитку, періодичні видання, матеріали науково-методичних конференцій. При виконанні роботи було використано також законодавчо-нормативну базу Польщі і Росії XVII-XVIII ст., до складу яких у цей час належала переважна більшість українських земель. Це забезпечувало, у першу чергу, розуміння правової основи економічної політики на українських землях.

Використання названих вище методів сприяло розкриттю обраної наукової проблеми, новому трактуванню багатьох маловивчених питань простого товарного виробництва України XVII- XVIII ст., його переростання в різні види розвиненого. Продуктивним, на нашу думку, виявився методологічний підхід, який вперше з'явився в теорії пізнання всесвітньо відомого філософа І.Канта і полягає в тому, що дослідник, зокрема й економіки, повинен звертати увагу на свідомість людини, її уявлення про себе і суспільство. Науковця повинно цікавити не виробництво взагалі, а виробництво як форма життєдіяльності конкретних осіб з усіма їхніми ціннісними орієнтаціями. У центрі вивчення повинна бути людина з її інтересами, потребами, життєвою позицією, а не лише кількісні показники її діяльності.

Комплексне дослідження важливої наукової проблеми сприяє новому підходу до розв'язання низки важливих проблем: глибокого аналізу та розробки теорії перехідної економіки, осмислення особливостей утвердження ринкових відносин в Україні та подальшого їх розвитку, розуміння особливостей становлення й формування структури та змісту товарного виробництва в сучасних умовах. Основні положення, висновки, фактичний матеріал, зібраний автором, можуть бути використані для подальшого вивчення даної теми та суміжної проблематики, зокрема економіки України періоду становлення і розвитку ринкової економіки. Отримані наукові результати, обґрунтовані теоретичні положення і висновки є помітним внеском у розробку економічної теорії.

У рамках розгляду товарного виробництва в окреслений хронологічний період були сформульовані такі нові теоретичні положення, які полягають у наступному:

- обґрунтовано товарний характер виробництва продукції на феодалних і казенних (державних) підприємствах централізованої і розсіяної (гетерогенної) мануфактури, розкрито роль найманої

- праці, зокрема серед майстрових людей, досліджено форми та розміри заробітної плати;
- доказано, що магнатсько-шляхетські багатогалузеві господарства (фільварки) Правобережної України та західноукраїнських земель, великі поміщицькі, старшинські землеробські і тваринницькі маєтки Лівобережної, Слобідської і Південної України перебували на стадії переростання простого товарного виробництва в підприємницький вид розвиненого;
 - встановлено проникнення в селянські і козацькі господарства товарно-грошових відносин, доведено становлення на Запоріжжі фермерства як вияву загальноцивілізованої закономірності розвитку товарного виробництва в умовах модернізації сільського господарства на ринкових засадах.

Удосконалено:

- методологію дослідження товарного виробництва в історико-хронологічному та проблемно-концептуальному аспектах з урахуванням сучасного стану розвитку економічної науки;
- особливості оренди в товаризації продукції козацьких і селянських господарств, феодальних маєтків, промислів, розкрито соціальне і майнове становище орендарів;
- аналіз внутрішньої торгівлі, показано її форми: ярмарки, базари, торги, їх вплив на збільшення обсягів випуску товарної продукції. Конкретизовано асортимент товарів, їх вартість, визначено найважливіші торговельні сухопутні та річкові шляхи, з'ясовано роль міського управління та адміністрації феодальних маєтків у зміцненні торговельно-економічних зв'язків.

Дістало подальший розвиток:

- пояснення значення територіального поділу праці в пошкваленні торговельно-економічних відносин між

окремими районами, деталізовано формування національного ринку;

- розкриття діяльності селітряних торговельних компаній по забезпеченню сировиною російських казенних порохових підприємств;
- обґрунтування реалізації продукції магнатських фільварків, поташних промислів і мануфактур на зовнішньому ринку, визначено країни Західної Європи, де вона збувалася.

Найважливіші положення монографії доведено до рівня практичного використання. Матеріали, в яких показано виробничий досвід минулого товарного виробництва, можна використовувати при перебудові та реформуванні економіки сучасного українського суспільства, при пошуках способів переходу малих і середніх підприємств на місцеві сировинні ресурси, на вишукування нетрадиційних джерел енергії, підтримки сімейних, малих та середніх підприємств, на розробку нормативно-правової бази, яка б захищала національного виробника, забезпечувала б рівні умови розвитку різним формам господарських структур ринкового типу.

Результати дослідження можуть бути використані управліннями економіки обласних державних адміністрацій, районними та обласними управліннями сільського господарства і продовольства, переробної та харчової промисловості при організації і діяльності постійних, сезонних та сімейних товариств, підприємств по переробці сільськогосподарської продукції, місцевих сировинних ресурсів.

Положення, що стосуються особливостей формування ринкових відносин у Польщі, Росії та в інших країнах Східної і Західної Європи, відзначаються новизною, мають пряме відношення до процесу вироблення основних принципів інтеграції України в Європейський Союз, а також до створення концептуальних засад економічної політики держави.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Стан наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі та її інформаційне забезпечення

Питання розвитку товарного виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Україні періоду становлення і розвитку ринкової економіки (XVII-XVIII ст.) належать до числа маловивчених. До останнього часу вони не стали предметом спеціального дослідження. Тільки окремі аспекти розглядалися в працях учених нашої вітчизни та за рубежем, переважно в тих країнах, до складу яких у XVII- XVIII ст. належали землі України. Це – Польща, Росія, Молдова, Угорщина.

Серед вітчизняних учених насамперед слід назвати праці І.О. Гуржія [58; 59; 60] та В.Є. Задорожного [88], присвячені вивченню товарного виробництва і торгівлі в Україні у період кризи феодалізму, головним чином за першу половину XIX ст. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва XIX ст. і до сьогодні зробив С.М.Панчишин [212]. Економічні явища і процеси XVII - XVIII століть, за винятком окремих спорадичних фактів, не вивчалися, бо не входили до кола розглядуваних завдань, але допомагали краще зрозуміти закономірності розвитку товарного виробництва і торгівлі у досліджуваній нами період. Господарський розвиток Лівобережжя XVII – XVIII ст. був предметом вивчення М.Є.Слабченка[260; 261]. Генезису капіталістичних відносин на Лівобережній і Слобідській Україні зазначеного періоду присвятив декілька праць професор О.М. Пономарьов [245; 246]. Він показав становлення мануфактурної промисловості в названих регіонах, вищу і нижчу стадії її розвитку, розглянув ринки збуту продукції мануфактурних підприємств.

У монографії Т.А.Балабушевич розглядаються основні закономірності еволюції системи землеробства на західноукраїнських землях другої половини XVIII ст., показується зв'язок сільського господарства з внутрішнім і зовнішнім ринками, досліджується роль і значення товаризації виробництва для підвищення рівня розвитку господарства[16]. Міське цехове ремесло, зародження ринкових відносин у ремісничо – промисловому виробництві міста Львова, текстильні мануфактури на західноукраїнських землях вивчав Я.П. Кісь [114; 115; 116]. Окремих питань та аспектів зазначеної проблеми різних регіонів України торкалися у своїх роботах дослідники В.І. Дубровський [75, с. 369-388], В.О. Голобуцький [51], О.І. Гуржій [61, с. 17-28], В.Ф. Інкін [102 ; 103, с.168-177], Я.Д. Ісаєвич [104, с.189-197; 105, с.27 -28], Г.І.Ковальчак [119], О.С. Компан [120], В.О. Маркіна [167, с. 83-98; 169, с. 337-346], А.Г.Мельник [173, с. 96-101], О.О. Нестеренко [194], В.В.Нечитайло [196], В.А. Смолій [266, с. 13-21], М.Ф. Тищенко [325, с. 329-345] та А.К. Швидько [365]. Соціально-економічне становище Закарпаття XVIII ст. розглядається в працях І.Г. Коломийця [132] та І.Г.Шульги [369; 370; 371, с. 35-52]. Останній показав втягнення феодальних господарств у товарно-грошові відносини, проникнення їх у сільське господарство, звернув увагу на торговельні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями та країнами. Економічний стан Буковини феодального періоду, переважно її північної частини, у тому числі й товарного виробництва і торгівлі, вивчали Г.К. Кожолянко [122] та Ф.П. Шевченко [363]. У їхніх працях зроблено аналіз розвитку сільського господарства, промислів, мануфактур і торгівлі.

Окремих питань та аспектів товарного виробництва України другої половини XVII – XVIII ст. торкалися у своїх працях вчені української діаспори, імена яких до недавнього часу замовчувалися. Американський вчений українського походження, іноземний член НАН України, президент Міжнародної української економічної асоціації І.С.Коропецький у праці ” Деяко про минуле, недавнє

минуле та сучасне української економіки” подає маловідомі сторінки товарного виробництва України досліджуваного періоду, пропонує схеми періодизації української економічної історії, поміщає цікаві роздуми над нагальними економічними проблемами сьогоденної України[137]. На основі глибоких знань, з позицій західноєвропейської економічної науки розглядаються деякі явища товарного виробництва України минувшини у фундаментальній праці С.О.Бородаєвського ”Історія кооперації”[26].

Торговельно – економічні зв'язки на Закарпатті у XVII-XVIII ст. ґрунтовно досліджені в 4-х томній монографії О.К.Мицюка “ Нариси з соціально – господарської історії Підкарпатської Русі”[187].

Названа проблема настільки важлива, що її виділяє вітчизняна навчальна література, зокрема підручники С.М. Злупка «Історія економічної теорії» [91], «Основи економічної теорії» за ред. А.А. Чужна [205], Г.Н. Климка [206], «Економічна теорія: політекономія» за ред. В.Д. Базилевича [78], «Політекономія» (головн. ред. Ю.В. Ніколенко) [215]. Два останні видання помістили навіть спеціальні глави. У першому – «Форми організації суспільного виробництва та їхня еволюція» [78, с. 115-153], у другому – «Товарне виробництво – основа ринкової економіки» [215, с. 119-159]. Досліджувана тема знайшла відображення в ряді посібників: «Загальна економічна теорія» за ред. І.В. Буяна [90], «Економічна теорія» за ред. Є.М. Воробйова [44], «Економічна теорія: макро та мікроекономіка» (ред. З.Г.Ватаманюк та С.М.Панчишин) [77].

Серед російських учених заслуговують на увагу роботи В.І. Буганова [34], І.Д.Ковальченка [131], Л.В.Милова [184], В.М.Миронова [185], Ф.Я. Полянського [228], П.Г. Риндзюньського [249] та Ю.О. Тихонова[329], які займалися вивченням всеросійського ринку. Не обминули вони й товарне виробництво та торгівлю Лівобережної й Слобідської України, які перебували у складі Росії. А такі вчені, як О.І. Баранович і П.К. Федоренко, спеціально займалися вивченням соціально-економічного розвитку

України доби пізнього феодалізму. О.І. Баранович досліджував магнатські фільваркові господарства Волині XVIII ст., показав їх еволюцію в напрямі зміцнення економічних зв'язків з ринком, відмічав збільшення реалізації зерна на продаж [17; 18, с. 148-159]. У збільшенні посівних площ і поліпшенні обробітку землі, пожвавленні ринкових зв'язків учений вбачав, при сприятливих умовах, зародження капіталістичних відносин пруським шляхом, але при цьому не визнавав вирішальної ролі товарного виробництва. Металургійне виробництво Лівобережжя, механізоване за допомогою енергії водяного млинового колеса, стало об'єктом вивчення П.К. Федоренка [338]. Він установив, що водяний металургійний млин (рудня) являв собою початкову форму великої капіталістичної мануфактури. Дослідження російських учених сприяли більш глибокому розумінню поставленої проблеми.

У теоретичному плані важливе значення щодо в'яснення суті товарного характеру виробництва феодальних господарств мають праці Б.Ф. Поршньова [213; 214] і В.О. Дорошенка [71, с. 123-136]. Учені підкреслюють, що феодальний маєток був товарним настільки, наскільки він феодальний. Виробництво продукції на продаж не мало нічого спільного з розвитком ринкового господарства. Виручені від реалізації продукції гроші витрачалися на розкішне життя, а не для розширення виробництва і нарощування обсягів випуску товарів. Із твердженнями Б.Ф. Поршньова та В.О. Дорошенка не погоджуються І.А. Булігін [35, с. 238], К.Й. Індова, О.О. Преображенський, С.М. Троїцький [36, с. 65-90], О.М. Чистозвонов [351, с. 48-59; 352, с. 3-103], які вважають перехід феодального господарства до товарного виробництва як ознаку порушення його натуральної замкненості, появу елементів ринкових відносин. Неоднозначно оцінюється застосування примусової найманої праці у фільварках на Правобережній Україні і на західноукраїнських землях. В.О. Маркіна [170, с. 246-267], І.В. Созін [273, с. 112-158] і Г.А. Яценко [379, с. 73-81] розглядають її як один з етапів формування

вільнонайманої робочої сили капіталістичного типу. Д.Л. Похилевич, навпаки, вбачає у феодальному найомі лише приховану панщину [216, с. 44-53], яка під впливом ринку не послаблювала, а посилювала феодальне виробництво. Перетворення відробіткової ренти на систему праці та найом феодального типу, що лежали в основі товарного панщинного виробництва, зближували його з капіталістичним. На думку С.Д. Сказкіна, у Східній Європі феодализм, зазнаючи впливу ринкових виробничих відносин західноєвропейських країн, пристосовувався до нових економічних реалій [292, с. 208-346]. Подібна ситуація спостерігалася й в Україні.

Польські вчені Ф. Буяк [395], С. Гошовський [409; 410], С. Кутшеба [419], Я. Рутковський [447], С. Соханевич [450] та Л. Харевичова [398, с. 347-374], вивчаючи на великому фактичному матеріалі феодальну економіку своєї країни, наводять важливі відомості, а інколи присвячують і цілі монографічні праці товарному виробництву, внутрішнім і зовнішнім торговельно-економічним відносинам на західноукраїнських землях і на Правобережній Україні в другій половині XVII-XVIII ст., які в цей час перебували в межах Речі Посполитої. Вивченню міського ремесла, цехових ремісничих корпорацій на західноукраїнських землях Польщі присвятили свої роботи Я. Гольберг [404] та А. Стжелібош [451, с.568-573]. Помітний внесок у визначення цін на сільськогосподарську продукцію, різні види товарів на внутрішньому ринку українських земель зробив С. Гошовський [408, 410, с. 95-112]. Його наукові проекти продовжували С. Мільчарський [433] та Н. Модурович-Урбанська [436], котрі поглибили вивчення торговельно – економічних зв'язків, цінової політики Польщі на українських землях. В. Серчик досліджував магнатське господарство Подільського воєводства, показав його тісні зв'язки із внутрішнім і зовнішнім ринками [449]. Я. Лекевічова висловила цікаві роздуми щодо прибутковості окремих галузей маєтків великих землевласників [420; 421]. Вона стверджує, що з метою збільшення прибутків феодали займалися

підприємницькою діяльністю, організовували мануфактури та промисли, на яких перероблювалася сільськогосподарська продукція. Автором ґрунтового дослідження про виникнення та діяльність польської мануфактури є В. Куля [416]. Українські мануфактурні підприємства не розглядалися. Очевидно, це не входило до його наукових завдань. Мануфактурну проблему поглиблювали І.Турнау [457], Я. Паздур [438, с. 321-334] і Є.П'ятковський [439, с. 37-52]. Безпосередній зв'язок шляхетських маєтків з процесами, що відбувалися в селянських господарствах, досліджували Б. Барановський [396] і С. Каковський [397]. Є. Топольський з'ясував вплив товарності магнатських і шляхетських господарств на посилення феодальної експлуатації селян і зростання феодальної ренти [458]. Н. Мадурович [431, с. 205-225], Ф.Мончак [435] і А.Фальновська [401, с. 180-186] показали залежність її від рівня розвитку фільварково-панщинної системи господарювання, а також розшарування селянства. Б. Зентара стверджував, що фільварки були важливим етапом первісного нагромадження, але нічого спільного з первісним нагромадженням у країнах Центральної та Східної Європи не мали [464, с. 3-47].

На увагу заслуговує книга В.Кулі "Економічна теорія феодального устрою. Спроба моделі", де відповідно до нових методологічних підходів, подається господарський розвиток східно – і центральноєвропейських країн доби становлення і розвитку ринкової економіки [417]. Під час її обговорення Б.Барановський [388, с.539 - 544], С.Боровський [391, с. 3 - 20], І.Рихлікова [445, с. 317 - 335] визнавали новизну запропонованого автором методу вивчення економіки феодального виробництва Польщі. Разом з тим частина дослідників, наприклад, М.Рожицька – Гласова [442, с. 4 – 7; 443; 444], відзначала, що запропонований підхід має чималі відхилення від основного напрямку господарського розвитку Польщі, зокрема на її українських землях. Ц.Бобинська [390, с.441 - 448], Ф.Мелчарський [434, с. 670 - 678], Ф.Мончак [435, с.681 – 708] указували на необхідність комплексного

підходу до вивчення внутрішнього ринку в тісному зв'язку з економічним становищем та можливостями подальшого розвитку селянських і феодальних господарств. При цьому відзначали обмежені можливості даних статистики при вивченні феодальної економіки, коли нерідко були відсутні необхідні статистичні показники для аналізу економічних явищ і процесів. Рекомендовалося користуватися при вирішенні поставлених завдань перевіреними впродовж багатьох століть традиційними методами. На обережність застосування нового методу вивчення економіки феодалізму вказував безпосередньо і сам В.Куля в роботі "Проблеми та методи господарської історії"[418]

При обговоренні проблем загальноєвропейської економічної кризи XVIII ст. на XIII Міжнародному конгресі істориків у Москві Є. Топольський виступив з доповіддю, у якій висунув тезу про XVIII ст. не стільки як про кризу, скільки як про диспропорцію в різних галузях господарства та в різних частинах європейського континенту [333; 456]. Він виділяє два основні типи феодальних товарних господарств. Перший – панський маєток, продукція якого надходить на зовнішній ринок; другий – багатогалузеве феодальне помістя, котре базується на грошовому чинші. Питанням урожайності зернових культур, аналізом його показників займалися А. Вавжинчик [460, с. 103-118], А. Вичанський [461, с. 251-273], Л.Житкович [466, с. 437-491], А. Манчак [430, с. 246-249], І. Рихлікова [446, с. 311-336], М. Рожицька-Гласова [443, с. 163-186] і В. Щигельський [452, с. 151-161]. Внутрішній і зовнішній ринки (XVIII ст.) вивчали А. Воровіч [462, с. 15-47] та З.Гульдон [405]. Останній досліджував магнатські господарства Львівщини і Поділля, показав експорт зерна, виробів промислів та мануфактур, напівфабрикатів з подільських володінь вельмож Жевуських. Висвітлив також питання про зв'язки фільварків з галицькими і подільськими ярмарками, базарами і торгами. Але на ряд питань автор не дав відповіді. Не з'ясував причини, чому магнати Жевуські вивозили збіжжя до Гданська через територію Галичини, а галицьке зерно продавалося на

місцевому (внутрішньому) ринку. Припущення З. Гульдона про низьку врожайність зернових культур на землях магнатів Жевуських не відповідає дійсності, про що переконливо доказала Т.А. Балабушевич у своїй роботі «Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст.» [16]. А. Хомецький розглядає виробництво хліба на ринок у подільських маєтках магнатів Любомирських [400]. Вивчаючи зернове господарство Малої Польщі, реалізацію його продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, деякі автори феодальні маєтки Східної Галичини і Волині безпідставно відносять до малопольських земель. Праці польських учених мали важливе значення для вивчення товарного виробництва Галичини та Правобережної України, які перебували у складі Польщі і зазнавали впливу пануючих соціально-економічних процесів даної країни.

Побіжно товарне виробництво, зовнішньоекономічні торговельні зв'язки західноукраїнських земель розглядають учені Австрії: А. Айгнер, Г. Бідерман, А. Бравер і Л. Мізес [386; 392; 393; 432]. Окремі питання економіки Закарпаття феодального періоду висвітлюються історико-економічною наукою Угорщини, але його господарське становище розглядається поверхово з найдавніших часів і до середини XX ст. Виробничу діяльність Мукачево-Чинадіївської домінії вивчав Т. Легоцький [422; 423]. Стаття П. Паха, присвячена первісному нагромадженню капіталу в Угорщині, торкається лише деяких питань формування і розвитку товарного капіталістичного підприємництва на Закарпатті в період феодальної епохи [453]. Соціально-економічні відносини Закарпатського краю доби становлення ринкової економіки, серед них і виробництво товарного характеру, розглядають учені Словаччини. Це – П. Гапак, А. Гараксим і К. Ребро [406; 407; 440]. Молдовські та румунські дослідники, вивчаючи господарське минуле своїх країн, наводять окремі відомості, головним чином про торговельно-економічні зв'язки з Буковиною та іншими частинами України в XVII-XVIII ст. Сільськогосподарський ринок Бессарабії, у тому числі й Буковини, був у полі зору дослідження І.О. Анцупова [3].

Економічні зв'язки Молдови з Львовом вивчала О.М. Подградська [217]. Соціально-економічні зв'язки Молдови з Україною з найдавніших часів і до початку XIX ст. висвітлював М.О. Мохов [188]. Таким чином, вітчизняними та зарубіжними вченими проведена значна робота по вивченню товарного виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі України періоду становлення ринкового господарства. Але ряд питань не знайшло достатнього висвітлення, окремі аспекти розвитку товарно-грошових відносин охарактеризовано поверхово, побіжно або навіть зовсім не згадано. Потребують глибшого вивчення питання розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві і промисловості, недостатньо показано роль міст у системі товарного виробництва, зв'язок магнатських, шляхетських, старшинських, поміщицьких і селянських господарств із внутрішнім і зовнішнім ринками, переростання простого товарного виробництва у розвинене. На початковій стадії перебуває вивчення торгівлі як галузі виробничої діяльності. Товарне виробництво і торгівля не розглядалися як історично закономірний етап розвитку суспільної форми організації виробництва.

Інформаційну базу монографії склали неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. Архівні умовно поділено на три групи: 1) матеріали і документи центральних урядових установ Польщі і Росії: королівські, царські, імператорські грамоти, накази, інструкції, декрети, постанови, розпорядження воєводських адміністрацій, рішення і постанови сеймів та сеймиків Польщі, акти гродських, земських, комісарських і підкоморних судів, цехові статuti, документація старостинської (місцевої) адміністрації, рішення міського та сільського управління; 2) ревізії, інвентарі магнатських, шляхетських і церковних володінь, староств, воєводств, описи королівських маєтків, замків, скарги феодалів один на одного про грабежі, напади, розорення, прохання феодалів, купців і міщан до королівської адміністрації та уряду, приватно – правові акти, що характеризують

становище селян, міщан, купців, заповіти, орендні угоди, записи, зобов'язання, різні майнові та фінансові справи; 3) нарративні (оповідні) джерела: літописи, хроніки, записи вітчизняних та зарубіжних очевидців, мемуарна література, історико – географічні твори. У процесі написання тексту використано документи 34 фондів 12 вітчизняних та зарубіжних архівів, матеріали 3 відділів рукописів наукових бібліотек України, близького та далекого зарубіжжя. Основну джерельну базу склали матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Києві [347] : ф. 11. Житомирський гродський суд. 1582 – 1796 рр.; ф. 22. Кременецький земський суд. 1566 – 1799 рр. ; ф. 25. Луцький гродський суд. 1558 – 1790 рр. ; ф. 30. Оликська ратуша. 1596 – 1799 рр. ; ф. 43. Брацлавський земський суд. 1639 – 1779 рр. ; ф. 50. Комісарський суд Подільського воєводства. 1600 – 1776 рр. ; ф. 128. Києво – Печерська лавра. 1715 – 1924 рр. ; ф.856. Особистий фонд В.Л. Модзалевського. 1888 – 1920 рр. ; ф. 1387. Барська ратуша. 1659 – 1768 рр. ; ф.1401. Нилянський магістрат Ковельського повіту Волинського воєводства. 1586 – 1735 рр.

Архівні матеріали представляють переважно документи, що збереглися до нашого часу, від діяльності гродських і земських судів. Суди мали визначене коло своєї діяльності. Земський розглядав головним чином цивільні справи феодалів. Канцелярія суду мала так зване « право вечности », тобто право надання юридичної сили різним документам (контрактам, угодам, заповітам тощо). До компетенції гродського суду входив розгляд кримінальних справ відповідно до чотирьох так званих артикулів (напрямів): « ... о наезд кгвалтовный на дома шляхетцкие, кгвалт в местах наших, с пожегу и разбои на дорогах, о кгвалтоване панен и невест, о злодейство, о фальш, о голову шляхецкую » [139, с. 140]. У судах, залежно від характеру розгляду справ, велося декілька книг: декретові, записові та поточні. У декретові (*libri decretorum*), що велися тільки під час судових засідань, заносилися лише судові протоколи з кримінальних і цивільних справ.

Записові (*libri inscriptionum*) мали деяку аналогію із сучасними нотаріальними книгами. До них вписувалися різні приватно – правові документи: дарчі, купчі, боргові, продажні, контракти, договори та ін. Крім них, сюди заносилися королівські грамоти, привілеї, сеймові конституції, інвентарі, ревізії міст, містечок, селищ, привілеї на землю, ліси, промисли з їх детальним описом (більшість із цих привілеїв в оригіналі вже не існує). Записувалися ухвали про податки і мита, інвентарні описи маєтків, замків з багатьох воєводств за різні роки. Поточні книги призначалися для скарг, «сведетельств» (оглядів), реляцій (донесень) возних, заяв, повідомлень найрізноманітнішого характеру і змісту.

Враховуючи важливе значення книг, польський уряд вживав ряд заходів, спрямованих до їх тривалого збереження. Книги зберігалися «у скринях моцных за тремья замками». Але вони до нашого часу збереглися не повністю. Більшість їх була знищена під час військових дій, пожеж, набігів турецько – татарських орд. Значних втрат актові книги зазнали в роки Другої світової війни. Частину книг фашистські загарбники вивезли до Німеччини, інша згоріла разом з будинком, де зберігалися. У післявоєнний період до Києва було перевезено 1175 книг [182, с. 161]. 96 надійшло з Державного архіву Мінської області (Білорусь) [121, с. 41]. 187 книг, в основному документів з Кременецьких земських судів, зібрали і систематизували співробітники ЦДІА України у Києві з розсипу. Нині тут зберігається 2119 актових книг (до Другої світової війни нараховувалося 6027). Це становить, за підрахунками акад. НАН України Я. Д. Ісаєвича, лише 35,1 % від їх довоєнної кількості [106, с. 146]. У збереженому масиві джерел 936 книг або 44 % від усієї кількості належить до судових установ Волинського воєводства.

Документи фондів 11, 22, 25 та 43 містять заяви, скарги, свідчення, показання королівських возних, описи заподіяних збитків під час нападів на маєтки, донесення про вручення позовів до суду, постанови судових установ, різноманітні приватні записи, акти введення у володіння

маєтками. У них поміщається розпорошена інформація про феодальне землеволодіння, ремісниче виробництво, роботу промислів, фільварків, селянських господарств, збут виробничої продукції на ярмарках, базарах і торгах. Повідомлення про цехових майстрів, підмайстрів, учнів, позацехових ремісників, «грабовні», описи, будова цехових корпорацій зберігаються в документах фондів 30,1387, 1401 цього ж архіву.

За своєю інформацією архівні актові книги – невичерпне джерело повідомлень, даних, фактів про економічне життя України XVII – XVIII ст. Велика джерельна значимість неодноразово підкреслювалася в науковій літературі. Підтвердженням цього є такі монументальні видання, як «Архив Юго-Западной России» (35 томів), «Akta grodzkie i ziemskie » (25 томів) та ряд інших збірок, в основу яких покладені документи судово – адміністративних установ України XVII – XVIII ст. [123; 145, с. 16]. Але, незважаючи на багатогранність інформації, поміщеної в гродських і земських книгах, вони ще недостатньо використовуються в наукових дослідженнях. Малий процент використання даних названих документів пояснюється головним чином палеографічними та мовними особливостями, які створюють значні труднощі при читанні.

Вагому групу джерел становлять неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Львові [348]. У фонді 9: Львівський гродський суд справи містять скарги на міську раду, купців, позацехових ремісників тощо. Тут же – судові справи, пов'язані з торгівлею ремісничими виробами та майном міщан. Фонд 52: Магістратські книги міста Львова поміщають рукописні матеріали, які роками нагромаджувалися в канцелярії міського управління Львова. Мова письмових джерел латинська, староукраїнський скоропис з манерою загострювати окремі літери. Вживалася старопольська мова. Нею написані цехові книги, судові справи, скарги. З 1772 року при написанні документів починає запроваджуватися

німецьке готичне письмо. За змістом і способом записування книги поділяються на чотири групи. Перша – індукти (чистові матеріали), переписані начисто міськими писарями з певними канцелярськими формулами [218, с. 85 – 86]. Серед них виділяються королівські декрети, універсали, накази, постанови міської ради, різні судові справи, інвентарі маєтків, заповіти, записи оренд, скарги та ін. Другу групу становлять чорновики, які не були переписані або були пропущені, щоденники купців, їх звіти про торговельні операції. До третьої групи належать оригінали різних документів або їх копії, зібрані міською радою впродовж XVII – XVIII ст. Серед них трапляються дані й про виробничу діяльність міста, його торговельні зв'язки. Четверту групу становлять документи різноманітного змісту (від інвентарних списків майна міщан, опису товарів, цін на них і до судових справ). Справи книг 428-443 розповідають про діяльність цеху шевців. Записи починаються з 1677 року і закінчуються 1739. На увагу заслуговує група книг 613 – 647, 957 – 1058 (опис 3), де містяться дані про міські цехові об'єднання : учнів, цехових підмайстрів, майстрів. Окремо виділяються фінансові справи ремісничих об'єднань, але вони збереглися не повністю. Записи подаються в основному за XVIII ст. За попереднє століття – лише окремі фрагменти. Цінними є відомості книги поголовного податку за 1662 р. (оп. 3, спр. 783). На основі наведених даних можна було зробити висновки про чисельність ремісників різних професій, їх майнове становище. Про майстрів і обсяги виробництва продукції ремісничими майстрами свідчать дані книг, куди вписувалися особи, яким надавалося міське право. Книги велися з 1572 по 1778 рр. Фонд 146 (Галицьке намісництво) містить доволі цікаві за змістом листи мешканців міста Львова до магістрата з проханням спорудити ремісничу майстерню, відкрити чи організувати промисел. Тут же є повідомлення про сплату податків за промислово – ремісничу діяльність, йде мова про державну соляну монополію та ін. відомості фінансового змісту виробничих об'єктів зберігаються у справах фондів 159 (

Галицька фінансова прокуратура) та 160 (Галицька фінансова крайова дирекція). Тут можна було натрапити на дані про виробництво продукції не лише ремісничими майстернями і промислами міста Львова чи його приміськими селищами, але й також на відомості про виробництво солі на Прикарпатті, його технічне обладнання і технологічний процес, форми збуту продукції, провести порівняльний аналіз стану розвитку економіки міста Львова впродовж XVIII ст.

У фонді 134 : Колекція різних документів можна було віднайти розрізнені відомості про шляхетські володіння на території Волинського, Подільського і Руського воєводств з 1562 по 1905 рр. Тут вміщена цікава інформація про господарську діяльність феодалних маєтків і селянських господарств, їх зв'язки з ринком, про торгівлю хлібом з країнами Західної Європи через Гданськ. Підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що документи ЦДІА України у м. Львові розповідають переважно про ремесла, торговельні справи і значно менше про промисли та мануфактури. Але, незважаючи на це, вони мають багато даних про виробничо – торговельну діяльність міста Львова, його навколишню місцевість та окремі відомості про сільськогосподарське виробництво воєводств Правобережної України і західноукраїнських земель досліджуваного періоду.

Багатий фактичний матеріал про товарне виробництво і його продукцію XVII - XVIII ст. поміщається в обласних архівах країни. Державний архів Львівської області [69] у ф. 3 : Магістрат міста Львова містить цехові книги бондарів, гончарів і миловарів за XVIII ст. У них знаходяться відомості про ремесла і торгівлю ремісничими виробами місцевих майстрів, про ціни на цехову ремісничу продукцію тощо. Фонд 26 : Львівський університет ім. І. Франка . 1817 – 1918 рр. Університет ім. Яна Казимира. 1919 – 1939 рр. поміщає праці, рецензії, статті, реферати, замітки студентів та викладачів названого вище навчального закладу. У них є дані про сільськогосподарське виробництво України періоду феодалізму, у тому числі і за

XVII - XVIII ст. Окремі повідомлення торкаються торговельно – економічних зв'язків феодальних і селянських господарств із ринком.

Державний архів Тернопільської області (фонд 258 : Почаївська Успенська лавра. 1557 – 1939 рр.) містить ревізії селищ, боргові справи, різні відомості, описи володінь, записки майнового характеру, документи про віддачу в оренду фільварків, садів, промислів, облікові книги про посівні площі, збір урожаю, обмолот хліба, кількість худоби. У них у розпорошеному вигляді зустрічаються дані про господарську діяльність Почаївського монастиря, який 1831 року став православним і отримав 1833 р. статус лаври. З фактологічного боку найбільш цінним є журнал витрат економії лаври (2 серпня 1744 – 2 травня 1798 рр.) та інвентарний опис маєтку села Нападівки, проведений (23 червня 1760 – 1 грудня 1764 рр.) з метою передачі в оренду. Дані документів розповідають про грошове та майнове забезпечення лаври, її господарську діяльність, зміни, що відбулися у виробництві. Вказаний фонд дає змогу проаналізувати економічний стан лаври, з'ясувати зміни в матеріально – фінансовому стані її виробничих об'єктів.

Основу матеріалів Державного архіву міста Києва (ф. 1. Київський городовий магістрат. 1588 – 1866 рр. та ф. 329. Трубочисто – гончарний цех. 1782 р.) складають актові документи міського магістрату, витяги з гродських судових книг, позови до різних осіб, копії грамот та універсалів польських королів, гетьманів, видатних жителів міста на права і вольності та інша економіко – правова документація. Використання їх даних дало змогу простежити стан ремісничого виробництва, його спеціальності, структуру ремісничих корпорацій, помітити ознаки розкладу цехової системи. Витяг (1776 р.) з магістратських книг поміщає факти, які свідчать, що цехмістри ковальського цеху П. Скородуб, П. Романовський, І. Беркавський, М. Григоренко зі своїми

майстрами не лише займалися ремісництвом, але й тримали в оренді сінокоси під містом біля Куренівщини.

Значний обсяг інформації з досліджуваної теми міститься в архівосховищах за межами України. В архіві давніх актів Росії в Москві [15] поміщається багато маловідомих актових матеріалів, що висвітлюють різні аспекти господарського життя України другої половини XVII - XVIII ст. Серед них помітне місце займають матеріали архіву Речі Посполитої. Хоча посада польського короля і Великого князя Литовського обіймалася, звичайно, однією особою, але існували окремо польська (коронна) і великокнязівська канцелярії [385, с. 301, 308]. Актові книги в них велися окремо. Така практика діловодства юридично була закріплена Люблінською унією (1569 р.), на базі якої створилася держава – Річ Посполита. Від діяльності її канцелярії залишилися два великі архіви документальних матеріалів. Перший – Литовська метрика (польською мовою – *Metryka Litowska*, латинською – *Acta (Metricae) Magni ducatus Litbugniae*), другий – коронна (польською мовою – *Metryka Koronna*, латинською – *Metrica Regni Poloniae*) [134, с. 58]. Після третього поділу Польщі (1795 р.) литовські і польські архівні матеріали було перевезено з Варшави до Санкт – Петербурга. Згодом матеріали коронної метрики повернуто до Варшави, а Литовську перевезли до Москви, де вона зберігається і до сьогодні. Матеріали з історії України Литовської метрики отримали назву Руської метрики. Часто її називають ще Волинською (за значну кількість даних з історії цього краю). Метрика зосереджена у фонді № 389. Відповідно до черговості надходження акти метрики умовно можна поділити на дві групи. До першої групи належать книги записів великокнязівської канцелярії Речі Посполитої за 1569 – 1673 рр. для чотирьох українських воєводств – Брацлавського, Волинського, Київського і Чернігівського. Другу групу складають матеріали, що стосуються історії Руського і Белзького воєводств другої половини XVII ст. Ця група матеріалів, невідомо з яких причин, перебуває в архіві Головному актів давніх Республіки Польщі у місті Варшаві.

Руська або Волинська метрика складається з 29 книг. З них 28 перебувають в Москві (кн. 191 – 211, 214 – 220), одна - у науковій бібліотеці Польської Академії наук у Курніку (MS 323) [180, с. 28]. Цікава історія цієї книги. Тривалий час вона перебувала у Швеції. 1810 року шведський король подарував її князю А.Є. Чорторийському [134, с. 52-64]. Співробітники Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України підрахували, що в книгах Руської або Волинської метрики (без тієї, що перебуває в Польщі) зосереджено понад 4000 документів, з яких опубліковано лише 3 % [31, с. 115-118].

Документи актових книг Руської (Волинської) метрики акумулювали різноманітну інформацію про цехове ремесло (контракти, угоди, записи про прийняття в цех нових майстрів, учнів, фінансові документи тощо). Дані відображають необхідну інформацію фрагментарно, статично, але в ній вміщено цікаві та оригінальні відомості з діяльності ремісничих корпорацій. Про торговельні зв'язки свідчать королівські декрети, мандати, привілеї, видані містам, окремим купцям, які регламентують порядок проведення торгівлі: маршрути купців, час і тривалість ярмарок, їх кількість у тому чи іншому місті, види і розміри митних сплат. Судові постанови розповідають про поїздки купців, скарги про пограбування, суперечки з приводу позики грошей, причини конфліктів під час сплати мита. Заповіти, описи майна міщан і сплати податків, акти розподілу майна, контракти на поставку товарів, боргові розписки проливають світло на асортимент товарів, діяльність купецьких товариств, форми товарообміну, організацію перевезення товарів. У діловому листуванні міститься інформація про ціну на ринку, про курси монет, що перебували в обігу, повідомлення про відправлення чергових партій товарів тощо.

Більшість документів метрики написано руською мовою, яка існувала паралельно з мовою Московської держави, і була своєрідним лінгвістичним попередником білоруської та української літературних мов. Руська мова

служила канцелярською мовою і вживалася в місцевих судово – адміністративних установах на всій території Великого князівства Литовського та на українських землях, що перейшли від князівства до польської корони. Актом інкорпорації (1569 р.) гарантувалося збереження руської мови в усіх документах, що видавалися в коронній канцелярії. Але в адміністративно – судових установах польська мова поступово витісняла руську. Професор Н. М. Яковенко зазначає, що вже у XVIII ст. на Правобережній Україні витіснення руської мови з адміністративно – судової практики стало поширеним явищем. У коронній канцелярії основною мовою написання документів стає польська, рідше – латинська [376, с. 65]. Але, незважаючи на унікальну джерелознавчу значимість архівних книг Руської метрики, їм приділяється недостатня увага. Нині лише незначна частина матеріалів опублікована, введена до наукового обліку, застосовується в наукових дослідженнях.

В архіві давніх актів Росії у фондах : Розрядний приказ (книги Київського стола) поміщаються документи з даними про ремесла, мануфактури, торгівлю на Лівобережній і Слобідській Україні другої половини XVII – XVIII ст., яка в названому періоді входила до складу Росії. Центральною установою, що відала справами України, був Посольський приказ. 1663 року створився Малоросійський, але проіснував недовго. В 1667 році він увійшов до складу Посольського [174, с. 5 – 6]. Поруч з Малоросійським і Посольським наказами українськими справами відали й інші накази, наприклад, Військовий, котрий займався дипломатичними зв'язками та збройними силами. Від діяльності наказів залишилася велика кількість документів. За місцем виникнення вони поділяються на дві великі групи: документи російських центральних урядових установ і матеріали місцевої адміністрації. За видовими ознаками їх можна було поділити на царські грамоти, наказну документацію, відписки і листи російських воєвод у Москву, витяги із Белгородської і Курської митних книг, документація російських і українських купців, селян

і міщан, їх чолобитні, різні фінансові документи : орендні і заставні контракти, інвентарі сіл та міст з перерахуванням феодальних повинностей, реєстри сплати податків, відомості про переселення українців до Росії, про їх заняття в межах Російської держави, донесення, повідомлення, свідчення російських воєвод, українських гетьманів, полковників, козацької старшини, полкових писарів про події в Україні. Російський уряд в Україні займався переважно справами військово – політичного характеру, пов'язаними з обороною країни, налагодженням поставки припасів та продовольства до військових гарнізонів, організацією управління. Дані про сільськогосподарське і промислове виробництво, ремісничо – торговельну діяльність у російських документах засвідчені дуже погано. За винятком «Переписних книг 1666 року », які опубліковані , важко назвати хоча б один більш – менш важливий документ у цьому плані.

У Центральному державному історичному архіві Російської Федерації в Петербурзі [349] у фонді 823. Канцелярія митрополитів греко – уніатських церков в Росії. 1470 – 1839 рр. поміщаються витяги з гродських судових книг Київського воєводства, Луцького повіту Волинського воєводства, позови до суду, повідомлення возних, документи і матеріали слідчих православних духовних комісій, які розглядали справи, пов'язані з побудовою промислів, їх описом, прибутками, які отримувалися від їхньої експлуатації. Тут же знаходяться квитанції на отримання права на збір податків, їх реєстри, орендні контракти і зобов'язання, господарські книги про земельні володіння та виробничі промислові об'єкти Києво – Печерської лаври, православної і греко – католицької церкви в Україні. У них, у розпорошеному вигляді, вміщено повідомлення про феодальні фільварки, промисли, транспортування збіжжя до берегів Балтійського моря. Цінність представляють відомості про металургійне виробництво Волинського Полісся, де сировиною виступали місцеві болотні залізні руди. Багато даних із знайдених документів досі ще не використовувалися

дослідниками при написанні наукових робіт. У фонді 1411: Герби, жаловані грамоти, дипломи і патенти на чини департаменту геральдики Сенату. 1549 – 1917 рр. збереглися лише дві жаловані грамоти, що мають відношення до Лівобережної України. Одна (спр. 60), видана 21 листопада 1665 року, підтверджувала жителям Києва магдебурзьке право, інша (1696 р.), адресована стародубському полковникові М. Міклашівському, дозволяла йому володіти селами і млинами та різними сільськогосподарськими угіддями.

Значна частина документів і матеріалів: інвентарі, люстрації (ревізії) міст, містечок, селищ, фільварків, ключів знаходиться в архіві Головному актів давніх Польщі (м. Варшава). Більшість з них перебуває у фонді 7 : Архів скарбу коронного. 1388 – 1802 рр. Це в основному книги, куди вписувалися матеріали ревізій, інвентарів староств, доходи і видатки королівщини (державних маєтків), різні фіскальні документи, описи замків, в'їтівств, рапорти державних митників тощо. З Руського воєводства (Галицьке, Жидачівське, Коломийське, Львівське, Перемишльське, Сяноцьке і Тереховлянське староства) за 1472 – 1774 рр. зберігається 18 книг, з Волинського (Володимирський, Кременецький і Луцький повіти) за 1569 – 1673 рр. – 4. Окремі книги розповідають про подимний (будинковий) податок Житомирщини, Київщини і Поділля за XVIII ст. Інтерес становлять інвентарі Олицької та Самбірської економій за 1646 – 1768 рр., повідомлення про ярмарки (1685 р.), опис доходів Самбірської економії за 1792 – 1797 рр., господарсько – розрахункові книги суконної фабрики міста Самбір. Тут же можна знайти дані і про добування солі, про продаж земельних ділянок та ін. Відомості про торговельно – економічні зв'язки містять документи по управлінню королівськими маєтками у Брацлавському, Волинському, Київському і Руському воєводствах за 1575 – 1780 рр. Окремі документи розповідають про господарську діяльність маєтків графів Замойських на Брацлавщині та Сангушків на Київщині і Поділлі за 1590 – 1727 рр.

Окремі розрізнені відомості про господарство України XVII – XVIII ст. знаходяться у воєводських архівах Республіки Польщі. У фонді 1242 : Сангушки Державного воєводського архіву у Кракові містяться дані про фільварки, феодальне підприємництво, торговельні зв'язки з Гданськом жителів Брацлавщини і Київщини кінця XVII і початку XVIII ст. Тут же вдалося знайти деякі дані і про організацію внутрішньої торгівлі. 1773 року контрактний ярмарок було перенесено зі Львова до Дубно. Звертає на себе увагу історія торговельно-ремісничої діяльності міста Заславля, що знаходилося на землях феодалів Сангушків.

Введення в науковий обіг і фіксація невідомих раніше в науці даних, джерелознавчий їх аналіз і співставлення між собою із залученням раніше опублікованих відомостей дозволило виявити ряд важливих питань товарного виробництва і торгівлі України XVII – XVIII ст., як, наприклад, переростання простого товарного виробництва в розвинене, виникнення мануфактурного виробництва, проникнення товарно – грошових відносин у феодальні господарства, причини розкладу цехової ремісничої системи, виявлення їх особливостей в порівнянні з іншими країнами Європи. Чимало неопублікованих матеріалів, у яких зафіксовано дані, що мають відношення до теми дослідження, зберігаються в інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [201] та відділах рукописів наукових бібліотек України. Найбільше їх поміщається в Інституті рукописів НБ України . У фондах Інституту зберігаються переважно копії заяв, скарг різного змісту, грамот, універсалів, декретів, привілеїв, виданих польським королем, російським царем містам, окремим особам, актів продажу, розподілу маєтків феодалів, частково їх інвентарів, орендних справ, витягів із документів з історії міст, гродських, земських судів, магістратських і монастирських книг, в яких можна було віднайти деякі дані про ремісниче виробництво, феодальне торговельне підприємництво, торговельно – економічні зв'язки України з іншими країнами впродовж XVII – XVIII ст. Цікаві відомості має реєстр водяного борошномельного

млина на р. Псьол, зроблений 2 жовтня 1788 року, де показується технічне обладнання. У млині нараховувалося 6 водяних коліс, з них п'ять приводили в дію борошномельні жорна, а одне – 10 ступ. Вартість одного колеса становила 1200 карбованців, а всього млина – 7200. У фонді 56. “А.І.Ярошевич” зберігаються документи і матеріали з історії поташного виробництва України та європейських країн. Щодо нашої вітчизни, то виробництво поташу на базі деревного попелу завершилося в 1850 – 1861 рр.[201,ф. 56, спр. I, т. I, арк. 8].

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [155] (фонд 91. Зібрання І. Радзимінського) поміщаються дані люстрацій (1661 р.) села Підгороднього біля Бережан, описи Кременецьких магістратських книг з 1663 по 1688 рр., виписки з приватних і господарських справ, судові вироки, майнові нотатки за 1625 – 1831 рр., витяги з володимирських і луцьких земських судів (1569 – 1813 рр.). У них в розпорошеному вигляді поміщається інформація про селянські господарства, заняття феодалів промислами, міське ремісничє виробництво України XVII – XVIII ст. Фонд 141 (А.Чоловського) представлений королівськими привілеями, судовими рішеннями, описами маєтків, інвентарними списками, цеховими документами в копіях і оригіналах, виписками з ратушних книг міст Буська, Коломиї, Тереховлі, даними ревізії Тереховлянського староства за 1663 і 1774 рр., села Надвірної (1787 р.), де поміщаються відомості про оренду, прибутки з купців, сплату мит за проїзд дорогою від Тереховлі до Золотників. Подаються дані про добування солі на Прикарпатті. Є відомості про конскрипцію (перепис) населення Галичини, здійснений 1773 року. На жаль, у ньому багато помилок. Пропущені навіть міста і села. У фонді Баворовських знаходяться листи, щоденники, грамоти, в яких іде мова про розвиток промисловості від XIV до XVIII ст. Цікавими є відомості з книги Львівського братства багатих крамарів (торгівців). У так званих « Теках Козловського » нараховуються тисячі сторінок із виписками, копіями

різних документів, що зберігаються в основному в архівах Австрії (м. Відень). У збірці 90 йде мова про ткацтво, у папці 119 – про мануфактури, переважно на західноукраїнських землях за XVIII ст.

У науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка (відділ рукописів) зберігається інвентар Самбірської економії (1749 -1768 рр.), Галицького староства (1767 р.), приходно – розрахункові книги соляних варниць Прикарпаття за 1615 – 1774 рр., розміри сплати податків за перевезення солі через комори по території Руського і Київського воєводств у XVII – XVIII ст. Підсумовуючи сказане про матеріали архівосховищ та інституту, відділів рукописів наукових бібліотек України і зарубіжних країн, можемо відзначити, що найбільше фактів, даних з досліджуваної теми знаходиться в актових книгах гродських і земських адміністративно – судових установ, у документах оподаткування (поборові, подимні (дим – умовна фіскально – територіальна одиниця оподаткування залежно від житлової будівлі, хати, дворища), поголовних реєстрах, у люстраціях (ревізіях) староств, інвентарях феодальних маєтків, у документах ремісничих цехів, у державній та особистій, приватній переписці. Значна кількість відомостей, особливо про чисельність населення, його економічне становище зібрана в податкових документах та в переписах населення у фіскальних цілях. Тестаменти та реєстри майна населення фіксували перелік рухомого і нерухомого майна. При складанні текстів ділових документів писарі та канцеляристи користувалися переважно тогочасною українською, російською та польською мовами, вживали трафаретні каліграфічні звороти (штампи), які надавали їм специфічного канцелярсько – ділового забарвлення. Кількість рукописних матеріалів у XVII століття була незначною, у XVIII ст. стала більшою, бо значно зріс обсяг адміністративного діловодства, переважно листування. Незважаючи на труднощі читання текстів, зумовлені мовними і палеографічними особливостями, порівняно доброю

збереженістю, достовірністю та високим ступенем інформативності відзначаються документи судово – адміністративних установ. При цьому треба зауважити, що в жодному фонді матеріалів не вдалося віднайти даних, на підставі яких можна було б відтворити більш – менш чітку картину хоча б однієї галузі товарного виробництва чи ремісничої спеціальності. Дати відповідь на це запитання можна було лише на основі аналізу найрізноманітніших фактів, що стосувалися різних аспектів товарного виробництва і здебільшого різних років.

Окрім комплексу архівних джерел, використано також опубліковані документи, зокрема матеріали, вміщені в серійному багатотомному виданні « Архив Юго – Западной России» в 35 томах і 8 книгах (Київ, 1859 – 1914) [10], виданий Київською археографічною комісією. Публікація відзначається чіткою структурою. Кожен том комплектувався і редагувався окремим видавцем, який же, як правило, був і автором передової, вступної статті [268, с. 65]. Залучені до публікації документи взяті з архівів та відділів рукописів наукових бібліотек Москви, Петербурга, Києва та інших міст України, а також із зарубіжних архівосховищ. Це - акти про міста, влаштування поселень, інвентарі, розподіл земельної власності, документи цехових ремісничих об'єднань, судові справи, матеріали про податки і мита, постанови сеймів і сеймиків, інструкції послам, листи, прохання та ін. Ряд документів стосується міського господарства, торгівлі, митних зборів у період з 1432 по 1798 рр. (т. 1, ч. 5. – К., 1869). Цінність представляють подимні реєстри 1775 р. Мало чим від них відрізняються реєстри 1789 і 1790 років. Багато економічної інформації містять опубліковані переписи єврейського населення за 1765, 1775, 1778, 1784, 1789 – 1791 рр. Вони стосуються насамперед Правобережної України і охоплюють її неодноразово, бо склалися в різні часи по окремих повітах. З XVIII ст. лишилося чимало матеріалів церковної статистики. У першу чергу, це візитації приходів уніатських діоцезій Кам'янецького (1730, 1783 рр.) , Київського (1750 – 1760

рр., 1780 – 1790 рр.). Вони повідомляють про чисельність людності в названих районах. Статистичний матеріал дуже цінний у територіальному відношенні, достатньо репрезентивний, давав можливість вивчати широкий спектр економічних проблем. Відомості про соціально – економічний розвиток Правобережжя знаходяться і в матеріалах державних ревізій за 1795 – 1799 рр., проведених після приєднання його до Росії. На основі ревізії 1795 року був складений « Генеральний табель » по Волинській, Подільській і Брацлавській губерніях. Але він мав багато недоліків і не давав повної картини про економічне життя названих губерній. 1798 року проводиться нова ревізія. Наслідком її став «Географічний та економічний опис Волинської губернії» (1798 р.), «Топографічний опис Подільської губернії» (1799 р.), «Топографічний опис Київської губернії» (1799 р.). Списки складено на більш вірогідній джерельній базі. Зміст їх набагато глибший від попередніх видань. Тут містяться відомості про ремесла, промисловість, торгівлю, прибутки. Найбільш цінним з названих робіт є «Географічний та економічний опис Волинської губернії». За даними 1798 року, у губернії нараховувалось 2563 селища і 144 міста і містечка. Про ремісниче виробництво відомості подані не повністю. З 12 повітових міст згадано лише 9, в яких показуються різні види ремесел. У Дубно було 693 ремісники і майстри, у Житомирі – 241, у Луцьку – 136, в Овручі – 83. Міське дрібне товарне виробництво задовольняло переважно потреби внутрішнього ринку. Розвиткові ремесла перешкоджало монопольне право феодалів на найбільш прибуткові галузі сільськогосподарського виробництва і промислів.

У розширенні джерельної бази дослідження суттєве значення мали документи, введені в науковий обіг у спеціальних тематичних збірках. До них можна віднести «Матеріали по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII вв. (Харьков, 1886)» [19]. Тут поміщаються царські грамоти,

видані українським міщанам, козакам, різним переселенцям з України до Росії, документи вищих виконавчих органів Російської держави (прикази, особливо Посольського, Розрядного, Малоросійського, донесення російських порубіжних воєвод).

У 1895 -1913 рр. у Львові була видана багатотомна збірка документів «Жерела до історії України – Руси» [43], до якої увійшло чимало матеріалів про міста, міське ремесло і торгівлю Правобережної України XVII – XVIII ст. (різноманітні описи, приватні довідки, обліково – розрахункові книги, міські актові магістратські та цехові записи). Документи збірника сприяли суттєвому розширенню джерельної бази з економіки міст переважно Руського воєводства. Відрізняє працю від інших наявних у ній науково – довідковий апарат : іменний і географічний покажчики.

Важливість при вивченні теми представляли «Літопис Самовидця» [161], «Летопись Григория Грабянки» [160, описи України в цілому [159] та окремих її регіонів (Львівський літопис, Острозький літописець), в тому числі й Буковини (слов'яно – молдавські літописи), які майже всі опублікував румунський філолог Іон Богдан (1864 – 1919 рр.) [394], а також міські хроніки, зокрема міст Львова і Кам'янця – Подільського. Літописи і хроніки склалися при дворах землевласників, у монастирях, на замовлення господарів, писалися староукраїнською мовою з елементами розмовної місцевого українського населення. Їх автори фіксували економічні явища, окремі факти господарської діяльності, але через призму своїх суб'єктивних поглядів. Тому літописи і хроніки потребували критичного ставлення до наведених у них даних.

Певну інформацію про сільськогосподарське виробництво, різні види ремесел і промислів, про мануфактури і торгівлю поміщають топографічні описи, проведені за вказівкою центральної чи місцевої адміністрації. У них знаходиться цінна інформація для вивчення економічних явищ та процесів. Найчастіше описувалися Лівобережжя та Південь, що було обумовлено

ліквідацією гетьманства і запровадженням на цій території нового адміністративно – територіального поділу, а також приєднанням до Росії Північного Причорномор'я [65, с.214]. Комісія під керівництвом А. Милорадовича (1779 – 1780 рр.) описала майже всі населені пункти Лівобережної України [202]. На основі опису було визначено кордони створених 1782 року Київського, Чернігівського і Новгород – Сіверського намісництв [4; 23;203; 204; 359]. Складачі топографічного опису останнього намісництва відзначили успішний розвиток на його території деревообробного і лісопильного виробництв, зробили підрахунки деяких промислових підприємств. На Новгород – Сіверщині нараховувалося 99 водяних і вітряних борошномельних млинів, 20 вапнярень та 1 лісопильня, що приводилася в дію енергією водяного млинового колеса.

Важливими є цехові книги, в які записували всі події, пов'язані із життям товариства, а також його прибутки і видатки. Книги ремісничих корпорацій переважно не збереглися. Оpubліковано лише дві (міст Глухова та Кам'янця – Подільського). Остання – «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця – Подільського від 1601 до 1803 року», підготовлена і видана відомим дослідником цехів України П. В. Клименком [350]. Вона поміщає документи, в яких розповідається про структуру цеху, його участь в обороні міста, номенклатуру ремісничих виробів, організацію праці, умови роботи майстрів, підмайстрів та учнів. Матеріали містять відомості про поповнення робочої сили : умови прийому учнів бондарів за 1589 – 1654 рр. (с. 1-16), колодіїв за 1593 – 1783 рр. (с. 52-56), стельмахів за 1585 – 1671 рр. (с.37 – 46), їх прізвища та імена, терміни навчання, чисельність. Тут же можна було дізнатися про зміст ляуди (цехової постанови) за 1588 – 1750 рр. (с.72-84), декретів (договорів), елекцій за 1590-1623 рр. (с.25-26), про розміри внесків при отриманні звання майстра столярного ремесла за 1588 – 1652 рр. (с.35-36), сплату грошей майстрами колісницького ремесла при вступі до цеху за 1646 – 1663 рр. (с.78-79), трунгал (плата підмайстрів за пригощення

членів цеху) колісників (с. 70 – 71), бондарів (с. 74 – 75). Документи поміщають дані про трубовки (втечі і провини підмайстрів та учнів) бондарів за 1601 – 1667 рр. (с. 31 – 32), колісників за 1646 – 1647 рр. (с. 71 – 72). Збереглися помітки про звичаї і традиції, котрі існували в цехах, про внутріцехову боротьбу, про роботу столярів у майстернях партачів (с. 72), про учнів, підмайстрів та майстрів, які залишили цех та інші питання. Через те, що аналогічного видання з інших міст України цього періоду не має, публікація книги заслуговує на особливу увагу серед опублікованих джерел з історії цехового виробництва. Можна погодитися з думкою С.О. Яковлєва, який писав, що названа вище книга «являє собою пам'ятник середньовічної цехової організації праці на Україні» [378, с. 62]. При цьому доречно буде відзначити, що багато дослідників, за винятком професора М. П. Ковальського, не помітили невідповідності початкової дати записів документів. Найбільш ранній цеховий запис датується не 1601 роком, а 1585 (с. 37).

Дані про цехове виробництво міста Львова, збут його ремісничих виробів на внутрішньому і зовнішньому ринках України періоду, який розглядається, знаходяться в документах збірки « Соціальна боротьба в місті Львові у XVII – XVIII ст.» [271], підготовленої до друку львівським ученим, професором Я. П. Кісем. У виданні нараховується 137 документів, що охоплюють період з 1567 по 1771 рр. і взяті переважно з двох фондів ЦДІА України у м. Львові : ф. 9. Львівський гродський суд і ф. 52. Рада міста Львова. Документи написані латинською і польською мовами. Для більш широкого залучення фактичних даних у науковий обіг автор зробив синхронний переклад українською мовою. Матеріали являють собою оригінали або копії королівських декретів, універсалів, привілеїв, офіційних наказів та розпоряджень королівського уряду, представників королівської адміністрації, постанов та рішень Львівського міського управління. У них, у розпорошеному вигляді, поміщається інформація про виробничу діяльність львівських цехів ковалів, кушнірів,

м'ясників, мулярів (каменярів), пекарів, ткачів, чинбарів і шинкарів. Розповідається про позацехове ремесло, боротьбу цехмістрів з нецеховими ремісниками (док. 16, 22, 37, 70, 75, 83, 86, 87). Наводяться уривчасті дані про внутріцехову боротьбу підмайстрів і учнів з майстрами. Підвищену зацікавленість викликав документ № 18, в якому поміщено угоду між майстрами та підмайстрами шапкового цеху щодо кількості та якості виробленої продукції. Під № 19 опублікований документ - статут підмайстрів пекарського цеху міста Львова.

Важливе значення для вивчення теми мала публікація «Акти села Одрехова» [2] - унікальної пам'ятки документів сільського самоуправління на Прикарпатті. Хронологічні рамки записів охоплюють 1549 – 1691 рр. Всього в публікації 213 актів. Взяті вони з ЦДІА України у Львові (ф. 37. Громадське управління в с.Одрехові). Зміст документів торкається нерухомого і частково рухомого майна селян. Виділяються такі різновиди актових записів : продаж – купівля земель із зазначенням вартості, наслідство і передача майна іншим особам, списки жителів, що сплатили податки, кількість підданих, розміри селянського та феодалного землекористування, селянські чинші (повинності), заяви, свідчення про справи та угоди. Опубліковані акти дозволили виявляти різні аспекти господарського життя села Прикарпаття XVII – XVIII ст.

Виданню документальних матеріалів з історії міст та селищ, їх господарської діяльності багато уваги приділяли такі відомі українські історики та археографи як В.Б.Антонович, М. М. Білозерський, О. М. Бодянський, М. С. Грушевський, М.Ф.Володимирський – Буданов, І. М. Каманін, Г.І. Карпов, М. І. Костомаров, М.О.Максимович, М. О. Судієнко. Їхня діяльність допомогла нагромадженню фактичного матеріалу про міста, їх населення, економічний розвиток і торгівлю. Особливої похвали заслуговує акад. НАН України І. П. Крип'якевич – один з видатних українських істориків ХХ ст., учений, дослідник широкого діапазону аспектів і проблем історії України, зокрема матеріалів про господарське життя України другої

половини XVII – XVIII ст. Він наполегливо працював в архівах Варшави, Кракова, Москви, Петербурга, зібрав багато цінних матеріалів про розвиток ремесла і промислів на українських землях доби пізнього феодалізму. Зроблені ним копії документів після Другої світової війни, на початку III –го тисячоліття стали унікальними, оскільки багато архівних документів, особливо з історії Польщі і України, було знищено фашистськими загарбниками. Зібраний упродовж багатьох років документальний матеріал учений опублікував у роботі «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму» [123]. Праця відзначається майстерністю джерелознавчого аналізу, глибиною змісту та якістю викладу документів. Наукове значення роботи навіть з позиції сьогодення надзвичайно високе.

Важливими для вивчення цехових ремісничих корпорацій є актові матеріали іноземною мовою, зокрема судові книги, куди вписувалися різні королівські дипломи, декрети (постанови судів), протестації (скарги) міщан на урядовців і шляхтичів, скарги митників на торговців, що мали звільнення від сплати податків, листи, надані містам, купецьким організаціям, окремим особам, переважно магнатам і шляхтичам на володіння селами, містами, староствами, економіко – юридичні документи : цехові статuti, магістратські постанови, царські укази, частина з яких опублікована польською, латинською, російською мовами, зрідка українською в багатотомних документальних виданнях, а також в окремих публікаціях. Це – « Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej » в 24 томах [383], де поміщаються відомості в основному про західні райони та Правобережну Україну, що перебували в період, який досліджується, у межах Польщі. Видання характеризується чіткою концепцією, єдиним принципом публікації матеріалів, який виробився під час опрацювання матеріалів. Наукова вартість документів, особливо перших десяти томів, значна, бо з часу публікації територія Правобережжя тричі ставала ареною воєн, у тому числі двох світових, населення краю пережило ряд інших катаклізмів, під час яких загинуло

багато документів або знищено невідомо коли. До зауважень видання відноситься те, що тексти документів подано мовою оригіналу (польська, латинська) без перекладу, що затрудняє читання, не скрізь наявні пошукові відомості, змішаний іменний, географічний та предметний показники. Хронологічний принцип дотримується лише в середині кожного тому, а не по всьому виданню. Для того, щоб знайти необхідний документ, потрібно переглянути зміст усіх томів. Останні шість томів (20 – 25) поміщають документи місцевих сеймиків (Вишнівський, Галицький, Львівський, Перемишльський, Сяноцький) за 1572 – 1772 рр. Двадцять шостий том, в якому поміщається матеріал роботи сеймиків Холмської землі, був підготовлений В. Гейношем 1939 року, але не опублікований. Відредагований рукопис зберігається в науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка.

У восьми томній документальній збірці польською мовою « *Volumina legum* » (книзі законів) Речі Посполитої [459] можна віднайти дані про організацію цехів, їх структуру, керівні органи, боротьбу цехової верхівки з нецеховими ремісниками, ремісничі спеціальності та інші питання виробничого циклу. У передмові до видання підкреслюється, що збірка є «... історією законодавства, змін урядів, релігій, звичаїв, освіти, могутності, слави і ганьби, розвитку і занепаду, добродесності і злочинів ... » [459, т.1, с. 29]. Юридично – економічні документи Польщі становлять базу соціально – економічних умов, що полегшували розгляд історії господарського розвитку українських земель.

Частково використані дані документів польською мовою багатотомного видання « *Zrodla dziejowe* » (Джерела історичні), де поміщаються сеймові рішення про роздачу шляхтичам земель за Білою Церквою, королівські грамоти, декрети (постанови), судові акти феодального землеволодіння, донесення про події, листи представників королівської адміністрації [465]. Укладачі збірника О.Яблонський і А. Павинський подали унікальні

документальні матеріали про історію міст та міське господарське життя українських земель Польщі XVII і вибірково XVIII ст. При комплектуванні документів видання дотримувалася тенденційна позиція О. Яблонського [412], котрий відкидав документи, де говорилося про високий рівень розвитку економіки міст, а поміщав лише з невеликими показниками і недооцінював роль і значення міст у розвиткову економіки, факти наявності в них мануфактурного виробництва. За його переконанням, міста України не могли піднятися з руїни після татаро – монгольської навали (XIII ст.) без втручання польської шляхти і католицького духовенства, без їхньої цивілізаторської місії. “Полное собрание законов Российской империи”, видане 1830 року в Петербурзі під керівництвом М. І. Сперанського (45 томів) нараховує понад 30 тис. законодавчих актів з часу «Соборного уложення» (1649 р.) і до 12 грудня 1825 р. [221]. У виданні поміщається велика кількість актів, дані яких стосуються переважно Лівобережної і Слобідської України XVII – XVIII ст., зокрема про торговельно – економічні зв'язки між Росією і Лівобережною Україною, яка перебувала в її складі. У законі від 15 липня 1754 року говориться про ліквідацію митних зборів на товари, що привозилися з України до Росії і навпаки [221, т.14, с. 181 – 183; 156, с. 27]. Названий указ знищив внутрішні перепони. Російське купецтво отримало широкий доступ до ринків України. В його інтересах 1771 року була прийнята постанова, яка надавала купцям право переселятися на Лівобережну Україну, купувати там будинки, склади, володіти нерухомим майном у Києві та Ніжині.

Значний фактичний матеріал з історії українсько – молдовських торговельних зв'язків XVII – XVIII ст. поміщено в археографічній публікації « Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв. Документы и материалы в 3-х томах » [109]. До видання включено переважно актові матеріали, почерпнуті в архівних фондах колишнього Радянського Союзу, а також Румунії та інших європейських країн. Окремі документи, оригінали яких не

збереглися, подано за минулими публікаціями. Це в основному ті, які через мовний бар'єр були доступні лише вузькому колу спеціалістів. У документах вміщено дані про торговельні та фінансові справи молдовських і румунських купців із львівськими, перераховується асортимент молдовських товарів у цьому місті : вина, турецькі горіхи, мед, віск, ікра та ін. Дані документів збірки розширювали поле відомостей про торговельні зв'язки Молдови і Румунії із Львовом.

Важливим джерелом для вивчення теми монографії послужили записи очевидців. Належність їх переважно до панівних верств суспільства безперечно відбивалася на характеристиці окремих явищ та подій. Водночас вони збагачували нашу уяву про економічне життя в цілому. Багато цікавої інформації про Україну, її господарство XVII – XVIII ст. поміщається в щоденниках, мемуарах, біографіях, записах іноземців, які самі тут перебували або мали з Україною зв'язки через різних мандрівників. Описували Україну англійці, італійці, німці, сирійці, шведи, французи та ін. Посол Венеціанської республіки в Польщі А. Віміна, котрий 1650 року перебував в Україні, у своїй « Реляції » (донесенні) детально і виважено зазначав: «... тут сила різного збіжжя росте де попало ... жнива на засіяних ланах остільки щедрі, що селяни зневажливо ставляться до цього дару, котрий дає їм благодатний ґрунт» [272, с.138].

Син антиохійського патріарха Макарія архидиякон Халєб Булісові Ібн аз-Заїмові аль-Халябі (відомий в українській науці під іменем та прізвищем Павло Алеппський) з міста Алеппо (Сирія) біля 100 днів в 1654 і 1656 рр. перебував в Україні, подорожуючи під час поїздки до Москви від Рашкова до Путивля і від Путивля до кордонів з Польщею. Він залишив чимало цікавих описів тогочасної України [219]. При цьому слід відзначити, що його дані не однорідні і не рівнозначні: часто порівнюються з подіями в інших країнах. У своїх записах П.Алеппський згадує рослинність України: «...дорога проходила серед садів, яким нема ліку », «ланів всякого

збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге. О, яка це благословенна країна ». Майже в кожному місті і селі «бачив став з рибою, гатею (греблею), із млином ». Не обминув згадати і торгівлю. « До Києва, - пише мандрівник, - купці привозять оливу, мигдаль, маслини, рис, родзинки, фіги, тютюн, червоний сап'ян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель. Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболині хутра й інше » [219, с. 143 – 144].

У 1656 – 1657 рр. через Україну до резиденції гетьмана Б. Хмельницького, розташованої в Чигирині, проїздив шведський посол Г. Веллінг. Член його посольства К. Я. Гільденбрант зробив опис подорожі , яка важлива відомостями про міста Умань, Чигирин, Суботів, Звенигород, Ободівку, Вільшанку, Янів і Костянтинівку та про рослинність : «... яка гарна на збіжжя. Один корець (100 кг) коштував 8 півтораків » [272, с. 141]. Посол німецького цісаря Леопольда І.А.Майєрберг у своїй реляції (донесенні) від 12 липня 1661 року подає відомості про Україну. Тут зазначається, що на Волині – плодюча земля, Поділля багате ґрунтом, мармуром і « алябастрою » [272, с. 143]. Іноземці описували те, що найбільше їх цікавило, що бажали донести до сучасників і нащадків, передали свої враження, підказані свідомістю. Тому тут багато суб'єктивізму, уподобань і власного ставлення. Говорити про цілковиту об'єктивність немає підстави. Відомості вимагали критичного, уважного ставлення, порівняння з даними інших документальних матеріалів. Описи, спогади, донесення, поруч з офіційними документами, становили цінний фактологічний матеріал, оскільки повідомлення, різноманітні деталі економічного життя здебільшого відсутні в інших видах джерел. Негативною рисою мемуарної літератури є її суб'єктивізм, помилки і неточності у висвітленні певних явищ чи процесів, що були мимовільними через обмеженість людської пам'яті або навмисними через особистісне несприйняття, симпатію чи

антипатію. І хоча при створенні своїх записів автори певною мірою прагнули до об'єктивності, все ж таки переносили на папір свої враження і почуття. Тому при вивченні мемуарів не можна було цілком покладатися на свідчення сучасників. Повідомлення мемуарів і описів піддавалися прискіпливому критичному аналізу, а фактологічний матеріал ретельно зіставлявся з іншими даними опублікованих наукових робіт.

Незважаючи на досить широке, на перший погляд, коло архівних і опублікованих джерел, найбільш важливі факти економічного життя України розсіяні серед величезної кількості різномірних джерел. Дані оподаткування населення не охоплювали значних районів території країни. Мало уваги приділялося і публікації документів про торговельно – економічні зв'язки. Немає цілісного джерельного комплексу, який би зосереджував усю необхідну інформацію про конкретні сюжети чи аспекти проблеми. Тематична і хронологічна обмеженість, тенденційність у підборі джерел для опублікування відповідали рівню розвитку тогочасної науки, відбивали концепцію офіційної історіографії появи у світ публікації. Практика друкування текстів лише мовою оригіналу, в основному латинською, польською, староруською, знижувала рівень публікацій. Це приводило і нині приводить до того, що зміст документів зрозумілий лише обмеженому колу вузьких спеціалістів. Більшість публікацій згаданих матеріалів стала сьогодні бібліографічною рідкістю. Але, незважаючи на названі обставини, критичне осмислення широкого комплексу джерел дозволило проаналізувати етапи, закономірності та особливості розвитку виробництва товарної форми в Україні.

1.2. Методологія вивчення товарного виробництва України

Методологічною основою монографії послужило сучасне розуміння історизму як важливого принципу наукового пізнання, що сприяв перетворенню методу в

дійову основу вивчення економічної теорії. Відомий природодослідник Ж. Кюв'ю писав, що науковий метод має більше значення, ніж будь – яке окремо взяте відкриття. Від методу, способу його застосування залежить ефективність дослідження. З поганим методом навіть геніальна людина працюватиме « в холосту», задарма, не отримає очікуваних результатів [278, с. 16].

В основу дослідження покладено сучасне загальновизнане світовою економічною наукою розуміння зародження і закономірності функціонування суспільного виробництва. Методологічною базою стала цивілізаційна парадигма розвитку суспільства. При цьому не відкидався формаційний підхід, який значно розширював горизонти наукового дослідження. Цивілізаційна парадигма вимагала враховувати вплив на економіку не лише продуктивних сил, соціально – економічних відносин, але також політичну, соціальну, культурну та інші сфери суспільного життя. У межах цивілізаційного простору економічні процеси вивчалися в динаміці, через аналіз їхнього зародження і розвитку, що давало можливість більш повно і глибоко розкрити економічну сутність досліджуваних явищ. Важливе значення надавалося виявленню суті поєднання загальноцивілізаційного та стадійно-формаційного підходів при вивченні закономірностей і тенденцій розвитку товарного виробництва періоду становлення й розвитку ринкової економіки в європейських країнах, розуміння феодального виробництва, складного процесу зародження в його надрах ринкових відносин та найманої робочої сили [39, с. 18]. При цьому не відкидалися проміжні, перехідні ступені виробництва, де спостерігалось переплетення феодальних виробничих відносин з ринковими, що тільки народжувалися. Створювався своєрідний симбіоз, зміст якого зрозуміти було дуже важко. До того ж недостатня вивченість процесу переростання простого товарного виробництва в розвинене, зародження початкового періоду мануфактурного виробництва в Україні, відсутність попередніх методологічних та іншого виду

розробок негативно відбивалися на вивченні названої теми [247, с.27 - 33]. « Багато дрібних, але важливих питань, - писав відомий учений В.О.Ключевський, - повинно бути вирішено раніше, ніж дослідник приступить до повної картини висвітлення ..., бо, будуючи свій будинок, він буде досить довго сам виробляти, обпалювати та складати цеглу » [142, с. 160 – 161]. Правильність цих висловлювань очевидна.

В актуалізації методологічних проблем історико – економічних досліджень суттєву роль відіграли кардинальні зміни, що відбулися останнім часом в економічній, історичній та філософській науках. Вони значною мірою пов'язані з науковими відкриттями Т. Куна, К. Поппера, І. Лакатоша, А. Масгрейва, Р. Мертон та інших учених. Їхні наукові роботи дають можливість по-новому подивитися на еволюцію світового господарства, зокрема й нашої країни. Американський філософ, історик, науковець Т. Кун рекомендує з точки зору нових методологічних установок переглянути причини й наслідки наукових відкриттів в економічній теорії, проаналізувати важливі етапи її розвитку. Завдяки науковим досягненням І.Лакатоша і К. Поппера можна по-новому підійти до вивчення економічної теорії як динамічного процесу розвитку знань, в основі яких перебуває методологічний плюралізм, обґрунтований Б. Колдуеллом. Російський учений В. С. Автономов стверджує, що методологічний плюралізм не вимагає, щоб теорія будувалася за єдиною схемою, базувалася на вузькому джерельному чи фактологічному полі вихідних передумов, які мають відношення до базисних елементів. Різноманітність явищ господарського життя, безперечно, передбачає множинність способів їх осмислення, різні вимоги до передумов, котрі повинні відповідати специфічним особливостям зацікавлених проблем і узгоджуватися між собою [1, с. 64].

При застосуванні методологічних принципів і положень враховувалися останні, найбільш новіші напрацювання світової та вітчизняної економічної науки

по реалізації наукового методу дослідження, досягнення єдності емпіричного, теоретичного та критичного в аналізі господарських процесів та явищ, визначення ступеня їх ефективності та наукової обґрунтованості. У цьому відношенні для більш ефективного застосування наукового методу добре вписується висловлювання відомого світового вченого К. Поппера, де говориться, що пізнання не може розпочатися з нічого – з « tabula rasa і не може » бути спостереженням; розвиток пізнання полягає насамперед у модифікації більш « раннього знання » [222, с. 54]. К. Поппер повторює Аристотеля : будь – яке знання походить з раніше існуючого знання [5, с. 257]. Це заставляє звертатися до джерел фундаментальних знань про розвиток природи і суспільства. Одним з перших сучасних учених, який звернувся до науки пізнання з позицій Аристотеля, Платона і Гегеля, є М. Хайдегер. Він вважає, що «... існуючі речі та сутності складаються з протилежностей », вказав на чотири причини виникнення знання в контексті метафізики Аристотеля [6, с. 269]. На запитання « Чи означає епоха планетарної техніки кінець метафізики ? », відповів, що вона є лише її здійсненням [344, с. 148].

Дослідження – складний процес. Воно йде «... від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики – такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності » [148, с. 142]. Теорія пізнання враховує єдність історичного та системно – генетичного методів дослідження, еволюцію основних напрямків розвитку товарного виробництва і торгівлі. Це дозволило всебічно розглянути загальноцивілізаційний процес становлення простого і розвиненого товарного виробництва, ринкового господарства та приватного підприємництва з урахуванням особливостей національної економіки, вітчизняної моделі ранньокapіталістичного суспільства з властивим власним ринком і міжнародними економічними зв'язками.

Вивчення господарської діяльності епохи становлення ринкової економіки ускладнюється ще й тим, що тут не

можна застосовувати універсальну кількісну методику. Потрібно вибирати різні методи, підходи, враховувати реальний стан джерел, що стосуються конкретного регіону чи періоду. Незважаючи на обмежені можливості теоретико – кількісного підходу до вивчення економіки пізнього феодалізму (з одного боку - недостатня кількість джерел, з іншого – особливості самих досліджуваних явищ), часткова формалізація теоретичних положень дозволила більш глибоко охарактеризувати окремі прояви феодальних економічних явищ. Звернення до формалізації теоретичних положень допомагало віднайти додаткові можливості вивчення економічних явищ і процесів. З точки зору такого підходу, наприклад, розглядалися складні процеси розкладу цехового ремесла, товаризації сільського господарства України пізнього феодалізму, у результаті якого поглиблювалося і деталізувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва, переростання простого товарного виробництва в розвинене.

Товарне виробництво України другої половини XVII - кінця XVIII ст. відбивало переважно господарські відносини, що існували на основі власності та організаційно – правових норм, котрі панували в Речі Посполитій та Російській державі (пізніше – імперії), бо до першого державного утворення належало Правобережжя і західноукраїнські землі, до іншого – Лівобережжя. На українських землях Польщі грошова система рахунку поєднувала польські і литовські грошові одиниці, які зберігалися до розпаду держави, тобто до кінця XVIII ст. Усе це вносило складність у вивчення виробництва продукції, її реалізації та торговельних зв'язків, вимагало застосування різних методів та підходів, спрямованих на аналіз взаємодії литовської та польської грошових систем. Суттєві відмінності існували і між грошовими господарствами Польщі та Росії.

Українська економічна методологічна думка розвивалася і розвивається в руслі світового напрямку, широко використовуючи напрацювання передових шкіл і

течій. Виходячи з новітніх методологічних досягнень світової науки, професор П.М. Леоненко вважає, що українська економічна методологічна думка поділяється на періоди піднесення і спаду. Найбільш продуктивними були 20-і роки ХХ ст., коли спостерігалось зростання історико – економічних досліджень, започаткованих Українською Народною Республікою, та 90-і роки минулого століття, пов'язані з проголошенням національної незалежності України. У радянський період в Україні панувало одностороннє розуміння економічних процесів, обґрунтування яких вмонтовувалося в тоталітарний державний режим. За будь – яке відхилення від цього розуміння дослідників карали і переслідували.

У загальнотеоретичному аспекті необхідність нових методологічних підходів до економічного аналізу вперше поставили вітчизняні дослідники С.М. Злупко і С.В. Мочерний[91;191], з української діаспори – Б.Д.Гаврилишин та І.С. Коропець кий[47;137], хоча в поняття новітньої методології кожним з них вкладалося своє бачення. Вагоме методологічне значення в процесі вивчення теми становили й фундаментальні праці визнаних світовою економічною наукою фахівців, зокрема М.Блауга[24; 25], Н.Токаші та Й.А. Шумпетера[332;372]. Останній з 1909 по 1911 рр. обіймав посаду професора кафедри політичної економії Чернівецького університету. Економічну теорію розглядав як процес висхідного розвитку аналітичного апарату та методів дослідження економічних явищ. Виклад своїх методологічних підходів здійснив у праці "Теорія економічного розвитку" [373]. До аналітичного інструментарію Й.А.Шумпетер відносив економічну історію, статистику й абстрактну теорію. На думку вченого, техніка історичного, статистичного й абстрактно – теоретичного дослідження детермінують економічну науку. Економічна наука України поступово відходила від марксистсько - ленінської методології, долала класову обмеженість досліджень, односторонній матеріалістичний детермінізм, насаджений у період радянської влади, і нині з новітніх наукових позицій

досліджує господарську історію України. З позиції нових методологічних підходів відзначаються праці вітчизняних учених у галузі історико – економічної теорії В.Д.Базилевича, В.Г.Бодрова, Р.Х.Васильєвої, В.Г.Ватаманюка, Т.І.Дерев'янкіна, А.П. Горкіної, В.І. Гринчуцького, А.Я. Корнійчук, П.М. Леоненка, Е.А. Лортикяна, С.М. Панчишина, А.О.Пантелеймоненка, М.О. Уперенка, А.К.Швидька, В.М. Фещенко та П.І. Юхименка. На думку професора М. О. Уперенка, доцільно було б використовувати евристику, яка займається творчо – пошуковим вивченням минулого і сучасного суспільного виробництва [334, с.25-26].

Дослідження минулого дає можливість осмислити зарубіжний і вітчизняний господарський досвід, розглянути суспільне виробництво як системний процес, що відбиває суперечності руху виробничих підсистем, багаторівневий їх характер, взаємозв'язок економічного і соціального. Ефективне вирішення названих питань багато в чому залежить від правильного розуміння історії матеріального виробництва. Посилення взаємозв'язку економічної теорії, економічної історії та філософії є важливою умовою успішного розв'язання багатьох економічних проблем минулого. Це диктується й велінням часу. Зростає попит на історико – економічні дослідження, зокрема на історію товарного виробництва як невід'ємну складову ринкового господарства [335, с. 34-35]. У сучасних економічних знаннях відчувається потреба в тензорних науках, які стимулюють інтеграцію, пропонують оригінальні, не стандартні ідеї, виявляють невирішені міжнаукові проблеми. На основі знань філософії та економічної теорії визначається системний підхід до господарського розвитку, конструюється його історико – економічна модель. Це забезпечує системність вивчення історії товарного виробництва, показує його глибинні ознаки. З'явився термін « нова економічна історія ». Вперше він був введений у науковий обіг лауреатом Нобелівської премії в галузі економіки за 1993 рік Р. В.

Фогелем у праці « Нова економічна історія, її визначення і методи » [66, с.6].

Для розв'язання поставлених завдань на всіх етапах дослідження використовувався широкий спектр різних загальнонаукових методологічних принципів, що склалися в сучасній економічній науці. Методи та підходи доповнювали і взаємно збагачували один одного. Методологічний плюралізм відкидав пояснення товарного виробництва на основі якогось одного « єдино правильного » філософського методу. Плюралізм філософських та загальнонаукових методів і підходів дозволив всебічно дослідити об'єктивну економічну реальність. У процесі дослідження доводилося досить часто спиратися на вже наявні знання, робити висновки, які є новим поясненням про невідоме. При здійсненні переходу від невідомого до відомого відкривалися загальні положення про окремі нові явища, встановлювалась обґрунтованість висунутих припущень. У зв'язку з цим відомий український економіст Є. Є. Слуцький писав : « Розвиток всякої науки є процес безперервний : тільки умовно можна говорити про момент її народження » [269, с. 25]. Це щоразу підтверджувалося, коли досліджувалася дана проблема.

Важливим завданням був збір даних, опрацювання великих масивів інформації, обґрунтування теоретичних положень та ін. Лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Р. В. Фогель відзначав, що господарство минулого залишило нам про себе значно більше інформації ніж це здається на перший погляд. Величезні пласти історичних джерел та документів ще не повністю використані в наукових дослідженнях. На їх базі не робляться важливі висновки та узагальнення, бо дані не потрапляють у поле зору вчених. Дослідник вказує, що навіть згадування про загальновизнані фактори виробництва (земля, праця, капітал), які поміщаються у письмових чи речових джерелах (митні звіти, податкові збори, записи ревізій, чисельність населення, технічне обладнання тощо), є певною інформацією [402, с. 46].

З нагромодження фактів розпочинає шлях будь – яка наука, однак не всяке нагромодження фактів придатне для наукового дослідження. Але самі по собі факти не становлять вчення, як, наприклад, будівельний матеріал ще не є будовою. Знання фактів означає лише початок наукового пізнання: необхідна клопітка робота над зібраними фактами, щоб виявити вміщену в них сутність, упорядкувати головну ланку, зачепившись за яку, можна було б вивчити весь обсяг питань економічного життя суспільства. Це можна зробити тоді, коли піднятися до рівня наукового мислення, який являє собою процес ряду абстракцій, формулювань, утворень, понять, законів. « Пізнання є вічне, безконечне наближення мислення до об'єкта » [150, с. 334]. Щоб не впасти в емпіризм, доводилося брати не окремі, випадково взяті факти, а всю їх сукупність, які стосувалися досліджуваного явища і всебічно взаємопов'язувалися між собою. Ця вимога наукового спостереження дійсності тим нагальніша, чим вищий ступінь розвитку суспільства, чим складніші й різнобічніші процеси та явища економічного життя, чим ширша теорія і масштаби економічних зв'язків предмета дослідження.

Збирання фактів, що відображають економічну діяльність людей, товарне виробництво, – складне завдання. Теоретичне обґрунтування необхідності залучення джерел масового характеру подано в статті В. І. Леніна « Статистика і соціологія », де зазначається, що для створення дійсно якісного фундаменту дослідження «...треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку ... » [150, с. 330 – 331]. Необхідною умовою розуміння суті проблеми був розумний відбір фактів, бо вони містили немало випадкового. У процес вивчення включалися лише ті, які піддавалися відбору, класифікації, узагальненню та поясненню. Основою наукового аналізу був не одиничний факт, а маса, що відбивала основну тенденцію економічної реальності. У процесі наукового пізнання вияснялися причини виникнення факту, встановлювалися його суттєві

зв'язки. Важливим було встановлення нових фактів. У зв'язку з цим А. Ейнштейн зазначав, що наука повинна починатися з фактів і закінчуватися ними, незалежно від того, які теоретичні структури існують між початком і кінцем [278, с. 480].

Аналізуючи роль фактів у становленні сучасної економічної теорії та беручи за основу вивчення нові, сучасні методи дослідження економічних явищ, відомий у світі економіст Й.А. Шумпетер запропонував нестандартний підхід до аналізу ролі економічної історії, зокрема товарного виробництва періоду феодалізму, нові методологічні положення його вивчення [373]. Кожне явище, кожен процес повинен вивчатися всебічно, у нерозривному зв'язку їх кількісних та якісних визначень. Чим вищий рівень усупільнення господарства, тим більш ретельним та всебічним повинен бути облік кількісних величин економіки, ширшим застосування електронно – обчислювальної техніки. Чим досконаліша обліково – обчислювальна техніка, тим ширше відкривається поле для оперативного опрацювання численних фактів, інформації в масштабах не лише однієї країни, але й континенту та світу в цілому. З використанням комп'ютерної техніки розширилися горизонти застосування нових дослідницьких інструментів. Підвищення ефективності їх використання зумовлене кліометричними методами, які вивчають економіку минувшини за допомогою сучасних методів статистичного аналізу і математичного моделювання [223, с. 28]. Значного поширення в наукових колах вони набули в другій половині минулого століття. Економічна історія все більше починає розглядатися не як різновид історичної науки, що описує господарське життя, а як економічної, яка вивчає еволюцію господарських систем.

Новим підходом до застосування кількісних методів для опису та пояснення економічних процесів і явищ минулого стали напрацювання, використання кліометричних методів, якими захоплювався лауреат Нобелівської премії Д. С. Норт (1993 р.). Свої роздуми він

виклав у працях « Кількісне дослідження в американській економічній історії » (1963 р.), « Структура економічної історії » (1965 р.), « Структура та зміни в економічній історії » (1981 р.). У них учений досліджує історію економіки, фундаментальні економічні проблеми, приходять до висновку про необхідність перегляду існуючих концепцій вивчення історії економіки. Від інших дослідників він відрізняється тим, що прагне не до кількісних і статистичних оцінок економічних процесів і явищ, а до аналізу реальних подій та їх пояснень. Інструментом такого аналізу вважає аналітичний апарат нової інституційної економічної теорії. Видатних досягнень у розробці і застосуванні новітніх технологій прикладного аналізу в економічній історії досягли економісти – вчені світового рівня, лауреати Нобелівської премії К. Гренджер, Д. Мак-Федден, Д.Ф. Неш, Р. Д. Н. Стоун і Т. М. Ховельмо. Застосовуючи нові складні методи вивчення фактів на перетині різних напрямів наукового пошуку, вони акумулювали колосальні економічні знання, здобули практику і досвід, розширили проблематику економічної теорії, її взаємодію з філософією, економічною історією, запропонували цілу низку важливих положень, які охоплюють найновіші наукові ідеї, концепції, розробки, проекти. Наукові надбання інтегрують здобутки економічної теорії, історії економічного мислення, філософії господарювання. Усе це відкриває простір для формування нових економічних знань, визначає нові підходи до вивчення досліджуваної теми.

Важливим етапом у становленні кліометрії стала конференція із застосування економічної теорії та кількісних методів до проблем історії (1960 р.). На ній з доповіддю виступив Р. В. Фогель. Він запропонував проводити кількісний аналіз у тісному зв'язку з предметним, якісним аналізом джерел. При малій кількості різнорідних повідомлень джерел, що стосуються феодального господарства, пізнавальний ефект кількісного аналізу може бути завуальований і вимагати спеціального розгляду. Це пов'язано насамперед із станом джерел, які не

зберегли повних даних про досліджувані явища чи процеси і не дозволяють відібрати однорідні ознаки для вибіркового аналізу. Використання кількісних, зокрема статистичних даних, поєднується із розумінням історичних закономірностей і можливостями їх теоретичного осмислення. У феодальну епоху соціально – економічні явища мали часто обмежений характер, функціонували протягом певного часу і в окремих районах. В інші періоди могли бути відсутніми. Дане становище пояснюється пануванням натурального господарства, великою роллю географічного фактора, слабкими соціальними комунікаціями та іншими обставинами, роль яких при ринковій економіці нівелює під впливом техніки. Відсутність масових джерел, великого обсягу однорідної кількісної інформації дозволяло застосовувати весь наявний арсенал статистичних прийомів, щоб отримувати репрезентативні вибірки й екстраполювати результати наукових пошуків.

Найбільш масовим документальним матеріалом для вивчення теми дослідження послужили актові книги судово – адміністративних органів (городські, земські, підкоморні і каптурові суди). Судові органи розглядали в основному позови, але в їх матеріали потрапляла різноманітна інформація, у тому числі і про виробництво, яке часто входило в сферу спірних питань. Масова інформація містить у собі різні дані, які можна було опрацювати лише за допомогою кліометричних методів і отримати результати. Нині в сучасних історико – економічних дослідженнях з'явилися такі терміни як факторний аналіз, система рахунків, виробнича функція тощо. На основі зібраних даних минулого вивчалися економічні явища в нинішніх категоріях з метою розуміння сучасних процесів і тенденцій та прогнозування майбутніх кроків [24, с. 17]. Це суттєво розширювало нашу уяву про минуле господарське життя.

Розрізнений і локальний матеріал джерел, навіть при наявності їх у відносно великому обсязі, допускає обмеження використання статистичних методів.

Економічна історія феодальної епохи не має того значення, яке статистичний аналіз отримує при вирішенні відповідних проблем більш пізнього часу. Суттєвим фактором, що лімітував дослідження, була особливість збереженої з того періоду інформації, котра полягала не лише у відсутності масових статистичних джерел, але і в дефектності відомостей. Досліджувані джерела відзначалися, як правило, неповнотою, розрізненістю і нерепрезентативністю наявних даних, котрі часто виявлялися уривчастими, страждали на локальність і не дозволяли охарактеризувати явище з достатньою глибиною, розкрити всі аспекти та їх прояви.

Системний підхід розширював горизонт дослідження. Економічна суспільна структура з одного боку розглядалася як відносно самостійне утворення, з іншого – тісно пов'язане із суспільним розвитком через сукупність різних зв'язків. При такому підході виникала можливість ціліснішого, глибшого аналізу товарного виробництва, виокремлення історичних, політичних, суспільних чинників, котрі стимулювали його становлення чи гальмували. Це давало можливість глибше з'ясувати сутність окремих складових виробництва, способів їхньої взаємодії і тенденцій розвитку. « Залежно від відмінностей у рівні розвитку продуктивних сил змінюються відносини і закони, що їх регулюють » [177, с. 22]. Системний метод дозволяв розглядати товарне виробництво на декількох рівнях : регіональному, галузевому і на рівні окремої виробничої одиниці – закладу.

Зміст роботи вимагав триматися хронологічно – проблемного методу, оскільки лише таким чином був можливий послідовний виклад матеріалу та розробка поодиноких питань теми. При розгляді технологічних процесів виробництва продукції застосовувалося спостереження, яке дозволяло вивчати минуле на базі наявних дійсних фактів. Спостереження було не пасивним способом. У ньому реалізовувався активний характер пізнання : по-перше, у наявності вихідної установки; по-

друге, у вибірковому характері предмета; по-третє, у виборі засобів спостереження та опису.

Об'єктивність (від лат. *objectum* – предмет) вимагала дотримуватися незалежності суджень, думок, поглядів, інтересів, без упередженості вникати в зміст справи, представляти об'єкт вивчення так, як він існує сам по собі, незалежно від суб'єкта. Об'єктивність пізнання полягала не лише в розумінні безконечності процесу його наближення до дійсності, але й у значенні різних теоретичних варіантів її вирішення. Результати досліджень учених сприймалися не упереджено, а такими, якими вони є насправді. Принцип об'єктивності дотримувався і при комплексному прочитанні першоджерел, при врахуванні конкретно – історичних та суспільно – політичних обставин. Конкретні факти оцінювалися у їхньому діалектичному розвитку, визначалися й осмислювалися тенденції, притаманні досліджуваній проблематиці. Приділялася увага й об'єктивності змісту різномовної наукової літератури.

Економічне життя суспільства – об'єктивна реальність, яка не залежить від волі і свідомості людей, хоча і складається із усвідомленої дії індивідів. На відміну від істини, об'єктивність завжди суб'єктивна, хоча її об'єктивність може бути різною. К. Маркс зазначав, що особливо є цінною в об'єктивності це реалізація її законами історії [177, с. 20, 42]. Об'єктивність знань – одна з найбільш фундаментальних цінностей науки.

Важливим методологічним положенням став принцип історизму, котрий передбачав вивчення складних економічних явищ у динаміці, визначав їх етапи розвитку, вимагав висвітлювати кожне явище минулого, що базувалося на пріоритетності документальних фактів, без упередженості, тільки з урахуванням усіх обставин та особливостей історичного розвитку, не забуваючи дивитися при цьому з точки зору того, як відоме явище виникло, які основні етапи пройшло у своєму становленні і чим воно стало тепер. Будь – яке явище можна було правильно зрозуміти лише в його виникненні, розвитку і загибелі, тобто в історичному розвитку. Необхідною

умовою був розгляд явища в контексті досліджуваного періоду та врахування досягнень, здійснених у зарубіжній і вітчизняній економічній науці. Лише при такому підході можна було зрозуміти сільськогосподарське і ремісничє виробництво, промисли, котрі являли собою переважно просте товарне виробництво. Історико – генетичний аспект був пов'язаний з вивченням початкових стадій і дозволяв розглядати основні тенденції їх розвитку на наступних етапах, давав підставу належно оцінити спадкоємність економічних явищ, побачити зв'язок минулого, сучасного і майбутнього. Нерозривність еволюції господарського життя спонукала шукати в минулому зародки сучасного і майбутнього, які містилися навіть, здавалося б, в не основних процесах чи явищах.

Натурально – господарська база відтворення не виключала одночасного існування на початкових стадіях розвитку простого товарного виробництва і товарно – грошових відносин [29, с.28 - 30]. Тривалий час продукти призначалися для особистого споживання і не перетворювалися в товар. Ці дві тенденції зростання існували паралельно. Набуваючи сили і потужності, товарне виробництво поступово розкладало натурально – господарську діяльність [354, с. 145 – 149]. Регулятором виступав закон вартості, зовнішніми ознаками якого були конкуренція і майнова диференціація між товаровиробниками. Остання обставина послужила суттєвим моментом для переростання, при певних умовах, простого товарного виробництва в його вищу форму – розвинену, капіталістичну, де метою було отримання додаткової вартості, а сама робоча сила ставала товаром. Розвиток ринкових зв'язків підготовлював умови для розкладу натурального господарства [342, с. 495 – 497].

Місце простого товарного виробництва при феодализмі визначалося двома головними факторами : з одного боку - характером виробництва і панівною формою власності, з іншого – товарне виробництво поступово руйнувало натурально – господарську основу відтворення і підготовлювало основу для економічного зростання ринкового

господарства. Просте товарне виробництво й обмін, а також торговельно – лихварський капітал, які в один і той же час обслуговували економічні потреби феодального суспільства, разом з іншими обставинами на певній стадії історичного розвитку підготовляли умови для розкладу феодального виробництва і переходу від нього до ринкового господарства. Економічна структура ринкового господарства виросла з економічної основи феодального ладу.

Взаємозв'язок історичного та логічного методів не обмежувався взаємовідносинами теорії предмета і його історії, конкретно – історичних фактів документальних матеріалів, а вирішував питання сходження від абстрактного рівня наукового пошуку та побудови теорії, оскільки логіка руху вивчення передбачала сходження від простого до складного, від нижчого до вищого, від абстрактного до конкретного. Гносеологія єдності логічного та історичного, абстрактного і конкретного визначала початок пізнання та подальший напрям його розвитку. Логічний метод був у той же час й історичним, але звільненим від випадкових моментів. Логічний метод, писав Ф. Енгельс « ... в сутності являється не чем иным, как тем же историческим методом, только освобожденным от исторической формы и от мешающих случайностей. С чего начинается история, с того же должен начинаться и ход мыслей, и его дальнейшее движение будет представлять собой не что иное, как отражение исторического процесса в абстрактной и теоретически последовательной форме; отражение исправленное, но исправленное соответственно законам, которые дает сам действительный исторический процесс, причем каждый момент может рассматриваться в той точке его развития, где процесс достигает полной зрелости, своей классической формы » [86, с. 497]. Названим шляхом у монографії показано сутність появи елементів розвиненого товарного виробництва, простої, складної кооперації праці та зародження перших примітивних форм мануфактурного виробництва на промислах України досліджуваного періоду. Використано й діалектико – логічний метод, який

детально викладено у працях К.Маркса « Капітал », « Економічно – філософські рукописи 1844 року » та ін. [177, с. 42; 179, с. 113 – 116, 124]. Тут зазначається, що “Історія промисловості та її предметне буття є розгорнутою книгою людських сутнісних сил” [179, с. 114]. Діалектико – логічне твердження мало три важливі ланки: постановку проблеми, генератор теоретичної ідеї, проведення доказів у вигляді спеціальних ступенів. За допомогою логічного методу відтворювався історико – економічний процес у його теоретичній формі, у системі понять [341, с. 14-21].

Логіко – філософський аналіз основних термінів та категорій визначав проблемне і понятійне поле досліджуваної теми. Основою виступали фундаментальні філософські закони, основним з яких був загальний зв'язок предметів та явищ. У монографії він проявлявся в переході окремих форм виробництва в інші, у залежності обсягів виробництва від сировинних ресурсів тощо. Будь – яка взаємодія у виробництві реалізовувалася в трьох складових : матеріальних, енергетичних та інформаційних. По-перше, процес виробництва включав матеріальні потоки, переміщення ресурсів від складів до робочих місць, постачання готової продукції на склади; по-друге, виконання будь – яких операцій вимагає витрат енергетичних ресурсів, фізичної та інтелектуальної енергії працюючих; по-третє, виробництво супроводжується інформаційними потоками, що проявляється у формі системи звітності, технології, підготовці працівників тощо.

Порівняльний метод, окрім типізації та індивідуалізації, дозволяв краще зрозуміти предмет вивчення, розкрити риси, притаманні окремим тенденціям розвитку товарного виробництва. Античні мудреці говорили: порівняння – мати пізнання. Порівняння – не пояснення, але воно допомагає виявити чимало важливих теоретичних положень. Порівняння відіграло важливу роль у науковому пошуку, коли порівнювалися однорідні або близькі за своїм змістом явища. Порівняльно – історичний аспект методу сприяв виявленню генетичної спорідненості товарного виробництва в різних країнах

європейського континенту. Зіставлялися однотипні економічні явища і процеси, способи і форми реалізації одних і тих самих товарів, порівнювалися ознаки для виявлення спільних і відмінних рис у різних економічних явищах. Застосування типологічного підходу допомагало з'ясувати особливості, характерні для певних стадій розвитку товарного виробництва. Цим досягалося поєднання загального і регіонального в ході дослідження теми, відкривалися широкі можливості для історико – порівняльних співставлень, зокрема місця, ролі і напрямів розвитку товарного виробництва, переростання його в розвинене, визначення в цьому процесі місця купецького і лихварського капіталів. Перехід до ринкового господарства був не простим, а складним, болісним для мас. В Україні процес первісного нагромадження відрізнявся від класичного англійського. Україна пізніше, ніж Англія, Голландія, Італія та інші західноєвропейські країни, вступила на шлях ринкового господарства. Але, незважаючи на запізнення, запозичувала новий виробничий досвід, технічні досягнення передових на той час країн Західної Європи. Тотожність основних рис загального економічного процесу в країнах Європи не виключала національних особливостей. На українських землях Речі Посполитої та Росії спостерігалися помітні відмінності як в економічному, так і в позаекономічному плані. Тут було набагато більше залишків феодального минулого, ніж в інших західноєвропейських країнах, посилювалося велике феодальне землеволодіння, створювалися фільварки, що серйозно гальмували розвиток ринкових виробничих відносин.

При вивченні загальних і специфічних рис, протиріч і гальмівних чинників розвитку ремесла, промислів, сільського господарства і торговельних зв'язків використовувався аналіз і синтез (від грец. – analysis – розклад, розчленування, synthesis – поєднання). Це – два унікальні, протилежні напрямки операції мислення. Розклад економічного явища на складові частини ставав предметом самостійного, більш глибокого вивчення

об'єкта. У процесі аналізу мислення йшло від видимого, абстрактного до конкретного в результаті розчленування досліджуваного явища на його складові частини. Аналіз дозволяв більш поглиблено розглядувати такі важливі питання дослідження як засоби виробництва і наймана робоча сила, вивчати їх всебічно. При аналізі явище розглядалося у взаємних зв'язках, у цілісності та єдності, у русі суперечностей. Ідучи від абстрактного до конкретного, виявлялися прояви змісту у всій багатоманітності конкретної дійсності.

Синтез – об'єднання в результаті дослідження близьких між собою частин явища, їх властивостей в одне ціле, відновлення цілісності встановлених відповідних відносин залежності. Цілісність об'єкта після його аналітичного вивчення сприяла більш глибокому вивченню будови цієї цілісності. Названі процеси були необхідним елементом наукового пізнання товарного виробництва. Якщо за допомогою аналізу розкривалося суттєве в явищі, то синтез давав можливість побачити, в яких формах це суттєве проявляється на поверхні економічної дійсності та завершував розкриття сутності. Аналіз і синтез давали можливість глибше зрозуміти початковий етап переростання простого товарного виробництва в розвинене, де відбувався перехід від загального, нерозчленованого опису досліджуваного об'єкта до його будови, складу, окремих властивостей. Аналіз і синтез – органічна єдність двох сторін одного і того ж процесу наукового пізнання дійсності. Будучи необхідним прийомом мислення, аналіз є лише одним із етапів процесу пізнання. Він фіксував в основному специфічне, що відрізняло одну частину від іншої. На кожній ділянці вивчення була своя межа розчленування, за якою наступала інша стадія вивчення – синтез, котрий об'єднував раніше розчленоване явище в одне ціле. Аналіз і синтез діалектично суперечливі, але взаємообумовлені. У двоєдиному аналітико – синтетичному процесі пізнання, у русі від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного розкривалися єдність і багатоманітність,

властиві досліджуваній темі. Лише при такому процесі пізнанню можна було рухатися від окремих суттєвих елементів явища до його суті в цілому.

Вивчення практичної діяльності суб'єктів господарювання, зокрема мануфактурного виробництва XVII-XVIII ст. вимагало розгляду економічних процесів в аналітичних зв'язках типу: “ причина – наслідок “, “ зміст – форма “, “ свобода – необхідність “, “ стабільність – розвиток “. У центрі уваги містилася категорія «результативність», що була визначальною в розумінні економічної дійсності [270, с. 58]. У лексиконі існує багато синонімів поняття терміна “результативність” , що свідчить про використання різних критеріїв при оцінці результатів соціально – економічних процесів. Торгівля (взаємодія продавця з покупцем) складалася з елементів – трансакцій : 1) переміщення об'єкта торгівлі від продавця до покупця; 2) взаємодія двох та більше людей у процесі реалізації товарів, економічних інтересів, нерідко суперечливих; 3) інформаційний обмін про якісні характеристики товару, його ціну та інші умови торгівлі. У складній послідовності причинно – наслідкових зв'язків досить важко було визначити конкретні причини того чи іншого економічного явища. Тому при дослідженні зверталася увага на виявлення двох основних типів причинно – наслідкових зв'язків: повні та специфічні. Перші визначали конкретні наслідки, другі супроводжувалися наявністю значної маси особливостей. У практичній діяльності всебічних причин реально не існує. Вивчалися насамперед специфічні причини – фактори, які дозволяли отримувати більш – менш визначені наслідки – результати. У процесі торговельної діяльності виникали різні за природою, спрямованістю та характером соціально – економічні обставини.

При вивченні робочої сили України, її економічного і соціального стану населення поділялося на великі соціальні групи, кожна з яких вивчалася одним і тим самим способом. Але можливості аналізу обмежувалися наявною демографічною ситуацією країни. Розуміючи умовність, залежність від цілісної установки, їх результати

сприймалися критично. Дедуктивний метод, спираючись на умовиводи, випадкове спостереження, логіку, інтуїцію, допомагав сформулювати попередню, неперевірену думку (гіпотезу). Для її перевірки потрібно було багаторазове вивчення, тлумачення та узагальнення відповідних фактів. Передбачення спрямовувало науковий пошук у правильному напрямі під час збирання фактів, а вони, як відомо, є передумовою формування гіпотез. Індукція і дедукція не суперечать одна одній. Вони – взаємопов'язані. Метод наукової абстракції очищав уявлення від випадкового, перехідного, одиничного. Завдяки цьому вдалося проникнути у внутрішній світ товарного виробництва, вивчити ознаки та риси, котрі виражали його сутність. Щоб краще зрозуміти дійсність фактів у хаотичному нагромадженні, доводилося залишати поза увагою другорядні деталі, спрощувати запутані зв'язки. У процесі абстрагування мислення не відривалося від дійсності, а проникало в середину її, ідучи від форми до змісту. Виявлення сутності давало можливість глибше пізнати зміст речей. При визначенні понять широко використовувалися рідко застосовувані в науковій роботі досягнення семіотики. Без неї не можна було адекватно зрозуміти текст документів, написаних у XVII – XVIII ст. старопольською, латинською, староросійською чи староукраїнською мовами, зрозуміти поняття, значення яких нині або не існує, або їх важко встановити. Позатекстовий аналіз давав можливість вивчати повідомлення, які були часто набагато важливішими, ніж навіть дані. Ю. М. Лотман стверджує, що семіотичний метод «...проникає у різні дисципліни і визначається не природою об'єкта, а способом його аналізу» [164, с. 6]. Семіотичний метод пізнання розкривав цікаві дані при вивченні товарного виробництва і торгівлі України феодального періоду.

В Україні у XVII – XVIII ст. існувало товарне виробництво з різним ступенем чистоти або завершеності, тобто з відсталими і розвиненими формами, з великою кількістю залишків минувшини. Кооперація праці і

мануфактура виступали однопорядковими стадіями розвитку промисловості з точки зору належності до ринкового господарства, хоча кожна з них була особливим ступенем його зрілості. Розвиток товарного виробництва і торговельних зв'язків відбувався серед маси перехідних форм і економічних явищ. Щоб правильно їх вивчити, необхідно було поставити їх у тісний зв'язок з усім економічним ладом Польщі і Росії, до яких у розглядуваний період належала переважна більшість українських земель. Мануфактурний період, особливо його початковий, ранній етап мав різного роду перехідні форми, залишки минулого. Наявність їх свідчила про нерозвиненість товарного господарства в Україні на початкових стадіях його розвитку. Просте товарне виробництво перетворювалося в розвинене не під дією якої – небудь зовнішньої сили, а шляхом дії власної внутрішньої і неминучої діалектики, боротьби єдностей і протилежностей [342, с.594 – 598]. У кожній конкретній ситуації перепліталися елементи минулого і майбутнього, але це не перешкоджало помічати основні напрямки прогресу. Одне і те саме економічне явище при різних умовах існування могло виявляти різні форми, які були зрозумілими лише за допомогою аналізу існуючих обставин. На жаль, до останнього часу у вітчизняній економічній та історичній науковій літературі немає спеціального, цілісного дослідження простого товарного виробництва України періоду феодалізму та його ролі в підготовці ринкового господарства [353, с.13- 20].

Методи пізнання, критерії, покладені в основу монографічної роботи, дозволяли проводити відбір та аналіз фактичного матеріалу, вияснити його науково – пізнавальну цінність, виробляти структуру та основні напрямки дослідження, спрямовувати наукову думку відповідно до природи об'єкта вивчення. Методологічний плюралізм, макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності сприяли ґрунтовному науковому аналізу явищ і процесів. Кожен із методів характеризував один аспект наукового пошуку, розрахований на вирішення тієї чи іншої проблеми, а вся їх сукупність

охоплювала дослідницький процес, починаючи від постановки завдань і закінчуючи формулюванням одержаного нового знання. Взаємна доповнюваність методів зумовлювалась тим, що кожен з них мав певні, чітко визначені межі своїх пізнавальних можливостей, виконував конкретну роль і лише в цілому розширювали обрії наукового пошуку, піднімали його теоретичний рівень, дозволяли всебічно та глибоко вивчати різні форми і стадії розвитку товарного виробництва, переростання його в розвинене.

О.М. ПАВЛОВА

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

2.1. Магнатсько-шляхетське і старшинсько-поміщицьке торговельне землеробство та тваринництво

Збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію в країнах Західної Європи та на місцевому ринку стало поштовхом до розширення масштабів феодального господарства, зростання товарності землеробства. Одна частина виробленої продукції надходила на задоволення потреб феодального двору та його челяді, інша призначалася для збуту на близьких і далеких ринках. Поглиблення суспільного поділу праці, виділення землеробських і промислових районів, розширення внутрішнього ринку створювало землевласникам сприятливі умови для вигідного збуту продукції і придбання необхідних промислових виробів та предметів розкоші. У гонитві за грошима феодали розширювали і перебудовували свої господарства. Окрім землеробства, у них розвивалося тваринництво, споруджувалися різні промисли, розвивалось ремісниче виробництво. Маєток стає досить складним господарським комплексом. Зміни у феодальному господарстві пов'язувалися насамперед з розвитком товарно-грошових відносин.

Втягування феодальних господарств у товарно-грошові відносини у різних частинах України відбувалося по-різному. Найбільш інтенсивно - на Лівобережній і Слобідській Україні, що перебували у складі Російської держави. Тут, у ході національно-визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетської Речі Посполитої під керівництвом Б.Хмельницького (середина XVII ст.), було ліквідовано велике магнатське володіння, зруйновано фільваркову систему. На землях, що раніше належали польським магнатам, шляхтичам та українським землевласникам, утворилися так звані вільні військові села, що являли собою державну феодальну власність. Села перебували «под правлением сотенным в ведомстве

полковом и в диспозиции гетманской...» [93, с. 230] тобто підлягали місцевим та центральним органам гетьмансько-старшинської адміністрації. Панівними стали державна та козацька форма земельної власності. Верховним власником і розпорядником усієї землі виступав царський уряд. Він затверджував гетьманські універсали на маєтності. Гетьман не міг розпоряджатися маєтками, які царські постанови визначали як державні. Надані чи затверджені царськими грамотами землі місцева адміністрація не мала права відбирати.

Найбільшим власником землі виступала козацька старшина, в якій гетьманський уряд вбачав опору держави[289]. Старшинське землеволодіння існувало у двох основних формах. Перша – рангові землі, які надавалися старшині замість грошового жалування як виплата за службу у Війську Запорозькому. Наданою землею представники козацької верхівки користувалися до тих пір, поки перебували на зайнятих посадах. Друга форма – це жалування постійного чи тимчасового характеру, що не залежали від службового становища. Вони ще поділялися на такі групи: «зупольне», «на підпору дому» та «до ласки військової». «Зупольне» володіння базувалося на правах довічної земельної власності. У «зупольне» володіння земля надавалася царським урядом, гетьманським правлінням і, у рідкісних випадках, навіть полковниками. Землі «на підпору дому» (зміцнення господарства), «до ласки військової» надавалися на не визначений час. Юридичну силу зберігали, як правило, на період перебування гетьмана при владі. При вступі на посаду нового гетьмана необхідно було отримувати нові письмові підтвердження. Виняток становили землі, надані царськими грамотами. З часом різниця між довічним і тимчасовим володінням починає зникати. Правові обмеження втрачають своє значення. Усе більше тимчасових рангових маєтностей переходить у спадкове, довічне приватне володіння козацької верхівки.

Б.Хмельницький, а також наступні гетьмани роздавали військові землі «на ранг» генеральній та полковій

козацькій старшині, привілейованій старшинській групі, що складалася з бунчукових і значкових товаришів [263, с.136-146]. Бунчукові товариші перебували під гетьманським бунчуком. Звідси і походить їх назва. Групу значкових товаришів становили ті козаки, що служили в сотнях, але підлягали полковникові. Вони звільнялися від підпорядкування сотенній адміністрації, бо перебували «під полковим значком» (прапором). «Значкове військове товариство» нараховувало в 1760 році біля 1300 прізвищ. 800 осіб займали урядові посади. Отже, значкових товаришів було 2100 (усього чоловічого населення в Гетьманщині було понад один млн.). Названа привілейована козацька верхівка мала значний вплив на діяльність полкової та сотенної адміністрації [262, с. 165].

Рангові маєтності склалися з окремих сіл і навіть цілих волостей. Б.Хмельницький як гетьман володів колишнім Чигиринським староством. Крім нього, у приватне володіння він отримав місто Гадяч з навколишніми селами і містечками (Веприк, Грунь, Зіньків, Ковалівка, Комишня, Котельва, Куземин, Лютеньки, Опішня і Рацівка), селища Бірки, Кам'янка і Медведівка. Полковник Іван Золотаренко, згідно з царською жалуваною грамотою (1654 р.), отримав у власність місто Батурин з прилеглими селами, його брат Василь – містечко Мену з навколишніми селами та різними угіддями по р. Сейм. У 1735 році біля 35% оброблюваних земель перебувало в руках козацької старшини. Завдяки своїм посадам вона господарювала на 11 % землі. Менш ніж 1% населення володів майже 50 % землі [262, с. 165]. Багато містечок і селищ із землями гетьманська адміністрація надавала козацькій старшині і пізніше. Біля 1 тис. універсалів та різних наказів на володіння видав за роки свого гетьманування І. Мазепа. За 1708-1722 рр. гетьман І.Скоропадський роздав 22 селища з 370 козацькими і селянськими дворами. За 13 років (1751-1764 рр.) у рангове земельне володіння козацької верхівки перейшло 2970 козацьких і селянських дворів, що становило 55,8% від усіх дворів Війська Запорозького [93, с. 230, 370].

Зростання земельних багатств у руках козацької старшини відбувалося і за рахунок скуповування козацьких і селянських наділів. У 1664-1684 рр. (Полтавський полк) нараховувалося 170 випадків продажу землі примусово. З 20 селищ прилуцького полковника Г. Галагана 17 були захоплені в селян і рядових козаків. У більшості випадків козаки і селяни продавали свою землю тоді, коли попадали в скрутне фінансове становище, мали борги, з якими не могли розрахуватися, і змушені були віддавати землю за безцінь. Ціна землі в 40-60-х роках XVIII ст. була такою: у 40-х роках лан (близько 17 га) – 1-3 крб., у 50-х роках – 3-4, у другій половині XVIII ст. - 3-6 крб. [203, с.130]. Інколи землі забиралися за несплату боргів. Користуючись владою, старшина нерідко силою захоплювала землі, не зупиняючись навіть перед фізичною розправою з непокірними. Гадяцький полковник М.Милорадович заковував у кайдани тих селян, котрі відмовлялися продавати йому свій «грунтик» (землю). Конотопський сотник Я. Лизогуб прив'язував козаків і селян до дерев, коли вони відмовлялися продавати йому земельні ділянки. Царський уряд, зацікавлений у збереженні козацтва як дешевої військової сили, стає на його захист, вживає енергійних заходів, спрямованих на збереження козацьких земельних наділів. В 1728 році гетьман Д. Апостол видає «Рішительні пункти», де ставиться питання про перевірку прав державців на маєтки. Власники рангових маєтностей, котрі не могли доказати своїх прав, повинні були їх повернути. Старшина отримала юридичне закріплення прав на землю, якщо була доведена законність отримання. У 1729-1730 рр. було проведено «Генеральне слідство про маєтності». Усі землі поділено на 6 груп: 1) приватновласницькі; 2) рангові; 3) монастирські; 4) ратушні; 5) військові; 6) спірні [337, с.139]. Старшині та купцям заборонялося скуповувати до закінчення російсько-турецької війни чи брати в заставу козацькі землі. У царському указі від 5 лютого 1739 р. зазначалося, що у випадку продажу козацьких земель військову службу повинні нести ті, хто їх купив або

проживає на них. Але, незважаючи на заборони, феодали продовжували скуповувати і захоплювати козацькі землі. Це приводило до обезземелення та зубожіння значної частини рядового козацтва. Уже в 40-х роках XVIII ст. в Гадяцькому, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому, Чернігівському полках, Шептаківській сотні Стародубського полку безземельні козацькі двори становили в середньому біля 30% від загальної кількості [93, с.243].

Великими землевласниками на Лівобережжі були, перш за все, гетьмани і полковники. Так, гетьманові І.Мазепі належало 19654 козацьких і селянських дворів, гетьманові І.Скоропадському – 9882, гетьманові Д.Апостола – 9103, чернігівському полковнику П.Полуботку – 3200. Тисячами десятин (десятина – 0,07 га) землі разом із залежними підданими володіла сім'я генерального осавула Я.Якубовича, генерального хорунжого М.Ханенка, стародубського полковника Ф.Максимовича та ін. [93, с.370]. Гетьман К.Розумовський мав міста Батурин і Ямпіль, Почеп з повітом, Гадяцький замок з двома волостями, Шептаківську волость та сотні селищ. На його землях проживало до 100 тис. залежних козаків і селян. За розмірами земельних площ не відставали від козацької верхівки українські шляхетські родини Борознів, Рубців (Стародубщина), Бакуринських і Грязних з Чернігівщини. Зростало російське дворянське землеволодіння. Князю О.Меншикову належали чотири міста, 187 селищ, 14 слобідок і одна волость. Чималі земельні угіддя мали такі відомі вельможі: П. Апраксін, О.Безбородько, Р.Воронцов, Г.Долгорукий, Б.Пассек, Г.Потьомкін, голова Малоросійської колегії П.Рум'янцев, І. Трубецькой, П.Шафіров, Б. Шереметьєв та ін. [93, с.231]. Маєтки козацької старшини та російських поміщиків поглинали велику кількість козацьких і селянських земель.

Зростання великого феодального землеволодіння спостерігалось і на Слобожанщині. Процес його утворення мав особливості, зумовлені характером заселення краю. Одним з найбільш поширених способів освоєння земель

була займанщина (право першим зайняти вільну земельну ділянку). Козаки і селяни оселялися на незайманих землях громадами (общинами), засновували хутори і слобідки. Від численних слобід територія і отримала назву Слобожанщина. Форми козацького і селянського землеволодіння впливали із характеру колонізації місцевості. Російський уряд, зацікавлений у господарському розвитку та захисті південно-східних кордонів своєї держави від турецько-татарських нападів, сприяв залюдненню Слобожанщини. Ставлення до переселенців визначалося загальними напрямками політики царської влади в цьому районі. Залежно від рангу, царський уряд та місцева влада видавали жалувані грамоти та інші документи на наділення землею генеральної (обозний, суддя, підскарбій, писар, осавул, хорунжий і бунчужний), полкової та сотенної старшини. 1 лютого 1732 р. царський уряд зробив спробу узаконити кількість дворів стосовно рангів. Генеральному обозному надавалося 400 дворів, генеральному судді – 300, підскарбію – 300, бунчужному, осавулові і хорунжому – по 200 кожному, генеральному писареві – 140, судовому писареві – 30, на військову чи судову канцелярію – 100, полковникові – 150-300, сотнику і сотенній старшині - від 5 до 30 дворів [337, с.130]. Окрім офіційного отримання земель, старшина збільшувала земельні ресурси шляхом скуповування і загарбання родючих ґрунтів і угідь, якими користувалися козаки і селяни, а також громадських земель (луки, вигони, пасовища, озера і ліси), фонд яких постійно скорочувався. Унаслідок цього швидко зростали земельні багатства козацької верхівки. Великими маєтностями володів сумський полковник Г.Кондратьєв. У 1677 році йому належало 290 четвертей (четверть – 4 га) польової землі, 775 десятин (десятина – 0,07 га) урочищ, 1105 десятин сінокосів [200, с.117]. На його землях розташовувалося чотири села, три хутори, чотири пасіки, 11 водяних борошномельних млинів. Харківський полковник Г.Донець (70-80-і роки XVII ст.) мав великі угіддя на р. Уді, побудував вітряні та водяні борошномельні

млини, організував декілька пасік. У 1686 році захопив ще «распашной землі 1100 десятин, сених покосов по дубравам и по вершинам 206 десятин» [93, с.370]. Таким же способом харківський полковник Г.Квітка (20-і роки XVIII ст.) в Циркунівській сотні приєднав до своїх володінь 400 десятин орної землі і сінокосів, 160 десятин лісу. Наприкінці XVIII ст. на Слобожанщині 250 феодалів володіли майже половиною земельного фонду краю. Родині Кондратьєвих у Сумському повіті належало близько 123 тис. десятин землі. Квіткам (Харківський повіт) – 37 тис., Донець-Захаржевським (Ізюмський повіт) – 51 тис. 415 десятин. Зростало землеволодіння дрібних і середніх феодалів. Вони володіли близько 1,5 млн. десятин землі [93, с.370]. Після ліквідації Запорозької Січі 1775 року частина її земель була віддана російським поміщикам. Князь В.В'яземський отримав 200 тис. десятин, граф Г.Потьомкін – 150 тис., колишній гетьман Лівобережної України К.Розумовський – 35 тис.[337, с.132].

Основною системою землеробства в лісостепових і передстепових районах залишалося трипілля. На Слобожанщині подекуди траплявся переліг. Поширення трипільної системи приводило до збільшення орних площ і скорочення сінокосів. Феодали вишукували різні способи збільшення прибутковості своїх господарств, вдосконалювали систему землеробства, поліпшували агротехніку обробітку ґрунту, переходили від трипілля до багатопілля. В окремих маєтках вводиться система травосіяння, вирощуються нові культури, застосовуються сільськогосподарські машини, практикується глибока оранка ґрунту, угноєння піщаних, суглинкових та глинистих ґрунтів, особливо під пшеницю, технічні культури, коноплю, льон і тютюн. Проводиться меліорація земель. 1721 року замість серпів для збирання хліба почали застосовувати коси. Використовуються важкі плуги, однозубні та тризубні рала. Основною робочою худобою були коні, у лісостепових, степових і південних районах – воли.

Розширення внутрішніх і зовнішніх ринків, зростання чисельності населення сприяли розвитку сільського

господарства, що проявлялося в збільшенні посівних площ, зростанні обсягів виробництва зернових і технічних культур, посівів пшениці, жита і ячменю у зв'язку із поширенням броварництва і гуральництва. Основною галуззю сільського господарства залишається землеробство. Розширюється оранка під зернові культури. У 60-80-х рр. XVIII ст. В. Кочубей у Біловізькому хуторі (Бахмацька сотня) щорічно засівав до 100 десятин (десятина - 0,07 га) землі і збирав по 600 четвертей хліба (4800-6000 пудів) [51, с.140]. Важливими зерновими культурами були озиме та яре жито, пшениця, овес, просо, гречка. Урожай озимого жита становив у середньому сам (умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору урожаю як різниця між висіяною і отриманою кількістю) – 7, озимої пшениці сам – 5, вівса – сам 9, проса – сам 10. Найбільш поширеною зерновою культурою було жито, яке займало провідне місце на посівних площах. У південних районах Лівобережжя зростають посіви пшениці, зокрема арнаутки, що надходила переважно на ринок. Ціна на пшеницю на внутрішньому ринку постійно зростала. На Лівобережній і Слобідській Україні, як і по всій Росії, з 1708 по 1801 рр. вона збільшилася в 5,5 рази. Лише протягом 80-х років XVIII ст. піднялася на 55% [93, с.368]. Значні площі відводилися під посіви вівса, ячменю, проса, гречки і гороху. Найбільш важливі зернові культури в сприятливі роки давали урожай по сам 4. Він вважався середнім, а понад сам 4 – добрим. Високі врожаї давали чорноземні ґрунти в передстеповій та степовій частинах. Урожай тут досягав інколи сам 8-10. Зерно споживалося на місці виробництва, перероблялося на горілку і пиво на численних підприємствах (у межах Малоросійської губернії наприкінці XVIII ст. нараховувалося 2666 гуралень (підприємств для виробництва горілки) [93, с.391], частина відправлялася на продаж, вивозилася за кордон.

Інтересам ринку підпорядковувалося багатогалузеве господарство чернігівського полковника, наказного гетьмана П.Полуботка. У трьох спеціальних ямах зберігалася 3190 осьмачок (осьмачка – 16 пудів) тобто

понад 50000 пудів жита. У коморах – овес, тютюн, різні крупи, у льохах – мед та ін. Продукція частково споживалася родиною, дворовою челяддю, витрачалася на прийом гостей, перероблялася на водяних та вітряних борошномельних млинах, використовувалася в гуральнях для отримання горілки. Інша частина продукції надходила на ринок. Гроші, отримані від її продажу, витрачалися на придбання закордонних речей та предметів розкоші і лише незначна сума вкладалася в господарство з метою розширення та вдосконалення. Багато товарного хліба вирощувалося в маєтках феодалів Київського, Миргородського, Переяславського і Полтавського полків, на Слобожанщині. Лише з Полтавщини (кінець XVIII ст.) щорічно вивозилося на продаж у середньому по 600-700 тис. пудів зерна. 1803 року Л.Кочубей продав сільськогосподарської продукції на 2435 крб., що становило 6,6% від загального прибутку маєтку.

Цілі райони спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур. Більше уваги починає приділятися науковим питанням раціонального ведення рослинництва, поліпшення агротехніки обробітку землі. Зростають посіви конопель, льону, тютюну і хмелю. Олію і прядиво продавали на місцевих торгах, вивозили до Росії та на далекі зовнішні ринки. Лише на стародубських ярмарках щорічно продавалося біля півмільйона пудів прядива. На базі місцевої сировинної бази почало розвиватися парусно-полотняне виробництво. Великим підприємством (30-40-і роки XVIII ст.) стала казенна Почепська мануфактура на Стародубщині. Обсяг річної продукції досягав 70 тис. аршинів полотна, яке надходило переважно для потреб армії та флоту.

На Полтавщині і Чернігівщині (друга половина XVIII ст.) поруч з простими сортами тютюну (махорка і бакун) поширювалися кращі, що сприяло збільшенню обсягів отриманої продукції. П.Полуботок 1715 року продав польському купцеві І.Цибульському 575 пудів тютюну за 460 карбованців [51, с.139]. Щоб не перевозити до Росії на фабрики тютюн, уряд на кошти казни в 1718 році

споруджує Охтирську тютюнову фабрику. Технічне обладнання було доставлене з Голландії. На вирощуванні тютюну працювало 550 приписних селян. Виготовлена продукція (сигарети) продавалася на місцевому ринку, вивозилася за межі України.

Бунчуковий товариш Лубенського полку П.Полетика 1751 року писав до гетьманської канцелярії, що він зібрав на своїх землях 2712 пудів тютюну. Потім восени майже весь продав по 2 крб. за пуд у Москві і отримав 5424 крб. доходу. 1774 року полтавський полковник В.Кочубей заготовив для продажу на місцевому ринку до 6 тис. пудів тютюну. Багато його вирощувалося в маєтках й інших феодалів. Від реалізації вони отримували великі прибутки. Бачачи прибутковість тютюнового виробництва, царський уряд запроваджує монополію на дану галузь виробництва та реалізацію його продукції. Вирощування тютюну без дозволу органів влади заборонялося. Не допускалася вільна торгівля тютюном та тютюновими товарами. Виробники тютюну здавали його заготівельникам казни. Для цього в Ромнах (1763 р.) спеціально було відкрито тютюнову контору. Її службовці займалися закупівлею тютюну в Україні і постачали виробникам високоякісне тютюнове насіння. Виробники тютюну доставляли його до Ромен або до Хмельового, де заготівельники приймали і складали в спеціальних приміщеннях. З них тютюн відправлявся до казенних тютюнових фабрик Росії, продавався купцям, що прибували з Москви, Петербурга, Риги, Могильова, Полоцька і навіть із Сибіру [51, с.145]. Розвиткові товаризації тютюнництва, як і землеробства взагалі, сприяло формування всеросійського ринку, центрами якого стали Москва і Петербург, а також вихід Росії до Балтійського і Чорного морів.

У господарствах козацької старшини та поміщиків важливе місце посідало тваринництво. Вирощувалося багато великої рогатої худоби, коней, свиней, овець, кіз та свійської птиці. І. Георгі (1769 р.) писав: «Малоросіяни дуже багато розводять рогатої худоби, значно більше, ніж коней, тому що...продають багато биків до Великоросії на різницю

і в Сілезію. Крім того, бики їм правлять за коней у землеробстві й при перевезенні вантажів» [51, с. 145]. У маєтках козацької старшини та російських поміщиків у межах Лівобережної і Слобідської України вирощувалося багато великої рогатої худоби. Кількість її з кожним роком збільшувалася. У господарствах гетьмана К.Розумовського за 1769-1772 рр. поголів'я зросло з 2352 до 3640 одиниць. Існували спеціальні ферми по відгодівлі великої рогатої худоби (биків та волів). 1782 року в Малоросійській губернії їх нараховувалося 207 [51, с.141]. Вирощена велика рогата худоба реалізовувалася на торгах України, поступала на продаж до інших країн. 28 старшинських ферм Гадяцького повіту всю «худобу...продають на ярмарках приїжджим великоросійським купцям для перегону в Петербург, Москву, Ригу і Білорусію». Одна голова худоби коштувала від 5 до 25 крб. Великими гуртами приганялася худоба, закуплена в «малоросійських українських містах», на продаж до Тамбова (80-і роки XVIII ст.) [51, с.145].

Розведенню тварин, зокрема коней, сприяла заохочувальна політика царського уряду. За його наказами, у 1738 – 1739 рр. на території Лівобережжя організовується декілька кінних «заводів». У них, окрім місцевої, черкаської породи, розводили коней англійської, арабської, датської, іспанської, неаполітанської, німецької, нормандської, угорської і турецької порід. Власники ферм привозили із-за кордону породистих коней, поліпшували старі породи і виводили нові. На кінних «заводах» К.Розумовського (1772 р.), розташованих на території чотирьох волостей у Чернігівському полку, нараховувалося до 5 тис. коней. Серед них – 800 племінних. У Пирятинському повіті в 1786 році було 5 «добірних» і 27 звичайних кінних заводів. На фермі в с.Теплівці граф І.Завадовський мав 12 жеребців, 100 кобил англійської і датської порід. До кінця 80-х років XVIII ст. чисельність кінних ферм в Україні досягла 199. Коні збувалися на місцевому ринку. Їх купували місцеві та приїжджі з інших країн купці, казна для драгунських полків. 1782 року в Пирятині полковники Я.Сулима та І.Свічка продавали коней по 50-200 крб. за голову, князь

О.Безбородько – по 100-140, граф І.Завадовський – по 100-500. Так дорого коштували, очевидно, коні кращих порід. Звичайної простої породи голова продавалася за 40-80 крб. [51, с.145].

Поширення набуло і вівчарство. Увагу йому, зокрема тонкорунному, приділяв уряд Росії. Рекомендувалося, як доглядати овець, стригти, охороняти від хвороб тощо. У маєтках, розташованих у 1724 році в Лубенському полку, нараховувалося більше як 15 тис. голів овець. Організовувалися зразкові «овечі заводи». На одному з них, розміщеному у Великому Самбурзі (Ніжинський полк), у 1732 році було біля 2 тис. породистих овець. Усіх овець стригли двічі на рік. Одна вівця давала в середньому 3,5 фунти (1,4 кг) вовни. На Лівобережжі (1782 р.) нараховувалося всього 209 овечих ферм [51, 141]. Лівобережна і Слобідська Україна перетворилися на район розвиненого вівчарства. Продукція його, переважно шерсть, після реалізації на ринку приносила власникам маєтків чималі доходи. Місцева сировинна база (шерсть тонкорунних овець) послужила базою для організації суконних підприємств. 1719 року споруджується казенна Глушківська суконна мануфактура. Вона мала (1726 р.) 100 ткацьких верстатів, які обслуговувало 559 чол. У селі Ряшки Прилуцького полку (30-і роки XVIII ст.) фельдмаршал І.Мініх споруджує суконне підприємство. Пізніше воно перейшло до казни. Працювали суконні заклади І. Гендрикова, К. Розумовського та М.Юсупова. Усі підприємства виробляли продукцію переважно для військового відомства Росії.

Табуни породистих коней, стада великої рогатої худоби, отари овець перебували в господарствах запорозької козацької старшини. Поширеною формою старшинського господарства на Запоріжжі були зимівники (хутори). Зимівник являв собою багатогалузевий маєток, у якому, окрім землеробства, вирощувалася худоба, птиця, розвивалося бджільництво, бортництво тощо. Територія зимівника визначалася кошем чи паланковим правлінням. У зв'язку з невизначеністю меж маєтку, тварини цілий рік

випасалися. На зиму, що тривала на півдні країни недовго, сіна заготовлялося обмаль. Узимку худоба сама собі шукала корм. Через ожеледиці спостерігався падіж худоби. У 60-х роках XVIII ст. на Запоріжжі існувало до 4 тис. зимівників. Найбільшими з них були господарства П. Калнишівського, І.Глоби та І.Гараджі. У зимівнику кошового отамана П.Калнишівського (1775 р.) нараховувалося 1076 голів великої рогатої худоби, 639 коней, 9 буйволів, 5 ослів, 12045 овець і кіз, 106 свиней. І.Глоба мав 889 голів великої рогатої худоби, 336 коней, 12463 овець і кіз, 86 свиней [200, с.368]. Такої великої кількості тварин для господарських потреб у маєтках козацької старшини потреби не було. Усе це призначалося на продаж. На ринок, безперечно, надходили і продукти тваринництва – вовна, молоко, масло, м'ясо, сало, шкіра та ін.

Зв'язок феодальних господарств з ринком зумовив зростаючий визиск козаків і селян. Форми експлуатації та методи примусу поєднувалися з певними вигодами, що було спробою прив'язати працюючих до маєтку. Зростала їх особиста залежність від землевласника. Жителі села Горянки (1723 р.) скаржилися на феодала І.Добрянського за те, що він «всю дворовую роботизну обложил на нас, который мы килка лет не можучи нести, прийшли до крайнего разорения» [200, с.241]. З кожним роком зростали повинності та податки на користь феодала і держави. Під час російсько-турецької війни (1735-1739 рр.) майже всі російські полки розташовувалися на території Лівобережної і Слобідської України. Забезпечення армії провіантом, фуражем, підводами, кіньми і волами лягало на плечі місцевого населення. Козакам, селянам і міщанам важко було утримувати армію. Важке становище їх ускладнювалося ще неврожаєм у 1738-1739 рр.

Зберігали значення данини у вигляді зерна, льону, конопель, меду, м'яса та ін. Окрім панщини, козаки і селяни відбували різноманітні натуральні повинності та спеціальні чинші. Траплялися випадки заміни чиншу грошима. Існування тієї чи іншої форми феодальних повинностей залежало від господарських особливостей

місцевості, переважно від розвитку товарно-грошових відносин, економічного стану самого господарства. Поступово обмежувався перехід козаків і селян від одного землевласника до іншого, що стало важливим кроком на шляху до їх повного поневолення. В інтересах землевласників 22 квітня 1760 р. гетьман К. Розумовський видає універсал, який забороняє селянам переселятися на нові місця і брати з собою майно і худобу. Гетьман та царський уряд проводять підготовку до повного закріпачення селян і козаків. З метою збільшення прибутків до казни генерал-губернатор П.Рум'янцев очолює комісію по складанню (1765-1769 рр.) Генерального опису Лівобережжя. Козацькі полки реорганізуються на регулярні російські військові частини. Козацька старшина дістає військові звання Росії, а після ліквідації автономії Лівобережної України отримує всі права на землю і працю селян. 1783 року кріпосне право на Лівобережжі юридично знову було оформлене. На основі правил «Хартії дворянських вольностей» козацька старшина зрівнюється в правах з російським дворянством. «Жалувана грамота дворянству» (1785 р.), дія якої поширювалася на Лівобережжя, Слобожанщину, південноукраїнські землі, завершила процес нобілітації козацької старшини. Вона була звільнена від податків, військової служби, мала право володіти землею, селянами, організовувати підприємства, торги і ярмарки. Наприкінці XVIII ст. нараховувалося понад 100 тис. українських дворян. 130 з них мали більше як чверть мільйона кріпосних [337, с.141]. Запровадження панщини та посилення визиску було результатом пристосування феодальних господарств до зростаючих у країні товарно-грошових відносин.

Старшинські та поміщицькі господарства Лівобережної і Слобідської України, будучи натуральними за своєю природою, у міру розвитку товарно-грошових відносин дедалі міцніше зв'язувалися з ринком. Власники маєтків вивозили на місцеві та далекі ринки зерно, худобу, льон, коноплі, вироби своїх промислових підприємств. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції

відбувається за рахунок розширення посівних площ. Ринковий попит на зерно, лляне та конопляне прядиво викликав розширення посівних площ під зерновими культурами, льоном і коноплями. Волокно останніх використовувалося при виробництві полотна і канатів. Вирощувався також і тютюн. Частими були неврожаї, що повторювалися, як правило, через кожні три-чотири роки, охоплювали значні території, призводили до голоду і смертності населення. Голод 1778, 1786-1787 рр. охопив майже всю європейську частину Росії, зокрема Лівобережну і Слобідську Україну [93, с.368], що стало причиною різкого скорочення населення. З другої половини XVIII ст. у феодальних маєтках почали культивувати картоплю та кукурудзу. Однак поширення їх відбувалося повільно, урожаї збиралися низькі. З кінця XVIII ст. розпочалося вирощування цукрових буряків. Організовувалися «заводи» по розведенню коней та овець. Прибутковою справою стало вирощування сірих круторогих волів. Суттєве значення мало свинарство. Птахівництво розвинене було слабо. Продукція тваринництва все частіше реалізовувалася на ринку, але культура його залишалася низькою. На ринку феодали виступали не тільки як товаровиробники, але й як покупці товарів місцевого та закордонного виробництв. Лівобережна і Слобідська України інтенсивно включалися до єдиного всеросійського ринку.

Відновлення (1667 р.) після національно-визвольної війни українського народу на Правобережжі польського панування надовго загальмувало його економічний розвиток. Продовжує діяти принцип неподільної спадкової шляхетської власності [162, с.10-23;411]. Магнати і шляхтичі силою встановлюють розхитані під час війни кріпосницькі порядки, розширюють свої земельні володіння. Власниками великих господарств були родини Браницьких, Вороничів, Жевуських, Любомирських, Оссолінських, Потоцьких, Сангушків, Сенявських, Чорторійських, Яблонівських та ін. С. Потоцький (кінець XVIII ст.) на Брацлавщині і Поділлі володів 312 містами,

містечками і селищами. За даними 1775 року, на Правобережній Україні феодалам належало 82% всіх земельних угідь. Зростання великого панського землеволодіння особливо помітним було на Волині, у північно-західній частині Київщини та на Поділлі. Магнат О.Чорторийський володів Гранівським, Зіньківським, Клеванським і Меджибіським маєтками, Кам'янець-Подільським і Летичівським староствами. До великих землевласників у Київському воєводстві належав король. Він тут у 1765 р. володів маєтками, у яких нараховувалося 332 населені пункти, більше як 20 тисяч дворів, де мешкало до 125 тисяч підданих [93, с.255]. У Галичині (кінець XVIII ст.) королівщині (королю) належало до 15% доміній (домінія – об'єднання міст, селищ, фільварків, промислів, роз'єднаних територіально, але з'єднаних на основі власності).

Велике феодалське володіння зростало за рахунок поновлення прав на землю, втрачених під час військових дій середини XVII ст., а також зайняття посад воєвод, старост та іншого чиновницького владного Олімпу, що давало право на володіння землею корони (держави). Часто при несплаті податків борги штовхали шляхтичів і магнатів до продажу своєї землі. Її скуповували інші землевласники. С. Потоцький (1788 р.) за один млн. 700 тис. злотих купив Дашівський маєток (23 поселення), Гайсинське староство та інші землі. Наприкінці XVIII ст. він уже володів 312 маєтками і селами. 1796 року С. Любомирський продав царській казні за п'ять млн. карбованців маєток Побережжя на Дністрі (три міста та 179 селищ із земельною площею в 280 тис. десятин), а П. Потоцький - місто Ямпіль [93, с.405]. Відбувався перерозподіл феодалської власності на землю. Зміцнення великого землеволодіння посилювало економічну і політичну могутність магнатів, землі яких займали величезні простори, де розташовувалися десятки і сотні міст та селищ. Зростання феодалського землеволодіння супроводжувалося посиленням визиску працюючих. Становище їх ускладнювалося ще й безперервними нападами кримських татар і турків,

військовими постоями, здирством шляхетських польських військ. Великого лиха завдавала і міжусобна боротьба магнатських угруповань.

В економіці феодальних господарств основну роль відіграло землеробство. Висівали жито, пшеницю, овес, гречку, просо, льон, коноплі. На Правобережжі (у фільварках) жито займало 40% сільськогосподарських угідь, овес - 25 - 35%, пшениця - 10 - 12%, гречка - 12 - 13%, ячмінь - 8 - 10%. Урожайність зернових культур була невисокою: сам 3 - 5 (умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору урожаю як різниця між висіяною і отриманою кількістю). Сам 6 - 8 траплявся рідко [337, с.150]. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил склалися три типи маєтків. Перший тип - це господарства, де існували грошові та натуральні повинності. До другого належали маєтки, у яких, окрім чиншу та натуральної ренти, запроваджувалася панщина. Третій тип - господарства, де переважала панщина. Перший і другий типи маєтків були поширені на території Брацлавського, у межах південно - східних районів Київського і Подільського воєводств. На Волині, у північно - західних повітах Київщини і Брацлавщини переважав третій тип маєтків.

Магнатські і шляхетські господарства рухалися в напрямі дальшого розширення панщинно-фільваркової системи. Зростання фільваркового господарства стимулювалося розширенням внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У 30-40-х роках XVIII ст. фільварки з'являються в Зіньківському, Меджибіському, Миколаївському, Троянівському і Чуднівському старостах, у 40-50-х роках цього ж століття - у Новокостянтинівському і Хмільницькому [207]. Розміри фільварків були різними. Один фільварок обслуговували мешканці 5-6 селищ, інколи навіть і більше, тобто ті, де існувала чимала кількість селянських господарств, забезпечених робочою худобою і землею. Коли необхідної кількості робочих рук і тягової сили не вистачало для організації фільварку, то феодали, з метою отримання прибутку, наділяли селян землею. У селах Глушині, Карпилівці, Косовому, Стрілецькому

Дубровицького маєтку (Волинь) у 1695 році земельний фонд, який феодал віддавав у найм для селян, становив 67 волок(волока – площа землі від 16 до 21 га), з них 34 чиншові, 18 панщинні і 15 незайнятих. Селяни відбували чотириденну панщину в тиждень з волоки. Крім того, вони працювали на так званих дарових роботах (чесання льону, конопель тощо). Такі роботи відбирали в селян від 12 до 32 днів на рік. Відбували зажинки і шарварки, сплачували грошові і натуральні данини: подушне, подимне, стацію, яка стягувалася з кожного селянського господарства, незалежно від економічного становища. Виконували заорки, оборки, закоси, обкоси, зажинки і обжинки. Окрім названих робіт, селяни давали підводи для доставки збіжжя на ринок. З розширенням фільваркових феодальних господарств селян примушували відбувати все більшу панщину. Невдовзі вона стала регулярною [93, с.256]. На фільваркових полях висівали жито, пшеницю, ячмінь, гречку і просо. Серед них провідне місце займало жито і пшениця. У Браїлівському і Тульчинському ключах (група селищ) жито і пшениця становили третину всього посівного клину. У Тульчинському ключі пшениця висівалась трьох сортів (біла, сандомирська і червона), жито місцеве і "сакське", горох турецький і угорський. У фільварках розвивалося тваринництво, але воно мало другорядне значення. На півдні Волині відгодовувалося по 30-70, інколи до 90 та більше голів великої рогатої худоби, по 20-80 свиней, вирощувалося по 150-200 овець. У деяких маєтках існували кінні заводи, де розводили десятки коней. Поява в окремих фільварках кращих порід тварин суттєвого впливу на розвиток скотарства не мала. Тваринництво, як і зернове господарство, велося екстенсивними методами [17, с.27]. Продукція тваринництва споживалась в основному в маєтках і лише невелика частина надходила на продаж.

Виникнення фільварку залежало від рівня розвитку товарно-грошових відносин. У господарствах магнатів могло бути по декілька фільварків. На землях магната О.Чорторійського існувало 49 фільварків. Площа їх

становила 16 тис. десятин орної землі. Щороку збиралося не менше як 400 тис. пудів хліба. 35-40% зібраного збіжжя споживалося в маєтку, решта продавалася на ринку, перероблялася на горілку, яка реалізовувалася в корчмах і шинках. Перші фільварки на Правобережжі мали натуральний характер. Згодом їх продукція набувала товарності, втягувалася в товарно-грошові відносини. Виробництво все більше підкорялося попиту ринку. Під впливом зв'язків з ринком у фільварках посилювалися підприємницькі тенденції. У Меджибіському маєтку (1732 р.) реалізація на ринку хліба і худоби дала 6% загального прибутку, а в 1757 році - 23,8%.

У Східній Галичині (1773 р.) нараховувалося 6450 фільварків. З них 5300 належало феодалам. Їх обслуговувало 95 тис. чол., що становило 3,6% від усього населення [337, с.141]. Найбільше фільварків розташовувалося на землях магнатів Вишневецьких, Жевуських, Оссолінських, Потоцьких, Радзивілів, Стадницьких, Чорторійських та ін. Родині Потоцьких у Галичині належало 650 міст і селищ, майже четверта частина Брацлавського воєводства. 40 магнатських сімей (1785 р.) в Галичині володіло близько 2800 фільварками, що становило 27% від загальної площі орних земель. На полях вирощувалися такі сільськогосподарські культури як жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, горох. Значна частина посівного клину припадала на овес. Він займав 34,2% від усіх посівів. Для Галичини був характерний вівсяно-гречковий напрям зернових культур. У продовольчому балансі провідне місце належало житю (25%), ячменю (16,4%), гречці (11,6%). Отримане збіжжя частково використовувалося в господарстві власника і лише частина реалізовувалася на ринку. Виручені гроші витрачалися непродуктивно. На розширення виробництва спрямовувалося мало, хоча суми грошей були не малими. Реалізація продукції маєтку Комарне (1775 - 1776 рр.) дала 57% прибутку. Від продажу продукції фільваркового господарства, розташованого в селі Мильному (Тернопільщина), власник у 1786 році отримав 5303 злотих,

що становило 80,2% від загальної суми. Феодали розвивали ті галузі виробництва, які відповідали місцевим умовам і продукція яких користувалася попитом на ринку.

У Східній Галичині фільварки засновувалися на панщинній праці і спеціалізувалися переважно на виробництві зерна, у підгірних та гірських районах, на Прикарпатті - на вирощуванні худоби, яка, як і хліб, надходила на ринок і відправлялася за кордон. З Жидачівського повіту (Східна Галичина) за 1677 - 1682 рр. до Гданська і Сілезії на продаж відправлено більш як 3400 волів. Переганяли чималі гурти худоби з Галичини в Росію. Власники фільварків привозили породистих корів з Голландії, коней - з Іспанії, Італії та Туреччини, овець - із Молдови. Організовувалися тваринницькі ферми та "кінні" заводи. З розвитком фільварково-панщинного господарства поширювалася оренда і посесія маєтків. Намагаючись отримати більше прибутків, орендарі доводили селян до повного зубожіння. Великим лихом для селян були постої польсько - шляхетських військ, які грабували і руйнували селянські господарства. На стані господарств негативно позначилися і постійні феодальні міжусобиці. На західних і правобережних українських землях відбувалося зростання та зміцнення фільварково - панщинної системи господарювання. Продукція фільварків надходила в основному на продаж. Зростання товаризації сільського господарства було результатом розвитку ринку (внутрішнього і зовнішнього).

Великі латифундистські землеволодіння розташовувалися на Закарпатті. 1728 року утворилася Мукачівсько - Чинадіївська домінія (латифундія) Ф.Шенборна, що займала приблизно 2400 кв. кілометрів і нараховувала 152 селища, 15 присілів, 4 міста з населенням до 14 тис. чол. [187, с.185; 193, с.131]. Для економічного зміцнення маєтку власник почав поселяти на своїх землях німецьких колоністів, запрошувати із сусідніх країн ремісників [207, с.206;366]. У Марамороському комітаті великі маєтки мав граф Телені, в Угочанському - барон Перенні з осередком у Севлюші (нині місто

Виноградово), в Ужанському - графи Барноці та ін. [187, с.73, 74, 76; 46, с.15-17]. 90% землі краю належало 5 найбільшим магнатським родинам. Маєтки вельмож носили переважно споживацький характер. Лише великі, особливо у другій половині XVIII ст., втягувалися в товарно - грошові відносини. Усе більша частина виробленого вина, тютюну, прядива, худоби, коней, овець, свиней продавалася на ринку. Продаж товарів і тварин на ринку приносив феодалам чималі прибутки. Наприкінці XVIII ст. один маєток давав магнатам у середньому щорічно від 30 до 400 тис. гульденів доходу.

Земля оброблялася примітивними знаряддями. Двопільна система замінялася трипільною. Вирощувалося жито, пшениця, овес, просо. За підрахунками І.Г.Шульги, біля 46% хліба, що отримували в другій половині XVIII ст. у чотирьох домініях (Берегівській, Мукачівсько-Чинадіївській, Нижньовецецькій і Свалявській), продавалося на ринку, перероблялося на горілку і пиво [369, с.33]. Великі маєтки виступали виробниками і постачальниками на продаж вина, овочів і фруктів. У Мукачівсько - Чинадіївській домінії щорічно вироблялося сотні тисяч літрів вина, яке надходило на ярмарки і базари, в корчми, вивозилося за межі Закарпаття [358, с.112; 132, с.131]. Вирощувалося молочна і м'ясна худоба, вівці. У букових і дубових лісах випасалися тисячі свиней. Молоко, сметана, сир, масло, м'ясо споживалися в господарствах, продавалися на ринку. М'ясні лавки діяли в Береговому, Виноградовому, Мукачевому, Тячеві і Хусті. На Буковині великі земельні площі належали молдовським і українським боярам і князям. Завдяки захопленню общинних земель виникли такі багаті феодали як Валуйковичі, Добрусі, Кукчичі та ін. [225, с.36, 37]. Значну частину прибутків вони віддавали на користь держави, молдавського господаря і турецького султана.

Феодалні господарства дедалі глибше втягувалися в товарно - грошові відносини. Продукція (хліб, продукти тваринництва, ремесла і промислів, мануфактур) потрапляла на ринок. Це приносило землевласникам

чималі прибутки. Господарства феодалів Правобережжя, Східної Галичини, Буковини і Закарпаття у своєму розвитку відставали від лівобережних і слобідських, що перебували в складі Російської держави. На шляху прогресу траплялося чимало перешкод. Найголовніша з них - феодально - кріпосницька система. Перехід феодальних і селянських господарств до виробництва товарної продукції створював ґрунт для розпаду натурального господарства, зародження і розвитку розвиненої форми товарного виробництва.

2.2. Промислові феодальні підприємства

У своїх маєтках землевласники споруджували різні промислові підприємства, сировиною для виготовлення продукції на яких служили місцеві корисні поклади, лісові ресурси, сільськогосподарське виробництво. Однією з найбільш поширених галузей промисловості було винокуріння. Винниці (гуральні) існували майже в кожному селі, у кожному господарстві чи фільварку феодала. У селі Плоскому (XVIII ст.) винокурнею володів київський сотник М. Гудима. Щороку він отримував по 1200 відер горілки. Від її реалізації сотникові надходило по 450 карбованців чистого прибутку [294, с. 100]. У Полтавському полку (1722 р.) нараховувалося 560 винокурних казанів. Назване число в 1739 році становило 6,2 % від усієї кількості казанів Лівобережної України. Окрім винокурень, у полку було ще 50 бражниць, 24 броварні і 5 солодовень. Підприємства належали переважно козацькій старшині та російським поміщикам. Гетьман К. Розумовський мав біля 1000 винокурних казанів, російський князь П. Рум'янцев – 66, гетьман І. Скоропадський – 61, стільки ж – і полковник Л. Кочубей. Чимало винокурних казанів належало сотникам. Так, сотник І. Рачинський мав їх 18. Козацька старшина та російські поміщики на Лівобережжі, магнати та шляхтичі на Правобережжі і західноукраїнських землях, що володіли

значними земельними площами і мали помітний вплив у суспільстві, особливо у Польщі, добилися від своїх урядів монопольного права (пропінації) на заняття винокурінням. Утвердження монополії на винокуріння призвело до ліквідації дрібних закладів та до зростання кількості великих підприємств. У Чернігівській губернії напередодні скасування кріпосного права нараховувалося 311 винокурних підприємств, на яких річна продукція оцінювалася в 1866522 крб. На одне підприємство припадало в середньому по 16 чол., річна продукція становила біля 6001 крб.

Через різні обмеження, що накладалися на виробників горілки, кількість горілчаних казанів в окремі роки коливалася. Царським указом (1737 р.) дозволялося виробляти спиртні напої лише з власного зерна. З купованого заборонялося. Про наявність горілчаних казанів на Лівобережній Україні свідчать дані, наведені О.М.Пономарьовим та М. Ф. Тищенком [246,с.56;327,с.11].

Таблиця 1

Кількість винокурних казанів на Лівобережній Україні в 1739 р.

Назва полку	казани	куби
Гадяцький	немає даних	—
Київський	748	—
Лубенський	1546	5
Миргородський	365	16
Переяславський	541	2
Полтавський	462	7
Прилуцький	немає даних	—
Чернігівський	2045	—
Всього	5707	30

У семи полках Лівобережжя (Київському, Лубенському, Миргородському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому і Чернігівському) в 1739 році нараховувалося 5707 винокурних казанів. Найбільше їх було в Лубенському і Чернігівському полках. У зв'язку з неврожайами кількість винокурних казанів в окремі роки скорочувалася. 1749 року, під час посухи, кількість казанів на Лівобережжі

порівняно з 1739 роком, скоротилася на 2486 одиниць і становила лише 3221 [246, с. 56]. В наступні часи кількість горілчаних казанів зростала. На території шести лівобережних полків (1750 р.), крім Миргородського, Ніжинського, Стародубського і Чернігівського, діяв 3221 заклад винокурного виробництва. У Чернігівському повіті в 1782 році працювало 179 феодалних винниць. Річна продукція їх становила 85769 відер горілки [51, с. 143]. У Новгород-Сіверському намісництві в 1788 році нараховувалося 3300 казанів, у Київській губернії (1795 р.) – 976 винокурень з 2607 казанами. У другій половині XVIII ст. винокуріння зосереджувалося переважно у Стародубському і Чернігівському полках. Більш детально про винокуріння на Чернігівщині див. додаток В, табл. № 1. За підрахунками О. М. Пономарьова, у 80-90-х роках XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося понад 8 тис. винокурних казанів [246, с. 58].

Значного розвитку винокуріння набуло в Слобідській Україні. Про поширення його свідчить те, що 1711 року бригадир Ф. Шидловський поставив російській армії 160 тис. відер горілки, отриманої на своїх підприємствах і лише частково закупленої на внутрішньому ринку [93, с. 234]. За даними 1767 р., в Острогозькій провінції діяло 1400, в Ізюмській – 1256 винокурних казанів. У Харківському намісництві (1781 р.) нараховувалося 1643 винокурні з 4878 казанами [265, с. 296]. Чисельність винокурних казанів не була сталою, часто змінювалася. Причиною цього були різні обставини. 1775 року, у зв'язку з неврожаєм наказано було зменшити виробництво горілки, що потягнуло за собою скорочення кількості казанів [293, с. 466]. Але не всі феодали, що займалися винокурінням, виконали дане розпорядження адміністрації краю. В одному з листів до слобідсько-українського губернатора (1775 р.) відзначалося, що «несмотрением господ провинциальных воевод и комиссаров Слободской губернии ... жители от многой ситки (виробництва) водки не унимаются» [246, с. 57]. Намісник Малоросійської, Слобідсько-Української і Курської губерній П. О. Рум'янцев

(2 листопада 1779 р.) «признав полезним» у зв'язку з нападом саранчі, що призвело до різкого скорочення заготівель хліба, на чверть скоротити кількість винокурних казанів [246, с. 57]. На Лівобережній, Слобідській та Південній Україні в 1801 році нараховувалося 7839 казанів, з них у Малоросійській губернії – 2993, у Київській – 787, у Слобідсько-Українській – 995, Катеринославській – 329. У цей час на Правобережній Україні діяло 2735 винокурень, з яких у Волинській губернії – 1857, у Подільській – 878 [138, с. 320]. Відбувалася концентрація підприємств. Кількість їх зменшується. У Київській губернії (1860 р.) нараховувалося 388 винокурень, у Полтавській – 476, у Чернігівській – 308, у Харківській – 281, у Катеринославській – 252, у Херсонській – 213. Усього, за підрахунками О. М. Пономарьова, 1918 одиниць [246, с. 58]. На Правобережній Україні в цей час було 579 винокурень, з них у Волинській губернії – 328, у Подільській – 251.

Винокурні переважно були дрібними закладами, що обслуговувалися силами однієї чи кількох родин. Для більш великих винокурень на берегах річок і ставів, в основному в лісистій місцевості, споруджувалися спеціальні приміщення з механізованою подачею води. Уявлення про винокурню більш великих розмірів (1774 р., Слобідська Україна) подає опис, зроблений академіком О. Гільденштедтом 1774 року. Виробниче приміщення однієї з винокурень мало довжину біля 10 сажень, ширину – 3, тобто 21,34 м і 6,40 м. О. М. Пономарьов зазначає, що названа винокурня за своїми розмірами і характером обладнання виходила за рамки дрібнотоварного виробництва. Це було підприємство мануфактурного типу [246, с. 60]. Потужність винокурень визначалася кількістю казанів та їх місткістю. На Правобережній Україні В. О. Маркіна розрізняє підприємства, що мали від 6 до 18 казанів [327, с. 183]. В Острогозькому полку (1762 р.) на Слобідській Україні підприємств на 8 та більше казанів нараховувалось 27, у Новгород-Сіверському та Чернігівському намісництвах – відповідно 45 і 14.

О.Шафонський називає «небольшие котлы», «малые котлы» і «мелкие котлы» [359, с. 227, 316, 365, 533, 649]. «Малые» та «мелкие» казани поміщали по 10 – 12 відер рідини. «Подвійні» казани мали місткість у два рази більшу і кожен вмещав від 25 до 30 відер рідини. Найбільшими підприємствами (80-і роки XVIII ст.) були такі: завод поміщика І.Завадовського на 22 казани, розташований на хуторі Киселівці, заклад князя О.Борятинського з 27 казанами в селі Коробкіні; підприємство графа П. Рум'янцева на 30 казанів у селі Унуковичі, заклад на 36 казанів цього ж власника, розміщений у селі Щербиничі. В містечку Серединій Буді з'явився завод графа К.Розумовського на 48 казанів. Підприємство поміщика І. Фонштофеля на 50 казанів працювало в слобідці Лементарівці [246, с. 64, 65].

На великих підприємствах спостерігалось удосконалення обладнання: печей, димоходів, охолоджувачів пари, труб, інструментів. Винокурня бунчукового товариша О. Горлекевича була «сделана особльвым искусством». У ній знаходилися «трубы аглицкие, печки кирпичные мурованные, и все трубы проведены в один свод и одну каменную трубу» [204, с. 85]. Казани починають замінятися кубами, запроваджується механізація подачі води в охолоджувачі. Перші згадки про куби датовані 1739 роком. На Лівобережжі їх у цей час нараховувалося 30. Застосування кубів підвищувало продуктивність праці. На підприємстві графа П.Рум'янцева працювала «об одном коле машина, которой в винокурный завод притягивается подземная вода». Більш повний опис такої машини, що подавала воду з р. Веприк, зроблено на винокурні з 26 казанами на Заущербському хуторі, котрий належав поміщикові І. Завадовському. Машина складалась з двох млинових коліс. Одне з них оберталося завдяки силі води, друге, що мало 8 лопатей, «по действию первого колеса оборачиваясь, набирало в те ящички с имеющегося внизу сего колеса колодца воду и спускалось в ринву, а с оной расходилось по всем сего завода нижних местах цмокалах, коих здесь десять» [246, с.

63]. За характером устаткування винокурні поділялися на три частини. У першій знаходилися робочі та заторні казани. Середнє, найбільше приміщення, займали печі з казанами. Кожна пара казанів складала верстат. Один з них був робочим, інший – горілчаним. Через кожні дві печі розташовувався проміжок для дров. Третє відділення займала трубниця, що являла собою великий дерев'яний ящик, наповнений водою. У ящику знаходилися мідні труби, які починалися від казанів. Пара з них, проходячи через трубницю, охолоджувалася і перетворювалася на горілку, що стікала з труб у діжки [64, с.79].

Для обслуговування одного казана потрібна була в середньому одна людина. На підприємствах, де нараховувалося по 20-30 казанів, могло працювати й стільки ж людей або навіть і більше. У Зміївському повіті (Слобожанщина) в 1807 році на одну варницю припадало в середньому 7 людей, а 4 найбільш великі обслуговувала 31 людина. В цілому на винокурних підприємствах Лівобережної і Слобідської України (80-і роки XVIII ст.) працювало до 10 тис. чол. Наявність на винокурнях печей, казанів та іншого різного обладнання, інструментів, значної кількості робітників на найбільш великих підприємствах дало підставу О. М. Пономарьову висловити припущення про існування у винокурному виробництві поділу праці [246, с. 64]. На феодальних підприємствах працювали здебільшого кріпосні селяни. На великих і середніх закладах частково застосовувалася наймана робоча сила. Її представляли переважно майстрові люди, кваліфіковані робітники, але їх питома вага в загальній масі робітників невелика. Про співвідношення підневільної та найманої праці у винокурній промисловості Слобідської України цікаві дані наводить А. Г. Слюсарський. У 1807 році в Богодухівському, Зміївському, Охтирському і Харківському повітах кріпосна праця на феодальних винокурнях становила 61 %, наймана – 39% [265, с. 238].

Винокурні підприємства працювали здебільшого сезонно. У тих, що діяли постійно, обсяг виробництва змінювався залежно від пори року. Розширення

виробництва розпочиналося восени, зростало в зимовий період, коли достатньо, після обмолоту збіжжя, вистачало сировини (зерна) для роботи на повну потужність. Винокурня князя О. Борятинського, що розташовувалася у с. Коробкіному, працювала взимку на всі 27 казанів, а влітку, через нестачу хліба, – лише на 10. На підприємстві генерального осавула І. Скоропадського виробництво горілки відбувалося в 20 казанах, а влітку скорочувалося у два рази [246, с. 68].

На винокурнях перероблялася величезна кількість хліба. За добу один двопудовий казан потребував від 8 до 10 пудів борошна, а впродовж року – до 2920. Для 3300 казанів Новгород-Сіверського намісництва (80-і роки XVIII ст.) потрібно було щорічно по 1204500 четвертей або по 9636000 пудів хліба [246, с. 70]. Такої великої кількості хліба у господарствах феодалів часто не вистачало, що змушувало купувати на ринку. У Новгород-Сіверському намісництві (1787 р.) «... винокурение производится в немалом количестве и большею частью за покупной хлеб» [246, с.71]. Хліб купували на ринку купці, часто за замовленням. Новгород-сіверські купці «...на свои деньги или получая их от тех, кому подрядились поставляют хлеб, закупают оной в большом числе, по несколько тысяч пудов и доставляют в винокуренные заводы». Тисячі пудів житнього борошна купував гетьман К.Розумовський. За перші чотири місяці 1762 року він закупив 4198 пудів хліба. Це була невелика частина, що перероблялася на його заводах. Того ж року біля 28 тис. пудів борошна закуплено в селян та купців Комаринської і Серединно-Будської волості. Наявність купованої сировини передбачала товарний характер виробництва.

За добу один казан виробляв від одного до чотирьох відер горілки. За рік обсяг виробництва продукції перевищував 500 відер. Якщо робота підприємства тривала увесь рік, обсяг зростав. Винокурня на 8 казанів виробляла щорічно по 5 тис. відер горілки. Підприємство князя О. Безбородька (Золотоніський повіт) виробляло в рік по 7515 відер горілки. На великих заводах випуск

продукції доходив до багатьох тисяч відер. Завод князя П. Рум'янцева, що розташовувався у с. Щербиничах налічував 32 казани, випускав щорічно по 500 бочок горілки. Коли вважати, що в одній бочці поміщається 40 відер, загальний обсяг продукції повинен становити не менше як 20 тис. відер. У Березнянському повіті Чернігівської губернії (80-і роки XVIII ст.) винокурні давали в рік до 255500 відер горілки, 7 тис. відер пива і 4 тис. відер меду. Загальний обсяг виробництва горілки (початок XIX ст.) на Лівобережній Україні становив щорічно близько 2416475 відер. Багато горілки вироблялося і на Слобідській Україні. За підрахунками А. Г. Слюсарського, наприкінці XVIII ст. винокурні тут виробляли в рік понад 1 млн. відер горілки [265, с.300]. Продукція винокурної промисловості Лівобережної, Слобідської та Південної України (1801 р.) становила 4300842 відер, а в двох правобережних губерніях (Волинській і Подільській) – 759509. У цілому по Україні в цей час вироблялося щорічно по 5060350 відер горілки [246, с. 70].

Продукція винокурень надходила на внутрішній ринок, де мала постійний і забезпечений збут. Тут вона продавалася в численних корчмах і шинках, розташованих у селах і містах. Тільки в одній Чернігівській губернії (1833 р.) їх було 4526, або один торговельний заклад на 124 мешканці [246, с. 70]. Напої продавалися вроздріб, збувалися оптом на торгах і ярмарках у багатьох населених пунктах, зокрема в Почепі, Стародубі, Чернігові, Новгород - Сіверському, Глухові, Конотопі, Лохвиці, Ніжині, Прилуках, Батурині, Кролевці, Сосниці та ін. З Чернігівського і Стародубського полків, де винокуріння було найбільш розвиненим, горілка вивозилася на продаж на Дон і до Царицина. У великій кількості продавалася в російських містах Орел, Кроми, Москва, Єлець, Севськ, Рильськ, Тула та ін. По контрактах горілка продавалася в казну. 1722 року уряд Росії направляє на Україну полковника І. Батурина для закупівлі 100 тис. відер горілки. У Стародубському полку за 1723 – 1724 рр. для казни було закуплено 120941 відро горілки. 1737 року

царськими підрядчиками з України до Москви, у Новгород і Петербург було доставлено біля 80 тис. відер горілки [246, с. 73, 74]. Закупівля горілки на території України казною Росії не припинялася і в наступні періоди.

Винокуріння було прибутковою справою. Переробка хліба на горілку давала більше прибутків, ніж його продаж на ринку [224, с. 72]. Виробництво відра горілки на заводах К. Розумовського (60-і роки XVIII ст.) обходилося в 28 копійок, а продавалося по 50. Прибуток від кожного відра становив 44 %. Винокурний завод названого гетьмана, розташований у містечку Серединній Буді, приносив щомісяця по 464 крб. прибутку, а за рік – до 5750. Для феодалів винокуріння було одним із важливих джерел поповнення доходів. У поданні дворян Новгород-Сіверського намісництва (1787 р.) до графа П. Рум'янцева зазначалося, що для них винокуріння становило «самую существенную часть доходов». У винокуренній промисловості відбувався процес переростання простого товарного виробництва в розвинене. Переважна більшість підприємств була представлена дрібними закладами, що перебували на стадії дрібнотоварного виробництва. Серед них виділялися підприємства на 8 та більше казанів. О. М. Пономарьов відносить їх до мануфактур у початкових формах [246, с. 64]. Великими мануфактурами були лише підприємства гетьмана К. Розумовського, князя П. Рум'янцева та поміщика І.Фонштофеля.

У поліських районах помітного розвитку набуло залізоплавильне виробництво. Найбільш поширеною формою його був металургійний млин (рудня), де за допомогою енергії води та млинової техніки здійснювалася механізація трудомістких виробничих процесів [309, с. 208]. Рудні будувалися переважно спеціалістами рудної справи – рудниками на греблях річок, ставів чи озер [381, с. 4] та поблизу залягання покладів болотних залізних руд і розташовування палива (лісу). Болотні залізні руди розміщалися в «лесных и болотных местах» на невеликій глибині. Добувати їх було не важко. Наявність руди і палива сприяла побудові залізоплавильних закладів. На

«железном заводе» Л. Селецького (Чернігівщина) руду «добывають из болот около завода лежащих». М. Х. Бунге зауважував, що руда рідко коли знаходилася від рудні «как на 20 верств» [37, с. 3].

На початку XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося 22 рудні [309, с. 208]. Тенденція до зростання залізоплавильних підприємств спостерігалася і в майбутньому. Важливе значення для збільшення їх кількості мав указ Петра I від 31 грудня 1719 року про рудокопні заводи. Згідно з пунктом № I цього указу, майстрові люди, які займалися металургійним виробництвом, звільнялися від грошових податків, солдатської і матроської служби. Власникам підприємств та їх спадкоємцям держава гарантувала пільги під час заняття виробничою діяльністю [258, с. 114; 339, с. 210-231]. Усе це сприяло припливу на Лівобережжя спеціалістів металургійної справи – рудників із різних районів України, Росії і Польщі [308, с.61]. Кількість рудень зростає. Уже 1747 року в Стародубському полку було 20, у Чернігівському – 15, у Київському – 1 рудня [309, с. 208]. Загальну кількість підприємств (середина XVIII ст.) П. К. Федоренко визначає не більше як 50 [338, с. 113]. Власниками рудень виступали казна, монастирі та козацька верхівка [340, с.168]. За 1739 рік на р. Борзна значаться три рудні, що належали полковнику П. Полуботку [315, с. 346]. На греблі болотної річки Сухий Вир, (притока р. Сож) за верству від впадіння в болото Замглай 1747 року споруджує Перевізну рудню бунчуковий товариш С. Лизогуб. Гетьман Д. Апостол володів Кривушинською, Лозівською, Шевченківською і Щербинівською руднями. Усього гетьманам належало 24 підприємства (48 % відносно загальної кількості), Києво-Печерській лаврі – 7 закладів (14 %), решта - 19 закладів, що становило 38 %, належала казні.

На Слобідській Україні рудні не отримали такого поширення як на Лівобережжі. Тут їх було небагато. Відомо, що Федір Кир'янов разом зі своїм сином Яковом 1744 року «над реками Гайдар и Камянская» біля села

Осинове (Острогозький полк) спорудив рудню, в якій вироблялося «железо батожное, что в продажу народную исходило». Названий підприємець (1751 р.) біля річки Єрок знайшов місце, придатне для виробництва заліза, і збудував заклад, але через тяжке фінансове становище змушений був продати Є. Назаренку. На рудні в цей час було 1210 пудів готового заліза. Діяли залізоплавильні підприємства в Лебедині і Теремках Сумського полку на греблях річок Борова і Усюче, в урочищі Рогове та в інших місцях. Всього працювало не менш як 8 пунктів. На Слобідській і Лівобережній Україні в середині XVIII ст. нараховувалося біля 58 рудень.

Незначна кількість магнатських залізобудівних підприємств діяла на території Правобережної України і на західноукраїнських землях [50; 127, с.141-182]. З початку XVII ст. на Волині безперервно працювала Хочинська рудня. Вона проіснувала до 1855 року. Це – найдавніший залізоплавильний заклад Правобережжя. Недалеко від Олевська з перервами з 1620 по 1832 роки діяла Залавська рудня [310, с. 54-55]. На лівому березі річки Ірпінь, біля села Димер згадується Димерська. Польський дослідник Б. Зентра вказує на 18 рудень на р.Тетерев (середина XVII ст.), що належали магнату С. Конєцпольському [463, с.156]. Наші дослідження вказують меншу кількість (8 підприємств), але найбільш точну. На р. Тні 1773 року споруджується Кропив'янський чавуноплавильний завод. Він витоплював чавун з болотних і лугових залізних руд, змішаних між собою. За рік вироблялося до 6000 пудів чавуну. У різні часи на ньому трудилося від 40 до 70 чол., не враховуючи людей, зайнятих на добуванні залізної руди, випалюванні деревного вугілля та на інших видах допоміжних робіт. Підприємство проіснувало до 1897 року. 1773 року у селі Чижівці виник залізоплавильний завод, на якому з чавуну вироблялося штабне і прутне залізо, різне сільськогосподарське знаряддя. За рік випускалося до 3 тис. пудів заліза та залізних виробів, що збувалися на Волині і Київщині. Підприємство проіснувало до 1865 року. За чотири верстви від містечка Городок, на березі річки

Тетерів 1778 року споруджується металургійний завод. З 1790 року на ньому почала діяти доменна піч [51, с. 57]. На Правобережжі в другій половині XVII - XVIII ст. працювало 7 феодалних залізоплавильних підприємств. Наприкінці XVIII ст. в Західній Україні було 6 рудень. Одна з них працювала в селі Шелестове поблизу Мукачєвого на Закарпатті. 1780 року на ній отримано 3188 ц продукції [93, с. 417]. Усього на території України в другій половині XVII - XVIII ст. діяло, за нашими підрахунками, 72 залізоплавильні підприємства. З них 46 належало феодалам, що становило 64 % стосовно всіх закладів. Але названа кількість рудень не є вичерпною, повною. Під час підрахунку траплялися серйозні труднощі, пов'язані з тим, що часто одна і та ж рудня протягом свого існування мала декілька назв. Вони пов'язані, очевидно, із змінами власників. Місцем найбільшого зосередження залізоплавильної промисловості були Волинь і Чернігівщина, де знаходилися болотні залізні руди, лісові масиви, які можна було використовувати як паливо, та численні річки, струмки, потічки, болота й озера, енергія води яких використовувалася для механізації трудомістких виробничих операцій. Тут були всі необхідні умови для організації та експлуатації залізоплавильних підприємств. Розквіт поліського металургійного виробництва припадає на першу половину XVIII ст.

Рудня складалася з двох частин: власне рудні (димарні або гамарні, – від нім. слова *hammer* – молоток) і кузні. У димарні відбувалося виплавлення із руди заліза, яке отримували у вигляді безформних криць, а в кузні виготовлялися різні вироби. Димарські горна були невисокими, чотирикутної форми, з димоходами. Повітря подавалося в горно за допомогою міхів, умонтованих у задню стінку. Шихту (болотну залізну руду, збагачену негашеним вапном для прискорення процесу виплавлення заліза) почергово засипали у горно разом з деревним вугіллям. Отриману після закінчення плавлення крицю (залізну масу) забирали з горна спеціальними гаками, потім проковували, розрубували на кілька частин і вдруге

проковували. Обладнання складалося із горнів, міхів для нагнітання повітря в них, важких молотів, механізованих за допомогою енергії водяного млинового колеса, ковалд, робочих інструментів, переважно молотів, кліщів різних розмірів та призначення. Розміри рудень визначалися кількістю горнів, водяних млинових коліс та ковалд. Більшість рудень працювала на два горни. Між кількістю водяних млинових коліс, горнів та міхів існувало певне співвідношення. Рудня з 3 млиновими водяними колесами мала переважно два горни (плавильне і кричне). Кількість міхів становила 4 [309, с. 210]. Залізоплавильний завод нерідко об'єднувався з іншими промисловими підприємствами. Об'єднаний комбінат пов'язаний був в одне ціле з технічного боку джерелом руху – водою, з економічного – підприємцем. Такі об'єднані промислові підприємства були характерною особливістю не лише України, але й інших країн. Вони траплялися на території Росії і Польщі. Це було властиве феодальному товарному підприємництву того часу.

Керівниками виробництва заліза виступали в основному рудники (майстри металургійної справи), яким феодали передавали безпосереднє управління підприємством. Нерідко рудники будували, ремонтували рудні на землях феодалів за свої кошти, потім брали в оренду. Орендарі отримували чималі прибутки, що свідчило про вигідність такої форми експлуатації для обох сторін (власників і орендарів). Таке явище викликалося складністю залізорозного виробництва, яке вимагало спеціальних технічних знань і досвіду. Потрібно було вміти вибрати місце для спорудження підприємства, враховуючи наявність болотної залізної руди, визначити її якість, побудувати виробничі приміщення, забезпечити необхідним устаткуванням, інструментами та робочою силою. Використовуючи феодальну власність на землю, землевласник без затрат своїх коштів отримував готові залізоплавильні заклади, які потім здавав в оренду тим, хто їх будував. За це рудникам надавалися певні пільги: упродовж декількох років безкоштовно експлуатувати

підприємство, а потім уже сплачувати орендну плату. Контракти на оренду підприємств заключалися зазвичай на три роки. Після закінчення дії терміну часто поновлювалися. Тому рудні могли перебувати в руках одних і тих самих орендарів упродовж кількох десятиліть і навіть більше. Майже 100 років тримали в оренді Унецьку рудню рудники з родини Маментовичів. Орендна плата (рата) мала дві форми – грошову і натуральну (виробленою продукцією – залізом і залізними виробами). Нерідко орендна плата була змішаною [80, с. 58]. Розмір її був різним і не завжди відповідав доходам рудні, бо до неї включалася плата не лише за виробництво заліза, але й за інші прибуткові заклади, що орендувалися разом із руднею: борошномельні водяні млини, винокурні, лісопильні тощо. К. Маментович (1762 р.) орендував рудню Єльню з борошномельним водяним млином, сукновальнею з щорічною платою 50 крб. і візок заліза. 1755 року Вепринська рудня орендувалася разом з водяним млином «о едином мучном коле из ступами просяными» за 80 карбованців, 50 пар сошників, 2 візки заліза і 3 «затулы» [309, с.211]. Заклад на р. Вертеч (1789 р.) разом з «мельницей о двух мучных колах» та сінокосом перебував в оренді на рік за 70 крб. грошима, 6 пар сошників, 3 пари «золених камней» [338, с. 28]. З розширенням товарно-грошових відносин зростала виплата орендної плати у грошовій формі. Уже в 60-х роках XVIII ст. більшість контрактів передбачає лише грошову форму оплати. Збільшення кількості орендованих з руднями інших прибуткових виробничих об'єктів приводило до підвищення орендної плати. Щоб взяти в оренду підприємство, рудники об'єднуються в компанії по декілька чоловік. Вепринську рудню, наприклад, орендувало 6 рудників. У Стародубському полку (1755 р.) на 17 рудень припадало 45 рудників. Об'єднання рудників у компанії характерне було для другої половини XVIII ст., коли кількість рудників збільшилася, а кількість рудень зменшилась. Але це не єдина причина. Рудники могли об'єднуватися в товариства і в зв'язку із нестачею грошей

та прагненням отримати пільги, що надавалися промисловцям царським урядом.

Рудні працювали в основному весною, влітку і восени, тобто тоді, коли не замерзала вода в річках і ставках, бо енергія її використовувалася для механізації трудомістких процесів, переважно для подрібнення руди, подачі повітря в горна та піднімання важких молотів при обковуванні криць і виготовленні різних виробів із заліза. Деякі підприємства діяли лише весною, коли був достатній рівень води для роботи млинових коліс. Тільки весною «железний завод» М. Стороженка працював [309, с. 211]. Узимку виготовлення заліза припинялося.

Робочий період тривав 3-4 місяці на рік. Обсяги виробництва продукції на підприємствах не були однаковими. Переважно рудня з 3 водяними млиновими колесами і 2 горнами виробляла в середньому щорічно близько 500-700 пудів заліза. При одночасній роботі 50 підприємств це могло давати від 25 до 35 тис. пудів на рік [93, с. 236; 338, с. 21, 57]. Але ці показники правильні лише для першої половини XVIII ст. У другій половині названого століття продуктивність рудень зменшується. Вони зазнають труднощів у зв'язку із постачанням сировини, втягуються у смугу застою і занепаду. Лише деякі з рудень дають по 500 пудів продукції на рік. На окремих з них вона ще менша. На Вепринській рудні за місяць отримували від 30 до 40 пудів заліза. При роботі впродовж чотирьох місяців обсяг продукції міг бути від 120 до 160 пудів. Біля 100 пудів заліза вироблялося щорічно на підприємстві, розташованому на р. Немильній.

Процес виварювання заліза сиродутним способом був недосконалим. Значна частина болотних руд не виварювалася, залишалася в шлаках, а саме залізо було низької якості. Воно виплавлялося двох сортів: м'яке і крижке. Найбільш якісним було перше, але його вироблялося мало. Переважало крижке. «Железо крушное, поскольку сорт руды лучшего произвести не может» вироблялося на Біловідській, Вепринській, Неданчицькій та інших руднях. На закладах Чернігівського Полісся

крихкого заліза вироблялося більше ніж «гнучого» (м'якого) у відношенні 5 : 1 [338, с. 61]. Говорячи про низьку якість рудничного заліза, О. Шафонський 1786 року писав, що «заводы железные в лесных и болотых местах у некоторых владельцев есть, где руда не из глубины такой матерой земли, но из болота достается, с которой один только чугуна плавится и полоски железа выковываются, которые в сравнении с сибирским и другим великороссийским железом ничего не значат, а только в одной Малой России и то мало продаются» [359, с. 25]. Продукція залізоплавильних підприємств надходила переважно для задоволення сільськогосподарських і побутових потреб. На рудні Єльня виготовлялися лемеші для плугів, шини для коліс возів, вуздечки для коней, замки, коси, лопати, ломи, серпи, на підприємствах І.Посудівського та А. Селецького – сошники. Окрім сільськогосподарських знарядь праці та побутових речей, виготовлялися також боєприпаси, які постачалися до Генеральної військової канцелярії Росії. Новгород-сіверські рудники (4 липня 1782 р.) просили дати дозвіл «быть нам по-прежнему при своих учрежденных вольностях и состоять под военным правом и производить железные военные надобности до пушек как кули, картечь, дробь и протчие способы» [309, с. 212].

Через низьку якість продукція рудень збувалася в основному на місцевому ринку. До споживача залізо надходило у вигляді чотирьохкутних і плоских штаб, у вигляді в'язок, «снопков» та ін. Лише окремі з рудень працювали на задоволення потреб власників. Вироби закуповувалися оптом на місці виробництва купцями, які потім збували їх вроздріб на ярмарках і торгах. Іноді залізо та вироби з нього закуповувалися на місці виробництва і безпосередньо самими споживачами. Генеральний хорунжий М. Ханенко (8 березня 1742 р.) купив на рудні П. Корецького «4 пары садов до плугов» за один карбованець і 60 копійок [338, с. 24]. Частина заліза у вигляді податку відправлялася в розпорядження гетьмана Лівобережної України. З кожним власником чи орендарем підприємства чиновники гетьманської адміністрації

підписували індивідуальні договори на постачання заліза до Генеральної військової канцелярії. У 30-х роках XVIII ст. названа система збору замінюється десятичним збором з усіх рудень. У грамоті цариці Анни Іоаннівни (31 грудня 1732 р.) на ім'я гетьмана Д. Апостола зазначалося: « Повелено с имеющихся в Малой России железных и селитренных заводов десятую долю взимать на генеральную артиллерию » [315, с. 349]. Десята частина заліза сплачувалася з кожного виду виробів, отриманих на руднях. Збираючи з підприємств десяту частину заліза та залізних виробів (переважно дріб, картеч та ін.), Генеральна військова артилерія мала справу з досить великою групою власників та орендарів. Під час сплати часто виникали порушення, що викликало нерідко подання скарг до органів влади. З метою припинення « худых не порядков и охраны рудников » вводиться в Стародубському полку посада « руднянський отаман ». В його обов'язки входило відати всіма рудниками полку і « между ними устраивать добрые порядки ... » [339, с. 34; 340, с. 179]. Першим отаманом став Я. Медвідь. Але і після цього суперечки між рудниками не припинилися. Щоб упорядкувати збір, канцелярія Генеральної військової артилерії почала призначати спеціальних збирачів. Десятинний збір заліза покладалася на службовців полкових канцелярій. Під їх керівництвом залізо на возах доставлялось до полкового управління та під розписку здавалося на зберігання обозному чи « артиллерийской полковой старшине » [339, с. 117]. Інколи залізо доставлялося прямо до Глухова, де здавалося на склади Генеральної військової козацької артилерії. Така організація десятичного збору заліза певною мірою задовольняла потреби армії та органів влади Гетьманщини. Але в середині XVIII ст. названа система збору заліза все більше починає викликати опір з боку власників підприємств. Для усунення суперечностей цариця Єлизавета Петрівна указом від 2 квітня 1755 року відмінює десятичний збір [315, с. 350]. Замість скасованої десятини на придбання заліза Генеральна військова артилерія

щорічно відпускає по 1124 карбованці із загальної суми 48107. Названа система закупівлі заліза для армії та господарських і побутових потреб Гетьманщини проіснувала до кінця XVIII ст.

В ролі робочої сили на руднях виступали переважно кріпосні селяни. Лише майстрові люди, спеціалісти металургійної та залізорудної справи (рудники) були найманими. Коли заклад виникав недалеко від села або безпосередньо в ньому необхідність в організації робочої слобідки відпадала, оскільки частина залежного кріпосного населення обслуговувала залізоплавильне виробництво. Коли ж підприємство розташовувалося далеко від населеного пункту, то необхідність в організації робітничого поселення існувала. У більшості випадків поселення отримувало назву складових частин або самого металургійного виробництва, біля якого розташовувалося. Це – рудня, гамарня і димарня.

Чисельність робітників на одній рудні коливалася в межах від 7 до 24 чол. На Вепринській рудні (1745 р.) працювало 20 чол. Однак на більшості з них трудилося по 12–13 чол. [339, с. 54, 59]. Така чисельність працюючих, наявність різноманітного обладнання та інструментів давали змогу здійснювати мануфактурний поділ праці в процесі виробництва. Тут працювали димарі, ковалі, вуглярі, курачі, рубачі, плокарі, рудокопи, рудники. Серед працюючих на руднях, поруч з місцевими селянами, були прибулі з інших місцевостей, у тому числі й такі, які вже трудилися на інших підприємствах. На 17 лівобережних руднях (1763 р.) з 190 чол. обслуговуючого персоналу 109 було місцевих жителів, 35 прибулих з інших закладів, 33 – із сіл Лівобережної України, 13 – з Правобережжя. 42,74 % від усіх робітників становили прибулі, 18,4 % - робітники, що вже працювали на інших закладах [339, с. 38]. Заробітну плату вони отримували грошима і натурою ((харчами, одягом, виробленою продукцією). За день роботи димар (XVII ст.) отримував по 15 копійок, коваль – « четверту долю жезеза ». При руднях робітники мали своє невелике господарство, користувалися угіддями та

сінокосами. Це були робітники мануфактурної доби, які зберігали багато рис середньовічного ремісництва. Серед постійних робітників чимало було спадкових, які нічого не мали, окрім робочих рук і наймалися на роботу на металургійні підприємства. О.М.Пономарьов стверджує, що в залізоплавильному виробництві України XVIII ст. існувало до 8 рудницьких професій [246, с. 18]. Розподіл праці являв собою суму робочих операцій трьох послідовних і самостійних виробництв: 1) добування руди; 2) виплавлення заліза; 3) обробіток заліза, тобто існувало залізорудне, металургійне і металоробне виробництва [309, с.210]. Залізоплавильне феодальне виробництво перебувало на мануфактурній стадії розвитку.

Починаючи з 1755 року, продуктивність рудень починає знижуватися. Через брак сировини (болотних залізних руд) одні з них закриваються, інші працюють не на повну потужність або час від часу. Деякі з них виготовляли продукцію лише для задоволення господарських потреб феодального маєтку. Рудні стають економічно не вигідними. Річне виробництво на Вепринській рудні оцінювалося лише в 300 карбованців. Орендарі рудень тільки розраховувалися з їх власниками і не мали ніякого зиску. П. Кожем'яченко та І. Рудник, які тримали в оренді Ропшицьку рудню за 160 карбованців річних, не могли розраховуватися з власником. Управитель Ліщинської економії, до якої належала рудня, зазначав, що « взятъ в них (рудників) за долг нечего, а паче того и сторонним людям много должны » [339, с. 181]. Кількість рудень починає скорочуватися. У Стародубському полку(середина XVIII ст.) діяло їх 17, у Чернігівському – 12. Зменшення кількості закладів не припиняється і в наступні часи [309, с. 209; 226, с. 47]. У Новгород-Сіверському намісництві в 1781 році залишилося лише 5 працюючих рудень, у Чернігівському (1786 р.) – 7. У 90-х роках XVIII ст. на всьому Лівобережжі їх було не менше 10, а на Слобожанщині не існувало зовсім. В першій половині XIX ст. рудничне виробництво заліза на Лівобережній і Слобідській Україні майже повністю припиняється. Причиною цього послужила насамперед слабка сировинна база та низька

якість болотних залізних руд [311, с. 76; 312, с. 47-53]. Залізо виходило дорогим і невисокої якості. Рудні не могли витримати конкуренції з привізним дешевшим і якіснішим російським залізом та змушені були самоліквідуватися, залишивши сліди в топоніміці, які збереглися до нашого часу в назвах населених пунктів, пов'язаних із залізоплавильним виробництвом (рудня, димарня, гамарня та ін.). Із закриттям поліських рудень українська металургійна промисловість не зникла. Вона розвивалася, але на іншій основі, на залізорудних і кам'яновугільних покладах Донецько-Криворізького басейну. 1789 року споруджується Херсонський ливарний завод. Цього ж року з'являється Кременчуцький завод з ливарними і ковальськими цехами. 1797 року вступає в дію Луганський чавуноливарний завод.

У місцевостях, багатих на ліси, деревину, котра служила сировинною базою, розвиненим було поташне виробництво. Воно концентрувалося переважно в поліських районах. На будах (поташних промислах) вироблявся поташ (карбонат калію K_2CO_3), смольчуг (нижчий сорт поташу), попіл, смола, дьоготь, терпентин (скипидар), бруси, дошки, клепки та інші будівельні матеріали. Найбільш цінною продукцією вважався поташ, що використовувався для отримання мила, фарб, скла, косметики, застосовувався у чинбарському і суконному виробництвах, при виготовленні свічок та в інших галузях промисловості. Феодали, що володіли значними лісовими масивами, енергійно взялися за спорудження поташних буд на своїх землях. Три підприємства побудував стародубський полковник М. Міклашевський, чотири (80-і роки XVII ст.) – охтирський полковник І. Перехрест та харківський полковник Г. Донець. 1 лютого 1704 року підприємства І. Перехреста були передані у відання канцелярії царського уряду. Управителем призначено Ф. Шидлівського. Його прикажчик 1711 року заявив, що Ф. Шидлівський для збільшення обсягів виробництва продукції отримав від князя О. Меншикова 6 тис. карбованців [246, с. 153, 155].

Виробництво поташу і смольчугу на Лівобережній Україні було під пильним контролем царського уряду. Для огляду й опису ізюмських та охтирських смольчужних заводів Сенат 7 листопада 1711 року посилає сюди дяка С. Степанова. Він повинен був в'ясувати: «... в яких стоять (поташні підприємства) угодях і чим вони перед іншими краще, також і смольчуга на яких якого виходить, і чим промисловцям самим бочка коштує, крім провозу, становить і якими людьми на яких заводах смольчужное дело управляється» [246, с. 156]. Для спорудження підприємства необхідно було мати дозвіл властей. Обозний М. Захаржевський та сотник Д. Данилевський 1716 року звернулися до уряду з проханням дозволити зайнятися добуванням смольчугу в своїх лісах. Дозвіл вони отримали цього ж року. У Новоміській сотні (1718 – 1722 рр.) діяла Стругівська буда гетьмана І. Скоропадського. Тут же йому належав і смольчужний завод. Кілька закладів мав гетьман Д. Апостол. У селі Должині Харківського полку виробляв смольчуг князь Я. Кропоткін. Займався його виробництвом він і біля річки Хомина Гута (Ольшинська сотня). У 1753 року гетьман К. Розумовський «... нарочних посылал осматривать леса в Черниговском и Стародубском полках, угодных к деланию поташу и смольчугу». Зручні місця для спорудження підприємств були знайдені в лісах біля села Деревини Городнянської сотні Чернігівського полку та в селі Удїбному Новоміської сотні (Стародубський полк). Споруджено три заводи. Керівником їх призначено Я. Тарновського. На Деревинському підприємстві розташовувалися 2 гартувальні печі і 5 смольчужних, на Удїбному – відповідно 2 і 7 «... с надлежащими для клажи попелов и поташа да смольчуги шопами и амбарами». Підприємства були великими. Виробництво продукції на них розпочалося 1753 року у великих масштабах, що призвело до спорів з Великим Литовським канцлером, князем О. Чорторійським, який мав поблизу поташні заводи в Гомельському старостві. У повідомленні до Сенату він писав, що гетьман К. Розумовський «... староству немалые

приключил убытки. Ибо не токмо майстровые мои люди, будучи мне немало должны, бежали, но и заведомом тамошних приказчиков, кои при тех заводах г-на гетмана находятся ... в многолюдстве учиня нападение на Усовский мой завод ... насильно взяли » [246, с.158]. У зв'язку із заборною вивозити смольчуг і поташ за кордон, з 1756 року і до 10 листопада 1760 року на заводах К. Розумовського виробництво продукції не проводилося. Після отримання 11 листопада 1760 року дозволу доставляти в Кенігсберг і Ригу поташ і смольчуг робота на підприємствах відновилася. 1760 року було виготовлено 130 бочок поташу і 300 бочок смольчугу, 1762 року – 150 берківців (берковець – міра ваги ,що дорівнювала 10 пудам) і 2 пуди (32 кг) поташу та 238 бочок смольчугу. Уся продукція була продана за 3439 крб. ризькому купцеві В. Шрейберу. Внаслідок винищення лісів буда в селі Деревині за наказом К.Розумовського була закрита. Замість неї побудована біля с. Лотоки Новоміської сотні Стародубського полку. 1757 року до Комерц - колегії царського уряду звертається бунчуковий товариш А. Горновський з проханням узяти в казну два смольчужні заводи, розташовані в Стародубському і Чернігівському полках і невідомо кому належать. Крім того, він пропонував поблизу Чернігова і Стародуба, де «...лесов довольно, казенным коштом » побудувати два підприємства. Їх будівництво коштуватиме 1200 крб. Відповідальним за роботу новозбудованих заводів просив призначити його. А. Горновський обіцяв виробляти «...смольчуг самый добрый, голубой и крепкий, какой в порядке из казны к здешнему Санкт-Петербургскому порту обыкновенно бывает », і запевняв, що від цього казни буде «немалая прибыль ». На всіх чотирьох підприємствах розраховував отримувати щорічно в 1758 – 1760 рр. по 1500 – 2000 бочок смольчугу, а з 1761 р. – по 3000. Пропозиція А. Горновського зацікавила Комерц – колегію. Вона передала пропозицію в Сенат, який 14 березня 1757 року прийняв позитивне рішення. Однак незабаром скасував його, оскільки виявилось, що нібито два

смольчужні заводи, які не зафіксовані ні за ким, належали гетьманові К. Розумовському. Після ліквідації (1764 р.) гетьманства в Україні А. Горновський знову звертається до Комерц – колегії з проханням. У ньому він писав, що «...по гетманському уряду за ним бывшие (смольчужні заводи) остаются впусе » і просив « об отдаче их, так и о заведении вновь в Брянском уезде смольчужных заводов по-прежнему правительствующего Сената определению под его, Горновского, смотрением » [16, с. 160]. Яке рішення було прийняте Сенатом – невідомо. Усього на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. працювало до 20 феодальних поташних підприємств. На Волині (1795 р.) нараховувалося 18 буд. З них 14 належало феодалам, решта (4) – купцям. Найбільше закладів розташовувалося в Новгород-Сіверському повіті (12), у Рівненському – 3. У цілому на всій території України у другій половині XVII - XVIII ст. працювало в різний час до 34 осередків поташного виробництва, організаторами якого виступали землевласники. Найбільший розквіт спостерігався в кінці XVII – на початку XVIII ст. Наприкінці XVII ст., у зв'язку з винищенням лісів, виробництво поташу і смольчугу, яке раніше процвітало, занепадає. На початку XIX ст. на Лівобережжі і Правобережжі воно повністю припиняється. Ще раніше, у середині XVIII ст., зникає на Слобожанщині. Ліквідація буд тісно пов'язувалася із скороченням лісів. Щоб зберегти їх, уже в 90-х роках XVII ст. заборонено було виробництво поташу в Охтирському, Харківському та інших полках. На Лівобережній і Слобідській Україні, для нагляду за лісами ,1722 року вводиться посада вальдмейстера [246, с. 154]. Він зобов'язаний був слідкувати за тим, щоб для отримання поташу і смольчугу використовувався лише не придатний для будівництва ліс.

Поташні підприємства не відзначалися складністю виробництва. Склалися звичайно з трьох частин: складу для зберігання попелу, кладової для вимочування та відокремлення від попелу поташу, « гартовні » з казанами для варіння поташу та його прожарювання. Серед робітників існував мануфактурний поділ праці. Були такі

самостійні професії як будники, поливальники, бочкарі, ковалі та ін. Крім них, працювали ще коритники, які засипали попіл у корита для обезлуження, фурмани (візники), дроворуби, випалювачі попелу, колісники та різні чорнороби. Усього на великих підприємствах О. М. Пономарьов нараховує 13 професій [246, с.162]. Основними фігурами виробничого процесу вважалися поливачі. Від їх уміння залежали обсяги виробництва та якість продукції. Отже, поташні заводи були організовані за мануфактурним типом.

Масштаби виробництва продукції на підприємствах – чималі. 1655 року брати Іван та Петро Ртищеві на своїх заводах у Путивльських і Олешенських лісах виробили 138 бочок поташу, що важив 6976 пудів і 26 фунтів (фунт – міра ваги в 406-409 г). На закладах полковника І. Перехреста (1705 р.) отримано 2000 бочок смольчугу вартістю в 2152 крб. 1753 року гетьман К. Розумовський на своїх підприємствах виробив 188 бочок смольчугу « лучшей доброты » і 60 бочок «худшей », поташу – 450 берківців(берковець–міра ваги, що дорівнювала 10 пудам), в 1754 році – 180 бочок смольчугу і 450 берківців поташу, в 1755 році – 450 бочок смальчугу та 450 берківців поташу. Виробництво фаси (9 берківців) поташу обходилося у 30 карбованців, бочки смольчугу – у 2 крб. і 35 коп. 1760 року гетьман отримує дозвіл на доставку поташу і смольчугу до Кенігсберга і Риги. У зв'язку з цим обсяги виробництва продукції на заводах зростають. 1761 року виготовлено 300 бочок смольчугу і 130 бочок поташу [246, с. 159]. На невеликій буді П.Завадовського неподалік села Пирятинна Новоміської сотні (Новгород – Сіверщина) у 1779 – 1781 рр. протягом літа вироблялося по 420 – 480 пудів поташу. Він продавався на місці виробництва «...приезжающим из разных гут покупателям по 1 руб. 25 коп. и более за пуд » [204, с. 21].

Поташне виробництво було вигідною справою і приносило « хорошую прибыль ». Торгівля його продукцією була виключним правом казни Росії. Як експортний товар вона давала казні чималі прибутки. Тому торгівля поташем

і смольчугом була монополізована. З дозволу казни (1662 – 1666 рр.) з буд, розташованих в Олешенських лісах, до Архангельська привезено 1332 бочки поташу. 1705 року полковник І. Перехрест відправив на продаж до Москви і до Вологди 1771 бочку смольчугу [246, с. 155]. Наступного, 1706 року, він виробив на своїх заводах 2 тис. бочок смольчугу, кожна з яких обійшлася йому по 1 крб. і 10 алтинів. З отриманої кількості до Москви, а звідси у Вологду для сплаву за кордон відправлено 1601 бочку. У 1706 – 1707 рр. до Москви й Архангельська полковник доставив 3152 бочки смольчугу. Доставка кожної бочки до Архангельська обійшлася І.Перехресту по 4 крб. 32 алтина і 4 денежки. 1709 року князь В. Корчмін передав до казни, для відправки за кордон, 87 бочок поташу, у 1710 р. – 97.

1714 року царським указом забороняється вивезення поташу і смольчугу за кордон. Через три роки пізніше (1717 р.) заборона відміняється, оскільки це позбавляло казну чималих грошових надходжень. Торгівля поташем і смольчугом (1719 р.) передається у відання Адміралтейської колегії. Відправка за кордон дозволялася в двох містах: Архангельськ і Рига. Про обсяги експорту поташу і смольчугу з України за кордон через порти Риги свідчать такі дані [165, с. 50]:

Таблиця 2

Надійшло товарів з України до Риги

Роки	Поташ в (т)	Смольчуг в (т)
1718	161	776
1719	189	1262
1720	206	немає даних
1721	242	немає даних
Разом	798	2038

Гетьман І. Скоропадський у 1718 – 1722 рр. « без всякого препятствия в Ригу » із своїх підприємств у великих обсягах відправляв поташ і смольчуг [357, с. 15]. Крім нього, до Риги доставлялися товари й інших власників. Унаслідок цього їх тут нагромаджувалося дуже багато. Залежаний товар втрачав якість, тому ціни почали різко

падати. За бочку смольчугу купці давали спочатку 5, пізніше 4 єфімки. Виробництво бочки смольчугу в Україні без доставки обходилося в 6 крб. і 75 копійок, а продавалося за меншу суму. Виробники почали нести збитки. Щоб виправити ситуацію, Петро I 1722 року видає указ, який зобов'язує виробників відправляти поташ і смольчугу тільки до Архангельська, де казна продавала їх купцям і вивозила за кордон [257, с. 112]. Торгівля названими товарами передавалася у відання Комерц – колегії. Вона наказала, щоб не нагромаджувалося багато товарів у портах, їх « с заводов к портам напрасно не возить », проводити по два рази бракування: спочатку на місці виробництва, потім « при отпуске за море ». Встановлювалася кількість щорічного виробництва « доброго поташа » на території Лівобережної України (2500 бочок). Більше цієї норми виробляти заборонялося. Комерц – колегія наказала (1724 р.) закуповувати в Україні « для продажи к отпуску заморскому » щорічно від 1500 до 1800 бочок « самого доброго, голубого й крепкого » смольчугу, який повинен доставлятися в Архангельськ, Ригу та до інших міст Росії. 1728 року селяни І. Горбачов та О. Селезнев підрядилися поставити наступного, 1729 року, з підприємств князя Я. Кропоткіна в місто Орел 500 бочок смольчугу. У книгах Ризької митниці за 1732 р. зафіксовано про доставку «...в Ригу из Малой России ... явлено товаров ево, гетманских (Д. Апостола) : поташа 1000, смольчуга 300 бочек » [246, с. 154].

На Лівобережжі та Слобожанщині, переважно на землях козацької старшини і російських поміщиків, здебільшого біля старих кладовищ, могильників, курганів, городищ, кріпосних земляних валів та буртів, багатих на органічні рештки, розташовувалися селітряні підприємства. Органічні залишки, перегниваючи, утворювали сировину, придатну для отримання селітри, котра використовувалася при виготовленні пороху, а також у « корабельній справі ». Добрим матеріалом для отримання селітри служив і чорноземний ґрунт, що містив велику кількість перегною. Тривале літо, відносно теплий

клімат сприяли утворенню в ґрунті селітри. У незначних обсягах добувалася селітра в маєтках польських і українських землевласників на Правобережжі (сучасні території Житомирської та Київської областей). Тут селітряні варниці розташовувалися біля населених пунктів Васильків, Трипілля, Білилівці та ін. У 1715 – 1718 рр. на них вироблено 11624 пуди селітри [38, с. 128].

На Лівобережжі селітряні варниці знаходилися в Гадяцькому, Київському, Миргородському, Переяславському, Полтавському і Прилуцькому полках, на Слобожанщині – в Охтирському і Харківському. Генеральний суддя І. Черниш володів підприємствами в селі Бірки, полковник В. Кочубей – поблизу Диканьки, у Старих і Нових Санжарах, гетьман І. Мазепа – над річкою Самара [120, с. 275]. На Слобожанщині найбільшим власником варниць був охтирський полковник І.Перехрест. На початку XVIII ст. йому належало три підприємства (Охтирське, Селунське і Харківське). 1705 року на них вироблено 9 тис. пудів селітри [93, с. 235]. Протягом майже всього XVIII ст. Лівобережна і Слобідська Україна залишалася найбільшим районом виробництва селітри в Росії, до якої вона в цей час належала. Для російської порохової промисловості Україна давала переважну більшість сировини. Член шведського посольства в Москві І. Ф. Кільбургер (1673 р.) зазначав, що в Росію селітра надходила «... головним чином з України » [316, с. 460; 141, с. 112]. Астраханський і казанський селітряні райони значно поступалися перед українським.

Попит на селітру постійно зростав. Це стимулювало збільшення обсягів її виробництва не лише на території Росії, але й в Україні. Царський уряд приймає енергійні заходи щодо підтримки приватного селітряного підприємництва. Особам, які бажали зайнятися виробництвом селітри, надавалася державна фінансова допомога. 18 грудня 1711 року Сенат наказав київському губернаторові оглянути всі старі залишені селітряні підприємства і «... те разоренные заводы вновь построить и селитру варить », доставляти в Москву (Артилерійський

приказ). 1713 року уряд видає наказ про заборону продавати селітру на території України приватним особам і вивозити за кордон. Усе виробництво селітри та її продаж підлягали державному контролю. Але й після таких прийнятих заходів необхідної кількості селітри для безперервної роботи порохових заводів не вистачало. Уряд змушений був певну частину її закуповувати за кордоном. Між Росією і Голландією підписується договір про щорічний продаж Росії голландськими підприємцями до 20 тис. пудів селітри. 1716 року, окрім діючого старого договору про продаж селітри, підписується новий- про дозвіл російським купцям закупити на території Голландії ще 3 тис. пудів селітри [38, с. 132]. У зв'язку з війнами Росії із Швецією за вихід до Балтійського моря та з Туреччиною за південні окраїнні райони, потреба в селітрі різко зростала, особливо в період військових дій. Крім того, ціна на селітру постійно підвищувалася на західноєвропейських ринках. Усе це змушувало уряд Росії відмовитися від закупівлі її за кордоном і зосередитися переважно на вітчизняному виробництві, де Лівобережна і Слобідська Україна відігравали провідну роль.

Завдяки прийнятим організаційним заходам, наприкінці Північної війни російська порохова промисловість уже не відчувала затруднень у забезпеченні її селітрою. Селітрозаводчикам (1719 р.) дозволялося після виконання поставок до казни, продавати продукцію приватним особам і купцям, але вивозити за кордон, без дозволу Берг – колегії все ж таки заборонялося. Лише в окремі роки і то на короткий проміжок часу дозволявся вільний продаж селітри. Накази про таку форму її торгівлі видавалися царським урядом в 1725, 1727 і 1730 рр. [316, с. 461]. Названі постанови стимулювали розвиток селітряного виробництва в Україні і давали можливість працювати на ринок. Але в зв'язку з підготовкою Росії до війни з Туреччиною (1731 р.) уряд Росії знову обмежує торгівлю селітрою. Наказувалося продавати її лише державі або її уповноваженим [324, с. 22-23]. Через дев'ять років пізніше, 1740 року знову дозволяється

селітропромисловцям продавати свою продукцію приватним особам, вивозити за кордон, але після виконання державних поставок [50, с. 42]. За підрахунками П. М. Лук'янова, в Україні (Правобережна і Лівобережна) упродовж 1733 – 1735 рр. вироблено 25471 пуд селітри [165, с. 162-163]. На рік припадало в середньому по 8,5 тис. пудів. Виробництво селітри стимулювалося не тільки потребами порохової промисловості, але й прагненням отримати прибуток. У 1765 році в Україні селітра вироблялася на 55 казанах. З них на Лівобережжі нараховувалося 41 (74,5 %), на Слобожанщині – 13 (23,6 %) [93, с. 384]. У 80-х роках XVIII ст. у чотирьох намісництвах (Київському, Новгород-Сіверському, Чернігівському і Харківському) нараховувалося біля 50 селітряних підприємств. Найбільше їх розташовувалося біля Новгород-Сіверського, Опішні, Красного, Колядина, Рашівців, Чорнух та інших населених пунктів. Україна, як і раніше, залишалася основним районом виробництва селітри і на початку XIX ст. За даними В. М. Севергіна, у 1803 – 1804 рр. в Росії було 107 селітряних заводів [267, с. 89]. На Україну припадало 78 або 72,9 %. З них у Полтавській губернії - 51 варниця, у Харківській – 9, у Подільській – 7, у Таврійській – 7, у Катеринославській- 4. У цей же час селітрозаводчики 6 губерній (Слобідсько - Української, Полтавської, Чернігівської, Курської і Воронежської) щорічно поставляли в казну по 60 тис. пудів селітри [246, с. 103].

Процес виробництва селітри був нескладний. Детальний опис його залишив О.Гільденштедт, який 1774 року подорожував по Україні. За його повідомленнями, основною виробничою будівлею була варниця, у якій знаходилися печі та казани місткістю від 30 до 50 літрів для кип'ятіння розрідженої водою « матиці ». Біля варниці розташовувався сарай, де відстоювалася і зберігалася селітра [307, с. 687]. Печі були простими, без тяги. Обладнання складалося з великої кількості різного посуду: казанів, бочок, діжок, відер, цебрів, черпаків, куюль, сокир, лопат тощо. Технічне обладнання та інструменти протягом майже всього XVIII ст.

залишалися без змін. Як тяглова сила використовувалися воли, рідше – коні. Найбільш трудомісткою роботою була доставка води. Незважаючи на примітивність інвентаря та технічного устаткування, організувати селітряне виробництво було нелегко. Дорого коштували казани (чавунні чи мідні), оплата робочої сили, без якої не міг обійтися селітряник (керівник виробництва, власник підприємства чи його орендар). Для отримання селітри землю засипали в діжки, що мали форму зрізаного конуса. Висота діжки досягала до 2 аршинів (один аршин – 71 см), діаметр внизу сягав одного, зверху – 0,25 аршина. Насипану землю заливали водою і залишали в такому стані біля однієї доби. За цей час утворювався луг (розчин) сіро-жовтого кольору. Його випускали з діжки через отвір, розташований біля самого дна, у великий резервуар. Потім з нього набирали у відра і наливали в казани, кип'ятили до тих пір, поки не залишалася четверта частина розчину. Концентрований луг змішували з гречаною соломною і чекали, доки не осяде бруд. Очищений луг ще раз наливали в казани і кип'ятили. Під час нагрівання вода випаровувалася. Коли починали виділятися з розчину кристали селітри, його переливали в чани з кранами в нижній частині. Після осідання бруду насичений розчин, через спеціальний отвір, спускали в невеликі діжки. У них упродовж доби відбувалося остаточне осідання кристалів селітри. Її збирали черпаками у спеціальний посуд. Коли він наповнювався, висипали селітру в дерев'яну діжку. Розчин, що залишався, знову використовували для наступного одержання продукції [307, с. 688]. Отримана таким способом селітра називалася «нелітровоною» тобто не очищеною. Очищалась вона переважно на порохових заводах. З одного пуда (16 кг) «нелітровоної» селітри отримували 32 фунти (фунт – 406, інколи 409 г) літровоної. Це становило, за нашими підрахунками, від 12,9 до 13,09 кілограмів.

Через специфічні умови робота селітряних варниць мала сезонний характер. Вона тривала з квітня до середини листопада, тобто до початку холодів, до замерзання води, коли її не можна було використовувати в

процесі виробництва. Продуктивність одного підприємства за добу становила близько 3 пудів продукції, за робочий період – від 200 до 500 пудів. У середньому обсяг випуску продукції селітряного казана в рік досягав 250 – 300 пудів [307, с. 688]. При одночасному існуванні 55 казанів загальний обсяг продукції міг становити 13750 – 16500 пудів. Селітроваріння було прибутковою справою. У 70-х роках XVIII ст. пуд селітри давав заводчикам від 90 копійок до одного карбованця і 60 копійок чистого прибутку, а в кінці 80-х років XVIII ст. – від 98 копійок до карбованця і 93 копійок. Залежно від розмірів підприємство обслуговувалося робочим персоналом у кількості від 10 до 30 чол., а часом і більше. У Білогородському повіті (XVII ст.) на підприємстві працювало до 50 робітників різної кваліфікації [51,с. 128].

Обслуговуючий персонал переважно складався з кріпосних людей. Рідко, але траплялися випадки використання вільнонайманої робочої сили. На варницях, розташованих у Гадяцькому полку (1738 р.), серед майстрових переважали вільнонаймані люди. На підприємстві біля Новгород-Сіверського (1774 р.) усі 20 чол. обслуговуючого персоналу були найманими [93, с. 236, 238]. Спостерігалася тенденція до збільшення застосування вільнонайманої робочої сили [244, с. 15]. Відомі випадки роботи на варницях України російських майстрових людей. У процесі виробництва спостерігався неглибокий поділ праці, характерний для підприємств мануфактурного типу в їх початкових формах.

Наприкінці 30-х років XVIII ст. селітряна промисловість досягла такого рівня розвитку, що виникла можливість організувати торговельну компанію. Організаторами її виступили опішнянські селітрозаводчики з Гадяцького полку, які надіялися отримати від російського уряду вигідні умови для збуту продукції. 1737 року компанія нараховувала 20 чол., керівником її обрано підприємця О. Балясного. 1741 року компанія з канцелярією Головної військової артилерії Росії підписує контракт, в якому зазначалося, що компанія зобов'язується виробляти селітру на 25 казанах і постачати

її своїм транспортом в Москву щорічно по 8,5 тис. пудів, а в “случае нужды “ - по 11 тис., вартістю по 2 карбованці за пуд, впродовж п'яти наступних років. Члени компанії та їх сім'ї звільнялися «... от всяких служб и налогов », військових обов'язків. Компанія стала головним постачальником сировини для порохової промисловості Росії, бо «...почти одна ту селитру в казну артиллерийскую ставила и пороховых заводчиков довольствовала » [316, с. 463]. Після закінчення дії терміну контракту (1747 р.) компанія знову підписує угоду на п'ять років на попередніх умовах, а потім (1752 р.) – на десять років. У 1762 році контракт продовжено на стільки ж років. За умовами останнього контракту компанія підрядилася щорічно постачати в казну по 15 тис. пудів продукції. Державні поставки не вичерпували всієї виробленої селітри. Частина її залишалася на складах. 24 січня 1747 року компанія підписує з канцелярією Головної військової артилерії Росії договір про щорічну поставку в Глухів по 2 тис. пудів нелітрованої (неочищеної) селітри, вартістю по одному карбованцю і 92 копійки за пуд (до 1 листопада 1752 року). Умови додаткового договору компанія виконала. Торговельна компанія монополізувала поставку селітри в казну на всій території України. У доповідній записці Сенату канцелярії Головної військової артилерії Росії зазначалося, що без названої компанії «обойтись невозможно», оскільки вона була найбільшим постачальником селітри. Лише за 10 років (1752 – 1762 рр.) компанія поставила 55375 пудів і 31 фунт (фунт – вага в 406-409 г) продукції, вартістю більше як 100 тис. карбованців. У 80-х роках XVIII ст. долучилася «... к выпуску за море (тобто за кордон), принося этим немалую казне прибыль » [316, с. 463]. Чимала частина в експорті селітри Росії до країн Західної Європи по Балтійському морю належала Опішнянській торговельній компанії.

Розуміючи основне своє місце в постачанні селітри до казни, компанія спробувала нав'язати канцелярії Головної військової артилерії Росії ціну на товар, отримати від уряду ряд привілеїв та пільг. 1772 року, саме в розпал російсько-турецької війни, компанія збільшує ціну за пуд селітри до 5

карбованців. Члени компанії вважали, що в умовах війни уряд зможе піти їм на поступки. Але в своїх розрахунках компанія помилилася. Запропоновані умови поставки селітри викликали різний опір канцелярії Головної військової артилерії, яка визнавала їх як «чрезмерно высокие». Спробу компанії диктувати свої умови чиновники канцелярії сприйняли як небезпечну для царської влади. Рішення канцелярії для компанії було непередбаченим: «... за просимую ими за селитру высокую цену и требуемые в противность законов кондициям от поставки той селитры отказать и более на заводах их варки чинить не велить» [316, с. 464]. Раніше надані компанії привілеї скасовувалися, а вона сама ліквідовувалася. Тепер кожен член компанії повинен був індивідуально підписувати з канцелярією Головної військової артилерії контракт. Члени компанії з рішенням канцелярії не погодилися і звернулися за роз'ясненням до Сенату. Розглянувши їх прохання, Сенат запропонував канцелярії подати свої пропозиції. Канцелярія заявила, що вона не закриває селітряні заводи, а лише ліквідує компанію і вважає селітроваріння «... делом каждому свободным, приохочивая к продаже (селитры) большим и малым числом» [316, с. 464]. З пропозиціями канцелярії Сенат погодився. Ціна за пуд залишалася, як і раніше, по 3 карбованці і 50 копійок. Опір Опішнянської торговельної компанії було зломлено, але її ліквідація відбувалася дуже повільно. Канцелярія Головної військової артилерії продовжувала з нею співпрацювати. Через свого уповноваженого підписує договір на поставку до Шосткінського порохового заводу багато селітри. Її обсяги доводилися до кожного підприємця окремо: компанії в цей час уже не існувало. Незважаючи на закриття компанії, її члени ще тривалий час виступали як єдине ціле при визначенні ціни на продукцію.

Окрім Опішнянської селітряної компанії, в Україні існували й інші об'єднання, але вони за своїми обсягами торговельних операцій були набагато меншими. Компанія белгородського купця Ф. Щедрова та його зятя Г. Васильєва

впродовж п'яти років щорічно поставляла казні від 400 до 800 пудів селітри. Після закінчення контракту Ф. Щедров підписав новий на 6 років. Згідно з умовами договору, компанія щорічно повинна була доставляти в казну по 1240 пудів селітри вартістю кожного з них по одному карбованцю і 90 копійок. 1775 року до компанії ввійшли тутьські купці, брати Гаврило та Григорій Петрови, що варили селітру у « великорусских и малороссийских местах ». У казну в рік поставляли по 1240 пудів продукції. 1761 року компанія підписує з канцелярією Головної військової артилерії контракт терміном на 10 років, але подальша доля контракту не відома. На Слобідській Україні існувала селітряна компанія сотника Е. Назаренка. 1759 року вона виробляла селітру на 8 казанах і щорічно поставляла в казну по 2500 пудів літровоної (очищеної) селітри. У 60-х роках XVIII ст. діяла селітряна компанія купців А. Шеламова та І. Челюскіна. Торговельні компанії відігравали важливу роль у розвитку селітряного товарного виробництва України.

Козацька старшина та російські поміщики також енергійно займалися виробництвом селітри на Лівобережжі та Слобідській Україні, перетворивши її в основний район постачання сировини для порохової промисловості Росії. Цьому процесові сприяла й політика царського уряду, який видав ряд указів, спрямованих на збільшення обсягів випуску продукції. Берг – привілей (1719 р.) надавав власникам селітроварень пільги, звільняв від податків, військової служби. Усе виробництво перебувало під суворим державним контролем. Ринком збуту селітри служила казна. Продукція селітроваріння доставлялася переважно в Москву (канцелярія Головної військової артилерії Росії) чи продавалася на місці виробництва представникам уряду. Канцелярія Головної військової артилерії (1786 р.) закупила в Україні 24 тис. пудів селітри, 1787 р. – 32402 пуди. 1790 року власники селітроварень доставили в казну 50 тис. пудів. Майже вся необхідна для порохової промисловості Росії селітра постачалася з України [316, с. 465].

Продаж і вивіз селітри за межі України здійснювався лише з дозволу органів влади. Відсутність зв'язків з вільним ринком негативно відбивалася на стані селітряного виробництва, але все ж таки воно перебувало на високому рівні товарності. Про рівень розвитку селітроваріння свідчить наявність торговельних компаній. Найбільша з них – Опішнянська, селітрозаводчики якої 1741 року зобов'язалися щорічно постачати до російської казни по 8,5 – 11 тис. пудів продукції. Опішнянська компанія відіграла важливу роль у постачанні сировини для порохової промисловості Росії. Селітра тривалий час служила основною сировиною для виробництва пороху. І лише в ХІХ ст. В. Н. Каразіну вдалося відкрити новий спосіб отримання селітри з пари винокурної барди шляхом пропускання через неї електричного струму [246, с. 112].

Поширеною і вигідною галуззю промисловості було гутництво (скляне виробництво). Гути (склоробні підприємства) можна було побачити в будь-якій частині України, де був ліс, пісок, добувався поташ. Коли поблизу не було потрібного матеріалу, гута переносилася в інше місце. Селище, що залишалася, отримувало здебільшого назву, котра походила від слова гута, – Гутка, Гутище, Гутнянське та ін. Згідно з даними топоніміки, на території сучасної України в ХVІ - ХVІІІ ст. існувало не менше як 351 гута [256, с. 128 – 142].

Спочатку гути з'явилися на території західних областей України (ХVІ ст.), потім поширилися на Волинь, Київщину і Чернігівщину. На Лівобережній і Слобідській Україні скляне виробництво стало з'являтися в 60-х роках ХVІІ ст. Виникають заклади в селі Михайлівка поблизу Лебедина, під Конотопом, біля Гадяча (1687 р.), у селах Білиця, Біле Озеро, Грузьке, Кударівка, Новосілка і Ямборівці на Чернігівщині. Гутник з Лебедина Ю. Томашів споруджує гуту біля озера Мстира. Потреба в грошах привела до того, що він продав її гадяцькому полковникові «... со всем гутянским строением хоромным, со светлицей, с пекарней и винницей », а також ліс, що прилягав до виробничих будівель [19, с. 109 – 110]. Житель Ніжина

І.Дубоніс разом з двома компаньйонами в 60-х роках XVII ст. організував виробництво скла в Кролевецькому повіті. І. Голуб, один з компаньйонів, був родичем гетьмана І.Самойловича. І. Дубоніс надіявся, що він буде вигідним і надійним у процесі експлуатації підприємства. Але сподівання не виправдалися. Через нестачу коштів І.Дубоніс змушений був уступити йому свою частину гуті. Таким же чином І. Голуб заволодів частиною й іншого компаньйона та став одноосібним власником. 1667 року він отримує від ніжинського полковника дозвіл на заселення біля підприємства робітничої слобідки. Економічно сильніший І.Голуб витіснив із співвласників закладу слабших членів і почав розширювати виробництво для поповнення своїх прибутків. Але так тривало недовго. Після страти гетьмана І. Самойловича, скориставшись вигідною ситуацією, кролевецький сотник І. Маковський захоплює гуту [120, с. 269]. Усього наприкінці XVII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні працювало не менше як 26 підприємств склоробного виробництва.

На р. Білка в Новгородському ключі (група селищ) працювала гута гетьмана І. Мазепи. Потім (після 1709 р.) вона з двома слобідками перейшла до російського князя О. Меншикова. Промислове піднесення Росії в першій чверті XVIII ст., викликане реформами Петра I, помітно вплинуло на розвиток скляного виробництва в Україні. Першого грудня 1720 року видається царський указ про будівництво скляного заводу в Києві. Для забезпечення кваліфікованою робочою силою та інструментами з Воробйовських скляних підприємств, розташованих під Москвою, сюди переводяться « мастера – иноземцы и русские люди ». « К тому делу » відправляються матеріали та інструменти. Козацька старшина, побачивши вигідність склоробного виробництва, починає будувати, купувати або під різними приводами захоплювати вже діючі гуті в міщан і селян. Великими власниками склоробних підприємств були гетьмани І.Скоропадський, Д.Апостол і К.Розумовський. Останньому належало 4 заклади: Бішнівський, Лосєвський, Улицький і Добродівський, його

братові О. Розумовському – 3: Баранівський, Верхній Блішнівський і Орликівський. Не поступалися гетьманам полковники, сотники та купецька верхівка. Чернігівський полковник Л. Полуботок мав 2 гуті, ніжинський І. Борзна – 3, бунчуковий товариш С. Лизогуб – 6 та ін. Власниками гут були російські поміщики, зокрема князі П. Рум'янцев та І. Милорадович. На Слобожанщині заклади мали ізюмський полковник Ф. Шидлівський (с. Різдженське), охтирський полковник І. Перехрест (біля Охтирки) та ін. Від реалізації скла і скляних виробів власники мали чималі прибутки. Усього у XVIII ст. на території Лівобережної і Слобідської України в різний час існувало до 100 гут. «Ведомость о числе хрустальных и стекольных заводов, находящихся в России» за 1812 – 1814 рр. на землях Волинської, Київської і Чернігівської губерній називає 30 скляних підприємств, з них у Чернігівській губернії – 11 [283, с. 234 – 235]. Різке скорочення гут викликане було винищенням лісів. Важливою причиною занепаду гутництва О. С. Компан вважає промисловий переворот, здійснений у країнах Західної Європи. Західноєвропейська промисловість наводнила Росію дешевими скляними виробами. Гути не витримували конкуренції з боку фабричної скляної промисловості Заходу і ліквідовувалися [136, с. 91]. Інші дослідники, зокрема О. М. Пономарьов зазначають, що українські гуті не відчували згубних ударів фабричної промисловості Заходу, бо вітчизняне скляне виробництво надійно захищалося митними бар'єрами. Імпорт скляних виробів у Росію був невеликий [246, с. 124].

Гута складалася з приміщення із скловарною піччю, комори для зберігання готової продукції і сировини, різних допоміжних прибудівель (амбари, комори, сараї тощо). Основою гуті була робоча піч, у якій у дійницях (спеціальних глиняних горшках) варилася скляна маса. У печі розташовувалося декілька дійниць. На Злинківській гуті Д. Саннікова «на одну печь было дойниц четыре». Печі мали форму зрізаного конусу, досягали висоти до чотирьох та більше метрів, поділялися на три яруси. У нижньому

знаходилася пічка. Середній ярус являв собою приміщення, куди ставилися дійниці. Верхній ярус призначався для охолодження готових виробів. Димоходів печі не мали. Дим з них виходив назовні через отвори в даху. Разом з робочими печами на підприємствах розташовувалися печі спеціального призначення. На Воронівській гуті князя П. Рум'янцева, окрім двох робочих печей, працювали ще чотири печі: одна для обпалювання дійниць, інша – розпускна, піч гартова, де на думку О. М. Пономарьова, гартувався скляний посуд. Призначення четвертої печі незрозуміле [246, с. 126 – 128].

Гути були різних розмірів. Вони відрізнялися як за кількістю наявних у них робочих печей, так і печей спеціального призначення. Деякі технічні відмінності мали і самі печі. Великі підприємства мали по 2, а, можливо, і по більше робочих печей. Гута, розташована на р. Блешна (Чернігівщина), мала дві печі: одну для простого скла, іншу – для кришталевого. Підприємства на дві робочі печі для першої половини XVIII ст. були рідкістю. У 20-30 роках XVIII ст. відомо лише 3 заклади з двома робочими печами. У другій половині XVIII ст. заклади на дві печі стають більш поширеними. З 30 гут Лівобережної України (80-і роки XVIII ст.) з 2 робочими печами було 10 (33 %). Порівняно з першою половиною XVIII ст. потужності склоробних підприємств збільшуються. Однак розміри робочих печей залишаються майже без змін. Підвищення потужностей гут відбувалося за рахунок збільшення печей спеціального призначення, кількості робочих скловарних печей, а також розширення асортименту виробів.

На гутах було по 3 - 4 комплекти інструментів, необхідних для виробництва листового скла, простого посуду і кристалу. У переліку налічується 16 видів інструментів, що свідчить про подальше поглиблення поділу праці, особливо на великих підприємствах. Більшість інструментів призначалася для виробництва листового (віконного) скла. Різноманітність інструментів свідчила про цілком виразний і стійкий поділ праці. Обладнання та різноманітність інструментів виходили за

рамки техніки, характерної для ремесла. Вони були властиві для більш високої стадії розвитку промисловості – мануфактури. Технічна термінологія гутництва свідчить про досить розвинену спеціалізацію серед працюючих. У їх середовищі були гутники, що видували і взагалі обробляли скляну масу, художники, які займалися виготовленням фарб та фарбуванням скла; гончарі, які робили глиняні форми, ковалі, що виготовляли різний інструмент, допоміжні роботи виконували дроворуби, візники, які возили паливо і сировину, шулярі, котрі займалися опаленням печей та ін. [246, с. 133]. Тут же працювали оболонники, що склили вікна по замовленню. Застосовувалася праця кріпосних селян та наймитів. З 12 гут Новгород-Сіверського намісництва 9 користувалися найманою працею. Якщо ж біля гуті не було поташної буди, поташ привозився із інших підприємств. Коли ж гутництво поєднувалося із добуванням поташу, то працювали спеціалісти по його виготовленню. Спеціалізація мала місце і по лінії різних форм та якості продукції. Існувало близько 50 назв скляного посуду. З другої половини XVIII ст. помітного поширення набуває виготовлення кришталевих виробів. У 50-60-х роках XVIII ст. кришталі вироблявся на 11 гутах [320, с. 563]. Воронівська і Ожинська переробляли бите кришталеве скло. Високою якістю кришталевих виробів відзначалися скляні заводи на Новгород – Сіверщині графа К. Розумовського, князів П. Рум'янцева та Дуніних – Барковських. О. Шафонський писав, що такої високої якості «...хрустальної чистої посуду », яка виготовляється на названих підприємствах, « трудно найти » [359, с. 21].

На думку О. М. Пономарьова, у гутництві України XVII - XVIII ст. використовувалося до 14 різних професій [246, с. 134]. На великих заводах вони могли бути представлені всі, на невеликих поділ праці здійснювався в найбільш загальній формі. В окремих випадках можна було бачити подетальний і потоварний поділ праці. Із збільшенням чисельності робітників з'являлися можливості для виділення нових професій. На жаль, відомості про

чисельність обслуговуючого персоналу мають переважно випадковий характер і не дають можливості з'ясувати це питання. Відомо тільки про кількість дворів. У слобідці при гуті А. Лося, побудованій у 1704 р., проживали « майстрові люди »: склярі, що робили скло, – у 8 дворах, шулярі – у 7 дворах, будники – мали 4 двори, осмольники – 3 двори, ковалі – 2 двори, гончарі – один двір [120, с. 271]. Усього було 25 дворів. Якщо взяти до уваги, що в кожному дворі проживав один робітник, то на закладі могло працювати не менше як 25 чол. При Машівській гуті (1726 р.) нараховувалося 33 двори. Однак, безперечно, не всі їхні жителі були зайняті на підприємстві. Очевидно, працювало лише доросле чоловіче населення. На одній із гут гетьмана Д. Апостола (1734 р.) було 26 дворів. 18 дворів та 2 бездвірні хати, доросле населення яких складало 26 чол., у тому числі 2 жінки, знаходилося в 1767 році при Блешнівській гуті. За даними О. М. Пономарьова, у 60-80-х роках XVIII ст. гуті з 15-20 чол. були звичайним явищем [246, с. 135]. Це давало змогу здійснювати мануфактурний поділ праці в процесі виробництва.

Велика кількість робітників однакових спеціальностей становила умову для поділу праці серед робітників окремих професій. Усе це свідчить про міцно вкорінений і прогресуючий процес поділу праці, який існував не лише при виготовленні різних видів продукції, але і в процесі виробництва кожного з них. В. Ф. Рожанківський відзначає велику спеціалізацію гутницького виробництва України уже в XVI - XVII ст., вказує на існування поділу праці, необхідність якого викликана складністю та своєрідністю виробництва скла [256, с. 37]. За його твердженням, склороб не міг бути самостійним виробником і готувати продукцію від початку до кінця. Навіть при найпростіших операціях склоробна справа вимагала різних умінь, різноманітних прийомів видування і формування виробів. Гуту з 20 чол. працюючого персоналу В.Ф.Рожанківський вважає підприємством мануфактурного типу. Практика переходу гутників з одного підприємства до іншого, з однієї місцевості в іншу

в пошуках роботи та кращого місця для організації виробництва засвідчувала про стихійний обмін навиками, технічним та виробничим досвідами. Спостерігалася тенденція до збільшення кількості вільнонайманої праці.

Очоловав підприємство гутник – майстер. Часто він виступав не як власник, а як орендар чи управитель. Оренда була характерна для скляного виробництва того часу. Із 97 гут Лівобережжя (XVIII ст.) 42 перебувало в оренді, що становило 43,5%. Орендна плата була грошовою і натуральною. Натуральна плата не мала самостійного значення, а поєднувалася з грошовою, причому остання переважала. Встановити розмір орендної плати важко, бо до неї включалася плата не тільки за оренду гуту, але й за інші прибуткові промисли, що орендувалися разом з нею. Це могли бути водяні борошномельні млини, поташні буди, винокурні тощо. О. М. Пономарьов підрахував, що в першій половині XVIII ст. орендна плата за одну гуту становила в середньому 15-20 крб., а в кінці названого століття – 70-100 та більше [246, с. 138]. Плата за гуту разом з іншими виробничими об'єктами у другій половині XVIII ст. становила до 200 крб. на рік. Упродовж XVIII ст. чимало об'єктів, що орендувалися разом з гутами, збільшується. Це свідчило про зростання коштів у руках орендарів від продажу скла, виробів з нього та інших галузей промислової діяльності. Однак названа обставина не сприяла розширенню масштабів виробництва орендованих об'єктів, бо орендарі не були їх власниками. Короткотерміновість оренди (5-6 років) та відсутність гарантії її продовження перешкоджали зростанню потужності склоробних підприємств, уповільнювали технічний прогрес. Але все-таки віддача феодалами підприємств в оренду відкривала певну можливість для підприємницької ініціативи, нагромадження капіталів у руках орендарів. Панування феодально-кріпосницької системи обмежувало розвиток товарного виробництва, переростання його в розвинене. Умови, на яких гутник погоджувався взяти на себе керівництво підприємством, були різними. Вони,

звичайно, вигідні для обох сторін, але, в першу чергу, - для власника. У підписаному договорі гутника П. Крутящого з Чернігівщини на оренду склоробного заводу відзначалося, що він зі « свого рукоделия » бере третю частину прибутку і з нього харчується, розраховується з обслугою [120, с. 272; 189, с. 103-104]. З додаткового продукту він мав можливість привласнити собі певну частину доходу, нагромадити капітал для того, щоб взяти в оренду разом з гутою інші виробничі об'єкти. При експлуатації орендарями склоробних підприємств на Правобережній і Лівобережній Україні була певна відмінність. На Правобережжі магнати та шляхтичі передавали керівництво виробництвом посередникам (орендарям, суборендарям, управителям і шафарям). Великі земельні багатства та лісові ресурси, наявність покріпачених селян дозволяло це робити. На Лівобережжі козацька старшина та російські поміщики також користувалися послугами орендарів, але в значно меншій мірі. Вони здавали свої підприємства під нагляд управителів, а не орендарів. Тут майже не було суборенди.

Робочий період не був однаковим на всіх гутах. Одні з них працювали тільки взимку, інші – упродовж усього року. Сезонна робота характерна була для закладів, що задовольняли потреби своїх власників. Постійно працювали ті гуті, вироби яких надходили на ринок. Період роботи склоробних підприємств залежав від зв'язку з ринком. Обсяг виробництва продукції був різним. Найбільш великий на гутах з 2 робочими печами або з 8 дійницями. Він становив від 270 до 300 тис. штук виробів за робочий період. Середня продуктивність підприємства - близько 150 тис. штук виробів на рік. Вартість виробленої продукції на Олешенській гуті, що працювала на 2 печі (8 дійниць) і належала М. Борківському, у 1771 році оцінювалась в 3 тис. крб. Це – найбільший дохід. На інших закладах - менший. У середньому вартість річної продукції однієї гуті оцінювалась у 1000 – 1500 крб. [189, с. 131]. Асортимент продукції гут дуже великий. Він відповідав усім видам попиту: віконне, просте і кришталеве скло,

аптечний, столовий посуд, бутелі, лампи, ліхтарі, різноманітні сулії, декоративний фігурний посуд у вигляді різних тварин і птахів та ін.

Продукція тут призначалася, як правило, на ринок. Тільки окремі з них працювали на задоволення господарських потреб власника. З 21 гуті, відомої за даними 1781 р., 18 постачали вироби на ринок. Продукція продавалася на місці виробництва великими партіями купцям та торговцям. За описом 1781 року, на Блешнівській гуті графа К. Розумовського продукція «...отпускается в продажу приезжающим сюда из разных малороссийских городов барышникам » [246, с. 144]. На Воронківську гуту, що належала князеві П. Рум'янцеву, для закупівлі скла також прибували « обыватели » з різних лівобережних міст. « Через приезжающих ... московских купцов» [359, с. 251 – 268] просте, зелене й аптекарське скло Злинківської гуті « отпускалось в продажу на аптеки Москвы, Санкт-Петербурга, Риги и Смоленска». Закупляли аптекарський посуд купці В'язьми та Орла. Окрім збуту на місці виробництва, частина продукції гут вивозилася на продаж на торги і ярмарки України. На місцевий ринок надходило віконне скло, простий і кришталевий посуд, аптекарські вироби. На місцевому українському ринку продукція гут знаходила широкий попит. Віконне скло, аптекарський посуд надходив до Росії, Польщі, Білорусі, країн Балтії. Отже, скляна промисловість феодалів працювала не лише на місцевий ринок, але й для відправки за кордон. Її продукція мала товарний характер. Лише окремі заклади працювали на задоволення господарських потреб власників.

Недалеко від покладів білої або червоної глини, піску та вапна споруджувалися цегельні підприємства. Продукція їх використовувалася при зведенні будівель різного виробничого призначення, житлових будинків, палаців вельмож, монастирів, костьолів, церков, оборонних укріплень тощо [322, с. 1259]. Цегельне виробництво поширилося майже по всій території України, де тільки знаходилися сировинні запаси для виробництва

цегли та ліси, деревина яких використовувалася на паливо. На території лише однієї Чернігівщини, багатої на глину, пісок та лісові масиви у середині XVIII ст., за даними О. Шафонського, нараховувалося 46 цегельних закладів [359, с. 387]. Професор О. М. Пономарьов вважає, що на Лівобережжі у 80-х роках названого століття існувало їх не менше як 65 [246, с. 167]. Налагоджено виробництво цегли було на Слобожанщині, де в кінці XVIII ст. нараховувалося біля 40 підприємств. Близько 100 центрів цегельного виробництва розташовувалося на Правобережжі та на західноукраїнських землях. Всього в Україні у XVIII ст., за нашими підрахунками, налічувалося більше як 200 цегельень [322, с. 1260]. З них 74 належало феодалам. Найбільше феодальних цегельних підприємств розташовувалося на Чернігівщині. Тут (80-і роки XVIII ст.) землевласники володіли 18 заводами з 47 або 40 % від загальної кількості, купцям і міщанам належало 4 заклади, монастирям – 3, церкві – 1, державі – 3. Приналежність інших 18 підприємств невідома. У першій половині XIX ст. цегельні заводи в Україні набувають ще більшого поширення. 1860 року в Чернігівській губернії їх нараховувалося 276 [322, с. 1261]. Однак розміри підприємств зростали повільно. На одному заводі працювало в середньому по 7 чол. Як і раніше, цегельне виробництво залишалося дрібним, невеликим за своїми масштабами. Найчастіше це були невеликі заклади з кількома найманими робітниками та кріпосними селянами (обслуговуючим персоналом).

Цегельні працювали сезонно. Робочий період починався з квітня і тривав до осені. Продукція використовувалася для господарських потреб, а надлишки надходили на місцевий ринок. Таке призначення мали заводи феодалів І. Журмана, О. Неплюєва, П. Рум'янцева в Городнянському повіті на Чернігівщині. Їх вироби використовувалися для задоволення власних потреб і лише незначна частина надходила на ринок, приносячи непоганий прибуток [322, с. 1262]. Товарне спрямування мало виробництво продукції на 5 заводах, котрі належали

феодалам В. Дуніній, П. Куликівському, Д. Норову та П. Щербініну на Харківщині. Цегла продавалася по 4-5 карбованців за тисячу. На ринок працював цегельний завод землевласника І. Журавки в слобідці Домотканівці на Чернігівщині. Подібне спостерігалось і на закладі в слобідці Котельва Охтирського повіту. Тут виготовлену цеглу купували « местные жители, котелевцы, соседящие с Кожеловой » [204, с.14].

Обсяги виробництва продукції на цегельнях були невеликими. На одному підприємстві вироблялося в середньому за робочий період до 20-30 тис. цеглин. На закладі феодала І.Калюжного отримано 20 тис. штук, на підприємстві полковника Я. Марковича – 30 тис. Майстер Нижньолибідського цегельного заводу (1773р.) підрядився виробити на « лаврскую надобность хорошего кирпича » до 200 тис. штук за робочий період. Майже стільки ж виготовлялося цегли і на об'єкті біля містечка Березного. По кілька десятків тисяч цеглин була потужність закладів при великих мануфактурах, розташованих у сільській місцевості. На цегельному промислі при Торському соляному заводі (1753 р.) вироблено 75490 штук цеглин. Цегельні з річним обсягом виробництва в 200 тис. штук цеглин та більше, на думку О. М. Пономарьова, являли собою підприємства мануфактурного типу [246, с. 172]. На кожному з них було зайнято від 12 до 20 чол., існував неглибокий поділ праці, здійснювалася механізація трудомістких виробничих процесів за допомогою енергії водяного млинового колеса, яке приводило в дію ступи, що місили глину, міхи, котрі подавали повітря в печі при горінні деревини, та ін.

Важливе місце посідало виробництво паперу, яке зосереджувалося переважно в місцевостях, багатих на лісові масиви. Це – Волинь, Київщина, Поділля і Чернігівщина. Папероробні підприємства (папірні) споруджувалися в основному біля річок, бо використання великої кількості води передбачалося технологічним процесом. Обов'язковою приналежністю папірні був водяний млин. У середині XVII ст. працювала папірня в селі

Горанка на р. Котир (притока Ірпеня). 1720 року з'являється папероробний завод у селі Совки (поблизу Києва). Працювала папірня гетьмана П. Полуботка на р. Возна біля хутора Тищенки Любецької сотні на Чернігівщині. Бунчуковому товаришеві К. Лизогубу (1754 р.) належав промисел на р. Сухий Вир у Городнянській сотні. На хуторі Папірня (Чернігівщина) у 1781 році діяв завод козацького бригадира І. Милорадовича [246, с. 47-48]. Найбільше папероробних підприємств розташовувалося на Лівобережній Україні, переважно на території Чернігівщини. Але тут їх було небагато, як і в цілому по всій Україні. О.Шафонський вказував, що на Чернігівщині та Новгород - Сіверщині (80-і роки XVIII ст.) папероробних підприємств « столь мало ... и так дурно делают, что без бумаги великорусской вовсе обойтись невозможно » [359, с. 21]. На Чернігівщині (XVIII ст.) В. І. Січинський називає 12 папірень [275, с. 13-14]. Але це число перебільшене. О. М. Пономарьов запевняє, що на Лівобережжі в цей час існувало не менше як 9 папірень. З них 6 належало феодалам, решта – монастирям [246, с. 49].

Папероробні підприємства склалися з кількох частин: греблі, гідросилової установки (водяного млина), ступників, у яких подрібнювалося ганчір'я, варштуба (приміщення), де готувалася і розливалася паперова маса по формах, потім сушилася і лощилася. Число водяних коліс визначало виробничу потужність підприємства. Для XVIII ст. типовим був завод на два водяні колеса. Проте могли існувати і на одно. З одним водяним колесом працювала папірня бунчукового товариша К. Лизогуба в 1767 році [246, с. 50].

Виготовлення паперу складалося з декількох операцій. Розпочиналося з комори, де ганчір'я сортували, розривали залізними гаками на шматки, очищали від бруду. Очищене ганчір'я надходило до варштубу, де варилося із попелом і вапном у залізних казанах. Під час варіння відбувалося обмилювання жирних плям, які були в ганчір'ї, розкладалися барвники, відмилювалися нечистоти. Після цього ганчір'я в дерев'яних ступах розмелювалося на

півмасу. Під час варіння і перемелювання виходила паперова маса, яка відбілювалася. Після цього зливалася в дерев'яні діжки. З них спеціальними черпаками набиралася і клалася між двома шматками сукна під прес. Після пресування аркуші висушувалися і проклеювалися. Отриманий папір сортували, пресували й упаковували. Паперове виробництво організовувалося за мануфактурним принципом із сталим розподілом праці. Окрім майстра і підмайстра, працювали робітники таких професій: ганчірники, ступники, черпальники, які набирали на сито паперову масу і струшували воду (найбільш відповідальна операція), формувальники, сушильники, дроворуби, візники, кочегари та ін. [93, с. 237; 51, с. 129]. Поруч з кріпосними селянами трудилися наймані робітники. Останніми були головним чином майстрові. На папірні К. Лизогуба (1767 р.) нараховувалося 7 кріпосних робітників. Це був невеликий завод, що працював на одне водяне колесо. На великих підприємствах чисельність працюючих була більшою. На Суховирській папірні (80-і роки XVIII ст.) ремісник отримував за роботу впродовж року від 7 до 9 карбованців, майстер – 10. На кожен тиждень йому ще видавалося «... на порцію по кварте (міра рідини в 0,5 л) горелки» [246, с. 53]. Заробітна плата майстра папероробного виробництва була вищою порівняно з майстром інших галузей промисловості. Очолював папірню прикажчик, який проживав у спеціально побудованій біля неї хаті. Папероробні підприємства були примітивними механізованими мануфактурами.

Сировиною для виробництва паперу служили старі тканини. Папірні працювали сезонно: весною, влітку і восени. Взимку не діяли, бо водяні млинові колеса не могли працювати. Обсяг виробленої продукції був незначним. За робочий період він становив 300 стоп паперу. Папір виготовлявся різних сортів: білий, ладунковий і бібула (простий). Окремі підприємства спеціалізувалися на випуску певних сортів паперу. На Суховирській папірні К. Лизогуба вироблялася лише бібула. Обсяг продукції

становив на рік 130 риз (стоп) паперу [246, с. 52]. Вироблений папір надходив до друкарень і канцелярій органів управління та судових установ, використовувався в діловодстві, листуванні, а також відправлявся на продаж на ринок. Феодалні папірні відіграли важливу роль у розвитку вітчизняної паперової промисловості. В Україні (1862 р.) нараховувалося 14 папероробних заводів. Один з них розташовувався на Київщині, п'ять – на Чернігівщині, чотири – на Харківщині, три – на Волині та один – на Поділлі [220, с. 143 – 144]. На них було зайнято 967 робітників. У рік вироблялося 152060 стоп різних сортів паперу вартістю в 325378 крб.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у феодалних маєтках поширення отримало борошномельне, винокурне, залізоплавильне, папероробне, поташне, селітроварне, склоробне та цегельне виробництва. Для побудови підприємства необхідно було мати дозвіл від органів влади. Поширеною монопольною галуззю промисловості в магнатських правобережних маєтках і фільварках, як і на Лівобережжі та Слобожанщині, було гуральництво. На Волині розповсюдженими були залізоплавильне та поташне виробництва. На Лівобережній і Слобідській Україні для подальшого розвитку старшинської і поміщицької промисловості важливе значення мав указ Петра I від 31 грудня 1719 року про рудокопні заводи, згідно з яким підприємці звільнялися від сплати податків у казну, відбування матроської і солдатської служби. Залізоплавильні підприємства та селітряні варниці перебували під суворим наглядом Генеральної військової канцелярії, для якої поставляли в обов'язковому порядку десяту частину продукції. Розвиток підприємницького товарного виробництва в сільській місцевості – одна з характерних рис економіки України періоду феодалізму.

Спорудженням підприємств займалися переважно не феодали, а, за їх дорученням, спеціалісти певної галузі промисловості. Майстри часто зводили заклади та обладнували за власні кошти. Феодал надавав допомогу

лише своїми кріпосними при доставці будівельних матеріалів та гаченні гребель на річках і ставах. Зустрічалися випадки, коли промислові заклади споруджувалися повністю або частково на кошти феодалів. Землевласник виступав як власник засобів виробництва і кріпосної робочої сили. Засновниками феодальної промисловості виступали майстрові люди, вихідці із міщан та селян, рідше із середовища купців. Використовуючи феодальну власність на землю, водні і лісові ресурси, землевласники без затрат своїх коштів отримувати готові підприємства, котрі потім здавали в оренду тим, хто їх будував. За це орендарі отримували пільги упродовж кількох років експлуатувати підприємство без орендної плати. Контракти на оренду заключалися переважно на три роки. Після закінчення терміну дії часто продовжувалися. Підприємства могли перебувати в руках одних і тих же відкупників протягом багатьох років. Орендна плата мала дві форми – грошову і натуральну (готовими виробами). Розмір оплати був різним і не завжди відповідав доходам підприємства, бо включалася плата не лише за підприємство, але й за інші види промислової та сільськогосподарської діяльності, часто не споріднених між собою (земля, ліси, стави, сіножаті), що орендувалися разом з підприємствами. Оренда сприяла використанню в процесі виробництва вільнонайманої праці, розвитку ринкових відносин, хоча феодальна система господарювання гальмувала розвиток нових економічних явищ.

Складність виробничого процесу сприяла поділу праці серед працюючих. Поруч з місцевими жителями були прибулі з інших місцевостей, у тому числі з Польщі і Росії, а також ті, які вже працювали на інших заводах. Особливістю робочої сили було поєднання примусової праці з вільнонайманою. Найбільш глибокий мануфактурний поділ праці та найвищі технічні досягнення спостерігалися в залізоплавильному виробництві. Гідравлічний двигун у формі млинового колеса тут знайшов найширше застосування. Він використовувався не в одному, а в

кількох різних операціях при виплавленні заліза. Робочий період залежав від кількості води в річках чи ставах. Підприємства працювали в основному весною, влітку і восени, коли був достатній рівень води біля млинових коліс. Взимку робота підприємств припинялася. За своїми розмірами, наявністю в них поділу праці, за обсягами виробленої продукції, формами і розмірами збуту продукції феодальні заклади не вкладалися в рамки простого товарного виробництва. Вони перебували на стадії переходу до розвиненого підприємницького товарного виробництва, а окремі, найбільш великі належали до такого виробництва.

Продукція збувалася на місцевому, українському ринку, вивозилася за кордон, спостерігалася наявність посередницької ланки між ринком збуту в особі скупників та спеціальних уповноважених. Селітра і поташ доставлялися до Архангельська, Петербурга і Риги, а звідти надходили до країн Західної Європи. Найбільший розквіт експорт досяг на Лівобережжі. На Правобережжі, котре перебувало в складі Польщі, він був набагато меншим. Посилення зв'язків підприємств з ринком збільшувало грошові прибутки феодалів. Найбільше їх давали ті галузі, що мали тісні торговельні зв'язки із внутрішнім чи зовнішнім ринками. Це – винокурне, залізоплавильне, поташне і селітряне виробництва. Поширена в науковій літературі думка про примітивність феодального підприємницького товарного виробництва України XVIII ст. є перебільшеною. На відміну від багатьох країн Західної Європи, мануфактурна промисловість України розвивалася не лише в містах, але й на селі, де жили феодали – підприємці. Порівняно з Росією феодальна промисловість на Лівобережжі і Слобожанщині розвивалася повільніше, тому що, по-перше, великі земельні простори поглинали енергію жителів, а, по-друге, українські землі розглядалися як сировинна база.

2.3. Проникнення товарно-грошових відносин у селянські і козацькі господарства

Національно – визвольна боротьба українського народу проти польського магнатсько – шляхетського панування 1648 – 1676 рр. матеріалізувала на землях України народний ідеал вільного хлібороба. Основною вимогою селянсько-козацьких мас була передача землі в руки тих, хто її обробляє [286, с. 152 – 155]. У ході боротьби було ліквідовано фільварково-панщинну систему з феодальною власністю на землю, велике магнатське та шляхетське землеволодіння поляків, литовців, уніатів, обмежувалося землекористування українських феодалів [284,с.3- 12]. Земельні ділянки передавалися в руки козацької старшини, дрібної шляхти, духовенства та рядових козаків. Відбувалося конституювання багатотисячної селянської маси в козацький стан із законодавчим закріпленням їх особистих прав і привілеїв. У сфері аграрних відносин почали утверджуватися господарства фермерського типу [196, с. 75].

Було завдано серйозного удару по феодальній власності не лише на Лівобережжі, яке 1654 року перейшло під протекторат Московської держави, але також і на землях Правобережжя, що залишилося в складі Речі Посполитої (Польща). Підписання так званого « вічного миру » між Польщею і Росією в 1686 році привело до нового поділу українських земель. До Росії відходило Лівобережжя, Запоріжжя, на Правобережжі – Київ з містечками Трипілля, Васильків, Стайки, а також землями понад річками Ірпінь і Стугна, упродовж Дніпра від Чигирини до Києва. Польща отримала Правобережжя і домоглася від Росії зобов'язання не брати під свій захист козаків, котрі проживали в Білій Церкві, Немирові і Павлоччі, не втручатися в справи населених пунктів, розташованих на належних їй землях [290, с. 7]. На українських землях польський уряд розпочав проводити активну роботу, спрямовану на відбудову зруйнованого під час війни господарства. Король Ян Собеський видає ряд універсалів,

котрі дозволяли козакам селитися і вести господарство на територіях колишніх Канівського, Кальницького, Черкаського, Чигиринського і Уманського полків (між ріками Тікіч, Тясмин та Київським Поліссям). В 1685 році сейм приймає постанову, згідно з якою узаконювалося повернення всім низовим та городовим козакам колишніх вольностей, свобод і привілеїв. Розпочинається формування Білоцерківського (Фастівського), Богуславського, Брацлавського і Корсунського полків. Козаки, які проживали в межах названих полків, повинні були виконувати феодалні повинності, установлені ще до національно – визвольної боротьби. За твердженням А. Рігельмана, пани, нібито змагаючись між собою, «...привласнювали тамтешніх козаків, так само як і посполитих, накладаючи на них десятину » [250, с.42]. Козаки ведуть боротьбу проти поновлення феодалного землеволодіння, панщини і кріпацтва. Разом із зростанням вільних господарств збільшується кількість і селянських господарств. Польський уряд за всяку ціну намагався ліквідувати нові форми господарювання, зокрема козацькі хутори. Український народ, окрім соціально – економічних утисків, відчував ще й духовне пригнічення. Польський уряд насаджував католицизм у польському варіанті, відверто відстоював «виняткові права польського шляхетського народу » [62, с. 56-57]. Особливо боляче цей тиск сприймали козаки, що трималися православної віри та постійно дбали про її святість.

На думку В. О. Маркіної, на території Правобережжя перетнулися дві форми власності: селянська, яка набула сили в роки національно – визвольної боротьби, і феодална, що не була повністю знищена під час війни і знов отримала з боку королівської влади легітимне право на існування [172, с. 21]. Паралельно було два типи господарств: вільні козацько-селянські та великі магнатські. Аграрні відносини спрямовувалися на організацію фільварків та селянських господарств, що сприяло становленню і вдосконаленню селянського землеволодіння, розвитку товарно-грошових відносин.

Утверджуючи своє панування на українських правобережних землях, польська шляхта відновлювала модель соціально – економічних відносин, котрі панували тут до початку війни 1648 року. Основна риса цієї моделі: домінування феодальної земельної власності, фільваркового господарства і кріпацтва. Магнати і шляхтичі стали на шлях феодалізації та колонізації українських земель. Польським феодалам потрібно було декілька десятиліть, щоб відновити феодальну власність на землю. У районах, де селяни виступали власниками земель, відновлення феодальних відносин відбувалося повільно, часто не виконувалися повинності, антифеодальна боротьба набувала гострого характеру.

На Правобережжі все більшого значення набувають великі феодальні володіння. У Подільському воєводстві (60-і роки XVIII ст.) 20 % від усіх маєтків належало князям Чорторійським. На Уманщині магнат Ф. Потоцький володів 8 містами та 173 селами. Організуються фільваркові господарства. Разом з тим у тканину феодального суспільства проникають ринкові відносини. Носіями їх були селяни і козаки, які тримали по декілька пар волів і реалізовували свою вироблену продукцію на ринку. У 60-х роках XVIII ст. в 229 селах південно-східних районів Правобережжя України, де нараховувалося 19,5 тис. селянських господарств, третина продавала свою продукцію на ринку. Найбільш заможні селяни проводили жваву торгівлю із запорізькими козаками. Кошовий отаман І. Маташевич повідомляв, що впродовж 1730 – 1732 рр. у правобережних козаків - бунтівників відібрано було 546 волів, 12 коней, 405 возів з рибою, 386 жупанів, а також чимало інших речей [172, с. 112].

Бажаною мрією селянина чи козака було мати своє власне господарство, працювати без феодалів. На півдні Правобережжя вільних земель було ще чимало. Тому мрія хлібороба часто реалізовувалась. На території Подільського воєводства (40-і роки XVIII ст.) з'явилося 128 нових поселень, так званих слобод [140, с. 60]. В їх появі були зацікавлені й шляхтичі, які вбачали в прибулих

потенційних кріпаків, дешеву робочу силу. Заселення вільних земель всіляко заохочувала й місцева адміністрація, бо від збільшення чисельності жителів зростали суми податків та різних зборів. Тому на перших порах прийшлим селянам надавалися пільги. Вони на 5 - 6 років звільнялися від виконання феодалських повинностей, замкових чи орендних данин. Спроби запровадити в слободах панщину призводили до втеч та інших стихійних форм протесту [7, с. 3-5]. Збільшення повинностей, посилення національно – релігійного гніту сприяло подальшому піднесенню національно – визвольної та соціальної боротьби, затримало відновлення кріпосницьких порядків на Правобережній Україні [287, с. 57].

На Лівобережжі переважна більшість земель вигнаних польських, литовських, українських феодалів та чиновників перейшла до скарбу Війська Запорізького, тобто стала власністю Гетьманщини (держави). Як загальнодержавна власність, земля підлягала старшинській адміністрації (сотенній, полковій і гетьманській), підпорядковувалась ратушам [285, с. 61]. Виникало землеволодіння селян і козаків, котрі ставали дрібними землевласниками, що жили за рахунок власної праці. Селянство отримало особисту свободу і право на спадкове користування землею і сільськогосподарськими угіддями. Сільські трударі могли вільно розпоряджатися результатами своєї праці. Рента, яку сплачували, була набагато меншою за ту, яку віддавали раніше, до початку національно-визвольної війни. Реформування аграрних відносин відбувалося Б.Хмельницьким у складних умовах [125,с.238-244]. Усе це вимагало від нього зваженої та гнучкої політики.

Щоб найбільш швидко налагодити виробництво, гетьманський уряд дозволив селянам і козакам вільно займатися сільським господарством, ремеслом, будувати промисли, торгувати [195, с. 360-364]. Згідно з вимогами універсалів та наказів гетьмана, на території Лівобережжя міщани і купці звільнялися від внутрішніх мит. Місцева влада стежила, щоб козаки, селяни, торгові люди, власники

промислів, орендарі без перешкод могли займатися своєю справою. Торговельною діяльністю займалися безпосередньо і виробники (селяни, козаки, ремісники, власники промислів, а також міський патриціат). З'являються купці різних професій. Одні з них торгують хлібом, інші худобою, треті – горілкою, виробами промислів та ремесел. Держава активно вникає у господарське життя і торговельні зв'язки. Вводиться монополія на виробництво і продаж спиртних напоїв [198, с. 153].

Деякі дослідники звинувачують Б. Хмельницького в тому, що він офіційно не звільнив селян від кріпацтва, законодавчо не закріпив ні державними документами, ні окремими універсалами. Особливо серйозний закид у цьому плані зробив йому відомий український учений, історик та державний діяч акад. М. С. Грушевський, який писав, що гетьман недостатньо захищав селян від « панського панування », не мав чітко окреслених завдань [55, с. 210, 214]. У той же час професор В. В. Нечитайло має інший погляд. На його переконання, видавати спеціальні документи про розкріпачення селян не було потреби. По-перше, проблема скасування кріпацтва в Європі в той час ще не була актуальною. По-друге, в роки національно – визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. відбулося стихійне звільнення селянства від будь – яких феодално-кріпосницьких пут [195, с. 359]. У зв'язку з цим Л. Пріцак цілком доречно зауважив, що «...Богдану Хмельницькому, як свідчать факти, не потрібно було видавати жодного маніфесту селянам, бо вони самі розкріпачилися » [227, с. 34].

Гетьман активно протидіяв намірам феодалів відновити велике землеволодіння, створював сприятливі умови для розвитку господарств фермерського типу. У нових формах селянських господарств він вбачав майбутнє української держави [288, с. 64]. Про високу оцінку аграрної політики Б. Хмельницького свідчить анонімний трактат польського сучасника, якого не можна запідозрити в шанобливому ставленні до гетьмана. У трактаті відзначається, що люди з усієї України тягнуться

до козаків, бо в них «жодної панщини ніколи не буде ». Б. Хмельницький, якого люди називають рідним батьком, так це викоринив, що й « до судного дня не буде » [186, с. 5].

Спочатку Б.Хмельницький надіявся на плідну співпрацю з українською шляхтою. Він узяв під особистий захист володіння І.Вишневецького, В.Заславського та інших феодалів, забороняв повстанцям страчувати шляхтичів українського походження. Видавав універсали з вимогами, щоб повстанці віддавали « всіляке шанування і послушенство панам ». Водночас рішуче виступав проти намагань окремих представників козацької старшини, заможного козацтва, дрібної шляхти, духовенства та міського патриціату заволодіти маєтностями вигнаних польських панів [286, с. 35]. Не поспішав Б. Хмельницький роздавати землі своїм підлеглим. Якщо ж і жалував маєтності, то це були колишні батьківські селища чи промисли. І лише, починаючи з 1654 року, починає збільшуватися кількість універсалів, котрі захищають інтереси дрібних землевласників, що служили у Війську Запорізькому та займали там високі посади. 1655 року гетьман Б. Хмельницький віддав у «посесію та вечное уживане» землі і маєтності полковникові Я. Сомку, підтвердив права на земельні володіння любецького сотника С. Унучки, чернігівського полковника А.Красновського та інших представників козацької старшини [70, с. 436, 482, 506]. Через рік (1656 р.) гетьман віддає шляхтичеві Ю. Бакуринському у « спокійное владение » села Осняк, Ріпки, Слобідку та інші, придбані в минулому його батьком. Але надії гетьмана Б. Хмельницького на порозуміння з українською шляхтою виявилися марними. Феодали таємно, за спиною гетьмана, добиваються від царського уряду грамот на маєтки, жаліючись, нібито «... в Войске де Запорожском владеть им ничем нельзя » [9, с. 764]. Київський полковник А.Жданович (1656 р.) просив у царя дозволу на повернення йому у володіння містечок Германівки, Любеча, Обухівки та села Королівки. Випрошували у царя маєтності наказний гетьман І.Золотаренко, переяславський полковник П. Тетеря,

стародубський полковник Т. Онікієнко, військовий суддя С.Зарудний – Богданович, військовий писар І. Виговський. Цар задовольнив їх прохання. Одному лише І. Виговському було пожалуване місто Остер з селами Бобровиця, Козелець, Кошовате, Лісовичі, Стайки і Трипілля, а також місто Ромни з прилеглими селищами [52, с. 400]. Пізніше, ставши гетьманом, І. Виговський щедро обдаровував « ґрунтами » (землями) своїх вірних підданих: сотників С.Коханенка та С. Унучка, шляхтичів К. Мокрієвича, Л.Носачевича та ін., при цьому зазначаючи, щоб ніхто їм « спокійного уживання не перешкоджал ». Внаслідок цілеспрямованої феодалізації суспільства, заохочуваної царським урядом, відновлення великого землеволодіння, господарства фермерського типу почали «...поступово втрачати свою новизну і набувати феодального забарвлення» [196, с. 75].

Справжнім феодалом (кінець XVIII ст.) став чернігівський полковник І. Лизогуб. Він володів 90 містечками і селами із землями, мав лісові угіддя, багато борошномельних та залізоплавильних водяних млинів. Скуповував маєтності, не цурався відбирати силою в бідних чи розорених козаків і селян. Дії полковника наслідувала козацька старшина. У Чернігівському полку, за підрахунками професора В. Й. Борисенка, за 1657 – 1672рр. у феодальну залежність потрапило 62, а впродовж 1673 – 1708 рр. – 153 населені пункти з посполитими (селянами) [28, с. 73].

У « пожалуваних » козацькою старшиною маєтностях формувалося так зване рангове селянство. Але «пожалування» було не єдиним джерелом зростання чисельності цієї категорії селян. Вона формувалася і за рахунок того, що деяка старшина самочинно, без гетьманського дозволу, захоплювала землі із селянами. Після припинення виконання адміністративних обов'язків вона залишала дані землі. Потім їх у рангове володіння передавали іншим урядовцям. В. Барвінський зазначав, що віддача маєтків на ранги розпочалася при гетьманові І.Самойловичу. Але це потребує уточнення. Факти говорять про інше. « Генеральне слідство про маєтності Полтавського

полку » засвідчує, що містечко Решетилівка було пожалуване полтавському полковникові І. Жученку ще гетьманом Б. Хмельницьким. При цьому цікаво відмітити, що при всіх наступних полковниках містечко належало до розряду рангових маєтностей. З дозволу і під безпосереднім контролем гетьманської та старшинської адміністрацій відбувалося освоєння і «незайманих» земель. Поширеним було виділення земель великим містам. Ніжинському магістратові передано було села Кагарлик, Крути, Куньшівка, Печі, Плоске, Синяки, Хороше, озеро «смельницямы», а Чернігівському – Березанка, Киселівка, Мельниця, Петрушки, Савин та ін. Жителі названих населених пунктів перебували в повній залежності від органів міського управління [54, с. 184, 185].

В умовах поглиблення товарно-грошових відносин земля в багатьох випадках починає ставати товаром. Вона продається і купується. На думку професора В.С.Степанкова, користуючись правами на землю, «...козаки розглядали її як прерогативу Війська Запорізького, а не окремої особи. Селянин або міщанин ставав козаком не тому, що придбав землю (вона продавалася і купувалася вільно), а лише вступивши до Війська Запорозького, отримував відповідні права на користування землею ». За 1664 – 1671 рр. тільки в одному Полтавському міському суді нараховувалося біля 60 випадків продажу землі. Подібне явище спостерігалось і в інших районах країни. Селянин Переяславського полку І.Первенчак 1668 року продав свою землю багатому козакові П. Вільковичу. Цього ж року селянин І.Штатович (Ніжинський полк) продав свої « пляци » (володіння) Ніжинському Благовіщенському монастиреві [347, ф. 145, оп. 1, спр. 19, арк. 11]. До предметів приватного володіння належала не тільки земля, але й ліси, водні ресурси. Останні мали ціну не самі по собі, а з огляду на те, де вони знаходилися. Коли «жалувалася» земля, то господар її ставав власником усього того, що перебувало на ній.

Нерідко земля концентрувалася в одних руках, створюючи базу для організації індивідуальних

господарств [8, с. 59]. Поява їх пов'язана з первісним нагромадженням капіталу. Деякі козаки збагачувалися і примножували своє майно, нерухомість. Козак Т. Радич прибув на територію Прилуцького полку в середині XVII ст. Він скуповував землю в бідних козаків та селян. Швидко розбагатів, вступив у ряди « військових товаришів ». Одружившись з дочкою майбутнього полковника Прилуцького полку І. Носа ще більше розширив своє господарство. Наприкінці XVII ст. отримує гетьманський універсал на володіння селом Гирявкою. За своє життя Т. Радич придбав 100 волок (волока – міра площі від 16 до 21 га. В цілому 100 волок становило біля 2 тис. га) землі. Подібний шлях пройшли козаки О. Граб'янка, І. Гречаний, О. Гулак та ін. [27, с. 111, 112].

Набуваючи статків, козаки скуповували землю, нерухоме майно, худобу. Прикладом цього може бути козак В. Мохов з міста Лубни [196, с. 111]. У жителів навколишніх селищ в кінці XVII ст. він купив 36 земельних ділянок. Володіючи коштами, козаки та козацька старшина розширювали площі орних земель, збільшували виробництво сільськогосподарської продукції за рахунок використання праці членів сім'ї та наймитів. Останні працювали не лише в рільництві чи тваринництві, але й у садівництві, городництві, бджільництві та на різних промислах. Вільнонаймана праця широко використовувалася в козацьких господарствах, особливо на території Лубенського і Полтавського полків.

Наполегливим і послідовним був Б. Хмельницький у відстоюванні інтересів козаків [40, с. 73-80]. Нелегка була військова козацька повинність. Відправляючись у похід, козак повинен був мати коня, зброю, запас харчів. Тривалі походи відривали козаків від господарської діяльності, що суперечило природі сільськогосподарського виробництва, яке базувалося на безперервному процесі. Гетьман турбувався, щоб цар «... вольностей бы их (козаків) ... отменить для них не велит ». Про це йшлося і в розмові (1654 р.) з російським послом В. Бутурліним: у запорозькому війську «... хто в якому стані був во се місце

і нині б государ пожалував», щоб « шляхтич був шляхтичем, козак козаком, а міщанин міщанином ». У проекті хартії для Гетьманщини, надісланій 17 лютого 1654 року до Москви, поруч з іншими питаннями, висловлювалося прохання до царя затвердити станові права козаків. Тут зазначається, « Коли те одержимо, ми собі розгляд поміж собою мати будемо: хто козак, той у вольності козацькій жити буде, а хто простой, той стане повинність звичну для нього царській величності надавати, як і раніше ». Про повернення селян у кріпацтво в хартії нічого не сказано [70, с. 323 - 325].

І самі селяни не хотіли повертатися до феодальної залежності, масово поповнюючи ряди козацтва. У містах та селах біля Лубен (1667 р.) «... в козаки пошло человек с 500 и больше » [28, с. 203]. Самовільно оголошували себе козаками посполиті Київського воєводства. Масове покозачення селян відбувалося у Глухові, Ічні, Корабутовому, Красному, Кролевці, Ніжині, Новгород - Сіверському та в інших населених пунктах. Царський уряд зазначав, що, «...оставляя свои работы пахотные, мужики, будники, винокуры отзываются казаками, и от того беды и разорения чинятся великие, а простым казакам чиняты безчестие » [30, с. 180-181]. Перехід селян у козацтво супроводжувався збройними сутичками з царськими збирачами податків. Щоб уникнути їх, царський уряд змушений був передати збирання податків чиновникам гетьманської адміністрації.

Згідно з умовами Переяславсько-Московського договору 1654 року число козаків встановлювалося в кількості 60 тис. осіб. Але їх фактично було набагато більше. Часто в похід разом з козаками виступали селяни, міщани, дрібна шляхта [52,с.398]. Усі вони вважали себе козаками. За даними дослідника В. В. Нечитайла, загальна кількість людей козацького стану могла становити не менше як 100 тис. чол. [196, с. 110]. Наприкінці XVII ст. селянство не було ще покріпаченим. Незважаючи на різноманітні перешкоди, селяни могли записуватися в козаки, переходити від одного власника до іншого.

Царський уряд, козацька адміністрація не наважувалися юридично оформити кріпосну залежність селян, але вони докладали всіх зусиль, щоб цей час наступив якомога швидше. На користь нових господарів селяни відбували такі повинності: відробляли панщину по 2 дні на тиждень, сплачували податки, молотили збіжжя, заготовляли і звозили сіно, доставляли дрова тощо. Полковник Я. Лизогуб (Чернігівський полк) спочатку брав із селян по шостаку з двору, потім по два і так дійшов до гривні. Його син Юхим норму податків збільшив: з двору збирав по два злотих, потім по « полтине ». Визиск селян (кінець XVII ст.) настільки посилювався, що навіть гетьманська канцелярія змушена була визнати, що існуючі повинності і податки « завьшені ».

Втрачало виборену свободу і козацтво. Козацька старшина та російські поміщики використовували тяжке становище козаків, примусово записували їх у стан селян, а найбільш зубожілих переводили « в подданую тягость ». Саме так поступив бунчужний товариш І. Милорадович з козаками Калеником і Микитою (Глухівська сотня), яких перевели в селяни за «... долг полчварта рубля и в пяти рубля клячу, ими же взятую ». Нерідко козацька старшина нехтувала козацькими привілеями, переводила козаків у наймити або в особисту прислугу. Сотник Ніжинського полку І. Забіла в маєтку (с. Ревутин) змушував козаків працювати у своєму дворі, переводив їх у стан селян.

Не відкидав Б. Хмельницький і підтримки православного духовенства. Він виступав на захист церковного та монастирського землеволодіння. Про це неодноразово говорилося в універсалах про охорону церковних земель, зокрема в розпорядженні про недоторканність майна Густинського монастиря, розташованого неподалік міста Ніжина. 1648 року гетьман видає декрет, в якому говориться про заборону повстанцям наносити збитки монастирям і церквам [10, т.1, ч.7, с. 54-57]. Колишні селяни, що належали католицьким монастирям, почали поповнювати чисельність підданих православних монастирів. Жителі

села Степанівки, що розташовувалося в Ніжинському полку, « после польского владения » перейшло до архиєпископа Л. Барановича, а потім до « катедри » Ніжинського Різдвяного монастиря [126, с. 170-171]. Гетьман вимагав від колишніх католицьких підданих виконувати «послушенство звykle». Реставрація «звычайного послушенства» означала не що інше як реалізацію земельної ренти в різних формах. В описі послушенства Густинського монастиря, складеного ще в середині XVII ст., монастирські піддані зобов'язані були один день на тиждень заготовляти сіно для монастиря, один день працювати на збиранні збіжжя, возити дрова, ремонтувати огорожі, дороги та ін. Від десяти кінних господарств влітку повинно виділятися по чотири підводи для підвезення каменю і дерева при спорудженні мурів. Ченці монастиря з дозволу місцевої адміністрації могли використовувати на роботах в монастирі селян із селищ Вісківці, Дейманівка, Дідівці, Сокиринці. Виконуючи повинності, селяни бідкалися, що вони тільки що « позбулися ледської (польської) неволі », як на них уже « наділи чернецьке ярмо » [347, ф. 159, оп. 1, спр. 30, арк. 1].

Політика гетьманського уряду значною мірою сприяла формуванню козацько-селянських господарств. Запровадження нових форм господарювання містило в собі не лише стимули до розвитку продуктивних сил, але й нерозв'язані суперечності. Підкреслюючи об'єктивний характер багатьох з них, О. Я. Єфіменко зазначала, що «... трагедією України стало те, що соціально-політичні процеси випереджали свій час » [79, с. 399]. Першою стежиною, якою увійшла в Україну європейська хліборобська цивілізація, В. К. Липинський вважав земельну власність « покозаченої шляхти » і хутори хліборобського козацтва. Велич та геніальність Б. Хмельницького полягає в тому, що він зумів «свою політику й будову держави ув'язати» з стихійним економічним процесом. Хліборобська Гетьманщина хоч і була « обкаркана його недотепними наслідниками і

задавлена ланцюгами Московської держави ... ще сотню літ пізніше буде крок за кроком степ для плуга і для культури здобувати, а також угодницьку Січ Запорізьку витіснити » [195,с.359-367; 197, с. 63-66].

Економічна база козацько-селянських господарств була недостатньо розвиненою. В умовах частих воєн, що відбувалися на території України, міста і села спустошувалися, не оброблялася земля. Але життя не завмирало. Відновлювалися розорені населені пункти, виникали нові. Козакам і селянам надавалися пільги у відбудові господарств. З'являлися вільні козацькі військові села. У Київському, Ніжинському і Переяславському полках (60-і роки XVII ст.) такі села становили більш як половину всіх населених пунктів. За даними матеріалів подвірного перепису 1666 року, на Лівобережжі нараховувалося 24,6 тис. селянських і козацьких дворів [196, с. 108]. Козаки, котрі не мали змоги відбувати військову службу, займалися сільським господарством, нерідко набували статків, облаштували своє господарство. Селяни « вільних » козацьких сіл виконували так звану « загальнонародну » повинність – утримували військо та адміністрацію козацької старшини. Види та розміри податків змінювалися залежно від конкретних умов. Селяни Лубенського полку (кінець XVII ст.) на утримання війська давали: вівса, житнього борошна по 12 мірок (міра - 200 кг), пшеничного – 6 мірок, гречаного – 4, гречаних і пшоняних круп – по 12 осьмачок (осьмачка – 60 кг), 4 міри ячменю, півосьмачки маку, конопляного сім'я – 4 осьмачки , мірку гороху, 4200 гусок солі, 4 діжки сиру, 4 мірки меду, стільки ж мірок солоду, 5 каменів (камінь – 10 кг) лою, 400 кварт (кварта – 0,5 л) горілки, 125 кварт олії, 4 пуди воску, 36 кабанів, по кадобу капусти і огірків, 4 кошики хмелю, 2 бочки соленої риби, 3 бочки в'яленої риби, по 33 вінки цибулі і часнику, а також значну кількість гусей, качок, курей. З часом « вільні » козацькі села починають втрачати свою свободу, перетворюватися у звичайні феодалські маєтки. У Стародубському полку (80-і роки XVII ст.) близько 80 « вільних » козацьких селищ потрапило у

власність російських поміщиків та козацької старшини.

Про забезпеченість селян худобою подають наступні відомості. У Стародубському полку (1666 р.) нараховувався 1971 селянський двір. З однією головою робочої худоби було 1560 дворів, з двома – 365, з трьома – 39, з чотирма – 7. 79% дворів мали по одній голові робочої худоби, 18% - по дві, 3% - більше трьох голів. У селянських господарствах інших північних полків (Ніжинський, Чернігівський і частково Київський) із 5470 дворів 3% не мали худоби взагалі, 40% мали по одній голові, 25,3% - по дві, 8,7% - по три, 6% - по чотири. Краща забезпеченість робочою худобою спостерігалася в південних полках. Тут з 5905 селянських дворів з двома головами робочої худоби було 56,8%, з трьома – 3,7%, з чотирма та більше – 21,4% [28, с. 206]. Заможними вважалися селянські двори з 4-8 робочими волами. Окремі родини мали значно більше робочої худоби. У селі Гмирянка Полтавського полку селяни Ф. Ісаєв, В. Купеченко, І. Мацух, В. Навостін, А. Олексиха, І. Петров, Р. Петров, Я. Петров, А. Плотка обробляли землю 10 волами кожен, не рахуючи коней. Селяни із села Смиш Д. Михайлов, П. Михайлов, Л. Федоров мали по 20 робочих волів кожен. По стільки ж – селяни Л. Билименко, Ю. Борошна, Г. Кошель, Х. Шептун, Р. Шульженко, П. Юр'єв із села Борошна. Таку ж саму кількість робочої худоби мали селяни Д. Буджа, І. Магальник і Р. Фомин з села Гужили, у містечку Нові Санжари – селяни Д. Лазаренко, П. Сириченко, І. Чигрин – Дубровицький, у селі Іванчинці – Р. Марков, О. Мойсєєв та Д. Неделькін, у селищі Стасі – Ф. Кобін, Г. Никифоров, П. Осипов, Г. Петров, у селі Рибці – В. Олексіїв [27, с. 111]. Окрім волів, названі селяни мали ще корів, дрібну худобу, млини і пасіки. Питома вага таких заможних селянських господарств у загальній чисельності була незначною. Але факт їх існування вказує на виділення серед селянських господарств окремих, найбільш великих. Силами сім'ї, яка в основному складалася тоді з 6 осіб, обслуговувати такі господарства було неможливо. Безумовно, у господарствах працювали наймити, сусіди, використовувалася наймана робоча сила. В. Оленюк,

заможний селянин з Лубенського полку, у кінці XVII ст. мав 8 коней, 78 волів, 4 корови, 2 назимки, 10 овець. Для догляду за худобою тримав кількох наймитів, а для зв'язків з купцями і посередниками – заготівельника (торгового агента). Селянин Леонтій з села Жуки для оранки земель щорічно наймав місцевих безземельних селян. Додаткова праця наймитів становила важливе джерело нагромадження капіталу.

Незаможні козацькі та селянські господарства обслуговувалися переважно силами своїх родин. Це – сини, зяті, дочки, невістки, свати, куми та ін. На ґрунті традиційних родинних зв'язків базувалися виробничі відносини, котрі еволюціонували залежно від умов. Члени родини мали право на володіння певною ділянкою землі в спільних угіддях чи кількістю худоби [79, с. 401]. Залишки старого дворищного устрою переходили до подвірної форми володіння. Найчастіше це траплялося в північних районах Лівобережжя. Тут сімейне ведення господарства називалося «сябринним». Цілий земельний наділ з городами, сіножаттями, ріками, озерами, болотами, промислами називався «ґрунтом» або «пляцом». Половина наділу мала назву половинщина, четверта частина – чвертка та ін. У дворищному селянському володінні, відрубному хутірському козацькому господарстві найбільш повно реалізовувалися індивідуальні інтереси господаря – власника, який брав на себе повну відповідальність за результати своєї виробничої діяльності.

У козацьких і селянських господарствах перебували не лише орні землі, але й пасовища, сіножаті, ліси, промисли по переробці продукції сільського господарства та місцевих сировинних ресурсів. Побудова вододіючих чи вітряних промислів у селянських, козацьких та старшинських господарствах не натрапляла на перешкоди з боку владних органів. До організації промислів вони відносилися прагматично, турбуючись лише про сплату власниками податків. Усі інші питання організації виробництва віддавалися на розсуд самих учасників виробничого процесу. Серед промислів найбільш поширеними були

водяні борошномельні млини. Гетьман І. Самойлович (1677 р.) писав: « Сколько ни есть мельниц в городах и в полках и то не все казацкое вольное неизвестно ... есть и в посполитых людей » [259, с. 13]. У селах, хуторах, слободах і містечках млини служили не тільки для помолу зерна. У них валяли сукно, виробляли папір, порох, виплавляли залізо, товкли просо та ін. Борошномельні млини були своєрідними промисловими комбінатами. Сільські промисли рідко коли існували самотійно. Вони не відділялися від землеробства, доповнювали його, переробляли сільськогосподарську продукцію, виробляли різні сільськогосподарські знаряддя праці, реманент. Промисли перебували в повній відповідності з інтересами власників господарств, які прагнули до інтенсивного використання потенціальних можливостей своєї землі, вироблення різної продукції, не купуючи її, а виробляючи самому, причому з мінімальними затратами.

Про розвиток господарств фермерського типу свідчать матеріали « Генерального опису Малоросії », проведеного в 1767 – 1769 рр. [251, с. 70 – 122]. Наведені статистичні дані свідчать про чисельність населення, розподіл землі та робочої худоби серед мешканців міст та селищ, розвиток рільництва і тваринництва у Гельм'язівській, Золотоніській, Лип'янській і Піщанській сотнях Переяславського полку. Розподіл орної землі серед козаків названих сотень Переяславського полку показують наступні дані [складено за: 251, с. 75].

У 20 населених пунктах названих сотень козаки володіли 30,5 тис. десятин (десятина – 0,07 га) орної землі. Коли вважати земельні ділянки розміром до 7,5 десятин дрібними, від 7,5 десятин і до 37,5 середніми, а понад 37,5 десятин великими, то можна помітити, що майже 57 % орної землі належало великим козацьким господарствам, 40 % - середнім господарствам, решта (3 %) – дрібним. Щодо дворів, то основну масу їх становили середні господарства (55 %). На один двір припадало в середньому по 20 десятин землі. Серед групи заможних домогосподарств на один двір припадало по 63 десятини

орної землі, на сім'ю – 18,5 десятин. Представники дрібної власності мали в середньому на один двір по 4 десятини орної землі. У володінні двору козаків Кирила, Степана і Тимофія Строконів із села Мицалівка (Золотоніська сотня) було 108 десятин орної землі, сінокосів на 100 копиць і 1370 сажнів (сажень – 216 см) лісу [251, с. 95].

Таблиця 3

Розподіл орної землі серед козаків названих сотень
Переяславського полку

Групи дворів і сімей, що володіли орною землею	Число дворів	Кількість сімей	Число десятин	Припадало в середньому десятин	
				на один двір	на одну сім'ю
1	2	3	4	5	6
До 1 десятини	19	23	14	0,75	0,6
Від 6 до 3 десятин	87	130	199	2,3	2,0
Від 3 до 7,5 десятин	123	188	685	5,6	3,6
Від 7,5 до 19 десятин	338	586	4387	13,0	7,4
Від 19 до 37,5 десятин	228	641	7915	27,5	12,2
Від 37,5 до 75 десятин	214	657	11013	52,0	16,8
Від 75 та більше	61	282	6330	103,5	22,4
Всього	1130	2507	30543	27,0	12,2

Краще забезпечені землею господарства мали чималу кількість робочої худоби. Із загальної кількості худоби, що була в козацьких господарствах названих сотень (50,7 тис. голів), майже половина (47 %) належала 277 дворам заможних козаків. На один двір припадало в середньому 149 голів великої рогатої худоби (серед них - 13 волів). Порівнюючи показники 1767 року з показниками 1785 року, М. Рклицький зазначав, що в 1767 році на тисячу козаків припадало 3730 голів худоби, у тому числі 610 голів робочої худоби та 690 десятин землі , а в 1785 році – 1480

голів худоби, у тому числі 290 робочої худоби і 840 десятин орної землі. У розрахунку на одну людину робочої худоби стало в два рази менше, а посівів на 20% більше.

Якщо козацькі сім'ї поділити на три великі групи: перша – заможні сім'ї, котрі мали 6 та більше волів, середні, що мали до 5 волів, і, нарешті, третя група – це сім'ї, у яких не було ніякої худоби, у тому числі і робочої, то в Золотоніській сотні зі 100 сімей 30 можна віднести до групи заможних, 56 – до сімей із середніми статками, 10 – до бідних; у Гельм'язівській сотні відповідно 37, 5 і 8, у Лип'явській – 36, 52 і 6, у Піщанській – 48, 46 і 5. На думку В. В. Нечитайла, до господарств товарного виробництва фермерського типу можна віднести господарства заможних козаків, які становили майже третину від загальної кількості всіх господарств. Можна зарахувати сюди і частину господарств козаків із середніми статками. Більшість з них знаходилася в поселеннях, де були організовані хутори і ферми, налагоджені стабільні економічні зв'язки з виробниками і торговцями сільськогосподарської продукції в інших областях, в основному Лівобережної України.

Наявність у дворах козаків значної кількості худоби свідчить про те, що тваринництво мало не лише споживче, але й промислове значення. Воно служило важливим джерелом поповнення сімейного бюджету. Худоба з козацьких господарств реалізовувалася на українських і російських ринках, надходила до Європи (Саксонія, Пруссія і Польща). Перевага тваринництва в козацьких господарствах Переяславського полку не применшувала ролі рослинництва. У господарствах названих сотень виробництвом зернових культур займалося біля 76 % козацьких дворів, з них 11 % працювало на чужій землі. Серед посівних площ найбільше місце займало жито (26%), гречка (17%), пшениця (15%), ячмінь (15%), овес (14%), просо (9%), горох (4%). На земельних площах, розташованих поблизу населених пунктів, використовувалася трипільна сівозміна, на віддалених – двопільна або перелогова. Широко практикувалася

наймана праця безземельних і малоземельних селян. У чотирьох лівобережних полках нараховувалося до 1117 таких осіб [251, с.70].

У добу національно-визвольної боротьби на Лівобережній Україні утвердився новий спосіб господарювання, нові виробничі відносини, які заперечували велике феодальне землеволодіння, панщинну систему господарювання та кріпацтво. Утверджувалася козацька власність на землю та селянське землеволодіння. Зберігалися общинні та громадські землі. Але народ не зумів скористатися тими винятково сприятливими обставинами, в які він потрапив відносно землі, не виявив достатньої енергії для того, щоб утримати її. Народ вважав землю обтяжливою для себе, квапився якомога швидше її позбутися. Козацькі господарства були економічно міцнішими за селянські. Козаки мали більше свободи у своїх діях, не відчували економічних утисків, характерних для селянства. У козацьких господарствах вирощувалися пшениця, жито, овес, гречка, ячмінь, вироблялося м'ясо, вовна, коров'яче масло, смалець. Розширювалися площі посівів конопель та льону. У лісовій зоні Лівобережжя переважала трипільна система землеробства. У степовій смузі поруч з трипільям застосовувався переліг. У деяких районах Полісся – підсічна система. Найпрогресивнішою була трипільна система, але вона мала чималі вади. Через відсутність культурного травосіяння збіднювалася кормова база тваринництва.

Ґрунт у козацьких і селянських господарствах оброблявся дерев'яним плугом із залізним лемешем. У поліських районах поширеним орним знаряддям було рало. Його використовували переважно незаможні селяни і козаки. Вирощувалися зернові та інші сільськогосподарські культури. За даними В.О.Голобуцького, на родючих чорноземних ґрунтах урожай був сам 4 або сам 5. При сприятливих умовах – сам 8 і навіть сам 10 [51, с. 117]. Взагалі це невисокі врожаї. На ґрунтах заможних козаків та старшини вирощувалися значно вищі врожаї. Їх господарі володіли великими

запасами товарного хліба. В. Дворецький, представник козацької старшини, 1659 року продав казні 218 четвертей (четверть – 8 пудів або 128 кг) жита, наступного року – 345 осьмачок (осьмачка – 64 кг) жита і 15 осьмачок пшениці. Житель села Буда (Стародубський полк) І.Горілий мав «...пятнадцять коп пшеницы, десять коп ячменю, шесть возов намолоченого гороха, три осмачки збожжя » [28, с. 60].

Найбільшого розвитку господарства фермерського типу досягли на козацьких землях Нової Січі в 1734 – 1775 рр. Запоріжжя, за переконанням відомого дослідника Запорозької Січі професора В. О. Голобуцького, у цей час було «...краєм квітучої економіки, яка базувалася на нових господарських засадах. Про швидкий економічний розвиток краю можна судити по тому багатству, яким володіла не тільки старшина, але й значна частина рядового козацтва » [52, с. 510]. З другої половини XVII ст. тут, у межиріччі Сіверського Дінця і Тора, а також у гирлі річки Самарка, поруч з містечками та укріпленими населеними пунктами починають з'являтися зимівники, хутори, мешканці яких займалися випасом худоби і рільництвом. Коли ж бракувало вільних земель, козаки організовували хутори за межами власної території і займалися хліборобством і тваринництвом. Причину такого явища професор В. О. Пірко вбачає в різкому зростанні чисельності населення на Запоріжжі [231, с. 25]. У 70-х роках XVIII ст. на території Запорозького краю проживало до 100 тис. чол., причому кількість мешканців постійно зростала. Прибували втікачі з Польщі, Росії, Туреччини, Молдови, Кримського ханства та інших країн. Як правильно зазначив один з тогочасних козаків, сюди (Запоріжжя) прибували « люди всього народу і всякої мови » [196, с. 135]. Влада заохочувала прибуття на Запоріжжя селян, міщан та козаків. 1773 року з міста Санжарівки (Лівобережжя) прибув на запорізьку землю козак П.Христофоров зі своєю сім'єю, котрий займався торгівлею. Паланкова адміністрація дозволила записатися йому в козаки [58, с. 136].

Кількість козацьких хуторів постійно зростала. Уздовж

річки Московка розташовувалося 10 хуторів. Кожен з них займав площу в 110 га земель. На великих хуторах нараховувалося по 3 – 4 будівлі. В Інгульській паланці один хутір припадав у середньому на 33 кв. км [208, с. 124]. За даними підрахунків В. Чернявського, у 1776 році на Запоріжжі налічувалося до 4 тис. хуторів. Один з них припадав у середньому на 20 кв. км площі. Професор В. О. Голобуцький вважав, що названа кількість хуторів не відбиває реальної картини. Наведена цифра відповідає лише добре упорядкованим господарствам козаків, а також тим господарствам, що належали козацькій старшині [52, с. 498]. До уваги не взяті хутори рядових козаків, розташовані на території Січі та поза її межами, зокрема на землях Кримського ханства. Емісар хана неодноразово звертався до кошового отамана з вимогою зруйнувати побудовані на землях ханства козацькі поселення. В одному з листів отамана повідомлялося, що на землях ханства проживає більше як тисяча козаків, причому «...с какогo времени и какиm именно народом заселяются слободы за рекой Бутом неизвестно» [264, с.37]. Гетьман Лівобережної України К.Розумовський у листі до кошового отамана (3 жовтня 1754 р.) також вимагав потурбуватися « о снесении с турецких границ запорожских зимовников » [347, ф. 229, оп. 1, спр. 74, арк. 22, 23].

Частина селян, що прибувала на Запоріжжя, не виконувала військової служби, а займалася виключно сільськогосподарським виробництвом. Постійну увагу землеробству приділяли паланкова адміністрація та отаманський кіш. Мешканці Китайгородської слободи (1765 р.) просили кошового отамана дозволити зібрати « озимый и ярый хлеб » біля своїх хуторів, які розташовувалися в межах « казацких вольностей ». Від імені коша місцевій, паланковій адміністрації надійшло розпорядження посприяти хуторянам «... хлеб сжать и упрятать по настоящему тому самому удобному времени ». Зазначалося, що, незважаючи на військовий час, «...приближается время к паханию хлеба, подготовится надлежит всякому пахарю к такому благородному делу и на пищу всякому человеку всегда

потребному поступить, призвавши бога в помощь со всяким старательством и попечением безленности” [347, ф. 229, оп. 1, спр. 420, арк. 4].

Розвиткові хліборобства на Запоріжжі сприяла демократична організація земельних відносин. Земля вважалася загальновійськовою власністю, яка з дозволу адміністрації коша передавалася хуторянам у володіння. Кращі перелоги, мисливські та рибальські угіддя, боброві гони перебували в руках багатії козацької старшини. Існувала велика і середня земельна власність. Про існування на хуторах і слободах права на землеволодіння вказує суперечка, яка 1774 року виникла між мешканцями Орельської і Самарської паланок. Самарська старшина самовільно заселила прибулими людьми землі, суміжні з Орельською паланкою. Полковник Орельської паланки П. Яковлев, захищаючи інтереси своїх козаків та посполитих, радив їм у безвихідній ситуації «спродати» землю, щоб мати хоч який-небудь прибуток. Виникали суперечки не лише між паланками, але нерідко і між окремими козаками, посполитими і козацькою старшиною. Жителька слобідки Самарка Симиha (1774 р.) подала до коша скаргу на військового товариша І. Порохню, котрий самовільно відібрав у неї землю. Адміністрація коша підтримала прохання вдови і порекомендувала І. Порохні взяти іншу ділянку землі. Але він з рішенням коша не погодився на тій підставі, що землю він придбав у покійного чоловіка Симиhi і тому має право на її володіння. Приклади купівлі – продажу нерухомості, у тому числі і землі, трапляються в документах досить часто. Військовий писар І.Глоба звернувся з проханням до Самарської козацької громади, щоб обміняти йому будинок, котрий йому належить, на частину курінного будинку із землею або продати. Громада вирішила: «...уступать всячески не можна, дабы между товариством одному перед другим опосля нарекания не было» [347, ф. 229, оп.1, спр. 278, арк. 55].

Основною одиницею козацького господарства був хутір (зимівник), що являв собою велике спеціалізоване господарство. Існувало два типи господарств. Перший –

господарства, в яких вирощували зернові культури, розводили худобу і птицю. Власники таких садиб виконували звичайну селянську роботу. Інший тип господарства був багатогалузевим, куди входило рільництво, тваринництво, бджільництво, рибальство, зернопереробні та інші промисли. На хуторі, розташованому біля річки Кам'янки, що належав отаману П. Калнишівському, було три великі будинки. Перший, побудований у « сруб », з чотирма великими вікнами, скляною верандою, кількома коморами, двома кухнями, призначеними для господарських потреб. Другий будинок з п'ятьма вікнами, критий очеретом, призначався для проживання робітників. Третій відводився під майстерню, де шили одяг. У дворі розміщалося три великі комори, рублений великий хлів для волів, пташник для курей і гусей, дві стайні, три погребі, винокурня і вітряний борошномельний млин. У господарстві нараховувалося 1120 пудів (пуд – 16,38 кг) жита, 1055 пудів пшениці, 1010 пудів ячменю, 476 пудів вівса і 1350 пудів проса [196, с. 139; 53, с. 166 – 170].

Кожен хутір (великий двір) очолювався управителем (економом). Він відповідав за стан господарства та роботу наймитів, контролював діяльність кожного підрозділу. Окрім постійних найманих робітників, на хуторах працювала чимала частина сезонних, що прибувала на період косовиці, збирання зернових культур тощо. Заробітна плата їх була мізерною. За рік роботи сезонному наймитові платили по 2 – 3 крб. За 2 крб. і 50 коп на рік наймит К. Таран трудився в зимівнику козака М. Свата з Іркліївського куреня. Відомі окремі випадки, коли наймитам платили більше, по 4 і навіть по 7 крб. на рік. Це була незначна сума грошей. З наведеного В. В. Нечитайлом індексу тогочасних цін видно, що один кінь коштував 7 – 10 крб., віл – 5 – 8, корова – 5 – 8, шмат сукна – 3 крб. Щоб придбати коня, наймитові потрібно було працювати декілька років [196, с. 140]. Роботою управителя керував власник хутора чи зимівника. Він критикував управителя, коли в цьому була потреба, а, інколи, позбавляв права керівництва господарством. Власник хутора

П.Калнишівський влітку 1774 року мав претензії до свого управителя Ф. Мірошника. У розмові з ним П. Калнишівський заявив: «... ты пянствуешь чрезмерно и порученного тебе дела не исправляешь, через что и доселе ещё мельница в своё состояние прийти не может и остается поныне от изделання ». Висловивши зауваження, щоб економ припинив пити, П.Калнишівський водночас порадив йому поліпшити роботу борошномельного млина («ступы поправь, чтобы сукон и пшона не портили») [53, с. 171, 172].

Господарства козацької старшини були значним сільськогосподарським виробництвом землеробського чи тваринницького спрямування. На хуторі військового писаря П. Глоби було 336 коней, 889 голів великої рогатої худоби, 12463 голови овець і кіз, 186 свиней. Тут же знаходилося 573 пуди жита, 804 пуди пшениці, 570 пудів ячменю, 583 пуди вівса і 994 пуди проса. Щодо багатогалузевого господарства показовим може бути хутір полковника І. Гараджі. У маєтку був великий дім, де проживав господар із своєю сім'єю. Поруч – дві хати для робітників, кухня для господаря і кухня для робітників, три комори, хлів для худоби, стайня, шинок, два водяні борошномельні млини з сукновальнею. На хуторі було 39 коней, 137 голів великої рогатої худоби, 2700 овець. Поля з посівами жита, пшениці, гречки, вівса, ячменю, а також великий баштан знаходилися біля садиби. Господар щорічно отримував 1500 пудів різного зерна [53, с. 172]. На хуторі полковника О.Ковпака знаходилося три будинки. В одному з них проживав господар із сім'єю, в інших – робітники. Тут же розташовувалися дві комори, стайня, льох, двоповерховий вітряний борошномельний млин. Коли 1769 року татари пограбували це господарство, то захопили 300 голів великої рогатої худоби, 700 овець і 120 коней [196, с. 140].

Великими господарствами були і садиби заможних козаків. В одного з козаків Корніловського куреня (1773 р.) нараховувалося 143 коней, 140 голів великої рогатої худоби, у козака І. Шморгуна з Шкуринського куреня в цей же час було 40 голів великої рогатої худоби, 700 овець, 20

коней, 500 кіп хліба, 200 копиць сіна [347, ф. 229, оп. 1, спр. 250, арк. 58]. На хуторі козака О. Лати в 1772 році, окрім різного майна, було 9 тис. пудів хліба. У козака І.Голого з Переяславського куреня під час нападу татар забрано грабіжниками 20 коней і 14 голів великої рогатої худоби, у полі спалено 300 кіп збіжжя; у козака А.Придатка (Татарівський курінь) – 70 коней, 50 голів великої рогатої худоби, 300 овець. Під час нападу татар на Орельську паланку (1771р.) в кожному хуторі нападники забрали великої рогатої худоби від 6 до 300 голів, овець–від 80 до 1200 голів, коней–від 2 до 230[196,с. 140].

Поруч з хуторами козацької старшини та заможних козаків знаходилися господарства, що мали середні статки або проживали зовсім бідно. Такі господарства базувалися на особистій праці господаря і його сім'ї, мали небагато робочої худоби, а в деяких бідних сім'ях її не було зовсім. У Протовчанській паланці (1770 р.) козаки П. Оверченко і П. Підберезний у своїх господарствах мали по дві пари коней і волів, по 2 голови великої рогатої худоби, 50 овець. Козак Г. Задорожний з братом Уласом мав пару коней, дві пари волів, дві голови великої рогатої худоби, козак Д.Сидір з двома синами і зятем – 5 коней, пару волів, 40 голів великої рогатої худоби, 130 голів овець. Суттєво не відрізнялися за своїми розмірами від козацьких селянські господарства. Тут також поруч з « можными » (заможними) існували « неимущие », « нищенные » тобто бідні. За даними опису Орельської паланки, проведеного 1771 р., у слободі Личкова було 53 заможні селянські господарства, 47 бідних, у слободі Козирищина – відповідно 31 і 12, у слободі Перещепина – 23 і 12, у слободі Калантаївка – 25 і 18, у Котівці – 38 і 17, у Нехвороці–9 і 27. « Нищенные » селянські господарства не були зовсім зубожілими. Часто вони мали по парі волів чи коней, а також іншу живність [196, с. 140, 141].

Особливістю хутірського виробництва було широке використання найманої праці [55, с. 65]. Наймитами були прибулі на Запоріжжя селяни, міщани і козаки. Житель с. Вишняки Миргородського полку К. Чабаненко зі своїм

дядьком 1741 року прибув на Запоріжжя. Рік вони попрацювали в господарствах Джерелівського куреня. Півроку трудилися в господарствах курінного отамана І. Мірошніченка і так поступово перетворилися в мандрівних наймитів. Житель міста Лубни Г. Лисиця 1743 року прибув на Січ. Перший час працював у Величківському курені, три роки наймитував у козаків Г. Глухого і А. Карнауха. Селянин А. Харченко із села Крутки Гадяцького полку працював у козака Р. Гусака (Сергіївський курінь), потім три роки – на хуторі Сухий Лиман [196, с. 141]. На думку В. О. Голобуцького, на хуторі «...незважаючи на те, кому він належав – старшині чи рядовому козакові, господарство велося за допомогою найманої праці» [51, с. 195]. Вивчаючи робочу силу хуторів Самарської паланки після зруйнування Січі генералом П.Текелі, учений дійшов висновку, що на один хутір у Самарській паланці припадало в середньому по два наймани робітники, а в Личаківській – по 4 – 5 [51, с. 195]. Наведені вище відомості підтверджуються й даними наймання робітників Протовчанською паланкою за березень 1773 року. У козаків С. Божни, О. Лаврушки та Ю. Чорного (слобідка Петрівці) працювало по 2 наймити, у козака О. Чорного – 3, у козачки П. Фартушної – 4, а в козака С. Яловенка – 5. Більшість козаків мала по одному наймиту. У цілому у 8 слободах названої паланки 119 козаків використовували в своїх господарствах найману працю. Найчастіше це було в господарствах козацької старшини. У маєтках військового писаря І. Глоби (1775 р.) нараховувалося 18 наймитів, у військового судді П.Головатого – 22. Найбільше наймитів, очевидно, мав П.Калнишівський [23, с. 195 – 197]. Дослідник В.В.Нечитайло нарахував їх майже 44 чол. [196, с. 141].

Хутірські господарства були переважно тваринницького та рільничого спрямування. Документи засвідчують, що козаки «...занималися получением преимущественно продовольствия». Очевидно, перевага віддавалася вирощуванню зернових культур. Опис козацьких і селянських хуторів констатує, що їх власники

мали чималі прибутки, бо на козацьких землях «...рожь, пшеница и ячмень вдсятеро родится, а просо в 30 раз всегда ». З такими показниками, хоча з певним застереженням, погоджується В. В. Нечитайло. Він відзначає, що на початку існування Запорозької Січі козаки та селяни більше займалися тваринництвом, ніж вирощуванням хліба. З часом становище починає змінюватися [196, с. 141]. Запорожці значно розширюють посівні площі під зернові культури і починають обходитися без доставок хліба. Більше того, вони самі починають його експортувати за кордон, зокрема в найближчі російські губернії. Одним із свідчень цього може бути наказ, який направив кіш в Орельську, Протовчанську і Самарську паланки. У ньому зазначено, щоб козаки, «... не имея никакого ни в чём сомнительства и опасности, принимались за хлебопашество и орали в царинах и так бы оногo насевали, чтоб не только самим хлебопахарям достаточно было, но ещё чтоб могли в продажу завести довольное число » [347, ф. 229, оп. 1, спр. 420, арк. 4]. Обсяги товарної продукції залежали передусім від розмірів господарства та його ефективності роботи. Щоб отримати більші прибутки від реалізації зерна, окремі козаки і селяни мололи його на борошно, дерли або товкли, навіть докуповували і в тому вигляді збували на торгах.

Про орієнтацію виробництва зерна на продаж у господарствах козаків, козацької старшини та селян свідчать обсяги обмолоту збіжжя по 1000 – 5000 пудів (пуд – 16,38 кг) щорічно. Такої кількості зерна не потребували навіть заможні козаки. Безперечно, частина збіжжя вивозилася за межі Запоріжжя. Безпідставними, за словами В. В. Нечитайла, видаються висловлювання окремих дослідників, які зазначають, що козаки «... не сіють і не жнуть тому, що татари постійно спустошують їхні ниви » [196, с. 142]. Найбільшим споживачем хліба був Крим. Про це свідчить лист, надісланий 1770 року керівником Єдисанської орди до коша. У ньому сказано: «Оказать дружбу и в нынешних обстоятельствах в съестном и хлебном припасе имеем недостаток и самое желание

состоит, чтоб по дружбе как скорее с съестным на сию сторону купцов отпустить вы изволили». Весною 1773 року козак І. Письменний з Тимошівського куреня відправив на продаж у Крим «...ржаной муки та гречаной пять четвертей (четверть – 8 пудів) да пшона четырнадцать четвертей с половиной ». Козак О. Білий (Кирилівський курінь) продав перекопським купцям «... муки пшеничной тридцать пять четвертей » [53, с. 193; 347, ф. 229, оп. 1, спр. 328, арк. 9 -18].

На Запоріжжі всі сільськогосподарські роботи, спорудження промислів, налагодження торговельних відносин із сусідніми країнами відбувалися під наглядом кошового отамана. Як голова виконавчої влади, він вимагав від хуторян, щоб «... в праздности никто из обывателей не пустобачил ». Дбайливі господарі, що розумілися на технології сільськогосподарського виробництва, цікавилися новинками європейської сільськогосподарської науки, зокрема селекції, агротехніки обробітку ґрунтів. Складалося своєрідне товарне виробництво, яке ввібрало в себе вікові хліборобські навички селянства не лише України, але й досвід інших країн, жителі яких знайшли на півдні України другу батьківщину.

Розвинутим на Запоріжжі було і тваринництво, зокрема скотарство, що мало товарне спрямування. Худоба майже весь рік випасалася в степу. Окрім екстенсивних методів, при вирощуванні та відгодівлі тварин, успішно впроваджувалися інтенсивні. У господарстві полковника О. Ковпака на відгодівлі стояло 120 волів. Деякі підприємливі, хазяйновиті господарі займалися селекційною роботою. Славилася породисті коні, вирощені на заводах П. Калнишівського. Вони продавалися в Україні, Росії та Пруссії. 1769 року був підписаний контракт з орловським купцем І. Немитовим на продаж йому 250 коней. Запорізькими кіньми поповнювалася прусська кавалерія. Кінною справою займався не лише П.Калнишівський. Відомі також кінні заводи козаків І. Голоти, Г. Федорова та інших. Розводили коней і заможні селяни.

Коні та худоба продавалися на внутрішньому ринку та за межами Запоріжжя. У Криму (1775р.) П. Калнишівський

збув 14 тис. овець і отримав за це 28 тис. крб. У Миргороді на ярмарку колишній кошовий отаман Г. Федоров продав 70 коней. Один з офіцерів російської армії повідомляв кошового отамана, що він послав « нарочного офіцера с деньгами » для закупки коней для кавалерійських полків Росії. Власники ферм відправляли на продаж за кордон як живу худобу, так і продукти тваринництва. Козаки В. Романовський і Н. Синенко 1775 року продали в Криму 5 возів масла. Предметами продажу були також вовна, хутра, шкіра, яловичина, баранина та ін. Усе це свідчить про зв'язки козацького тваринницького господарства з ринком.

Колоритністю відзначалася козацька внутрішня і зовнішня торгівля. На кошти коша та окремих куренів і хуторів у Січі було побудовано чимало крамниць, що називалися «базарними будками». Згідно з даними від 15 березня 1775 року, на Запоріжжі нараховувалося 49 таких будок. На базарах вони утворювали цілі торговельні ряди – крамниці, м'ясні, шинкові, ковальські та інші ятки. Грошовий обіг був чималим. У крамниці, де торгував 1771 року козак Г. Баранчикович, в обігу було товарів на 500 крб. сріблом [53, с. 283]. Водним і сухопутним шляхами запорожці підтримували торговельні зв'язки з турками, кримськими татарами та вірменами. Головним центром водної торгівлі був Очаків та Царград (Константинополь, нині Стамбул). Акад. Д.І.Яворницький наводить документ за 1746 рік, в якому зазначається, що до Очакова прибуло 8 човнів (7 грецьких і один польський), по одному з Варни і Царгорода, решта – з Білого моря [375, с. 292, 293]. Про асортимент товарів купців повідомляють записи митної книги М.Переволоченського, зроблені 10 серпня 1769 року. Тут зазначено «... 50 штабелів білого заліза, пуд сталі, 5 фунтів (фунт - міра ваги в 406 – 409 г) жовтої міді, 1000 штук залізних цвяхів з мідними головками, 5000 залізних цвяхів «разных рук», 5 пачок голок, 9 фунтів ртуті, 30 залізних форм для лиття куль, 2 пачки мідного дроту, 6 цівок золота, 10 рогових гребенів, 80 простих вовняних панчіх, 5 дюжин бавовняних хусток, 9 бавовняних ковдр,

70 штук чорної юхти, 220 аркушів паперу для простого письма, 30 ремінних попруг, 3 круги простого мила, 1,5 пуди перцю, 8 стосів паперу для письма, 9 фунтів фарби для малярства, 50 дюжин гральних карт московської простої роботи » та ін. Сухопутна торгівля проводилася з Кримським ханством, Туреччиною, Литвою, Польщею, Росією та українськими землями. Основними осередками торгівлі виступали Перекоп, Умань, Корсунь, Кременчук, Торговиця. Кременчуцькою митницею (11 березня 1764 р.) козакові І. Павлову з Кушівського куреня було видано свідоцтво на перевезення в Січ закуплених на Лівобережжі таких товарів: 1000 аршин (аршин – 71 см) полотна, 20 тюків китайки різних кольорів, 2000 аршин сукна, 6 пудів міді, 8 пудів свинцю, 600 мітків ниток, 6 пудів цукру, 700 кіс, 40 сковорід, 3 пуди дроту та ін.

Місцева адміністрація постійно турбувалася про безпеку торговельних шляхів на Запоріжжі. Суворо наказувала тих, хто займався пограбуванням товарів у купців або розбійницькими вчинками. У зв'язку з цим католицький священик Х. Китович, що перебував на Січі, писав: « В Січі, хоч там жили різні втікачі й відступники від усіх вір, така скромність і така безпека панували, що приїжджі з товарами чи за якимось іншими справами люди не боялися й волосини з голови своєї втратити [375, с. 293]. Належний порядок підтримувався на базарах та під час ярмарків. Чітко регламентувалися права та обов'язки торгових людей, покупців. А. Скальковський наводить цікавий приклад такої організації. Коли прикажчик П. Крилов заборгував одному купцеві певну суму грошей і не мав змоги своєчасно повернути, то, згідно з « базарним судом », змушений був продати свій дім, щоб розрахуватися з позивачем. Торгівлею займалися не лише купці, котрі спеціалізувалися на цій справі, але безпосередньо і самі виробники продукції. Вони їхали за сотні миль (миля – міра довжини, рівна 7,4 км) від своїх господарств, щоб продати борошно, крупу, мед, віск, тютюн, рибу тощо. За перевезення товарів з торгівців стягувалося мито. Розміри митних зборів були різними.

Козаки Мішуринорізької слободи І. Білий, І. Киценко та О. Шляевий за перевезення меду сплатили (кожен з них) по 1 крб. і 10 коп. (з розрахунку по 5 коп. за пуд), козак М. Єлізаров – 2 крб. і 10 коп., козаки П. Жуван і П. Сміянов – по 2 крб. кожен, козак М. Глухівський – 5 крб., козак І. Камишин – 6 крб. Козаків і селян Запоріжжя можна було побачити на торгах і ярмарках майже в усіх куточках України. 1762 року козак В. Кишенський з Іркліївського куреня продав в Умані на базарі 10 кобил і пару коней, козак Ф. Таран (Васюринський курінь) – одного коня жителю міста Торговиці С. Нечитайлу. Козаки Нижньостеблівського куреня Ф. Плохута і Д. Коваль гнали табун коней, що складався з 28 голів, на продаж до Польщі. Коні були вирощені козаками на власних фермах.

На Запоріжжі не існувало феодально-кріпосницької системи, позаекономічного примусу, існувала свобода підприємницької діяльності безпосередніх виробників. Запорозька козацька старшина, на відміну від старшини навіть Лівобережної України, не перетворилася на замкнений стан. За способом життєдіяльності вона була близькою до заможного козацтва: брала особисту участь в організації виробничої діяльності, продукція якої збувалася на ринку, послуговувалася найманою робочою силою. Справедливо звинувачуючи старшину в різноманітних зловживаннях та здирицтві, суспільні відносини, що утверджувалися на Січі, попри всі негаразди, давали можливість людям, здатним покладатися на свої сили, досягати статків. Професор В. О. Голобуцький зазначав, що на Запоріжжі розкіш була доступна не лише козацькій старшині, але і рядовим, працьовитим, підприємливим козакам, які володіли землею, млинами, пасіками, промислами, розумно та грамотно могли вести своє господарство [53, с. 510; 51, с.142]. У будинках козака І. Погорілого серед різного майна знаходився лисячий кожух, покритий голубим сукном з позументом, вовчий кожух, критий сукном сірого кольору, декілька кафтанів, дві киреї. Крім одягу, козак мав ще рушницю, шаблю в срібній оправі, два пістолі, 2500 карбованців готівкою. Суспільні

відносини сприяли розквіту здібностей і таланту особи у виробничій сфері. Старшинські та козацькі господарства були товарними за своїм характером. Вони належали до господарств фермерського типу. Обсяги торговельних операцій, здійснених власниками хуторів і слобод, впливали з організації та структури їх виробництва.

Царський уряд, проводячи на Слобожанщині політику зацікавлення переселенців у прибутті на ці землі, змушений був терпіти козацькі звичаї та традиції, суспільний устрій. Прибулим надавалися пільги економічного характеру: дозволялося займатися «займанщиною» (освоєнням необроблених земель), споруджувати промисли для переробки сільськогосподарської продукції та місцевих сировинних ресурсів, проводити безмитну торгівлю та ін. На кінець XVII ст. шляхом «займанщини» біля 100 тис. українців та 20 тис. росіян придбали земельні ділянки [51, с. 110]. Царський уряд, зацікавлений у господарському розвитку та захисті кордонів від турецько-татарських нападів, сприяв заселенню Слобожанщини. Нові місця були багаті на родючу землю, безкраї ліси та численні ріки. Переселенці піднімали цілину, довго не орані перелоги, сіяли яру пшеницю, просо, овес, жито, розводили худобу, викопували стави, будували промисли та ін. Спочатку прибулі осідали на вільних землях, згодом почали селитися на землях козацької старшини та російського дворянства. На перших порах останні не збирали з переселенців податків, бо землі вистачало всім бажаючим, а робочих рук, щоб її обробляти, не вистачало. Серед прибулих траплялися люди різних соціальних станів. У групі переселенців, які в другій половині XVII ст. прибули до Охтирки, 30% мали по одному волу чи коневі, 34% - по два – три, 15% - по три – чотири, 11% - по шість та більше голів робочої худоби, 10% родин не мали робочої худоби взагалі. Врожаї зернових були досить високими. Збір озимої пшениці становив сам (умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору врожаю як різниця між висіяною і отриманою кількістю) 5, озимого жита, ячменю і проса – сам 7, вівса – сам 9. З кожним роком зростало поголів'я худоби і птиці.

Розвивалося бджільництво, рибальство, споруджувалися різні промисли. Господарства переселенців, за своєю структурою, були схожі на козацькі господарства Лівобережної України.

Козаки володіли полковою землею як своєю власністю. Лист козаків містечка Золочева до сотника О. Голуховича (1714 р.) повідомляє, що козаки « по любові своїй » до сотника, віддали йому землі козака І. Сосновського, який відмовився від служби і переселився на хутір. Академік Д. І. Багалій зазначав, що « були полкові землі як земельний козацький фонд, але кожен козак орав на себе особливі ниви та загони, котрими користувався » [20, с. 186]. Згодом, забезпечивши земельні угіддя та свої господарства робочою силою, місцеві землевласники вдавалися до різноманітних форм насильства та обману, щоб заставити переселенців виконувати феодалні повинності [196, с. 153]. На початку XVIII ст. більшість селянських господарств було охоплено панщиною. За даними перепису слобідських полків, проведеного 1732 року, серед переселенців видно соціальну диференціацію. У Харківському полку нараховувалося 17,6 тис. козаків. З них 5, 9 тис. належало до виборних, 11,7 тис. – до підпомічників. 15,3 тис. осіб відносилось до підданих, котрі працювали в різних роботодавців. Наймити сюди не включалися, оскільки працювали на хуторах та на різних промислах. В Охтирському полку нараховувалося 7,4 тис. козаків, 18,2 тис. підпомічників, 9,2 тис. підданих. У Сумському полку проживало 3,7 тис. козаків, 13,9 тис. підпомічників та 18,5 тис. підданих. В названих чотирьох полках нараховувалося 20,5 тис. козаків, 55,3 тис. підпомічників і 52,2 тис. підданих. Економічне становище козацтва з кожним роком погіршувалося. Усе важче ставало виконувати військову службу. Росія постійно проводила військові дії. Слобідські полки брали участь у війнах Росії з Туреччиною, Кримським ханством, в Азовських походах Петра I, у походах князя І. Долгорукого на Перекоп, у російсько-шведській та російсько-перській війнах.

Господарства, котрі належали козацькій старшині, поступово перетворювалися на поміщицькі маєтки з великими земельними наділами. Тут працювали не тільки наймані робітники, але й чимало залежних кріпосних селян та розорених козаків. Харківський полковник Я. Донець спочатку володів невеличким маєтком, даним йому за відбування військової служби. У господарстві були орні землі, луки, пасіки, промисли. Його син, також харківський полковник Г. Донець, захопившись «... распашкой земли в 1100 десятин », а також « ...сенных покосов по дубравам и по вершинам в 206 десятин », перетворився в одного з найбагатших і найбільших землевласників краю. На полковника працювали піддані селяни, підсусідки, розорені козаки.

На перший погляд здавалося, що на Слобожанщині нібито утверджувався фермерський тип господарювання, котрий існував на Запоріжжі. Але цього не сталося. Незважаючи на схожі умови та обставини, надані державою, вільні селянські та козацькі господарства зазнавали деформації і поступово потрапляли в залежність до місцевих феодалів та козацької старшини. Спочатку кожен переселенець, який прибув, міг вільно записатися в козаки. Але вже на початку XVIII ст. зробити це було нелегко. Потрібно було подолати немало перешкод. Козацтво за майновим та правовим становищем поділялося на дві великі групи: виборних та підпомічників. Козаки першої групи відбували військову службу, другої – допомагали козакам першої грошима та провіантом. З часом підпомічники втрачали своє господарство і перетворювалися на підданих козацької старшини. Підпомічники не були кріпаками в повному розумінні цього слова. Проте назвати їх вільними не можна. Так, піддані сотника І. Петровського, що проживали в містечку Вовчому, працювали на сотника один день на тиждень. Вони косили збіжжя, сіно, заготовляли і возили дрова до панського двору, пасли худобу. Траплялися випадки, коли піддані працювали в господарствах козацької старшини по 3-4 дні на тиждень. Прикладом забезпеченості підданими

господарств козацької старшини та поміщиків може служити перепис 1722 року, проведений у Харківському полку. Тут полковник І. Квітка мав 986 душ підданих, полковий суддя О. Квітка – 479, полковий обозний І.Ковалевський – 397, полковий осавул В. Рубан – 344. Сотникам полку належало 1078 підданих. Ще більшою кількістю підданих володіли великоросійські поміщики. Генерал О. Дашков мав 1797 душ підданих, полковник І.Шидлівський – 775, підпоручик А. Кропоткін – 1884, ротмістр І. Стамбул – 223.

З початку заселення Слобожанщини царський уряд змушений був миритися з існуванням самоврядних засад у житті козаків та в їх виробничій діяльності. Але, з часом, послідовно і наполегливо почав реалізовувати план ліквідації козацтва як стану. Руйнування козацьких «вольностей» розпочалося ще в період правління Петра I, а завершилося при царюванні Катерини II. За її розпорядженням, в 1765 році козацькі полки були реорганізовані в драгунські. Виборні козаки включалися до складу драгунських полків, а підпомічники та підсусідки отримали статус «війскових обывателєй» тобто тяглих селян. Козацтво на Слобідській Україні перестало існувати. Услід за Слобідською Україною було ліквідовано козацькі порядки і на Лівобережжі та на Запоріжжі. Генерал П.Текелі, повертаючись із турецького походу, з великою армією направився до Запорозької Січі і зруйнував її, про що сповістив царський маніфест від 3 серпня 1775 року. Колись вільні козаки стали кріпаками. Ліквідація козацтва та їх товарних господарств була зумовлена конкретними соціально-економічними та політичними обставинами. Уряд Росії не міг примиритися з існуванням волелюбного і незалежного козацтва з його внутрішнім устроєм, зростанням економічного потенціалу. Усе це суперечило усталеним феодальним нормам і традиціям. Запровадження в Україні кріпосництва було найголовнішою передумовою майбутніх численних трагедій, втрати загальноєвропейських орієнтирів господарського розвитку. Разом з тим, добре розуміючи, що без зміни господарювання, на Півдні України не можна тримати

селянство в покорі, російський уряд приймає рішення перетворити спадкове подвірне землекористування місцевого населення в обцинне землеволодіння. 1787 року з'являється указ про встановлення порядку в селах Катеринославського намісництва. Він поклав початок організації селянських товариств. Запроваджувався обцинний устрій. На відміну від російської обцини, в Новоросії обцина мала, за словами П.І.Щербини, «...не стільки добровільний, скільки примусовий характер» [89, с. 36-38]. Виникали великі поміщицькі латифундії, орієнтовані на експорт сільськогосподарської продукції. Відроджувалися індивідуальні господарства селян – власників. Останніх П.І.Лященко називав «фермерсько-селянськими господарствами», що були однією з найбільш ранніх форм масового дрібнотоварного виробництва, переважно зернового та тваринницького спрямування [166, с. 491].

Поглиблення суспільного поділу праці, виділення землеробських і промислових районів, збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію у країнах Західної Європи і на внутрішньому ринку сприяло зростанню її товарності. Магнати, шляхтичі, козацька старшина розширюють і перебудовують свої господарства, запроваджують раціональне ведення рослинництва, поліпшують агротехніку обробітку землі. У феодальних маєтках, окрім землеробства, розвивається тваринництво, споруджуються різні промисли і мануфактури. Вироблена продукція у все більших обсягах вивозиться на місцеві та закордонні ринки. Втягування феодальних господарств у товарно – грошові відносини у різних частинах України відбувається по-різному: найбільш інтенсивно – на Лівобережжі та Слобожанщині.

Унаслідок національно-визвольної війни середини XVII ст. на українських землях були створені сприятливі умови для утвердження ринкових виробничих відносин у козацьких і селянських господарствах, особливо на Запоріжжі. Земельні угіддя, якими вони користувалися, вважалися їх власністю. Вони продавалися, обмінювалися, передавалися в спадщину. Заможна верства козаків мала

значні за своїми розмірами земельні ділянки, господарства, використовувала працю наймитів. Поруч з ними існували невеликі господарства, що належали бідним, незаможним козакам і селянам, обслуговувалися робочою силою родин. Зростала потреба в грошах, що зумовлювалося не лише збільшенням податків та розмірів грошової ренти, але й поступовим втягненням господарств у товарно-грошові відносини. Випереджаючи час, козаки і селяни Запоріжжя одними з перших в Європі почали застосовувати на своїх землях нові форми господарювання. За ознаками тип господарства був фермерський. Це було просте товарне виробництво з елементами підприємницького. Власники здійснювали виробничу діяльність на своїй чи орендованій землі і вільно розпоряджалися результатами праці. До товарного типу належали передусім господарства заможних козаків і селян, а також господарства козацької старшини, російських поміщиків та казни (держави), у яких виробництво здійснювалося за допомогою кріпосницької та найманої праці.

Товарне виробництво формувалося і розвивалося у жорстокій боротьбі з феодалізмом. Царський уряд надавав привілеї лівобережній та слобідській козацькій старшині, допомагав їй зміцнювати феодально-кріпосницький устрій. Місцеві феодальні кола являли собою, за влучною оцінкою акад. М.С.Грушевського, «нову едицію українського панства» [56, с. 70-73]. На Правобережжі, що перебувало в складі Польщі, на відміну від країн Європи, які позбувалися феодально-станових порядків, відбувалися зовсім інші процеси. Тут утверджуються феодальні виробничі відносини. Уряд Польщі за всяку ціну намагався ліквідувати нові форми товарного козацько - селянського господарювання на українських землях. У той же час він сприяв організації тут багатогалузевого товарного магнатсько-шляхетського виробництва, що базувалося на підневільній праці селян та ремісників.

РОЗДІЛ 3. МІСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Трудові ресурси

Питання про робочу силу товарного виробництва міст України XVII – XVIII ст. досить складне. Переписи міських жителів, як і населення в цілому, упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. не проводилися. Лише на Лівобережній Україні в 1731 – 1732 рр. був здійснений перепис населення і зареєстровано 909651 особа чоловічої статі [42, с.25]. Жінки і діти перепису не підлягали. Немає даних і про кількість міських жителів. Перепис мешканців Поділля був проведений урядом Османської імперії, але його дані до наукового обігу не потрапили. Відомо лише, що вони зберігаються у фондах архіву міста Стамбула (Туреччина) і залишаються неопублікованими. Тільки із середини XVIII ст. починає з'являтися більше матеріалів про демографічне становище України. Хоча до кінця XVIII ст. воно поповнилося багатьма даними, все ж таки чимало питань залишається недостатньо висвітленими, зокрема про природний рух і чисельність міського населення, його соціальний стан, статевий, віковий та етнічний склад тощо. Через відсутність достатніх демографічних даних, у науковій літературі, за винятком окремих припущень, не визначена чисельність мешканців міст України досліджуваного періоду.

Певну кількість повідомлень про населення міст України пізнього феодалізму поміщають матеріали про сплату податків. Польський дослідник Й. Клечинський зазначав, що в Речі Посполитій оподатковувалися в XVII – XVIII ст. лише нижчі стани населення, заможні верстви сплачували податки тільки за виняткових обставин, але матеріал про це намагалися якомога швидше знищити, щоб не було прецедентів у майбутньому [413, с.242]. У зв'язку з тяжким фінансовим становищем сейм Речі Посполитої 1662 року прийняв рішення про проведення обліку платників податків на Правобережній Україні із визначенням чисельності по окремих населених пунктах (містах, містечках та селищах),

повітах, старостах і в цілому по воєводствах. На цьому ж сеймі була прийнята ухвала, щоб осіб шляхетського стану не обкладати податками. Інструкцію, котра визначала розмір сплати, рекомендувалося не включати до королівського наказу і в гродські (міські) актові книги не вписувати. У силу різних обставин податок сплатило лише населення Волинського і Подільського воєводств. Первинні податкові списки безслідно зникли. До нашого часу дійшли лише повітові. Цифровий матеріал їх не достовірний. Відповідальні за складання списків погано ставилися до виконання своїх обов'язків. Власники маєтків, магістрати ухилялися від сплати податків, подавали занижені або не в повному обсязі дані. Цьому сприяла відсутність дійового контролю за роботою збирачів податків. Зафіксований людський баланс також незадовільний. У трьох повітах (Володимирському, Кременецькому і Луцькому) Волинського воєводства взято на облік лише 152 тис. чол. Якщо додати сюди ще звільнених від сплати податків магнатів та шляхтичів, які не перевищували 35% від загальної чисельності населення, то отримаємо взагалі 235 тис. чол. Це набагато менше, ніж дійсна кількість населення воєводства. У 1629 року їх нараховувалося 650 тис. осіб. Зменшення населення на 425 тис. за короткий проміжок часу ніяк не могло бути. При цьому не можна забувати, що на Волині краще, ніж в інших воєводствах зберігся людський потенціал.

Про неповноту даних, вміщених в документах, свідчить відсутність у них повідомлень про чисельність вірменського, єврейського, російського, польського та іншого населення, що оподатковувалося окремо. Неврахованим залишилося російське і польське військове населення, хоча відомо, що в окремих містах України перебувало по кілька тисяч „ратних людей”. Малозаселене Лівобережжя було районом прибуття населення не лише з Правобережжя, але також і з Росії [191, с.128]. Та названий приплив не мав безперервного характеру. В окремі періоди відбувався і зворотний процес – відхід. Припливи і відпливи населення пов'язувалися зі змінами економічної і політичної ситуації. Війни, хоча і були великим

лихом, але не могли призвести до масового винищення населення (більш детально див. додаток А, табл. №1).

Незважаючи на труднощі, пов'язані зі збором даних, все ж таки вдалося розкрити питання про чисельність міст та міського населення на території України в досліджуваний період. Згідно з даними „Переписних книг 1666 року”, на Лівобережжі нараховувалося 756 поселень, з них 85 – міст [120, с.52]. Але ці цифри не точні. На думку В.О. Романовського, неописаними залишилося не менше як 400 поселень. Серед них були, безперечно, і міста. Так, у відомостях відсутні дані про такі міста як Чернігів, Новгород – Сіверський, Глухів, Полтаву та ін. Однією з причин неповноти даних послужив короткий термін виконання перепису (з 1 червня 1666 по 1 січня 1667 рр.). У перепис не увійшло і багато міських поселень Півдня України, куди стікалася велика маса польських, російських та українських утікачів. Тут не було великих міст, але містечка могли існувати. За твердженням О.С. Компан, 50–60 дворів становило містечко чисельністю від 400 до 500 осіб [120, с.55]. За підрахунками акад. НАН України І.П. Крип'якевича, в Україні (середина XVII ст.) нараховувалося близько 988 міст і містечок [125, с.24]. На території Київського і Чернігівського воєводств – 409 міст (13,6% щодо всіх поселень), на землях Руського і Белзького – 232 (12%), у Волинському – 114 (5%), у Подільському – 111 (14,6%), у Брацлавському – 122 (24,4%) [120, с.67]. У Галицькій землі (1772 р.) було 70 міст та 795 сіл. У них проживало понад 466,5 тис. чол. [274, с.89]. Але тут не виділяється міське населення. На Правобережній і Лівобережній Україні одне міське поселення припадало в середньому на 327 кв. км. Виняток становило Поділля, де географічні умови та постійна небезпека зовнішнього нападу спричинилися до виникнення відносно густої сітки невеликих, але добре захищених самою природою і зусиллями мешканців містечок. Тут одне міське поселення припадало в середньому на 217 кв. км [120, с.65] .

Жителі міст становили високий процент населення в цілому, про що свідчать нижченаведені дані:

Таблиця 4

Населення міст України середини XVII ст., [30, с. 65].

Воєводства	Чисельність усього населення (в тис. чол.)	Міське населення (в тис. чол.)	(в %)
Брацлавське	550	345	63
Волинське	650	194	30
Київське та Чернігівське	1750	844	48
Подільське	280	96	34
Руське і Белзьке	-	-	-
Разом	3230	1479	46

Високий, на перший погляд, процент міського населення Брацлавщини пояснюється її особливостями. Тут не було фільварків, закріпачення селян і міщан, спостерігався приплив населення з інших районів. Постійна загроза турецько – татарських нападів сприяла побудові укріплених осель. Містом або містечком часто називалося звичайне село, але добре укріплене. На одне поселення припадало в середньому по 174 двори (1044 чол.). Таких поселень немає на території інших районів країни [120, с.67].

Значна частина міст і містечок українських земель, що перебувала під владою Польщі, була у приватному володінні. Приватні магнатські, шляхетські та монастирські міські населені пункти, за даними професора В.О. Голобуцького, у другій половині XVII ст. на Київщині становили майже 90%, на Волині – 28 [51, с.126]. На Поділлі феодальній верхівці належало 85 % від усіх міських поселень, на Брацлавщині – 94 [93, с.142]. Магнати, воєводи, старости, королівські урядовці втручалися в міські справи, вимагали від міських жителів різних податків та повинностей. Великої шкоди містам завдавали феодальні та монастирські юридики (земельні володіння, що розташовувалися на території міст, але разом із

населенням не підлягали міській владі). У Львові, наприклад, у першій чверті XVIII ст. нараховувалося 192 феодальні юридики, не беручи до уваги церковних і монастирських. Значна кількість належала магнатам Жевуським, Потоцьким, Яблоновським та ін. Населення юридик відбувало повинність на користь своїх власників, а не міського управління. Юридики послаблювали міста, підривали їх господарську діяльність [93, с.142]. До юридик входили водяні борошномельні млини, броварні, ґуральні, воскобійні. Проживали шевці, теслярі, різники, пекарі та ремісники інших спеціальностей. Юридики нараховували чималу кількість населення. Замкова юридика міста Львова мала 150 дворів [93, с.260]. Зосередження на території юридик різних видів ремесел і промислів гальмувало розвиток міської економіки. Незважаючи на несприятливі умови, міста як ремісничо-торговельні осередки розвивалися, але дуже повільно. На Правобережжі польський уряд обмежував права міщан українського походження, всіляко підтримував іноземних ремісників та купців. Жителі міст відбували панщину на користь магістрату та власників міст. Негативно на становищі українського населення позначалося посилення різного роду утисків й релігійних переслідувань. Під страхом мордування та ув'язнення часто православних українських ремісників примушували відвідувати костьоли, святкувати католицькі свята.

Міські поселення Брацлавщини були не стільки осередками торгівлі чи ремесла, скільки служили військово-адміністративними пунктами в управлінні та захисті південних рубежів Речі Посполитої. Обов'язки міщан полягали в основному у виконанні військової повинності, підтримці обороноздатності, зміцненні оборонних споруд. З огляду на постійну небезпеку ворожих нападів місцеве населення, у тому числі і міське, не оподатковувалося, не піддавалося обліку. Якщо ж складалися списки мешканців, збиралися податки, то дуже і дуже рідко, причому з незначної частини населення. Не випадково в податкових книгах державного скарбу Польщі

за XVII – XVIII ст., що зберігаються в Головному державному архіві Польщі у Варшаві, після старанно вписаного заголовка „Воєводство Брацлавське» залишені писарем пусті аркуші паперу, пожовклі від часу, щоб можна було пізніше сюди вписати про сплату податків населенням. Але цього не сталося [120, с.69].

Густота міських поселень та високий процент міського населення пояснюється тим, що багато міст, особливо в південних районах Київщини і Брацлавщини, виникло в результаті потреб оборони від турецько-татарської навали. На Лівобережжі чимало міст становили в основному козацькі поселення. У виникненні міських поселень на Правобережжі провідну роль відігравала всезростаюча жадоба польських і українських феодалів у грошах. Місто, навіть найбільш аграрне, було для землевласника більш прибутковим, ніж декілька селищ. Власник міського поселення збирав з населення чинш (податок), данину за проїзд через його територію, за право торгу, проведення ярмарку, за місце на ринку та ін. Більш розвинені в економічному відношенні країни, ніж Україна, мали меншу кількість міст і набагато менший процент міського населення. На європейській частині Росії в 1650 році, за підрахунками П.І. Смирнова, їх було лише 226 [120, с.74]. Упродовж другої половини XVII ст. приріст становив тільки 59 одиниць. Меншу кількість міст у Росії не можна вважати ознакою відсталості порівнянно з Україною, а слід віднести на рахунок більшої відповідності російського міста поняттю „промислово – торговий центр» [32, с.416,465]. У Малій Польщі та Мазовші (початок XVII ст.) на 2680820 жителів припадало 610230 міських, що становило 24% від усього населення [309, с.64 - 65]. У Франції в цей час 90% населення проживало по селах і лише 10% - у містах [108, с.275]. У Голландії в містах мешкало до половини всього населення. Вона називалося „країною міст”. Значний процент міст і міського населення не завжди свідчить про високий економічний розвиток країни.

У соціально – економічному відношенні місто було осередком ремесла, мануфактури, найманої праці, товарного обміну та грошових операцій. У містах

розташовувалися резиденції королів та феодалів, адміністративні, військові служби, монастирі та собори, церкви, освітні заклади. Західноєвропейські міста проявили достатню волю для здобуття свободи, знайшли ефективний спосіб боротьби з феодалною сваволею – магдебурзьке право (так називалося тому, що зразком для нього послужила хартія німецького міста Магдебурга). Це – особливий правовий статус, завдяки якому міста потрапляли під юрисдикцію центральної влади. Магдебурзьке право надавало містам право на самоврядування, земельну власність, звільнення від виконання феодалних повинностей, окрім чітко визначеного єдиного податку в грошовій формі, дотримання інших загальнодержавних стандартів, що дозволяло жити у відповідності з місцевими традиціями і звичаями, відкривало простір для розвитку ремесла і торгівлі. Оскільки захисником міських прав виступав король чи великий феодал, то міста були зацікавлені в зміцненні центральної влади і ставали її надійними захисниками та оборонцями. Хоча магдебурзьке право і полегшувало становище горожан, однак воно не звільняло їх повністю від влади феодалів. Головні вигоди від магдебурзького права отримала, перш за все, міська верхівка.

Міста України були більш – менш однаковими за чисельністю населення. Середня кількість жителів у більшості випадків 2 - 3 тис., що підтверджується даними подушного реєстру (1650 р.). У 222 містах і містечках проживало 460872 чол. або в середньому по 2076 осіб на поселення. Найбільш великими містами були такі: у Київському і Чернігівському воєводствах Київ - 15 тис., Біла Церква – 10760, Любомир – 10200, Павловичі Нові – 10 тис., Володарка – 8700, Прилуки – 8280, Любеч – 7800, П'ятка – 7200, Пирятин – 8400, Дубно – 7 тис., Коростишів – 7 тис., Варва – 6572, Переяслав – 6572, Чуднів – 6240, Бердичів – 6 тис., Кубарів – 6 тис., Яготин – 5 тис., Бихів – 5 тис., Янушпіль – 6 тис.; у Волинському воєводстві: Острог – 10 тис., Луцьк – 8 тис., Корець – 6700, Кременець – 6700,

Остропіль – 6 тис.; у Подільському воєводстві: Меджибіж – 12 тис., Кам'янець – Подільський – 10 тис., Бар – 5200; у Брацлавському воєводстві: Кошів – 12400, Животів – 10100, Умань – 9600, Брацлав – 6400, Жорнища – 6400, Ладижин – 6 тис., Немирів – 6 тис., Липовець Старий і Новий – 6 тис., Погребище – 6 тис.[120, с.77]. У Брацлавському воєводстві (друга половина XVII ст.) 6 міст мали населення по 6 тис. чол. кожне, 16 міст – понад 3 тис. осіб кожне, 8 поселень – з кількістю мешканців понад 2400 чол. Максимальною кількістю мешканців вважалося 10 – 15 тис. осіб [120, с.76]. До міст з такою чисельністю населення належали Київ, Біла Церква, Любомир, Кошів, Животів, Меджибіж, Остріг, Кам'янець – Подільський, Павловичі Нові.

Ріст населення міст Правобережжя відбувався нерівномірно. У містах північно – західної Волині число мешканців зменшувалося, на Брацлавщині, Київщині і Поділлі, навпаки, збільшувалося. Наприкінці XVIII ст. у Дубно проживало 6535 осіб, у Могильові на Дністрі – 6444, у Житомирі – 5419, у Бердичеві – 4815, у Корці – 4706. Однак переважали невеликі міські поселення з населенням від 1000 до 2000 чол. [93, с.411]. Більшість міст і містечок входила до складу володінь магнатів та шляхтичів. У Волинському воєводстві (кінець XVIII ст.) феодалам належало 90,4% міських поселень, у Брацлавському – 98, у Київському – 69,7, у Подільському – 77,2. Королівські міста становили 13,8%. Майже всі вони входили до володінь магнатів. Церкві належало 3,2% міст. Свавілья феодалів, руйнівні переходи військ, грабіжницькі дії орендарів, посилення феодално – кріпосницького визиску гальмували розвиток міст та містечок. Магдебурзьке право зводилося нанівець свавільями землевласників, порушувалися привілеї міст. Лише в Кам'янці – Подільському та деяких королівських містах зберігалося обмежене самоврядування. Економічному розвитку міст перешкоджали монопольні права феодалів на найбільш прибуткові ремесла та промисли, зокрема млинарство, гуральництво, цегельні та поташні. Жителі міста

Володимира – Волинського 1789 року говорили, що "Не мають своєї воскобійні, броварні, а міська цегельня занепала через різні утиски. Прибутки від ярмарків, торгів забирають старости, орендарі, духовенство; шляхта захопила міські землі, не сплачуючи жодних податків місту, мешканці розорені» [93, с.412].

Швидкими темпами розвивалися впродовж досліджуваного періоду міста і містечка на Лівобережжі і Слобожанщині, що перебували в складі Росії. На Лівобережжі 1666 року нараховувалося до 90 міст. У них проживало понад 20% усього населення краю. Друга половина XVII ст. стала помітним періодом у заснуванні і розвитку багатьох міських поселень Слобожанщини. Цьому сприяло те, що царський уряд дозволяв осідати тут багатьом російським і українським переселенцям. 1654 року переселенці, де старшим був І. Каркач, заснують Харків. Група переселенців на чолі з Г. Кондратьєвим закладає місто Суми. До 50-х рр. XVII ст. відноситься заснування Чугуєва, Лебедина, Недригайлова, Білопілля та ін. міст. У 1662 році на Слобожанщині нараховувалося вже 57 міст і містечок. До кінця XVII ст. з'являється ще 50 нових (Богодухів, Балаклея, Зміїв, Ізюм і т.д.). Більшість жителів - кріпаки, що втікали з Правобережної України та європейської частини Росії. Царський уряд не забороняв їм селитися в «окраїнних містах від кримської сторони». Харківський та Ізюмський козачі слобідські полки мали 25 міст і містечок, 54 села. Усього на Слобожанщині розташовувалося до 107 міських поселень.

Тенденція до зростання міських поселень, хоча й з меншими темпами, спостерігається і в першій половині XVIII ст. Збільшується чисельність мешканців, особливо тих, які були зайняті в ремісничому виробництві, працювали на різноманітних промислах. У Харкові, за податковими даними 1732 р., нараховувалося 3714 чол., у Сумах – 3818, в Охтирці – 4686, в Ізюмі – 1565 [93, с.233]. Малолюдними залишалися міста і в другій половині XVIII ст. У 1773 році в Харкові мешкало 10149 чол., в Охтирці – 11042, в Острогозьку і Сумах – понад 9 тис. у кожному, у

Лебедині – близько 8 тис., у Білопідлі і Межиріччі – по 7 тис., у Балаклії і Миропідлі – понад 5 тис., у Суджі та Ізюмі – близько 4 тис. Ті міста, які розташовувалися на вигідних торговельних шляхах та мали сировинну базу для розвитку ремісничо – промислового виробництва, продовжували розвиватися. У них швидко зростало населення. У Харкові воно зросло з 3714 чол. в 1732 році до 10149 (1773 р.). Поруч з містами, в яких населення збільшувалось, існувало чимало таких, де чисельність зменшувалась. Це в основному невеличкі міста з примітивним ремісничим виробництвом та слабо розвиненою промисловістю. Вони не відповідали або переставали відповідати своєму призначенню. Значна кількість таких міст, з часом, перетворювалась на звичайні селища.

На Лівобережній Україні (1783 р.) існувало 33 міста і 89 містечок. Інтенсивно розвивалися ті, які розташувалися на зручних торговельних шляхах і були осередками землеробських округів. Населення Києва (1727 р.) зросло з 11484 чол. до 42 тис. у 1786 році. Але таких міст було мало. Переважно вони мали невелику чисельність люду. У середині 80 – х років XVIII ст. Зіньків і Полтава нараховували по 7 тис. мешканців, Березна, Борзна, Миргород, Прилуки – до 6 тис., Голтва, Глухів, Переяслав – понад 5 тис., Городище, Лохвиця, Ромни, Чернігів – до 4 тис. та ін. У деяких містах проживало навіть по 2 тис. чол. Немало існувало міст, де кількість мешканців зменшувалась. Сюди належали Голтва, Козелець, Лубни, Миргород, Хорол [93, с.388].

Міста і містечка Лівобережної і Слобідської України виконували одночасно економічні, адміністративні та оборонні функції. Значним економічним і політичним центром був Київ. В адміністративному відношенні він підпорядковувався гетьманському правлінню. У ньому перебував царський воєвода із значним гарнізоном. У Батурині і Глухові розташовувалися адміністрації лівобережних українських гетьманів. Полковими містами були Гадяч, Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Полтава, Прилуки, Стародуб, Чернігів. До сотенних належали

Золотоноша, Ічня, Козелець, Кролевець, Мглин, Новгород – Сіверський, Пирятин, Остер, Сосниця. Усі міста поділялися на дві категорії: магістратські і ратушні. До першої категорії належали Київ, Гадяч, Глухів, Короп, Козелець, Мена, Ніжин, Новгород – Сіверський, Остер, Погар, Полтава, Переяслав, Стародуб, Чернігів та ін. Усього близько 85 міст. Однак на кінець XVIII ст. їх чисельність зменшилася. Залишилося лише 11 (Київ, Козелець, Мглин, Ніжин, Новгород – Сіверський, Остер, Почеп, Переяслав, Погар, Полтава, Стародуб і Чернігів). Усі вони користувалися магдебурзьким правом, яке затверджувалося відповідними царськими грамотами. Міста з магдебурзьким правом мали право на самоврядування, судочинство, користувалися певними пільгами в ремісничій і торговельній діяльності [120, с.148]. Проте користування магдебурзьким правом було умовним, бо міста підлягали владі гетьмана, не кажучи уже про царя Росії. І сьогодні, у нинішній Україні, важливе значення займає місцеве самоврядування в державній структурі управління будь – якого населеного пункту, адже самоврядні території зі спеціальним статусом – це технологічні, гуманітарні, рекреаційні інновації у розвитку регіону. Сучасні вільні міста можуть стати містами майбутнього з великою економічною свободою та самоврядними правами.

Проводячи політику централізації управління, царський уряд обмежував зазіхання російських дворян та української старшини на міста, розглядав їх як осередки промисловості і торгівлі, забезпечення військової могутності держави. З цією метою 16 січня 1721 року затверджується «Регламент або статус Головного магістрату». Пропонується засновувати в містах магістрати, розвивати ремесла та мануфактури, сприяти купецтву, дбати про забудову. У містах з магдебурзьким правом судово-адміністративні функції виконувало управління (війт, бургомістри, райці, лавники, різні чиновники), що обиралися міськими жителями. Але принцип виборності часто порушувався. Керівні посади

займали заздалегідь визначні особи, переважно з числа заможних міщан. Міський уряд перебував у руках міської верхівки, яка користувалася владою і використовувала її для власного збагачення. Київський війт затверджувався царським урядом, решта – гетьманом. Війти і бургомістри обиралися на невизначений термін, райці – на рік. Чисельність міського уряду залежала від економічного стану міста, його розмірів і коливалася в межах 10 – 30 чол. Магістратські посади приносили чималі прибутки: чиновники отримували рангові землі, частину зборів від торгових операцій тощо [93, с.122 – 123].

У ратушних містах влада перебувала в руках місцевої старшинської адміністрації. У життя міст втручалися воєводи російських гарнізонів, розташованих у них. Негативні наслідки для міст мав розвиток великого феодалного землеволодіння. Цар і гетьман роздавали «на ранг», в особисте володіння «на вічність» не лише села, але й містечка і навіть міста. Уже в 60 – х роках XVII ст. у приватній власності були Ромни, Лохвиця, Дівиця, Шишаки, Сміла та інші міста і містечка. Посилення абсолютизму, централізації в Росії, розширення феодалних привілеїв привело до того, що багато міст почало втрачати магдебурзьке право. Так, наприкінці XVII ст. магдебурзьке право було скасовано в Кролевці та Лубнах. Козацька старшина утискувала міщан і селян, примушувала їх до послушенства, накладала повинності та різні податки, загарбувала міські землі. Ратушні міста порівнянно з магістратськими мали менш розвинену економіку (промисли, ремесло і торгівлю).

Міста, що користувалися магдебурзьким правом, вважалися привілейованими. Вони мали своє самоврядування, судову і податкову систему, право власності на землю, певні пільги при занятті ремеслами і торгівлею [120, с.147]. Але застарілі норми магдебурзького права гальмували господарський поступ міст. Загальнодержавна система міського управління російської централізованої держави не могла з цим миритися. 1785 року видаються «Грамоты на права и привилеи городам

Российского государства». В українських містах, що входили до імперії, теж утверджується нова система управління. Для керівництва справами міста жителі обирали думу, а вона – постійно діючий виконавчий орган (шестигласну думу), яку очолював голова. Виборчим правом користувалися ті мешканці міста, які досягли 25 річного віку та володіли прибутком не менше як 50 карбованців. Пізніше майновий ценз збільшився. Козацька старшина і міський патриціат посідали панівне становище в економічному житті міста [93, с.388 - 389].

У містах Лівобережної України (80 – і роки XVIII ст.) проживало до 6,5% населення краю. У північних районах значна частина його жителів існувала лише на доходи, отримані від ремісничої діяльності та торгівлі. Коли взяти до уваги, що в кінці XVIII ст. все населення Лівобережжя становило 2 млн. 300 тис. чол., то в містах і містечках могло мешкати, за нашими підрахунками, до 149 тис. і 500 чол. (більш детально див. додаток А, табл. №3) і забезпечувати в достатній мірі розвиток тогочасного товарного виробництва. За соціальним становищем населення міст Лівобережної України поділялося на декілька груп: міська верхівка (патриціат), до якого належали міські багатії, козацька старшина, духівництво; середні верстви (козаки, міщани, що володіли землею і робочою худобою, мали промисли, займалися дрібною торгівлею); міські низи (безземельні козаки, селяни, наймити, робітні люди) [194, с.389]. Чіткої межі між названими групами населення не існувало. Відбувалося взаємопроникнення окремих представників категорій мешканців. Міські багатії часто ріднилися з козацькою старшиною, обіднілими феодалами. Поріднившись з ними, міщанин отримував широкі можливості для дальшого збагачення і здобуття високих посад. Поділ населення на три групи не вичерпував проблем його соціального складу. Існували верстви населення, що не підлягали міській владі. Найбільш помітні з них - духовенство, козацька старшина, шляхтичі. Численну групу мешканців міст становили міщани та козаки [93, с.389]. З їх середовища, як і в інших країнах

Західної і Східної Європи, формувалося феодальне бюргерство. Козаки і міщани займалися промислами, торгівлею, часом навіть і ремеслом. Але козаки, навіть незаможні, вважали себе вищими за міщан. Привілейоване становище козаків часто приводило до суперечок з міщанами. Козак, за бажанням, міг вписатися в компут (реєстр) і вільно з нього виписатися, знову стати міщанином. У середині XVIII ст. вільний перехід припиняється. У реєстри вписували лише дітей козаків. Постійне вписування і виписування з козацьких реєстрів міщан, які шукали, де краще, приводило до стирання грані між становищем міщанина і козака. Хоча між ними і були серйозні протиріччя, козаки проникалися інтересами міських мешканців. Частина міського населення належала до козацької старшини. Поведінка і становище її не були стійкими. З одного боку інтереси були близькими до бюргерства, з іншого – протилежними, бо старшина намагалася отримати права феодальної аристократії. Засилля дворянства в містах було незначним. На Лівобережжі нараховувалося не більше як 300 представників цієї верстви населення. До того ж вони не були багатими. Часто їх ще називали «шляхетськими недобитками». Шляхтичі переходили в козацтво і міщанство, займалися промислами, ремеслом і торгівлею. Немалий контингент мешканців міст належав до селянського стану. Проживали в містах купці, дворяни, військові, ремісники, робітні люди, духовенство. У Ніжині (1666 р.) з 642 оподаткованих дворів 150 було ремісничими і 57 торговельними. Разом зі своїми сім'ями вони становили 37,1% від усіх мешканців міста. У Стародубі в цей час нараховувалося 911 дворів, з них 341 належав ремісникам. Разом із торговим людом ремісники становили близько 50% від загальної кількості населення названого поселення. У містах Києві, Голтві, Городні, Золотоноші, Козельці, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Острі, Хоролі (80 – і роки XVIII ст.) нараховувалося 61595 чол. Серед них перше місце займали міщани, друге – козаки, третє – селяни. У містах Чернігівського намісництва (Чернігів, Березна, Борзна,

Гадяч, Глинськ, Городня, Зіньків, Лохвиця, Ніжин, Прилуки, Ромни) мешкало до 60 тис. осіб [93, с.389]. Першу сходинку серед них за чисельністю займали козаки, а за ними йшли міщани та селяни. Порівняльний аналіз складу міського населення Київського і Чернігівського намісництв свідчить, що перше місце займали міщани, друге – козаки, третє – селяни. Чисельність козаків у містах постійно зменшувалася, а селян – кріпаків збільшувалася. Зростало число міщан за рахунок посполитих, які втрачали землю і поповнювали ряди міщан, займалися промислами, ремеслами та дрібною торгівлею. У місті Острі (1765 – 1769 рр.) із 196 козацьких дворів володіло землею 37 (17,3%), 93 двори (47,4%) не мало худоби. Ще меншою кількістю землі та тягловою силою володіли селяни.

Децю іншим був соціальний склад населення міст Слобідської України. Більшість його становила біднота. Частина займалася землеробством, але землі і робочої худоби в її користуванні було небагато. У Полтаві безземельні козаки становили 59,1%, малоземельні – 28,4. Зовсім не було худоби в 44,2% козацьких господарств. У Харкові (1773 р.) нараховувалося 7354 військові обивателі, що складало 72,4% від всього населення. Селян проживало 1084 особи (10,6%). Перше місце займали військові, друге – селяни. У містах краю було 507 купців і 8827 ремісників [93, с.390]. Наприкінці XVIII ст. на Слобідській Україні проживало до 1 млн. чол., з них у міських поселеннях, за нашими підрахунками, до 65 тис.

Нечисленну категорію населення міст Правобережжя становило боярство, яке складалося переважно з колишніх членів князівських дружин. Воно не мало юридично окреслених прав панівної верхівки, але за традицією користувалося багатьма важливими феодалними привілеями. Бояри їздили з дорученнями до магнатів, супроводжували королівських гінців, виконували обов'язки польової сторожі на татарських шляхах, на заклик феодалів ставали «конно і збройно» на захист їх володінь від ворожих нападів. Найбільш заможні і впливові бояри отримували права шляхтичів, бідні поповнювали ряди

поспільства(селянства). Професор М. В. Довнар – Запольський писав, що це був анахронізм, проміжна ланка між шляхтою і міщанами, тяглими селянами [67, с.64]. Суперечливу роль відіграло католицьке і православне духовництво, яке виступало надійною опорою існуючого в Польщі феодального ладу. Не відмовлялося духовництво і від заняття різними ремеслами, промислами, включаючи виробництво горілчаних напоїв, їх продажу, а також лихварство й орендарство. Промислово – торговельна діяльність ченців, служителів монастирів, священників сприяла економічному розвиткові міст. Одночасно з цим духовництво захищало ідеологічні устої феодального суспільства [120, с.90]. У містах були такі специфічні категорії населення як гайдуки, побережники, стрільці, які займалися охороною і сторожею в приватновласницьких феодальних маєтках. Щодо козаків, то вони, разом із завербованими за гроші іноземцями, за вказівкою феодалів чи королівського уряду займалися грабежами, безчинствами, придушували виступи міщан і селян, виконували екзекуції. Характерним явищем міст Правобережжя була наявність у них великої кількості бродяг і жебраків. Жебракували бідні селяни, міщани, ремісники, мандрівні дяки і монахи. Усього на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. проживало приблизно 3 млн. 400 тис. чол., з них до 216 тис. - у поселеннях міського типу.

Більшість мешканців міст були українцями. Разом з ними проживали переселенці з інших країн. Для зміцнення свого панування на українських землях шляхетська Польща заселяла їх поляками. Серед населення міст та селищ Правобережної України та Східної Галичини поляки становили значний процент. В.О.Маркіна, посилаючись на дослідження польських учених, зазначає, що починаючи з XVII ст. з Польщі в Україну масами переселялися селяни та міська біднота, особливо з півдня Люблінщини. Звідси дорога до Українського Поділля для переселенців стала традиційною. Про чисельність поляків на Правобережжі свідчать дані про кількість парафіян, приписаних до

костьолів. На основі даних А.Л.Перковського, на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. нараховувалося понад 350 тис. католиків [230,с.205-208].Серед шляхтичів польські феодалі (1795 р.) становили 9,3% від всього шляхетського стану [192, с.36]. Більшість серед керівної феодально – магнатської верхівки, католицького духівництва, службовців, чиновницького апарату становили поляки.

Слобідська Україна (сучасна Харківська, окремі райони Сумської та Луганської областей, південна частина Курської, Белгородської і Воронежської областей Росії) – територія, що отримала назву в результаті надання переселенням окремих пільг («слобод»), із самого початку існування заселялась одночасно українцями й росіянами. Спільне заселення Слобідської України розпочалося з другої половини XVII ст. Саме тоді була споруджена Белгородська смуга – оборонна лінія, призначена для захисту південних окраїн Московської держави [76, с.46]. Заселялась Слобожанщина руськими «служило – ратними людьми»(пушкарі, стрільці, засічні сторожі, діти боярські та ін.), що отримували, на пільгових умовах, землі та угіддя, а також українцями, котрі втікали з Правобережжя від гніту панської Польщі та спустошливих набігів татаро – турецьких орд [97, с.11]. Прибували сюди українці і з Чернігівщини та Полтавщини. У неосвоєні південні райони царський уряд вислав і учасників селянських повстань. Активізувалося заселення краю в першій половині XVIII ст., особливо після спорудження Української оборонної лінії в 1731 – 1742 рр. Населення новостворених міст складалося переважно з українців і росіян. Усе більш етнічно змішаним ставало населення міст.

Перемога Росії над Туреччиною у війнах 1768 – 1774 і 1781 – 1791 рр. забезпечила їй контроль над значними просторами Північного Причорномор'я. Нова область дістала назву Новоросія. Заселення її на перших порах було продиктовано військово – стратегічними устремліннями, пізніше – господарськими питаннями. Заселення Новоросії, організація міст, містечок та селищ було як

стихійним, так і організованим процесом. Початок багатьом містам поклали місця давніх грецьких колоній та фортець, споруджених для оборони краю від турецько – татарських нападів. З фортець (40 – 50 – і роки XVIII ст.) виникли міста Овідіопіль, Єлизаветград, Новоархангельськ та Новомиргород. Від фортеці взяв свій початок 1770 року Олександрівськ. На землях Запоріжжя 1776 року розпочалося будівництво міста Катеринослава [93, с.520]. У гирлі Дніпра (1778 р.) з'явився Херсон – осередок суднобудування та важливий порт на Чорному морі. Через рік пізніше (1779 р.) було закладено місто Маріуполь, який перетворився згодом у значний порт на Азовському морі. У гирлі ріки Інгул (1788 р.) розпочалося будівництво міста Миколаєва, котрий став важливим центром суднобудування та великим торговим портом. На місці невеликої турецької фортеці Хаджибей (1794 р.) розпочалося будівництво Одеси, яка перетворилася в найбільший порт на Чорному морі та великий промислово – торговельний центр Півдня України. Через три роки після заснування населення Одеси складало 5 тис. чол., а протягом наступних п'ять років подвоїлося. Подібна картина спостерігалася і в інших містах Півдня України. За соціальним складом населення було неоднорідним. У містах проживали міщани, купці, ремісники, військові, селяни, духівництво, робітники, зайняті на будівництві портів та укріплень. Усього в містах Півдня України (кінець XVIII ст.) проживало до 65 тис. чол. Усе населення краю становило приблизно 1 млн. Це складало 6,5% відносно всіх мешканців. Серед переселенців значний процент становили вихідці з українських губерній Росії. Про питому вагу українського населення в Катеринославській і Херсонській губерніях Новоросії (1779 р.) свідчать наступні дані [110, с.4, 58, 59] (див. додаток А, табл. № 2). Хоча основна заслуга в заселенні та господарському освоєнні південноукраїнських земель належала українцям і росіянам, помітне місце, зокрема з другої половини XVIII ст., починає займати заселення їх вихідцями з інших країн, про що ілюструють такі дані [111, с.114 – 117; 192, с.21].

Таблиця 5

Етнічний склад населення Новоросії
в 60 – 80х роках XVIII ст. (чол.)

Народність	Роки			
	1763 – 1764		1782	
	чисельність	%	чисельність	%
Українці	50672	74,81	144754	71,50
Росіяни	8164	12,05	18426	9,10
Волохи	6227	9,19	18196	8,89
Серби	1410	2,08	1313	0,65
Поляки	564	0,83	1059	0,52
Болгари	165	0,24	739	0,36
Угорці	90	0,14	259	0,13
Німці	62	0,09	334	0,17
Татари	39	0,06	511	0,25
Грузини	37	0,06	362	0,18
Євреї	31	0,05	91	0,05
Греки	28	0,04	8746	4,32
Вірмени	—	—	7087	3,50
Цигани	—	—	572	0,28
Інші	241	0,36	—	—
Всього	67730	100	202449	100

Основними мотивами залучення іноземних колоністів був захист та освоєння завойованих земель. Уряд Катерини II (1762 р.) видає маніфест із закликом до іноземців поселятися в Росії. З цією метою при уряді спеціально створюється канцелярія опікунства іноземців. Для швидшого заселення Півдня України видається ціла низка законів та постанов («План о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель» (1764 р.), «Указ о комплектовании гусарских и пикинерских полков» (1776 р.), «Манифест, пригласивший иностранцев» (1785 р.) та ін.) [192, с.22].

Переселенці, що прибували в Новоросію, користувалися пільгами: отримували наділи, будівельні матеріали, звільнялися на декілька років від сплати податків, мали право вступати в міські та землеробські

вільні стани [73, с.66]. Названі заходи царського уряду сприяли переселенню в Південну Україну міщан і селян з перенаселених російських та українських губерній. Чисельність населення Півдня України суттєво зростає. У 1745 р. нараховувалося 43 тис. душ чоловічої статі, у 1795 р. їх уже стало 554,3 тис. Заселення південних земель позитивно вплинуло на поживлення господарського життя. Переселенці піднімали цілину, перетворювали землю на придатні до пашні угіддя. З кожним роком зростали посіви зернових, зокрема пшениці. За 1778 – 1789 р. кількість посіяної пшениці збільшилася з 115,2 тис. четвертей(четверть – 24 кг) до 543,2 тис. Швидкими темпами розвивалося тваринництво. У Катеринославському намісництві (1793 р.) нараховувалося 390 тваринницьких ферм. Власниками їх були в основному феодала. На окремих фермах було до 10 тис. голів овець, сотні коней та корів. Помітних успіхів досягло промислове виробництво. Зросло торговельно – промислове значення Катеринослава, Миколаєва, Херсона та ін. міст. Морськими воротами Росії стала Одеса. Кримський півострів, що був включений до Росії в 1783 році, та південно українські землі в межиріччі Південного Буга і Дністра (1791 р.) також заселялися росіянами й українцями. Однак з часом на Півдні України вільних земель ставало все менше, права переселенців поступово обмежувались. На Південь починають переводити промислові підприємства. У 1793 – 1794 рр. з Дубровни Могилівської губернії в передмістя Катеринослава переводиться суконна фабрика Г. Потьомкіна. Частина робітників фабрики проживала в Катеринославі, інша утворила біля підприємства казенне поселення, котре на перших порах нараховувало 284 дерев'яні будівлі [74, с.231 - 234].

У північно – східних районах Лівобережжя, поруч з українцями в містах і містечках мешкали білоруси. У Рокитнівському районі Рівненської області і нині проживає багато білорусів, які рідною мовою вважають українську [192, с.34]. Білоруси жили і в інших поселеннях України, зокрема на Слобожанщині. Відомі випадки, коли вихідці з

Білорусі з часом стали називати себе українцями. Найбільш швидкими темпами зростала чисельність міщан російського походження, що пояснюється значною мірою втечами сюди російських селян і міщан. Нерідко добровільно чи в примусовому порядку переселялися на Лівобережжя і Слобідську України з центральних районів Росії ремісники, спеціалісти різних галузей промислів, заможні купці і торговці. Міщанство російського походження поповнювалося і за рахунок російських «ратних людей», солдат і офіцерів військових гарнізонів, що залишилися тут жити після закінчення військової служби. Російське населення не мало привілеїв, порівняно з місцевими жителями, ні в політичній, ні в економічній сферах. За рівнем ремісничо – торговельної діяльності воно частково або зовсім не відрізнялося від українського.

У соціальному відношенні населення міст являло собою досить строкату картину. Воно було багатонаціональним. Різні групи становили складне переплетіння найрізноманітніших інтересів та прагнень. Найбільше проживало росіян, поляків, євреїв, вірмен, а також представників дрібних етнічних груп, наприклад, турків, волохів, уторців, караїмів та ін. [11, с.45 – 54]. Уряд Польщі віддавна сприяв переселенню іноземців до своєї країни, у тому числі й на українські землі, створюючи для них сприятливі умови для діяльності. Іноземці мали пільги під час сплати загальнодержавних податків. Цієї практики дотримувалися в своїх маєтках і феодали. Швидко створюючи неабиякі прибутки, іноземці мало цікавилися міськими справами. Між ними й українськими міщанами часто виникали суперечки, особливо з питань невиконання різних міських повинностей. Язлівецькі вірмени (1690 р.) мали своє управління, суд, право займатися шинкуванням (виготовленням горілки і пива та їх реалізацією), відмовлялися виконувати міські повинності, зокрема підводну, повозову, шарваркову тощо.

Після Люблінської унії (1569 р.) відбулося найбільш масове прибуття єврейських переселенців в Україну з Польщі. Причиною цього стало обмеження їх у Польщі в господарській діяльності: заборонялося працювати в

сільському господарстві, орендувати землю, займатися ремеслами і промислами. В Україні феодали без перешкод віддавали євреям в оренду землю, різні промисли, торгівлю тощо. 1664 року луцьким євреям дозволялося торгувати промисловими товарами (взуттям, одягом та ін.), займатися лихварством [120, с.94]. Чисельність єврейського населення була значною. У Старокостянтиніві (середина XVII ст.) євреї становили 22% відносно всіх жителів, у Ковелі – 19, Муровиці – 17, Дубно – 12. В останньому місті на початок XVIII ст. чисельність єврейського населення зростає і досягла 50%. На Волині, Поділлі, Київщині і Брацлавщині (середина XVII ст.) мешкало понад 130 тис. чол. Згідно з даними 1764 – 1765 рр., на території Речі Посполитої проживало 600 тис. осіб цієї національності, з них 482 тис. – на українських землях. Реєстр не врахував як мінімум 22% цієї етнічної групи. Значна частина ухилилася від перепису, ховалася під час його проведення. Євреї селилися в основному в містах, утворюючи свої етнічні групи. Єврейські громади існували в Луцьку, Володимирі - Волинському, Кременці, Острозі, Рівному, Ковелі, Дубно і Горохові. За даними перепису населення, проведеного 1795 року, коли до складу Росії, внаслідок поділів Польщі було приєднано Правобережну Україну, на її території, без західноукраїнських земель, Буковини і Закарпаття, проживало 576,2 тис. євреїв. Аналіз даних показує, що з 1764 і до 1795 рр. єврейське населення збільшилося на 94,2 тис. чол. Але з наведеними даними А.Л. Перковський не погоджується. Він вважає, що чисельність єврейського населення можна збільшити на чверть тобто до 120 тис. чол. [230, с.208]. Це становило 3,5% від усього населення Правобережжя. Єврейське населення безперервно зростало. 1884 року на Волині мешкало 290 753 осіб. Найбільше їх було в Житомирі – 27 064 (із 51 928 чол.), у Луцьку – 11 383 (з 13 608 жителів). У 1897 році у Волинській губернії мешкало 394 774 євреї (13,2% від усього населення). Чисельність жителів губернії становила 2 969 482 чол. Серед національних меншин євреї посідали перше місце. Поляків було 181 161 чол.,

росіян – 104 869, німців – 171 331, чехів – 27 670.

Єврейські кагали (общини) існували переважно в більш – менш значних містах: Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Умані, Дубно, Луцьку, Острозі, Горохові, Ковелі, Рівному, Полонному, Оликах, Меджибіжі, Коростені, Проскурові і Смотричі, у Галичині - у Бучачі, Заліщиках, Станіславі, Тернополі, на Буковині у Чернівцях. Там, де євреїв було мало, створювалися прикагали. Для вирішення важливих питань представники кагалів та прикагалів з'їжджалися на єврейські сеймики. Вони були найвищою інстанцією для всіх євреїв Польщі. Це була своєрідна держава в державі. У кагалах, прикагалах і сеймиках заправляли, як правило, багаті євреї [454, с.734 - 735]. Нерідко вони привласнювали частину грошей, що збиралися з членів общин. Існувало правило: без згоди кагалу чи прикагалу ніхто не міг давати притулок новоприбулому єврею. Біднота селилася переважно по невеликих містечках, де можна було легше домовитися про вступ до общини, отримати певні пільги. По великих містах осідали в основному заможні євреї. Більшість їх становили так звані ашкеназі тобто європейські євреї, що розмовляли на одному з діалектів германської групи індоєвропейської мовної сім'ї (ідиш).

У містах і містечках Лівобережжя та на Слобідській Україні євреїв було мало, бо російське законодавство не дозволяло їм навіть приїжджати на торги і ярмарки. Лише в Києві помічається невелика група євреїв. Вона мешкала в основному в районі сьогоднішньої Львівської площі. Починаючи з правління Петра I, царизм постійно обмежував територію проживання євреїв у Росії і, зокрема, в Україні. З 1721 по 1742 рр. видається ціла низка законодавчих актів, в яких говориться про проживання євреїв лише в окремих місцях імперії. 1796 року вводиться дискримінаційна «смуга осілості», за межами якої не дозволялося селитися. На Лівобережжі – це Полтавська і Чернігівська губернії. Введення «смуги осілості» призвело до того, що більшість євреїв осідала переважно в містах і невеличких містечках. До того ж і поза відведеною смугою

проживати їм дозволялося не всюди. Євреї не мали права жити в центральних районах великих міст. Однак названі обмеження не торкалися багатих євреїв. Євреї – купці першої і другої гільдії проживали в Дніпровському і Печерському районах Києва. Переважна більшість бідного єврейського населення селилася на Подолі та в інших окраїнних районах Києва [192, с.42]. Введення «лінії осілості» призвело до штучного скупчення єврейського населення в окремих містах. Характер розселення євреїв на Лівобережжі відрізнявся від інших районів України. На Правобережжі та західноукраїнських землях євреї селилися переважно в містах і містечках, що належали великим землевласникам. На думку львівського науковця С.А.Макарчука, така обставина для єврейського населення була найбільш вигідною: воно не мало суперечностей з міським управлінням, існувало менше різних обмежень для виробничої, кредитно – фінансової і торговельної діяльності. Усе це стимулювало зростання чисельності цієї категорії населення.

У Луцьку та в Деражні (нині Хмельниччина), а також в Криму проживали караїми – нащадки тюрських племен. Литовський князь Вітовт (1398 р.), воюючи з татарами, захопив у Криму біля 480 сімей караїмів і поселив на Волині [192, с.60]. Луцькі караїми проживали переважно в старій частині міста, займалися ремеслом і дрібною торгівлею, володіли земельними наділами в селах Красне і Омеляник. Як і євреї, караїми сповідували Старий Заповіт, але не визнавали Талмуду, що є основою віровчення іудаїзму. Часто їх помилково відносять до євреїв, хоча культура і побут їх – ближче до тюрсько-татарського. Про це свідчить заява караїмської громади (1790 р.) до польського сейму. Тут перераховуються пункти відмінностей від євреїв. «...маємо свої осібні божниці, окремих, свого власного обряду, духівників... Вдягаємось по-польськи, хмільних напйтків вживаємо тих самих, що й християни, на фабриках робимо... і ґрунти засіваємо і обробляємо; кладовища осібні закладаємо, в трунах ховаємо, - словом, в усьому від жидів відрізняємося». Про

не іудейське походження караїмів свідчать і їхні прізвища: Гоголь, Голуб, Кукурічкін, Шпаковські та ін. Караїмська громада в Луцьку проіснувала до середини 40 – х років ХХ ст. Потім припинила своє існування. Більшість караїмських сімей (1945 р.) емігрувала до Польщі, деякі – до Франції та Литви. Від луцьких караїмів залишилася до нині лише згадка (Караїмська вулиця). Дерезнянська караїмська громада була меншою за луцьку. Вона складалася переважно з переселенців із Луцька, що підтверджується люстрацією 1677 – 1679 рр. Припинила своє існування 1768 року під час гайдамацького погрому. Нині залишилася лише згадка про Дерезнянську караїмську громаду.

На Поділлі біля замків, на Волині у місті Острозі та на Кримському півострові мешкали групи міщан татарського походження. На одній з вулиць Кам'янця – Подільського проживало до 50 татарських родин. Татари виконували військову службу по охороні краю. Як пам'ять про татар у названому місті ще і донині одна з вулиць носить назву «Татарська». Татари селилися не лише по містах, але і по селах. У документах досліджуваного періоду вони фігурували під назвою «чемериси». З часом татари були асимільовані українцями. Нерідко їх називають татарами, хоча самі себе вважають українцями. Нині татари компактно проживають у Криму та в містах і селах Приазов'я [328, с.777 – 778; 192, с.50 - 51].

У Черкасах, Каневі, частково в Києві проживали турки. У Вінниці, Каневі, по містах Поділля зустрічалися волохи, серби і цигани. У Кам'янці – Подільському (1665 р.) волохи ніяких повинностей не відбували, а лише брали участь в обороні міста, «оскільки всі вони раніше служили під хоругвами кам'янецького полку». На окраїні містечка Скали–Подільська проживало 11 сімей циган, що займалися виготовленням ґонтових цвяхів, ремонтували різноманітне сільськогосподарське знаряддя праці. У містах, що мали стратегічне значення, розташовувалися військові гарнізони. Солдати й офіцери були переважно польського чи німецького походження. У містах вони

проживали разом зі своїми сім'ями. Вагомий прошарок торговельного населення Києва, Ніжина, Полтави, Чернігова становили греки. Адміністративним центром грецької торговельної общини був Ніжин. Грецькі купці займалися в основному транзитно – експортно – імпорнтними операціями, тримали в оренді митниці всієї Гетьманщини. Чимала грецька колонія існувала і в Острозі. У Києві та в інших містах згадуються заможні вірмени, які займалися переважно посередницькою діяльністю в торговельних операціях, у Чернігові, Ніжині і Прилуках – білоруси. Більша частина іноземного населення в містах і містечках оберталася у сфері промисловості і в торговельній діяльності. Найбільш багата і впливова частина іноземців осідала в найперспективніших, з точки зору розвитку економіки і торгівлі, міських населеннях. У результаті особливостей соціально – економічного, історичного і політичного розвитку, географічних умов на українських землях сформувалися етнічні групи, які ще до нашого часу зберегли деякі специфічні відмінності в культурі, побуті та мові. Це, наприклад, гуцули, лемки, бойки, поліщуки та інші. За соціальним складом міське населення було неоднорідним. Крім міщан, купців, цехових ремісників, багато проживало дворян, військових, чиновників, духовенства, селян, робітних людей. Наприкінці XVIII ст. чисельність усіх українців досягла 10 млн. чоловік (більш детально див. додаток А, табл. № 3). З них 650 тис. проживало в містах і містечках, що становило 6,5% відносно до всіх мешканців. Українські землі були заселені нерівномірно. Найбільш заселеним регіоном була Східна Галичина (35 чол. на один кв. км), потім ішло Лівобережжя (25 чол.), Правобережжя (20 чол.), Південна Україна (5 чол.). Етнічний склад населення українських земель коливався в різних регіонах. На Лівобережжі українці складали 95% населення, на Правобережжі – 90%, у Східній Галичині – 75%, на Півдні України – 65%. Значних масштабів набула міграція населення. Багато жителів країни переселялося з лівого берега Дніпра на правий, особливо на Південь.

3.2. Міське ремесло

У міських поселеннях України розвивалися різні ремесла. Ремісники становили досить значний контингент населення. Місто не могло обійтися без бондарів, гончарів, кравців, ткачів, шевців. Про це ще і до нашого часу свідчать назви вулиць: Гончарна, Дьогтярна, Кравецька, Кушнірська, Пекарська, Римарська, Різницька і т.д., ремісничі слобідки: Гончарівка, Кожум'яки, Теслярівка тощо. Ремесло було необхідною складовою частиною міського життя.

Незважаючи на несприятливі умови внаслідок іноземного поневолення, часті набіги кримських татар та турецьких яничар, у містах України в другій половині XVII – XVIII ст. зростає чисельність ремісників, збільшується кількість ремісничих спеціальностей, пов'язаних з виготовленням вогнестрільної зброї, пороху, селітри, а також ювелірних виробів. Золотарі відносилися до металообробного виду ремесла і належали до привілейованих верств населення. Їх зараховували до міського патриціату. Вони входили до складу міської ради, володіли великими грошовими ресурсами, виконували замовлення переважно багатих міщан, міської верхівки, керівництва церкви та костьолів. Багато ремісників виготовляло предмети першої необхідності: одяг і взуття, обробляло шкіру та пушнину, з яких кравці, кушніри, римарі, шевці виготовляли різні речі. З розширенням міського будівництва з'явилося багато теслярів, столярів, покрівельників, каменярів, пічників, штукатурів.

Пожвавлення ремесла було пов'язане із загальним піднесенням економічного життя українських земель, зокрема сільськогосподарського виробництва, підтримкою, хоча й непослідовною та обмеженою, з боку центральної польської чи російської влади. У Калуші помітними були колодії, стельмахи, столяри і токарі. Вони виготовляли багато чумацьких возів для перевезення солі по території не лише Галицької землі, але й по всій Великій Україні [57, с.61]. У 25 містах Волинського воєводства

(1635 р.) нараховувалося 2030 ремісників. На кожний населений міський пункт припадало в середньому по 81 реміснику. Ремісники з родинами становили понад 17% населення міст. У Білій Церкві (1641р.) працювали бондарі, кравці, ковалі, колісники, гончарі, теслярі, пекарі, різники та інші. Ковалі виготовляли різні залізні речі, знаряддя праці для обробітку землі та для вирощування сільськогосподарських культур, їх переробки на продукти харчування та сировину для відгодівлі худоби. Вироблена продукція реалізовувалася на місцевих щотижневих торгах і ярмарках. У місті нараховувалося 277 ремісничих та 160 єврейських родин. Ремісниче та єврейське населення, зайняте переважно в торгівлі та в грошових операціях, складало понад 37 % жителів міста. У Львові (середина XVII ст.) працювало близько 3000 ремісників різних спеціальностей. Їх було більше, ніж в усьому Руському воєводстві, куди належав Львів. У названому воєводстві (без міста Львова) нараховувалося 2838 ремісничого люду. У Коростишеві (1665р.) серед 64 пограбованих шляхтичами родин 27 належало до ремісничих різних спеціальностей, що складало 42%. На Поділлі (1665р.) кількість ремісників та торгових людей становила не менш як 20 – 25% від усього населення міст. В окремих з них ремісників було набагато більше. В містечку Літин ремісники і люди, зайняті в торгівлі, становили 28% від усіх мешканців міста. У Полтаві (1666р.) було біля 300 ремісників. За підрахунками В.О. Романовського, ремісники і торговці 1666 року в Батурині становили 45%, у Києві – 43%, у Козельці – 29%. У Ніжині з 642 дворів 150 належало ремісникам і 57 - торговцям. Вони становили 37,5% від усього населення міста. У Нових Млинах нараховувалося 40% ремісничого люду, в Острі – 65%, у Переяславі – 73%, у Сосниці – 29%, у Стародубі – 50%. У 65 містах Лівобережної України, опис яких зберігся за 1666 р., у середньому проживало не менш як 34% промислово – торговельного населення. У містечку Іванівка (1683р.) з 71 родини 29 займалося ремісничою і торговельною діяльністю тобто 40% зазначених родин. У 10 містах

Полтавського полку (1718р.) нараховувалося 1209 ремісничих дворів. Кількість їх невпинно зростала. 1721 року було вже 1539 дворів. За три роки ремісничі двори зросли на 330 одиниць. За даними ревізії Полтавського полку (1721р.), у Полтаві з 943 облікованих дворів 291 був ремісничим (30,7%), у Великих Будищах з 799 – 234 (29,2%), у Нових Санжарах з 590 – 161 (27,2%), у Переяславі (1726р.) з 540 – 236 (43,7%) [144, с.53]. У Києві (1742р.) налічувалося 2574 двори ремісничого та торговельного люду. Через 20 років (1762р.) кількість дворів збільшилася і досягла 2875. У місті Калуш та його передмісті (середина XVIII ст.) працювало 19 ремісничих родин [57, с.64]. Серед ремісників найбільше було котлярів (5 чол.). За ними йшли кравці (3 чол.), пекарі (2 чол.), різники (2 чол.), малярі (2 чол.), слюсарі (2 чол.) та інші. Траплялися міста, в яких населення через відсутність землі зовсім не займалося землеробством. У містечку Олишівці, розташованому на річці Смолянка, мешканці з самого початку заселення займалися переважно ремеслом, промислами і торгівлею.

У Рум'янцевському описі Лівобережжя за 1765 – 1769рр. у місті Ніжині зареєстровано 480 ремісників. Якщо додати ще членів їх сімей та слуг, то чисельність може зрости до 2366 чоловік (43,2% від усього населення міста). У цілому в даному місті в цей період нараховувалося 5469 чол. У Стародубі з 4339 мешканців 2107 займалося ремісничою діяльністю (48,5%). У Переяславі до ремесла і промислів належало: з 85 козацьких дворів – 49 і 32, з 78 міщанських – 35 і 34, з 71 родини підсусідків – 49 (лише ремісники). Серед ремісників міста Калуша (середина XVIII ст.), які виготовляли одяг із шкіри, були кушніри. Вони поділялися на дві групи. Ремісники першої групи для міських низів шили вироби з гіршої шкіри, другої – для багатих калуських міщан, приміської шляхти та чиновників старостинської влади. 1773 року на території Східної Галичини (Руське і Белзьке воєводства) нараховувалося 123 міста, 81 містечко і 3113 селищ [114, с.156]. У них працювало 35665 ремісників. Серед них ткачів – 13118, шевців – 3691, кравців – 1882, ковалів –

1862, кушнірів – 1484 та інші. У містечку Олишівці (Київський полк) в 1779 – 1781 рр. було 544 родини. З них 235 (42,2%) – ремісничі. Серед них шевців і чинбарів 148 сімей, ткачів – 32, котельників і ковалів – 10, кравців – 7, кушнірів – 38. У 80-х роках XVIII ст. на Лівобережжі було 4830 ремісників. На Слобожанщині (кінець XVIII ст.) нараховувалося 6776 ремісничих господарств, з яких 38834 особи чоловічої статі.

Більш сприятливі умови для розвитку ремесла склалися в тих містах, де розвинені були товарно – грошові відносини. Продовжували розвиватися такі види ремесла як гончарство (Чернігівщина і Полтавщина), виготовлення залізних виробів (Стародуб, Новгород – Сіверський, Глухів, Київ). Упродовж 1717 – 1742 рр. у Новокостянтиніві ремісничо – торговельний прошарок зріс у чотири рази. Розвивалось ремісниче виробництво у Зінькові. У ньому передмістя перетворилося на осередок гончарства і ткацтва. Гончарі здавна виготовляли глиняний і полив'яний посуд, кахлі, дахівку, ставили печі в міщанських будинках. У значний центр ремісництва перетворився Хмільник. У ньому (1739р.) з 392 господарств 45% становило ремісничо – торговельне населення, яке займалося 16 видами ремісничої діяльності. Великим центром ремісництва стало місто Дубно, де до провідних галузей належали металообробне, шевське, кравецьке ремесла. Ремісники різних спеціальностей працювали в Луцьку, Острозі, Кам'янці – Подільському, у помітний центр ювелірної справи перетворився Житомир. Міське ремесло своїми виробами задовольняло потреби внутрішнього ринку. У містах існували різноманітні ремісничі спеціальності. Серед них найбільше було кравців, теслярів, ковалів, пекарів, чинбарів, римарів, м'ясників, гончарів, ткачів тощо. Значними ремісничо – торговельними центрами були міста Біла Церква, Богуслав та інші населені пункти. У кожному з них нараховувалося до 500 дворів ремісничого люду. Помітними осередками ремесла, як наслідок розвитку товарно – грошових відносин, були міста Київ, Львів, Чернігів, Кам'янець – Подільський, Прилуки, Харків, Охтирка, Богодухів, Чугуїв, Нова Водолага та ін.

Збільшувалися ремесла, пов'язані з виготовленням взуття, одягу та виготовленням продуктів харчування. Виділялися міста, що спеціалізувалися на виготовленні тих чи інших виробів. Це було свідченням подальшого поглиблення суспільного поділу праці, розширення внутрішнього ринку. Ремесло поступово перетворювалося в дрібнотоварне виробництво.

Певного рівня розвитку досягло ремесло на півночі Лівобережжя. До значних ремісничих центрів Лівобережжя належали Гадяч, Лубни, Ніжин, Полтава, Стародуб та інші міста. Тут працювало чимало теслярів, столярів, мулярів, пічників, кравців, ткачів, шевців, ковалів та інших ремісників, що обслуговували мешканців своїх населених пунктів, сусідніх міст і містечок, а також вивозили вироби за кордон. Найпоширенішими міськими ремеслами були шевське, шкіряне, ковальське, деревообробне, кравецьке, по переробці продукції сільського господарства, по виготовленню продуктів харчування.

Ремісниче виробництво розвивалося і на Запоріжжі. Тут працювало чимало будівельників, теслярів, шевців, гончарів, ковалів, кравців, слюсарів, ливарників, чинбарів, зброярів та ін. Козацькі морські чайки (човни) здобули великої слави. Виробляли на Січі також порох, гармати, ядра до них. Найзначнішими ремісничими центрами на Буковині були Чернівці та Хотин. У Чернівцях(1779 р.) нараховувалося 112 ремісників, з них кравців – 24 чол., хутровиків – 24 чол., шевців – 22 чол. На Закарпатті(у Мукачевому) було 100 ремісників. Найбільше з них гончарів (22 чол.), кравців (11чол.), мулярів (7 чол.). У Вишковому (перша половина XVIII ст.) нараховувалося 10 ремісників, у Хусті – 9. Наприкінці XVIII ст. в Ужгороді працювало 102 ремісники різних спеціальностей[101, с.95].

Зростання чисельності міських ремісників у містах в різних регіонах відбувалося нерівномірно. Це залежало не тільки від розмірів спустошень, заподіяних вторгненнями татар чи турків, але й від соціально – економічних обставин. Розвиткові перешкоджали монопольні права феодалів на найбільш прибуткові галузі міського

господарства. Зростання магнатських маєтків та фільварків, особливо на Правобережжі, в яких зосереджувалися різні види ремесла і промислів, гальмувало розвиток міського ремесла. Гончарне і ткацьке ремесла розвивалися в основному в передмістях. За цих умов поширення названих видів ремесла уповільнювалося, особливо в районах, де переважали фільварково – панські господарства. Ремісники магнатських дворів користувалися певними пільгами, що ставило їх у вигідне становище порівнянно з ремісничим населенням міст. У містечку Троянові (Волинь) протягом 1728 – 1748 рр. кількість панських підданих у передмісті збільшилася в 5 разів, а ремісничого населення – лише в 2,7 разів [93, с. 258]. Міста з магістратським управлінням (війт, бургомістр, райці), що користувалися магдебурзьким правом, мали порівняно більш розвинене ремесло. На кількість ремісників у містах Лівобережної України за 1718 – 1721рр. вказує, зокрема, таблиця № 1 (див. додаток Б). Найбільш поширеними тут були бондарське, гончарне, кушнірське, ковальське, теслярське, ткацьке, шкіряне (римарство і чинбарство) ремесла.

Одночасно із зростанням чисельності ремісників розширювалася номенклатури їх професій та спеціальностей. У міру зростання поділу праці від окремих професій відгалуджувалися нові спеціальності. Серед ремісників – харчовиків існували такі професії: млинарі, пекарі, олійники, різники, ковбасники, броварники, винники, бражники, медівники, солодовники та інші. Названі професії поділялися на значно вужчі спеціальності [255, с. 69]. У пекарському виробництві були пекарі білого і темного хліба, калачники, пиріжники, у текстильному – полотняники, шерстяники, прядильники, ниткарі, сукновали і постригачі сукна, мотузники, у деревообробному – теслярі, бондарі, колісники, каретники, гонтарі, різьбярі, ситники, у металообробному – зброярі, пістолярі, дротярі, цвяхарі, золотарі, годинникарі, ливарники, бляхарі. Спеціалізація мала місце в будівельно – керамічному виробництві. Прогресувало ткацтво. Поширення

горизонтального верстата сприяло подальшому розпаду ткацтва на ряд вузких спеціальностей. Поглиблення спеціалізації здійснювалося, у першу чергу, на тих виробництвах, продукція яких користувалася постійним попитом у споживачів (харчове, текстильно – одягове та шкіряне). В Україні (середина XVII ст.) нараховувалося понад 270 ремісничих спеціальностей, що свідчить про значний рівень розвитку ремесел. Найбільше ремісничих професій існувало в харчовому, винокурному, деревообробному, скляному, будівельному та інших сегментах виробництва. Поділ суспільної праці був ще відносно слабким, що гальмувало розвиток міського ремесла. Мешканці міст займалися не тільки ремісничою діяльністю, але й сільськогосподарським виробництвом. У середніх за чисельністю містах працювали ремісники 15 – 30 спеціальностей. У Чорткові існувало 12 ремісничих спеціальностей, у Калуші – 14, у Снятині – 15, у Тернополі – 16, у Коломиї – 20, стільки ж – у Теребовлі, у Рогатині – 24, у Галичі – 31. Значним центром ремісничого виробництва був Львів [93, с. 143]. У ньому (друга половина XVII ст.) нараховувалося 120 професій. Такої кількості в інших містах України помітити не вдалося. Найбільш поширеними в містах і містечках були спеціальності з пошиття взуття та одягу, виготовлення продуктів харчування. У містах Полтавщини багато було шевців, кушнірів, ткачів та різників. У Переяславі (1726р.) бондарів нараховувалося 20, гончарів – 15, мірошників – 25, кравців – 22, шевців – 45, кушнірів – 38, ткачів – 26; у Ніжині (1766р.) працювало кушнірів і бламарників – 125, ткачів – 25, кравців – 60, стельмахів – 29, пекарів – 25, шевців – 78. У Стародубі цього ж року значилося пекарів – 62, шаповалів – 30, ткачів – 14, шевців – 55, кравців – 67 [144, с. 54].

З розвитком товарного виробництва та подальшим відокремленням ремесла від землеробства відбувалася спеціалізація міст та районів по виготовленню певних ремісничих виробів. В економіці міста Львова значну роль відігравали кравецьке, ткацьке і шевське ремесла. Велике значення мала також продукція золотарів, кушнірів,

слюсарів та інших ремісників. Багато виробів львівських ремісників, зокрема мечників, вважалося найкращими по всій шляхетській Речі Посполитій. Львівські ремісники служили авторитетами для ремісників інших міст, були для них учителями та екзаменаторами. Котельники мали право навчати учнів з міст і містечок, розташованих біля Львова в радіусі 24 миль (миля – 7,42 км) [399, с. 90]. Бондарі виступали наставниками ремісників у таких містах: Буськ, Галич, Коломия, Рогатин. Римарі та сідлярі очолювали виробництво даних галузей на Волині, Поділлі і в Руському воєводстві. Містечка Грунь і Куземин (Полтавщина) у 20-х роках XVIII ст. славилися виробництвом возів та коліс до них, а Куземин, крім цього, ще й гончарством. У Стародубі 1766 року 44 жінки займалися прядінням, виготовленням парусних ниток [114, с. 55]. З 235 ремісників містечка Олишівки 148 були чинбарями і шевцями. У Погарі (1779 – 1781рр.) найбільш поширеними були котлярство і кожум'яцтво [119, с. 108]. Жителі містечка Седнева (Чернігівщина) «мало займалися землеробством, а більше – обробкою шевських шкір» [202, с. 31].

У Ніжині Рум'янцевський опис називає більше як 40 ремісничих спеціальностей. Виробництвом харчів та напоїв займалися хлібники, що випікали пшеничний, житній і гречаний хліб, калачники, бублейники, м'ясники, крупники, котрі виробляли з гречки крупи, працювали крохмальники, броварники і винокури. Одяг і взуття виготовляли кушніри, кравці, шевці, чоботарі, шапкарі. Зі шкіри і тканини виготовляли речі шаповали, римарі, вибійники (спеціалісти з набивної матерії), сідлярі, фарбувальники, мотузники. Майстрами металевих і дерев'яних виробів були ковалі, золотарі, срібники, слюсарі, бондарі, стельмахи, теслярі, конвісари (спеціалісти по виготовленню речей з олова), різблярі і гравери. Трудилися тут також гончарі, цеглярі, каменярі, свічкарі, іконописці, малярі, гребінники, музиканти, цирульники, фельдшери, фурмани, візники. У Стародубі, окрім перерахованих спеціальностей, додатково згадуються воскобійники, бражники, мідники, коновали,

рукавичники, мельники, виробники суконних поясів, витники мотузок, прядильники, котлярі, олійники, чинбарі, шабельники, рибалки, солодовники, палітурники, брошурувальники. В інших містах були аптекарі, годинникарі, жерстянщики, скрипники, пильщики, трембітарі, довбиші, сурмачі [144, с. 54]. Український поет К.Зіновійв, який проживав наприкінці XVII – на початку XVIII ст., у своїх творах зазначає біля 80 ремісничих професій. Це – ратаї, ткачі, бондарі, шаповали, коновали, теслярі, цимбалісти, скрипники, шевці, мельники, іконописці, малярі, рибалки, різники, гутники, склярі, дзвонарі, конвісари, інтролігатори, друкарі, винники, ситники, решітники, копачі, колодязники, олійники, воскобійники, калачники, перевізники, сницарі, кушніри, ковалі, бердники, римарі, рудники, стельмахи, токарі, гребінники, довбиші, гармаші, овчарі, графарі (вишивальники золотом та сріблом), котлярі, трембітарі, ливники, столярі, писарі, гісарі (вилівальники різних речей з металу), кожум'яки, смолярі, дьогтярі, цирульники, тютюнники, гонтарі, селітроварники, порохівники, роговики, шабельники, золотарі, тартачники, бражники, лазебники, коробочники, косторізи, бардачники, табачники, сагайдачники, пивовари, колісники, стрільники, сідлярі, кухарі, соляники та ін. До найбільш поширених К.Зіновійв відносив і гончарне ремесло, бо гончарі, окрім посуду, «кафлевые печи выставляют» та «разные на кафлях оздобы мудрують». У цілому поет говорив, що «...всяких ремесленников на свете потреба есть». Проте до окремих професій ставився скептично. Калачники «...сами ремесел своих не знают: але все своих баб робити заставляють». Їх ремеслу кожен «за минуту может научиться» [92, с. 131 – 137, 148 – 149].

У компутах (списках козаків по сотнях) та ревізіях збереглися відомості про ремісничі професії. Компут Полтавського полку (1721р.) відмічає у містечку Білики калачників, кравців, мірошників, різників, тартачників, ткачів, шевців, у Кобеляках – бондарів, ковалів, кушнірів, різників, шевців, у Переволочній – калачників, ковалів,

перевізників, слюсарів, шевців [144, с. 54]. Професори В.О. Голобуцький та О.С. Компан називають близько 300 ремісничих професій, котрі існували в Україні у XVIII ст. [120, с. 174; 51, с.86]. Але цю цифру не можна вважати точною. Подальші дослідження ремісничого виробництва можуть внести зміни в перелік у напрямі збільшення.

За соціальною приналежністю ремісники поділялися на міщан, козаків та посполитих. Серед ремісників були підсусідки і навіть збіднілі купці. З 480 ніжинських ремісників, за даними Рум'янцевського опису, до міщан належало 362 чол., до козаків – 68 чол., до посполитих – 22 чол., до купців – 6 чол., до підсусідків – 3. 19 ремісників належало до категорії різних [144, с. 56]. Це - прапорщики, шляхтичі, осавули і старости. У Стародубі в цей час з 451 ремісника до міщан належало 258, до козаків – 136, до посполитих – 21, до підсусідків – 4. До інших категорій населення – 32. Майже в усіх видах ремесла переважали міщани, але траплялися й окремі винятки. З 29 ніжинських стельмахів (Рум'янцевський опис) 27 належало до козацького стану. Частина ремісників займалася ще й землеробством і торгівлею. Переважно це були козаки, особливо на Лівобережжі. Стародубський козак М. Брекун, що працював різником, володів (разом зі своїм братом) хутором, орною землею, сінокосом, городом, олійницею, торгував прядивом. Кравець П.Семко торгував дрібним крамом. Швець І.Васильєв мав свій водяний борошномельний млин, де виготовлялося борошно та з куплених на базарі шкір вироблявся напівфабрикат (сировина) для шевців. Проте більшість ремісників не мала землі, що було свідченням подальшого відокремлення ремесла від сільського господарства. У матеріалах ревізії Прилуцького полку (1790р.) ремісників поділено на три групи. Перша – «малогрунтовые коне и волы имеючие» (малоземельні, з кінями та волами), друга – «малогрунтовые коней и волы неимеючие» (малоземельні, без волів і коней), третя – «весьма нисщетные с работы питаючиеся» (убогі, що харчувалися з роботи). До першої групи належало 7 ремісників (3 кравці, 3 шевці і коваль),

до другої – 29 (11 кравців, 9 ковалів, 8 шевців і один ткач), до третьої – 111 (59 кравців, 29 шевців, 18 ткачів, 14 ковалів і один тесляр) [144, с. 56].

Пануючою формою організації міського виробничого ремісництва були цехи, що організовувалися за бажанням ремісників при наявності 5 та більше осіб, в основному однієї спеціальності. Поруч з ініціативою ремісників причиною виникнення цехів часто були окремі феодалі, міські управи, а також козацька адміністрація. Засновник намагався контролювати діяльність цехової організації, розглядав її як додаткове джерело доходів. Двоїстість становища цехів змушувала їх керуватися у своїй діяльності не лише нормами права, але й привілеями, наданими державними органами влади чи окремими феодалами. Кожен новий власник або представник влади міг скасувати чи підтвердити раніше надані права і привілеї. Цехи боролися проти утисків феодалів, міської та державної адміністрації, вимагали розширення своїх прав [414, с. 365].

Кожен цех мав статут, який регламентував усе життя цеху, обсяги та якість продукції, визначав права й обов'язки його членів. Цехи здійснювали опіку над церквою, лікарнями, школами, стежили за дотриманням морально - етичних норм поведінки. Цехові статuti затверджувалися міськими управами або польським королем. Король затверджував статут тоді, коли до нього зверталися безпосередньо феодалі. Статuti мали силу закону не лише в самому місті, де розташовувався цех, але і на всій території Польщі. На Лівобережній та Слобідській Україні цехові статuti затверджувалися козацькою або російською адміністрацією. Чимало наказів про відновлення діяльності цехів або заснування нових було видано полковниками та старостами. У наказі старости містечка Баришівки (середина XVII ст.) про надання монопольних прав шевському цеху відзначалося: «...по селах, принадлежащих и деревнях к местечкам, дабы никто не отважился делать того ремесла без ведома и позволения братии цеховой». Найстарішим статутом на

українських землях вважається статут львівського ткацького цеху (1459р.). Статути склалися переважно самими цехами, зміст часто запозичувався із статутів інших міст. При складанні статуту львівського ливарного цеху багато положень було взято із статуту ремісників – ливарників міста Кракова. Львівський гончарний цех до свого статуту включив багато запозичень із статуту гончарів міста Познань (Польща). Статути ставали все більш формальним моментом у житті цехових ремісників. Багато статутів українських цехів списано із статутів старих польських цехів. Статут ковальського цеху (60-і роки XVII ст.) міста Ковеля (Волинь) був копією статуту польського цеху міста Каліша. Статут кам'янець-подільського цеху кравців був схожий на статут ковельського ковальського цеху. Статути не відбивали потреб та інтересів ремісників. Часи мінялися, а цехові статути залишалися одні і ті ж самі. Консерватизм статутів, їх суворі регламентації суперечили новим економічним і соціальним тенденціям, що зароджувалися у феодальному суспільстві.

Після затвердження статуту органами влади, великим землевласником чи магістратом цех отримував право на самоврядування, виробництво, продаж продукції. Загальну закономірність розвитку міського ремесла та цехової організації визначили К. Маркс та Ф. Енгельс у творі «Німецька ідеологія». Тут зазначається, що необхідність боротьби проти об'єднаного розбійницького дворянства, конкуренція кріпаків-утікачів, що постійно прибували в міста, невпинна війна села з містом, необхідність у спільних будинках для виробництва і продажу своїх товарів, коли ремісники були одночасно і торговцями, недопущення в ці будинки сторонніх осіб, протилежність інтересів окремих ремесел, необхідність охорони виробленої ремісничої продукції, феодальна організація всієї країни вимагали об'єднання робітників кожного окремого ремесла в цехи [178, с. 67], які, подібно до сільської общини, були породжені натуральним господарством і обмеженим обміном, вузькістю ринків та

стійкістю феодальних форм виробництва, місцевими зв'язками виробників із спільними традиціями селян, що потрапили до міста [83, с. 331 – 332] і намагалися відстояти свою свободу [228, с. 228].

Перші згадки про ремісничі цехи в Україні відносяться до кінця XIV ст. Грамота польського короля від 15 серпня 1386 року повідомляла про ремісничу організацію шевців міста Перемишля [114, с. 75]. За 1406 – 1426 рр. до львівського цеху кравців вступило 16 ремісників, а за 1571 – 1604 рр. він поповнився 73 особами. У Львові (1474 р.) існував цех гончарів. Час інтенсивного виникнення цехів в Україні припадає на XVI – першу половину XVII ст. З'являлися цехи і в наступних століттях, зокрема в другій половині XVII і у XVIII ст., але з меншою інтенсивністю. Це був період, коли в країнах Західної Європи цехова система занепадала, уступаючи місце товарному виробництву. Доречно відзначити, що перші цехи на теренах Європи виникли в італійських містах ще в IX – X ст., у Франції – в XI ст., у Німеччині – в XI – XII ст. [146, с. 113 – 117]. У XVIII ст. в Англії цехи втратили своє значення. У Франції їх ліквідувала французька революція 1789 – 1794 рр. В Україні, навпаки, у XVII – XVIII ст. цехи продовжували існувати. Коли в країнах Західної Європи середньовічні цехи обмежували виробництво, в Україні цехова організація у XVIII ст. підвищувала продуктивність праці, впорядковувала дрібне виробництво, підпорядковуючи його місцевій та центральній владі. За формою організації цеховий устрій в Україні був близьким до західноєвропейського, але не набув такого поширення як у країнах Західної Європи.

Причини виникнення цехів в Україні та подальше їх поширення були подібними до західноєвропейських країн, незважаючи на особливості конкретно – історичних обставин. Функціонували старі та виникали нові цехи. Кожен з них прагнув встановити монополію на виробництво і збут певної продукції [128, с. 42 – 43]. 1660 року в Кролевіці засновується цех кравців. У Полтаві (1662 р.) виникає корпорація ткачів. У Львові (середина XVII ст.)

нараховувалося до 33 цехів, що об'єднували понад 500 ремісників. Найчисленнішими були такі цехи: шевський (135 чол.), кравецький (53 чол.), ткацький (52 чол.), кушнірський (43 чол.). У Луцьку (1660 – 1663 рр.) діяли ковальський, кравецький, кушнірський, малярський, різницький, рибальський та шевський цехи [93, с. 143]. Факт існування калачницького цеху в місті Березному (1663р.) засвідчує постанова ніжинського полковника В.Золотаренка [147, с. 94 – 96]. У Глухові 1664 року з'являється візницький цех, 1666 року – калачницький. 1670 року чернігівський полковник І.Лисенко затверджує статут ткацького цеху, цирульного в місті Києві – магістрат. В 1671 році гончарі, котлярі, слюсарі засновують цех у Кролевіці. У Києві (друга половина XVII ст.) найзначнішими були цехи шевців (35 дворів), кушнірів (19 дворів), ковалів (13 дворів), кравців (9 дворів) та ін. У Кам'янці – Подільському було 18 цехів, у Білій Церкві - 12, у Ніжині – 8, у Меджибожі – 6 [120, с. 186; 144, с. 54]. В Ужгороді наприкінці XVII ст. діяло 9 цехів. У Дубно, Острозі, Луцьку, Старокостянтиніві та інших містах кількість цехів коливалася в межах від 7 до 10 та більше. Але в більшості міст нараховувалося по 3 – 4 ремісничі корпорації. Невеликі містечка, особливо аграрного характеру, не мали цехів взагалі. Якщо порівняти кількість цехів в Україні з чисельністю в інших країнах, то картина виглядає так. У Парижі (XIII ст.) існувало 100 цехів, у Відні – 77, у Любеку і Нюрнберзі – по 50 у кожному, у Кракові (середина XVII ст.) – 44 [120, с. 186]. Коли ж взяти до уваги співвідношення цехів у названих містах щодо кількості населення, то у Львові 30 – 33 цехи припадало на 18 тис. мешканців, у Парижі 100 цехів на 200 тис. міських жителів. Цікаво відзначити при цьому те, що українські цехи, будучи менш чисельними та економічно слабшими, протрималися довше, порівнянно з ремісничими організаціями тих країн, де вони набули значного розвитку.

Ремісничі цехи існували переважно у великих містах. У містечку Смілому (Лубенський полк) в 1740 році було чотири цехи: ковальський, кравецький, ткацький і

шевський [144, с. 57]. Поза цехами працював скляр, три теслярі, чотири тертичніки. У Києві (1742 р.) діяли бондарний, гончарний, малярний, музичний, кравецький, кушнірський, ковальський, різницький, рибальський, пекарський, ткацький і шевський цехи. 1768 року у Києві організовується цирюльний цех. У Полтаві засновані такі цехи: бондарний, ткацький, шаповальний (1753р.), шевський (1772р.), кравецький (1773р.), різницький (1776р.), шапочний (1778р.), кушнірський (1798р.) [229, с. 69]. У містечку Березна 1779 – 1781 рр. працювали винокурний, ковальський, кравецький, різницький, ткацький і шевський цехи [144, с.57]. У Чернівцях (1779 р.) існувало 18 цехів. Найбільшими з них були цехи кравців, шевців і хутовиків. Наприкінці XVIII ст. в Ужгороді діяло 12 цехів.

Цехи об'єднували нерідко ремісників кількох спеціальностей, переважно близьких, споріднених або навіть і не споріднених. Це відбувалося тоді, коли в місті не вистачало ремісників того чи іншого фаху для організації самостійного об'єднання. У Чернігові (друга половина XVII ст.) був ковальський цех, який об'єднував димарів, золотарів, ковалів, колісників, колодіїв, конвісарів, мечників, римарів, склярів, слюсарів, стельмахів, теслярів, щитників, ремісників «молотом працюючих». Сюди ж належали і млинару, котрі працювали біля млинових ступ, що нагадували собою великі молоти. Усі названі ремісники підпорядковувалися цехмістрові ковальського цеху. У Ковелі (Волинь) існувало цехове товариство, що об'єднувало канатників, мішочників, пасочників (ремінників), римарів, сідлярів, склярів, столярів, токарів і хутовиків. У кам'янець – подільському деревообробному цеху трудилося 72 майстри суміжних спеціальностей. Це – бондарі, колодії, стельмахи і столяри. У спільному цеху міста Бара (Поділля) перебували лучники, сідлярі та теслярі. У сатанівському гончарському цеху (XVIII ст.) трудилися лучники, сідлярі та теслярі. У містечку Літки під Києвом (1770 р.) в одному цеху працювали бондарі, ковалі, музиканти та римарі [336, с. 472]. У Чернігові в цей час існувало 7 цехів: сукупний

(кравецький, кушнірський і шапочний), сукупний (конвісарський і котлярський), гончарний, м'ясний, пекарський, ткацький і шевський. В об'єднаних цехах часто відбувалася деформація існуючих цехових порядків.

Об'єднання в цехах найрізноманітніших ремесел можна пояснити певною мірою тим, що в них обов'язки ремісників були не настільки обтяжливими, ніж в інших цехах, з яких ремісники втікали, осідали в селах, на землях феодалів і духівництва і під їх юрисдикцією на більш вигідних умовах, без будь-яких обмежень, займалися своїм ремеслом. Усе це негативно позначалося на становищі ремісничих корпорацій. Нерідко втікачі-ремісники переманювали до себе учнів та підмайстрів з міських цехів. Міщани Кам'янця - Подільського (1659р.) звинувачували в'їта місцевого польського магістрату Т.Воеводку за те, що він переховував у себе втікачів із різних цехів та ремісників - партачів. В'їт мав свої виниці та солодовні, то цілком можливо, що ремісники працювали і на його закладах. Цей же в'їт віддав в оренду євреям декілька будинків, дозволивши (за хабарі) побудувати аптеку на ринку. На прийняття під свій захист ремісників та партачів в'їтом міста Луцька неодноразово вказували майстри місцевого об'єднаного цеху малярів, різників, теслярів і шевців. Останні даремно намагалися підтвердити своє виняткове право на заняття шевством аж 9 привілеями. У Луцьку (1660 - 1663 рр.) на ринку і на вулицях багато було «домів і дворів» ремісників та міщан, які «шинки і ремесла різні роблять», а податків до цеху не сплачують. Луцькі цехові кравці і кушніри подали скаргу на місцевих торгових людей, які, торгуючи кравецькими та кушнірськими виробами, шкодили цехам, а також на тих ремісників, що ховалися від цехових повинностей на феодалських юрисдикціях. Усе це штовхало знекровлених та ослаблених цехових корпорацій об'єднуватися в одну спільну організацію. Так сталося в Самборі (перша половина XVIII ст.), коли в один спільний цех об'єдналися бондарі, гребінники, колодії, стельмахи, сідлярі, столярі і токарі. Розвиток товарно - грошових відносин був

причиною того, що нецехові ремісники, більш ініціативні та рухливі, набагато легше пристосовувалися до потреб ринку ніж цехові ремісники. За цехами залишалася функція захисту прав своїх ремісників від зазіхань феодалів.

Цеховому ладу України характерна була млявість, уповільненість розвитку, розпливчастість і невиразність форм. Цехмістер сатанівського шевського цеху С.Перальський у 1701 році приймав до своєї ремісничої організації кравців і кушнірів, щоб збільшити чисельність своїх прихильників. Але це була не основна причина об'єднання різних ремесел. Використовуючи сприятливу ситуацію, цехмістри, очевидно, з метою наживи за рахунок збільшення членів цеху приймали до нього ремісників різних спеціальностей. Необхідність в об'єднанні диктувалася також і наявністю великої кількості позацехових ремісників (партачів). У таких умовах цехові ремісники розраховували не стільки на свої привілеї, скільки на чисельність працюючих. У цехи приймали навіть тих ремісників, які не належали до міських жителів. Цехи лівобережних міст об'єднували часто ремісників навіть навколишніх селищ. У Полтаві (1676 р.) до бондарського і ткацького цехів входили ремісники найближчих селищ. 1680 року в Чернігові до шевського цеху могли входити шевці, що «працюють у місті або в селі», вносячи перед тим до цехової скриньки певну суму грошей. На початку XVIII ст. до чернігівського ковальського цеху входили колісники, римарі, склярі, слюсарі, стельмахи, тартачники, токарі, котрі проживали «не лише в самому Чернігові», але й у найближчих біля міста селах. На Лівобережжі цехи набагато більше, ніж на Правобережжі, були позбавлені корпоративного духу. Помітну роль у цьому відігравав вплив централізованої влади Росії. Бути членом цеху було не обов'язково, достатньо лише підтримувати його матеріально. Універсалом (1686 р.) чернігівського полковника «...чужосторонним гончарам, что приезжают в город», після сплати гончарному цеху «звичної повинності... дозволялося горшки робити і на торгу продавати». До

чернігівських корпорацій «шаповалів, пивників, коцників, панчішників, рукавичників» 1689 року належали ремісники селищ, прилеглих до Чернігова. Патриціат міста Кам'янця – Подільського 1713 року оштрафував декількох міських цехмістрів за те, що вони приймали в цехи ремісників, які не належали до міської общини. Ремісничі об'єднання, що склалися з міських та сільських ремісників, К.О. Лазаревська називає «поширеною практикою» в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. На Лівобережжі до цеху міг вступити будь – який ремісник. Для цього потрібно було лише внести до цехової скриньки певну суму грошей і влаштувати банкет для братії (майстрів). У зв'язку з цим цехи були багатолюдними. Київські цехові ремісники вимагали від цехмістрів, щоб «більше чотирьох сотень в ремеслі їх нікого не було».

Цех був самостійною організацією ремісників. Якими були ці організації, їх структура, виробнича діяльність, економічна політика, розповідають цехові статuti, що регламентували всі питання життя і роботи дрібного виробника: кількість і якість продукції, збут готових виробів, закупку сировини, визначали права й обов'язки майстрів, підмайстрів та учнів, їх робочий час, оплату праці, процес навчання учнів та їх місце в організації. Статuti нормували виробничу діяльність корпорації, втручалися в родинні, побутові та моральні питання їх членів. Цехова майстерня була разом з тим і ремісничою школою. Цехи були військовими одиницями, мали зброю і, у разі потреби, захищали певні башти та відрізки міських укріплень. На чолі цеху стояв цеховий уряд, до складу якого входили цехмістер, його заступники та помічники [129, с.90]. Цехмістри обиралися щорічно на цехових зборах, що відбувалися переважно в лютому – березні. Вибори цехової старшини львівського шевського цеху організовувалися щороку 24 лютого. Вибори цехмістрів відбувалися часто в присутності представників магістрату. На таких зборах завжди зачитувався статут цеху. Новообраних цехмістрів затверджував магістрат, у приватновласницьких містах – феодальна адміністрація. Цехмістер слідкував за якістю

виробів, навчанням учнів, найманням челядників, поведінкою цехових. Він же стежив за станом ринку, продажем товарів ремісниками, що не належали до цеху, збирав податки від торгівців та видавав гроші за виробництво продукції ремісникам корпорації. Майстри могли обиратися цехмістрами впродовж кількох років. У львівському цеху цирюльників Казимир Покрова та його син Якуб обиралися цехмістрами з 1697 по 1708 рр. У великих цехах нараховувалося по декілька цехмістрів. Демократичні вибори цехмістрів часто порушувалися втручанням міської влади та впливом багатих майстрів [155, ф. Оссолінських, спр. 428, арк. 1].

Цехмістер завідував цеховою скринькою, прибутками та витратами цеху, стояв на чолі цехових під час парадів та різних процесів, роздавав зброю, був представником цехової організації в державних та громадських установах. У церкві стояв попереду цехових із свічкою перед цеховою іконою або віттарем, у процесіях ішов на чолі цехових. Стежив, щоб цеховими виконувалися феодалні чи міські повинності. Від свого імені міг наказувати, карати чи штрафувати винних. За свою роботу цехмістри платні не отримували. Мали лише інколи право тримати зайвого челядника, кращу ятку на ринку. Заступник цехмістра допомагав цехмістрові слідкувати за роботою цеху в цілому, заміняв його, коли він був відсутній. До цехового уряду належав ключник, що завідував цеховим скарбом, займався збиранням і видачею грошей. До уряду входили ще старші і молодші брати, які доглядали за цеховим майном, зброєю, цеховим значком (гербом), свічками, поставками сировини і служили в церкві. Цехи мали печатки, на яких були зображені предмети виробництва або знаряддя праці організації. У цехах гончарів і золотарів зображали особисті знаки майстрів. У кожному цеху були виконавець розпоряджень цехмістра та писар. Два останні не належали до цехового уряду, але виконували його вказівки. Винуватців, порушників дисципліни судив цілий цех. Кожен цеховий майстер мав право брати участь у судочинстві. У великих цехах судові справи розглядала спеціальна колегія з 4 – 12 членів.

Над цехами тяжіла влада феодала чи міського управління. Їм цехи сплачували податки, виконували різні повинності та доручення. Нерідко феодали просто забирали в ремісників вироби. У місті Норині (1685р.) на Житомирщині шляхтичі забрали в місцевого ювеліра виробів на 232 злотих, не заплативши при цьому ні одного злотого. Не було заплачено 30 злотих чинбареві за 28 вичинених шкір, ковалеві за роботу – 100 злотих. Не отримали 140 злотих два шевці за чоботи та різне «коріння». Ремісники могли перебільшити свої збитки, але в певних межах, бо занадто велике зростання могло б викликати недовіру до їх скарг. Цехова верхівка входила до міської ради, брала участь у її засіданнях, прийнятті рішень. Так, постійно брали участь у засіданнях міського уряду цехмістри міст Бара, Кам'янця – Подільського, Ковеля, Києва, Луцька, Львова. Цехмістри останнього міста відзначалися активною участю у міському управлінні, у боротьбі проти патриціату. Цех мав майстрів, підмайстрів та учнів. Уся діяльність ремісників, об'єднаних у цехи, регулювалася цеховими статутами, які залишалися нерідко незмінними впродовж декількох століть. Майстри називалися братчиками, підмайстри – молодиками. Найменшими членами були учні, яких приймали до цеху на зборах. Про це у цеховій книзі робився відповідний запис. Прийом відзначався «учтою»(банкетом чи обідом). Виконавчим органом управління служили збори.

Цехові збори були регулярні та нерегулярні. Регулярні поділялися на кілька видів: місячні, тримісячні та річні. Нерегулярні скликалися в разі потреби. Збори відбувалися в цехмістровому чи цеховому будинку. На зборах існував суворий порядок. Майстрам заборонялося з'являтися зі зброєю, у нетверезому стані, босими і взагалі у непристойному вигляді, голосно розмовляти і заважати виступаючим. Окрім майстрів, в окремих випадках, на сходку запрошували підмайстрів. Це відбувалося здебільшого тоді, коли розглядалися справи, пов'язані з підмайстрами. За дотриманням порядку на зборах стежив молодший брат, котрий стояв без головного убору біля

дверей. Головував на зборах цехмістер. Він керував промовами, слідкував за дисципліною, дотриманням вимог статуту та цехових правил.

Майстри, які прибули на збори, розташовувалися за старшинством. Цехмістри сиділи за столами в першому ряду, де стояла цехова скринька. Коли скринька відкривалася, вважалося, що збори відкриті. Майстри, котрі запізнилися або не прибули на збори без поважних причин, сплачували штрафи. Правом голосу користувалися лише ті, що не мали заборгованості по сплаті податків. Присуди ухвалювалися більшістю голосів. Без дозволу цехмістра заборонялося проголошувати цехові ухвали, що стосувалися спільного добра чи майна. Тих, хто порушував цю заборону, виключали з організації. Постанови зборів до цехової книги записував писар польською або українсько – слов'янською мовами. Порядок, але не такий суворий, як на зборах, існував і під час «учти», що відбувалася на передодні свята, під час посвяти в учні, підмайстри та майстри. «Учта» розпочиналася відправою в церкві, а закінчувалася в цеховому будинку обідом чи банкетом. Економічна природа цехового устрою викликає чимало суперечок. Головна причина їх полягає в тому, що цехи не розглядаються як певний етап в організації розвитку промисловості, що відповідав рівню економічного стану. Нині ще панує думка, що цехи на українських землях були штучно насадженими організаціями. Такої думки дотримувався, зокрема, відомий дослідник економіки України феодальної доби В.Ф. Володимирський – Буданов. З такими твердженнями не погоджуються В.О. Голобуцький, К.Г. Гуслистий, О.С. Компан, П.В. Михайлина.

Щодо етнічного складу цехів, то в них працювали українці, росіяни, поляки, представники інших народностей. Між 1682 – 1700 рр. у Львові нараховувалося 28 майстрів – вірменів. Це - П. Августиневич, К. Латанович, Б. Мардерисович, Т. Сеферович та інші [455, с. 27-28]. У львівському кравецькому цеху трудилися ремісники православної і католицької віри. Кравці – католики,

переважно поляки, заохочувані польським урядом, обмежували виробничу діяльність кравців – українців, що шили лише грубий селянський одяг. Органи влади Польщі підтримували польських і німецьких ремісників, купців, допомагали католикам утискувати українських ремісників. Існували цехи, котрі взагалі не приймали українців – ремісників, не надавали звання майстра, чинили різні перешкоди в ремісничо – торговельній діяльності, примушували проживати в окремих міських кварталах. Львівські міщани (XVII ст.) говорили: «Утяжені естесьмо ми, народ руський, од народа польського ярмом над єгипетською неволю», «же нас леч без меча, але горей ніж мечем і потомств виглубляють, заборонивши нам пожитков і ремеса, обходов в шеляких, чим би только чоловік не жив биті мог, того не волен русин на прирожоной землі своїй руської уживати в тім то руськім Львові» [51, с. 89]. Такі умови були причиною частих непорозумінь та сутичок усередині цехів . Окремі цехи формувалися за релігійною ознакою. У львівському цеху медоварів пивоварами і солодовниками могли працювати лише міщани – католики. 1766 року у Львові був організований візницький цех, до якого приймали лише католиків. Подібна картина спостерігалася і в золотарському цеху. Представники інших віросповідань до організації не приймалися [114, с.140,146;343].

Необхідність захисту від покатоличення та денаціоналізації викликала появу в Україні, зокрема на Правобережжі, братств (паралельної цехам організації), до якої входили не лише ремісники, але й купці та інші категорії населення міст [362, с.5]. Братства, як і цехи, захищали інтереси міських ремісників та купців, чинили опір феодалам. Подібне явище спостерігалася і в країнах Західної Європи, але тут братствами називалися переважно ремісничі цехи та купецькі гільдії [128, с. 5]. Спільність завдань сприяла об'єднанню братств та цехів в одне ціле. У цеховій книзі кравців та кушнірів міста Кролевця (1660 р.) записано, що 40 кравців та кушнірів об'єдналися в «кравецьке братство» [68, с. 74 – 78]. У

Чернігові (1689 р.) «в цеху і братстві» перебували коцники, килимники, панчішники, пивовари, рукавичники і шаповали. Братство «підмайстрів та челяді» кушнірського цеху в 1706 році існувало в Кам'янці – Подільському. У цьому ж місті таке ж братство перебувало при шевському цеху. Були братства і в містечку Степані на Волині. Упродовж XVIII ст. роль братств у житті міст зменшується. У XIX ст. вони втрачають своє значення. Братства та цехи не були штучно насадженими організаціями. Вони мали свої завдання та особливості, обумовлені специфічними умовами розвитку економіки та політичного життя країни. Цехи в Україні не мали тих класичних форм, які були їм властиві в країнах Заходу [82, с. 218]. Правобережна Україна, як і Польща в цілому, прийняла цехову систему зі змінами, що відповідали викликам економічного життя та умовам історичного розвитку. Цехові правила були більш слабшими ніж у західноєвропейських країнах. В Україні склалися міські цехові корпорації економічно – професійного, релігійно – добродійного та змішаного типів. На цехи покладалися завдання і військового характеру, однак ця функція відрізнялася від західноєвропейських організацій. Коли в Західній Європі озброєне бюргерство захищало інтереси міщан від зазіхань феодалів, то українські цехи виконували в основному завдання захисту міст від зовнішніх ворогів. Цехи виділяли ремісників для охорони міст та будівництва оборонних споруд.

З самого початку існування цехів багато було партачів (нецехових ремісників). Останні не мали права виробляти і продавати свою продукцію в місті, де існував відповідний цех. Деякі ремісники не вступали в цехи, хоч вони існували в містах. Частина ремісників не приймали самі цехові організації. У Стародубі проживав М.Теліжний, який торгував калачами і квасом та сплачував калачницькому цеху по 3 карбованці податку на рік. У цьому ж місті купець К. Черніков виготовляв і продавав калачі та квас, сплачуючи щорічно цеху по 5 карбованців грошей [144, с. 57]. Чисельність позацехових ремісників постійно зростала. Вони не були носіями ринкової економіки, але розкладали

цехове ремесло, на базі якого формувалося товарне виробництво.

На Лівобережній Україні, котра перебувала в складі Росії, цехи зазнали ще суттєвіших змін, мали зовсім інші завдання, ніж у країнах Західної Європи і навіть на Правобережній Україні. Російська централізована держава, намагаючись збільшити виробництво промислової продукції для задоволення попиту казни та громадян, здійснювала політику сприяння розвитку ремесла. У системі державних заходів, спрямованих на поліпшення організації ремісничого виробництва, помітне місце займають акти про офіційне введення в містах Лівобережної та Слобідської України цехового ремісничого устрою. У виданих Петром I «Регламенті Головного магістрату» (1721 р.), указі «Про цехи» (1722 р.) визначалися умови роботи ремісничих об'єднань. М.І. Ричков зазначав, що Петро I майже повністю переніс з Німеччини цехову організацію до Росії [252, с. 800 – 820]. Але це зовсім не так. У Росії, у тому числі і на українських землях, що входили до її складу, цехи організовувалися на більш демократичних засадах ніж у західноєвропейських країнах. До російських цехів входили представники всіх станів населення, включаючи кріпосних селян. Розміри виробництва не обмежувалися, не регламентувалася кількість підмайстрів та учнів в одного майстра. Поруч з цехами дозволялась діяльність позацехових ремісників.

Цехова організація міського ремесла на Лівобережній та Слобідській Україні відігравала спочатку позитивне значення. Пізніше, коли ремісниче виробництво не спроможне було задовольнити попит на промислові товари, цехи починають переставати відповідати потребам господарського розвитку і поступово перетворюються на загальноросійські державні органи по збиранню податків та виконання інших державних повинностей. На Лівобережжі цеховий устрій був обмежений у самоуправлінні: насаджувався адміністрацією, підпорядковувався місцевій владі та губернаторові [437, с. 40]. При організації цехів російський уряд застерігав, щоб

вони могли «промышлять своїм ремеслом вольно» [232, с. 32]. У розвитку продуктивних сил цехи спочатку відігравали позитивну роль, пізніше, у період мануфактурного виробництва, – негативну, почали гальмувати розвиток міського ремесла, сковувати ініціативу ремісників [233, с. 195, 212].

Навчання ремеслу було однаковим на всіх частинах українських земель. Шлях від учня до майстра був довгим і важким. Навчання тривало від 3 до 7 та більше років. У цеху теслярів навчатися потрібно було 3 роки. Стільки ж тривало навчання і в котлярському цеху. Навчання гончарного ремесла досягало 4 років. Стільки ж відводилося часу на опанування навиків у львівських цехах бляхарів та римарів. Кожен майстер мав право навчати лише одного учня. Випадки навчання 2 – 3 учнів траплялися дуже і дуже рідко. У львівському цеху годинників майстер міг навчати не більше 3 учнів. Серед них були вихідці з різних країн та різних міст. 1796 року учнем до названого цеху було прийнято Г. Райшу з Варшави [114, с. 122]. До цеху шевців (м. Львів) з 1677 по 1739 рр. на навчання було прийнято 1064 учні, з них 106 були вихідцями із села (10%), біля 80% - з міст Бережани, Бучач, Жидачев, Мостиська, Перемишль і Підгайці. У львівському сідлярському цеху за 1730 – 1822 рр. навчалось 86 учнів. З них з Австрії, Німеччини й Угорщини – 16 чол., з Галичини – 56, зокрема зі Львова – 8, 6 учнів із сільських поселень Галичини [69, ф. 3, оп. 9, спр. 5, арк. 1 – 5; 348, ф. 52, оп. 4, спр. 39, арк. 1]. Майстрам заборонялося переманювати учнів від інших цехових ремісників. За порушення цього правила винних карали штрафом у чималих розмірах грошей.

Тривалість навчання залежала від складності професії і традиції. Найдовше навчалися майбутні годинникирі та золотарі. 3 – 4 роки вивчали свою професію бляхарі, бондарі, гончарі, гребінники, каменярі, кравці, котлярі, калитники, ливарники, миловари, медовари, римарі, сідлярі, скульптори, столярі, теслярі, токарі, ткачі, чинбарі, цирюльники і шапкарі. Строки навчання часто

порушувалися. З другої половини XVIII ст. їх починають визначати самі майстри. Термін навчання продовжується, щоб можна було довше використовувати працю вже навченого учня для збільшення доходів. Строк навчання учнів був у цілому достатнім для набуття професійних знань, навиків. Проте він нерідко тривав занадто довго.

На навчання приймали головним чином хлопчиків віком від 14 до 24 років. Траплялися випадки, коли на навчання брали дітей молодших або старших за вказані роки. На навчання до цеху учня приймав майстер. Коли учень походив із родини міщан чи ремісників, то представляв свідоцтво про народження, діти кріпосних селян – *manumissio* (дозвіл феодала на навчання), бо приймати дітей кріпаків без дозволу землевласника заборонялося існуючими тогочасними законами [348, ф. 52, оп. 4, спр. 39, арк. 1]. До цехів незаконнонароджені діти не приймалися. На Правобережжі в окремі цехи на навчання не брали дітей із сімей православних. У Львові до котлярського цеху приймали лише католиків. У статуті записано «*Ad studium artis nostrae nullus Ruthenus schismaticus admittetur*» (на навчання нашого ремесла не приймається ніхто з русинів – схизматиків) [114, с. 119]. Вивчати годинникарське ремесло в Львові також дозволялося лише католикам. Статути не забороняли майстрам навчати своїх дітей у цехах, окрім котлярів. Майстри даного ремесла посиляли синів на навчання до своїх колег з інших міст. Сини майстрів золотарського цеху користувалися пільгами. Термін навчання їм скорочувався із 7 до 4 років [348, ф. 52, оп. 1, спр. 238, арк. 153].

У багатьох цехах для учнів призначався випробувальний термін, що тривав від 2 до 6 тижнів. У чинбарському цеху Львова на навчання приймалися учні після двотижневого випробування, у цеху художників міста Львова випробувальний строк був 6 тижнів. Після ознайомлюючого терміну учня вписували до цехових книг. При вступі на навчання він сплачував певну суму грошей, яка, наприклад, у львівському цеху шевців (1635р.) становила 12 грошей, в цехах ковалів і слюсарів міста

Львова – 6 злотих. Плата за навчання постійно зростала. При вступі до цеху бондарів у місті Львові (1771р.) учень сплачував по 12 злотих, до цеху ковалів у цьому ж місті – по 8 [114, с.78]. Зростання плати за навчання було пов'язане не лише з підвищенням ціни, але й зі зміною вартості грошей.

Прийнятий на навчання учень проживав у сім'ї майстра, який і забезпечував учня харчами та одягом. Майстер київського гончарного цеху С. Порохненко (10 червня 1789 р.) прийняв на навчання учня П. Носка із слобідки Величківка Прилуцького полку (Чернігівщина). Майстер повинен був навчити учня «...деланию разных манеров и цветов зеленого, борщевого и другой разной польвяной посуды, также поставки печей простых и голландских манеров с разными переходами и вьюшками, и выходу разными манерами каменных труб кухонь и тинкования дома». Термін навчання визначався в 5 років. Учень утримувався «На всем его мастера содержании, только на все года одяжение его Александрович (власник слобідки- О. С.) даст все чисто кожух, свитку, две пары рубашек, сапоги, шапку, пояс». «Вгощение» членів цеху при прийомі на навчання повинно проводитися за рахунок учня, а «визволок» (закінчення навчання) - за рахунок майстра й учня. Майстер навчав учня ремеслу і разом з тим використовував його як дармову робочу силу в своєму господарстві. Робочий день тривав 16 – 18 годин. Під час навчання учень не отримував ніякої оплати. Лише в мулярському цеху Львова учням влітку на дрібні витрати давали по 4 гроша, а взимку – по 3. За період навчання учні терпіли різні знущання і навіть побої. Мати учня Пантелеймона із львівського шевського цеху 1768 року скаржилася на майстра І. Лободзінського за те, що той сильно побив її 12-ти річного сина [155, ф. Оссолінських, спр.572, арк.14].

Після закінчення терміну навчання в урочистій обстановці відбувалося вручення учневі свідоцтва та переведення в підмайстри. Нерідко новим підмайстрам надавалися прізвища та імена, пов'язані з певними рисами

характеру, моральними та фізичними якостями. Проте в більшості цехів нових підмайстрів називали «робленцями». У різницькому цеху Львова учнів переводили в підмайстри на кварталних зборах цеху. Кожен учень повинен показати свідоцтво про законне народження і здати до цехової скриньки кусок срібла вагою в 4 луті (лут – вага в 12 г) [114, с.137]. За отримання свідоцтва учень повинен був внести до цехової скриньки певну суму грошей і організувати для майстрів цеху «учту» (випивку). У львівському цеху ковалів (1771р.) внесок складав 10 злотих. За 1600 – 1700 рр. у львівському кравецькому цеху з 392 учнів, прийнятих на навчання, у підмайстри переведено за 1615 – 1712 рр. 349 учнів, 43 особи було відраховано або перейшло до інших міст, чи просто залишило навчання. Учень, що перервав навчання, міг його продовжити, але при умові, коли перерва тривала не більше визначеного терміну. У львівському цеху бляхарів перерва становила 8 тижнів, у чинбарському (м. Львів) – 1 рік і 6 тижнів. Це – найдовший термін. Коли ж перерва тривала довше установленого терміну, навчання не зараховувалося. Усе треба було починати спочатку. Якщо ж учень втік чи залишив майстра, право на поновлення навчання втрачалося. Як видно, навчання учнів ремеслу було монополією цеху в галузі професійної підготовки. Упродовж 1778 – 1848 рр. у львівському бондарному цеху 246 учнів було переведено в підмайстри. Більшість з них зі Львова, решта – з навколишніх міст та містечок [114, с.141].

На Правобережжі і західноукраїнських землях учні, переведені в підмайстри, здійснювали мандрівку до міст Польщі та інших країн, де ознайомлювалися з роботою цеху обраної професії, засвоювали нові виробничі навички, ознайомлювалися із знаряддями праці і технікою. Під час мандрівок підмайстри вдосконалювали свою майстерність. На Лівобережжі мандрівки підмайстрів не практикувалися. Терміни мандрівок – різні. Для підмайстрів – годинників, підмайстрів – шапкарів вони становили 4 роки. У львівському цеху художників тривалість мандрівки не визначалася. Після повернення підмайстер повинен був ще 2 роки попрацювати в майстра

і лише після цього претендувати на звання майстра. У золотарському цеху (м. Львів), за даними статуту 1698 р., учень, переведений у підмайстри, повинен ще один рік попрацювати в майстра, а потім уже вирушати в мандри. Після повернення з них 3 роки повинен працювати в цеху у майстра і тільки після цього йому дозволялося виконати пробну (екзаменаційну) роботу на отримання звання майстра. Для синів майстрів строк мандрювання скорочувався: він тривав 6 місяців. Піти в мандрівку підмайстер міг лише в певний період року. У цехах малярів і скульпторів (м. Львів) підмайстер не міг залишити роботу до свята Івана Хрестителя (24 червня). Підмайстри гончарного цеху не могли відходити до свята трьох королів (6 січня чи 24 червня). За порушення правил підмайстра суворо наказували, позбавляючи навіть звання.

У прибулого до місця навчання підмайстра ретельно перевіряли документи про навчання і, коли переконувалися в їх достовірності, надавали житло і направляли до майстра. Підмайстер кравецького цеху, що прийшов до Львова з метою підвищення кваліфікації, повинен був зайти в будинок підмайстрів і чекати роботи, поки не покличе майстер. Коли ж підмайстрові не сподобалось місце роботи в майстра, то, пробувши один тиждень, міг перейти до іншого майстра. Коли підмайстер проробив у майстра 6 місяців і вирішив змінити місце роботи, то повинен попередити про це майстра за 2 тижні, коли ж проробив більше року - за 4 тижні. У львівському цеху шевців (XVIII ст.) від прибулого підмайстра вимагали зробити пару чобіт чи тфель. Львів, котрий славився досконалыми майстрами, притягував до себе підмайстрів багатьох міст та містечок Правобережної України і польських земель.

Цехові статуту визначали чисельність підмайстрів в одного майстра. По одному підмайстру мали майстри миловарного і чинбарного цехів, по три – золотарського і столярного, по чотири – мулярського. У 1790 році у 10 майстрів гончарного цеху (м. Львів) нараховувалось 16 підмайстрів. У трьох майстрів було по два підмайстри, в

одного – 4, у шести – по одному [114, с.119]. Окремі майстри не мали підмайстрів взагалі. В основному це незаможні [144, с.58]. У місті Чернігові в 1783 році підмайстрів нараховувалося небагато, про що повідомляють наступні дані:

Таблиця 6

Чисельність майстрів і підмайстрів м. Чернігова (чол.)

Цехи	Майстри	Підмайстри
Гончарний	9	3
Пекарський	56	–
Сукупний (котлярі і конвісари)	8	13
Сукупний (кравці, кушніри, шапкарі)	30	4
Ткацький	6	4
Шевський	46	32
М'ясних виробів	16	8
Разом	171	64

Як видно, у котлярів та конвісарів кількість підмайстрів була більшою від чисельності майстрів. У решти цехів чисельність підмайстрів була меншою. Пекарі підмайстрів не мали зовсім. Очевидно, кількість підмайстрів залежала не лише від характеру спеціальності, але й від авторитету майстра.

У великих цехах підмайстри мали свої організації із статутами, які затверджував цех або міська управа. Товариство підмайстрів очолював старший підмайстер. До товариства підмайстрів цех прикріплював по 2 майстри, котрі контролювали діяльність організації. Жодна ухвала не приймалася без їх згоди. Підмайстри окремих цехів мали власні приміщення. Підмайстерські організації мали писарів та печатки. Збори підмайстрів відбувалися щоквартально або залежно від потреби. У львівському різницькому цеху вони збиралися 4 рази на рік (у третю середу великого посту, на святу трійцю – травень і червень), у вересні та грудні. Якщо хтось з підмайстрів не з'являвся на збори, його садили на «коня» (жердину) і з музикою несли до найближчої лазні. Там кидали у ванну з холодною водою [114, с.137]. У мулярському ремеслі (м.

Львів) підмайстрів було у 5 разів більше ніж майстрів, котрі мали своє братство, приміщення і скриньку. Статут товариства вимагав від підмайстрів сумлінного ставлення до роботи та доброї поведінки. Без дозволу майстра підмайстер не міг перейти на роботу до іншої майстерні.

Робочий день підмайстра нормувався статутом підмайстрів. Підмайстри – мулярі (XVII ст.) працювали від сходу сонця до 23 години вечора з двома годинами на перерву (сніданок і обід). Підмайстри – теслярі трудилися від сходу сонця до 22 години вечора з півгодинною перервою на сніданок та годинною перервою на обід. У котлярів – підмайстрів робочий день тривав 16 годин з 2 годинами на перерву. У суботу і в понеділок робота в деяких цехах скорочувалася на 2 години, бо в цей час підмайстри милися в лазні, як правило, безплатно. Робочий рік підмайстра тривав, за даними Я.П. Кіся, в середньому близько 260 днів [114, с.83]. Статут підмайстрів визначав правила поведінки на роботі та вдома, зобов'язував жити чесно, забороняв грати в азартні ігри, багато і надмірно одягатися, працювати в партачів. Підмайстри турбувалися про інструменти, тримали їх у належній чистоті і порядку. Норма виробітку продукції не встановлювалася. Якість та інтенсивність праці визначав майстер. За роботу підмайстри отримували тижневу або щоденну плату. У львівському цеху малярів підмайстер отримував влітку по 5 грошей, взимку – по 4 за день роботи. У пекарському цеху цього ж міста (XVII ст.) підмайстер, котрий працював перший рік, отримував по 3 гроша на тиждень, після року роботи – уже по 4. Підмайстрові, що закуповував зерно на борошно, платили по 5 грошей на тиждень. У київському гончарному цеху підмайстер А. Носко отримував у рік по «десять рублей и все содержание мастерское». Крім того, майстер П. Шпаков, у якого він працював, повинен був «...дообучить всего того, чего по заключенному с С.Порохненком (майстер, у якого навчався А. Носко і який помер) договору он Носко еще не изучил» [129, с.168]. У цеху котлярів (м. Львів) оплата залежала не від часу роботи, а від кількості продукції. За виготовлення котла для

варіння пива платили по 12 грошей, для варіння мила – по 9, за ремонт пивного чи миловарного котла – по 3. Коли підмайстер не виробив визначеної норми, то виконував у додатковий час. При низькій техніці виконання норми вимагало великої вправності та напруження фізичних сил. За перевиконання норми виробітку підмайстер отримував додаткову плату. У львівському цеху шапкарів за кожну шапку, пошиту понад норму, платили по 0,5 гроша. За погодженням з майстром, підмайстру дозволялися невеликі додаткові заробітки. На Правобережжі вони називалися трингельдами. У різницькому цеху Львова підмайстри мали право різати міщанам баранів, свиней і телят, отримували додаткову плату та щетину [114, с.84]. Названа практика позитивно впливала на підвищення продуктивності праці.

За будь-яку провину підмайстра суворо наказували: накладали різноманітні грошові стягнення (за невихід на роботу, запізнення, пияцтво, куріння в приміщенні, гру в карти, образу майстра, роботу в партачів тощо), били палицею, ув'язнювали. За ганення товарів іншого майстра підмайстер сплачував штраф в один камінь (міра ваги, що дорівнює 13-15 кг) воску. У львівському цеху токарів підмайстер не мав права самостійно брати жодної роботи. За порушення на нього накладався штраф у 6 гривень. Якщо підмайстер виконував роботу без дозволу майстра, то карали штрафом у розмірі 6 тижневих зарплат, інколи навіть позбавляли права займатися ремеслом. Особливо суворо карали підмайстрів, котрі піднімали руку на майстра. У львівському цеху котлярів за це їм відрубували руку (*ammissione manus*). У Львові (1768 р.) було покарано (100 ударами палицею) підмайстра П. Бернадського з різницького цеху, «який бунтував, намовляв мандрівних підмайстрів не залишатися в Львові», а також трьох підмайстрів шевського цеху (О. Зелінського, І.Календівського і О. Кобильського) за підбурювання підмайстрів піти зі Львова. Боротьба між підмайстрами і майстрами тривала впродовж XVII – XVIII ст. Найбільш гостро реагували на несправедливість і найчастіше

виступали підмайстри кравецьких цехів. За ними йшли мулярі та шевці. Дух непокори приносили мандрівні підмайстри. Найбільш поширеними протестами підмайстрів були втечі від майстрів, залишення міста, скарги до міського управління, іноді навіть криваві сутички. Підмайстри поділялися на три групи. До першої належали підмайстри, котрі для набуття майстерності перебували в мандрах, до другої – підмайстри, що перебували в мандрах і повернулися до своїх цехів. Третю групу становили підмайстри, що залишилися працювати в цеху після закінчення навчання і не могли стати майстрами. Усе життя залишалися підмайстрами. Підмайстри були не одруженими, входили до родин майстрів. На початку XVIII ст. починають з'являтися одружені. У наступні роки кількість їх зростає.

Стати майстром було дуже важко. Багато перешкод стояло на його дорозі: великі вступні внески, витрати на вечерю майстрам, виготовлення «шедевр», «майстерської штуки» (пробної екзаменаційної роботи). У львівському цеху мулярів за шедевр служили макети будинків, воріт, колон тощо. Кандидат у майстри М.Крупський (XVIII ст.) за отримання звання майстра заплатив: магістрату – 24 злотих, цехмістру – 10 злотих і 4 гроша, цехмістрам за побажання – 6 злотих, писареві – 6 злотих і 18 грошей, слугам – 5 злотих і 10 грошей, за «штуку» (екзаменаційну роботу) – 18 злотих, на випивку майстрам дав 5 злотих, до цехової скриньки – 24 злотих. Отримання звання майстра обійшлося у 144 злотих і 32 гроша [18 с.109]. Щоб стати майстром – токарем (м. Львів) підмайстер повинен був виготовити дерев'яну пляшку і кубок «італійського зразка», до цехової скриньки внести 15 злотих, до цехового арсеналу – півкаменя (міра ваги, що дорівнює 6-7 кг) порошу, до костьола святого Лаврентія – півкаменя воску, влаштувати майстрам обід. У львівському цеху бондарів екзаменаційна робота – це велика дубова броварна бочка, дубова ванна з ясеневими клепами, медова бочка з ялини чи гарнець із соснового дерева. Негативна оцінка екзаменаційної роботи ще більше затруднювала процес отримання звання майстра, бо підмайстрові доводилося

знову продовжувати роботу в майстра або ще раз йти в мандри. У львівському цеху чинбарів кандидат у майстри йшов знов у мандрівку на один рік і 6 тижнів. Від виготовлення «шедевр» звільнялися або мали полегшені умови отримання звання сини і зяті майстрів. У львівському цеху римарів після мандрівки підмайстри сплачували вступного по 6 злотих, на вечерю майстрам віділяли по 5. До цеху давали ще шаблю і мушкет. Чоловіки, одружені на вдовах майстрів, а також їх сини у львівському цеху кравців не виготовляли екзаменаційних робіт взагалі. Привілеї не сприяли вдосконаленню ремісничої професії. Спадковість негативно впливала на розвиток виробництва, знижувала майстерність ремісника.

У деяких цехах замість екзаменаційної роботи вимагалася сплата грошей, розмір внеску яких залежав від бажання майстрів. У львівських цехах чинбарів, кордибанників (XVII ст.), сідлярів (XVIII ст.) претендент у майстри сплачував від 60 до 120 злотих та більше. Підмайстер Ф. Прославсяк (1758 р.) заплатив вступного 344 злотих. Не кожен підмайстер міг мати таку суму грошей. На початку XIX ст. у деяких цехах Правобережної України екзаменаційні роботи зникають взагалі. Щоб стати майстром, для цього досить було лише рекомендації цехмістра. У гончарному цеху (м. Львів) бажаючий отримати звання майстра на початку XIX ст. отримував його за рекомендацією цехмістра в присутності урядового комісара, котрий затверджував це прийняття. У львівському цеху сідлярів за період з 1711 – 1742 рр. 44 підмайстри заплатили гроші, щоб при отриманні звання майстра не робити шедевра. Новоприйнятий до цеху майстер обслуговував своїх колег на банкетах, засвічував свічки в церкві тощо. Такі обов'язки виконував до того часу, поки не з'являвся молодший за стажем інший майстер. Новоприйнятому майстрові необхідно було отримати ще й міське право. У львівському цеху різників новоприйнятий майстер упродовж 10 років повинен був платити старшим майстрам по 75 грошей щоквартально [114, с.135].

У львівському кравецькому цеху з 1677 по 1727 рр. 204 підмайстри стали майстрами. Від 1664 по 1697 рр. у Львові майстрами стало 104 шевці. Це був період розвитку шевського ремесла, викликаний замовленнями на взуття для армії. З 30-х років XVIII ст. відбувається деякий занепад шевського ремесла, але це тривало не довго. У середині XVIII ст. спостерігається піднесення. З 1750 по 1781 рр. цеховими майстрами стало 119 шевців, що свідчило про піднесення шевського ремесла. Воно розвивалося за рахунок розширення виробництва, збільшення кількості підмайстрів та учнів. Львівський швець П. Пасинкевич мав 7 чол. челяді. Вироби шевців відзначалися високою якістю. Один купець про шевця І. Стефановича говорив, що у всій Польщі немає такого шевця, який міг би так добре робити роботу, як він [114, с.99]. Кількість цехових майстрів регламентувалася статутами. У пекарському і різницькому цехах Львова майстрів нараховувалося по 20 у кожному. Стільки ж було і в період економічного піднесення міста, коли не могли забезпечити хлібом усіх мешканців. У львівському золотарському цеху (XVII ст.) було 30 майстрів. З вищевикладеного випливає, що основною ланкою цехового виробництва була ремісничка майстерня, де не існувало поділу праці. Організатором виробництва виступав майстер разом з підмайстрами та учнями. Майстер брав участь у виробництві, купував сировину, займався збутом готових виробів. Він же перед цехом і покупцем відповідав за якість продукції. Цехові старшини пильно стежили за якістю виробів майстрів. У Львові був поставлений «журавель» (ганебний стовп), до якого підвішували пекарів, що випікали ратет non valentem (недоброякісний хліб) [467, с.145]. Цех регламентував усі етапи виробничої діяльності ремісника (купівлю сировини, процес виробництва та збуту готової продукції). Питання, пов'язані з організацією виробництва та життям цеху, розглядалися на цехових зборах, що відбувалися не менше як один раз на квартал. На них вирішувалися різноманітні питання, пов'язані з виробництвом, якістю товарів, їх

збутом, боротьбою з конкуренцією купців та позацеховими ремісниками. Цехова ремісничка організація в містах України була свідченням певного рівня розвитку товарно – грошових відносин, товарності ремісничої продукції, розвитку самих міст. Як форма організації простого товарного виробництва, цехи за характером своєї діяльності відповідали феодальній структурі земельної власності того часу, рівню розвитку продуктивних сил. У зв'язку із особливостями історичного розвитку міська ремісничка організація в Україні не отримала тієї класичної форми замкненої корпорації, яка була властива західноєвропейським країнам. Цехи існували тоді, коли в країнах Заходу вони занепадали, уступаючи місце розвиненому товарному виробництву та ринковому господарству.

З розвитком товарно – грошових відносин дедалі більшого товарного характеру набувало міське цехове ремесло. Ремісник, зазначав В. І. Ленін, «...раз зіткнувшись з ринком ... переходить згодом і до виробництва на ринок, тобто робиться товаровиробником. Перехід цей відбувається поступово, спочатку як спроба, продаються продукти, що випадково залишилися на руках або виготовлені у вільний час. Поступовість переходу посилюється ще тим, що ринок для збуту виробів буває на початковому етапі дуже вузьким, так що відстань між виробником і споживачем збільшується дуже повільно, продукт, як і раніше, переходить безпосередньо з рук виробника в руки споживача, причому продажу продукту передуює іноді обмін його на сільськогосподарські продукти. Дальший розвиток товарного господарства виражається розширенням торгівлі, появою спеціалістів торгівців – скупників; ринком для збуту виробів стає не дрібний сільський базар або ярмарок, а ціла область, потім уся країна, а іноді навіть й інші країни» [149, с. 316].

Через вузькість і відносну стабільність ринку цеховий ремісник зберігав контроль за виробництвом і збутом своєї продукції. Однак з часом, починаючи з XVIII ст., ремісник починає втрачати контрольні функції над виробами.

Цехова система України не могла уникнути впливу нових тенденцій економічного зростання, хоча цехи й надалі залишалися замкнутими організаціями, вступ до яких був досить утруднений: статuti регламентували всі питання виробництва і збуту ремісничої продукції. Штучне обмеження виробництва та збуту виробів за допомогою цехових статутів розходилося із загальною тенденцією господарського розвитку – розширенням ринку. Дрібні виробники поєднували роботу на замовлення з виробництвом продукції на ринок. Для ремісничого виробництва стають тісними цехові рамки. Ремісники втягуються в ринкові відносини. К. Маркс писав, що міська праця сама створила засоби виробництва, для яких цехи стають настільки незручними, наскільки старі земельні відносини власності обтяжливі для вдосконалення землеробства [176, с. 45].

Намагання отримати більший прибуток штовхало окремих майстрів на порушення принципу рівності в цехах. Кам'янець – подільський цехмістер кравецького цеху під час роздачі замовлення для виконання роботи обмірював майстрів: наближеним до себе давав більшу кількість сукна, іншим – меншу. Нехтуючи цеховими правилами, деякі майстри збільшували чисельність учнів та підмайстрів, приймали на роботу не лише жителів міст, але й навколишніх селищ. У львівських цехах майстер мав право тримати в майстерні одного – двох учнів та до трьох підмайстрів. Але названа кількість останніх не завжди дотримувалась майстрами. У деяких цехах їх було більше. Львівський кравець Я. Соколовський (середина XVII ст.) замість трьох підмайстрів тримав 10, не враховуючи учнів [51, с. 91]. Шість майстрів львівського мулярського цеху (1669 р.) тримали 55 підмайстрів і 60 учнів. Один майстер мав у середньому по 9 підмайстрів і 10 учнів. Усього 19 чол. [120, с. 211]. У середині цехових майстерень між ремісниками з'являється майнова нерівність, котра стає все глибшою. У цехах, що працювали на широкий ринок, з'являється поділ ремісників на привілейованих і тих, які виконували просту, чорнову

роботу. З посиленням попиту на ремісничі вироби, ускладненням і диференціацією самого ремесла серед ремісників поглиблюється майнова нерівність, зростає розшарування, загострюється внутрішньоцехова боротьба. Майстра М. Соколовського (львівський мулярський цех) 1742 року було покарано 100 ударами палицею за те, що він підмовляв підмайстрів не виконувати розпоряджень цехмістрів, а цехове повідомлення з глуфом облив вапном [114, с. 205].

Ремісники, котрі стояли ближче до споживача, прагнули підкорити собі ремісників тих професій, що перебували в менш сприятливих умовах відносно до ринку. Львівські шевці сировину, яку поставляли їм кушніри в XVII ст., в надалі починають самі купувати й обробляти, відтискуючи кушнірів і ставлячи їх у залежне від себе становище [51, с. 91]. Міра залежності дрібних виробників від багатих майстрів, цехової старшини, торговців – скупників була різною. Одні ремісники підтримували з ними лише виробничі зв'язки, інші потрапляли в особисту залежність.

З поглибленням суспільного поділу праці зростає чисельність позацехових ремісників (партачів). Кількість їх збільшувалася як за рахунок сільських ремісників, що приходили до міст у пошуках роботи, так і підмайстрів, які не могли стати цеховими майстрами. У Львові (середина XVII ст.) позацехові ремісники становили до 40 % від всіх ремісників, що працювали в місті [51, с. 91]. На початку XVIII ст. в ньому, за підрахунками М. Балабана, було 212 позацехових лише ремісників – євреїв (50 кравців, стільки ж різників, 44 золотарі, 20 цирульників і 20 пекарів білого хліба, 18 бляхарів і 10 позументників) [387, с. 45]. Цехові шевці міста Кобеляк (1709 р.) зазначали, що в місті багато шевців із підсусідків та козаків і «жодного цехового повиновения з братиею нести не хотят» [120, с. 205]. Впродовж майже всього XVIII ст. для позацехового ремесла були більш сприятливі умови для діяльності ніж у XVII ст. Якщо в XVII ст. проти позацехового ремесла активно боролися цехи і міське управління, то у XVIII ст. вони більш

поблажливо ставляться до нього. У містах, де існувала цехова організація, на двох цехових ремісників припадав приблизно один позацеховий. Чисельність позацехових ремісників регулювалася ринком, попитом на товари. Серед позацехових ремісників було немало досвідчених майстрів. У Львові (XVIIст.) своєю якістю славилися вироби позацехового кравця Д. Краківського, художника – вірменина П. Богуша та ін. [428, с. 21, 24, 28]. Разом з тим слід відзначити, що немала частина позацехових ремісників мала невисоку кваліфікацію. Це були переважно бродячі ремісники, котрі не мали відповідної підготовки, сільські ремісники, що приходили до міст, а також підмайстри, які працювали самостійно [114 с. 73]. Мандрівні ремісники, зокрема кравці і шевці були звичайним явищем у XVIII ст. У Переяславі (1777 р.) два мандрівні ремісники декілька років перебували на заробітках, живучи на доходи із шевства [120, с. 203]. Перехожі шевці і кравці, які в пошуках роботи ходили від міста до міста, від села до села були відомі і в XIX ст., коли вже працювали взуттєві фабрики.

В умовах феодалізму позацехове міське ремесло було поширеним явищем не лише на українських землях, а й у багатьох країнах Європи. Причини його виникнення в Україні були іншими, ніж у західноєвропейських країнах. У них позацехове ремесло виникло в період розпаду цехової системи, в Україні ж, навпаки, - у час зародження і розквіту. Причиною появи позацехового ремесла в Україні було : втручання феодалів у життя міст, національно – релігійні перешкоди, особливо на тій частині України, котра перебувала в складі Польщі, шляхетська анархія, слабкість адміністративно – політичного устрою, безладдя всередині Польщі. Помітну роль у розвитку позацехового ремесла відіграло також намагання дрібних виробників вийти за рамки цехової регламентації, ухилитися від сплати різних цехових, міських та феодальних податків.

На Правобережжі і на західноукраїнських землях, котрі у період, який ми розглядаємо, належали до Польщі, позацехове ремесло заборонялося королівськими

постановами, привілеями міст, цеховими статутами, переслідувалося органами влади та міськими управліннями. У Львові позацеховим ремісникам заборонялося випікати хліб, окрім торгових днів (вівторок і п'ятниця). Позацехові пекарі – євреї не мали права випікати хліб, бублики, паляниці, за винятком лише «кошерних з гусячим смальцем» [114, с. 133]. Кравці – євреї названого міста могли шити одяг тільки для членів своєї громади за певним звичаєм (конопляними нитками). Про гостроту боротьби польського уряду з позацеховими ремісниками свідчить постанова короля Владислава IV (1634 р.). З 14 статей постанови 5 (2, 3, 4, 10, 11) спрямовувалися проти позацехових шевців. Їм заборонялося займатися ремеслом у селах, фільварках, містах і передмістях. Ще далі у своїх діях проти позацехового ремесла пішов львівський староста Я. Мнішек. 1673 року він видав постанову, якою заборонив діяльність шевців-партачів навіть на юридиках (міських територіях, котрі не підлягали владі міського управління, бо перебували у власності магнатів, шляхтичів чи духовенства) і на Підзамчі (передмісті Львова). У той же час постанова дозволяла позацеховим ремісникам, за згодою цехмістра шевського цеху вступати до цеху, але тільки після виконання установлених адміністрацією повинностей і сплати до цехової скриньки 15 злотих [103, с. 169]. 1790 року від 10 позацехових ремісників до каси львівського ковальського цеху надійшло 46 злотих. До теслярського цеху цього ж міста кожен позацеховий ремісник щорічно сплачував по 3 гривні [114, с. 72]. Вступ до цехових організацій хоч і мав багато перешкод та труднощів, але, на відміну від країн Західної Європи, був набагато слабшим. Окремі цехи навіть без сплати певної суми грошей приймали до себе позацехових ремісників. Львівський цех столярів 1761 року прийняв до свого складу позацехового столяра С. Ляшкевича [114, с. 115; 348, ф 52, оп. 3, спр. 1044, арк. 7]. Заборони не давали помітних позитивних результатів. Позацехове ремесло продовжувало існувати та конкурувати з цехами, сприяло їх розпаду. У

Львові (XVIII ст.) позацехове шинкування привело до розпаду цехового пивоварного і медоварного ремесла. Маючи чималі прибутки від його діяльності, позацехових ремісників підтримували старости, феодали, духовенство, купці, котрі купували в них дешеві товари. Починаючи з XVIII ст., боротьба послаблюється, не набуває такої гостроти, як раніше, а в кінці XVIII ст., у період розпаду цехового ремесла, майже повністю припиняється.

Боротьба між цехами та партачами (позацеховими ремісниками) за ринки збуту товарів послабляла цехову систему, сприяла її розпаду. У міру розвитку товарного виробництва зростала конкуренція між цехами і позацеховими ремісниками. Цехові ремісники боролися з партачами за свою монополію. Від старост і магістратів цехмістри вимагали офіційної заборони діяльності, нападали зі зброєю на житла партачів, розбивали верстати, нівечили знаряддя праці, забирали в них виготовлену продукцію і заготовлену сировину. Львівський цех годинників переслідував позацехових ремісників своєї спеціальності. 1782 року його члени напали на майстерню годинникаря Гершенова і забрали верстати, конфіскували всі виготовлені годинники [114, с. 115]. У боротьбі із позацеховими ремісниками майстри пропонували їм вступити до цеху, але одночасно ставили такі умови, які виконати було важко або навіть і неможливо. Усе це ставило партачів у скрутне становище. Позбавлені можливості купувати сировину і продавати свої вироби на міському ринку, відправляти за кордон, партачі виробляли продукцію на замовлення, поштучно чи оптом продавали купцям і перекупщикам. Партачі змушені були, природньо, звертатися до перекупників. В їх ролі виступали купці, знайомі з ринком і його потребами.

В Україні позацехове ремесло було здебільшого дрібним, мало втягувалося у товарно-грошові відносини. Цьому перешкоджали пануючі феодальні виробничі відносини, відсутність необхідного капіталу та найманої робочої сили, низький економічний розвиток міст, слабка розвиненість внутрішнього ринку. Лише при сприятливих

умовах позацехове ремесло могло привести до організації підприємств розширеного виробництва. У період розпаду цехового ладу тільки окремі позацехові ремісники організовували майстерні капіталістичного типу. Позацеховий майстер – золотар М. Латинович у Львові став власником великої майстерні. Підприємцями у цьому ж місті стали і деякі позацехові муляри. Але це були поодинокі випадки. У Львові, а також в інших містах Правобережжя і на західноукраїнських землях, позацехові ремесла не відігравали помітної ролі в організації виробництва на ринковій основі.

Заможні майстри, в основному з числа цехової старшини, усупереч цеховим правилам, нагромаджують капітал, об'єднують ремісників споріднених спеціальностей, збільшують запаси сировини для розширення обсягів виробництва і реалізації продукції на ринку. Непоодинокими стають випадки, коли майстри не виконують розпоряджень цехової верхівки, хоча “челядь тримали і продавали на ринку вироби “[120, с. 206]. Про виконання робіт на широкий збут засвідчують факти замовлення ремісниками значних обсягів сировини. Житель міста Дубно ремісник Мошко (1659 р.) скаржився на цехмістра шевського цеху міста Острога за те, що він повинен був заплатити йому за шкіри 35 злотих та дати дві пари чобіт і стільки ж пар черевиків. Але до визначеного терміну цього не зробив. Цехмістер просив відстрочити на два тижні борг. Гарбар із Острога (1660 р.), що купував сировину на місцевому ринку, також завинив замовнику і просив місяць на відстрочку для повернення всіх грошей. Заборгованість ремісників через покупку сировини свідчила про зростання масштабів виробництва. Острозький швець Онуфрій і цехмістер шевського цеху просили відстрочки у поверненні грошей, доки не продадуть готовий товар [120, с. 208]. Купуючи на позичені гроші сировину, свічкарка Якубова із Дубно також мала борг, який був пов'язаний не лише із сировиною, але й з оплатою робочої сили. Час від часу її викликали до магістрату на суд. Вона постійно просила відстрочки до тих

пiр, поки не продасть готовий товар. Заборгованiсть ремiсникiв у зв'язку iз купiвлею сировини робила iх залежними вiд постачальникiв сировини, переважно купцiв. Ремiснича майстерня пiдпорядковується купецькому капiталовi, який починає брати участь у виробництвi продукцiї. Порушення цехових обмежень свiдчить про розпад цехової органiзацiї. Ремiсники не хочуть вступати до неї. Львiвський золотар М. Латинович (1708 р.) вiдмовився вступати до цеху. Вiн заявив : «Як схочу, щоб мене прийняли до цеху, дам їм по штуцi сирого м'яса, по булцi хлiба, то i приймуть...» [114, с. 147].

Вiдбувається збагачення невеликої купки цехових майстрiв i розорення бiльшостi ремiсничого людю. Це приводило до переходу iх у категорiю тих виробникiв, якi змушенi були працювати на iнших власникiв майстерень, скупникiв чи лихварiв. Дрiбний виробник, що виготовляв i реалiзовував свою продукцiю самостiйно, не витримував конкуренцiї з дешевими та якiсними мануфактурними виробами мiсцевого чи закордонного виробництва i попадав у залежнiсть до майстра – пiдприємця чи торгiвця – скупника. Окремi заможнi майстри за будь – яку цiну прагнуть збiльшити свої прибутки, у тому числi i за рахунок продовження тривалостi робочого дня пiдмайстрiв та учнiв. Робочий день пiдмайстрiв – мулярiв на Правобережжi зростає i досягає у XVIII ст. влiтку 10 – 13 годин на добу, пiдмайстра – столяра – 13 – 15, пiдмайстра – кравця – 14 – 15 годин. Збiльшення чисельностi пiдмайстрiв та учнiв, що не передбачалося цеховими статутами, та нагромадження капiталiв давали можливiсть окремим майстрам органiзовувати розширенi ремiсничi майстернi. Кам'янець – подiльський кравець Я. Ружинський отримав аванс (значну суму грошей) на пошиття великої партiї вiйськового одягу. Не маючи змоги самому пошити одяг, роздав грошi iншим кравцям, з якими перебував у спiлцi. Пошиття одягу вiдбувалося пiд керiвництвом Я. Ружинського. На думку О. С. Компан, кравецька спiлка, за принципом органiзацiї виробництва, була розширеною ремiсничою майстернею [120, с. 207]. Це-

кооперація з поділом праці або розсіяна мануфактура. Подібне могло статися лише за умов відповідного розвитку товарного виробництва, зростання попиту на ремісничу продукцію.

При виконанні великих обсягів замовлень усе частіше використовується наймана робоча сила. До неї вдаються в першу чергу багаті майстри тих галузей ремесла, які були досить розгалуженими, необхідними в житті кожного міста, зростали разом із збільшенням чисельності міського населення. Це – харчові ремесла, особливо вироблення різних продуктів з борошна. Велика кількість продуктів харчування, якого вимагало міське населення, вироблялася на великих підприємствах, у численних дрібних і малих майстернях, у хатах, у межах окремої сім'ї. Цим, очевидно, можна пояснити наявність у містах значної кількості пекарів, м'ясників, різників, ковбасників, винників, броварників, олійників та ін. Стародубський майстер – ковбасник П. Потапович (1683 р.) отримав замовлення на виготовлення великої кількості ковбаси. Як додаткову робочу силу найняв якогось «наёмного человека». Обурений зухвальством майстра, цехмістер намагався не допустити наймита до роботи. Однак майстер його не послухав і дозволив, щоб у його майстерні працював наймит. Тоді цехмістер намовив кількох сердюків (розбійників), щоб вони побили П. Потаповича за порушення цехових правил.

Намагання розірвати старі цехові рамки виробництва, розширити їх за рахунок залучення додаткової робочої сили спостерігалось і в шевстві. Шевці вдавалися до найманої праці для роботи в майстерні тоді, коли отримували велике чи термінове замовлення, зокрема на великі партії взуття. Шевці порушували цехові правила і наймали додаткову робочу силу. Свідченням цього є чисельність шевців у містах. В Острозі працювало 145 шевців, у Полонному – 42, у Бережниці – 27 [120, с. 200]. Вони не могли існувати виключно за рахунок праці на замовлення. Подібне явище спостерігалось серед гончарів, каменотесів, мулярів, теслярів та ін., які поєднували роботу на замовлення з виробництвом продукції на ринок, а також із залученням

додаткової робочої сили. Польські дослідники К. Арламовський і М. Маловіст, що займалися вивченням феодального ремесла своєї країни, вбачали у використанні додаткової праці найманих ремісників, зокрема партачів, початки елементів ранньокапіталістичного виробництва [384, с. 115; 429, с. 65 – 66].

Збільшення попиту на продукцію цехового ремесла породило скупника, який є посередником між виробником і споживачем. Відрізвавши виробника від ринку продажу товарів, скупник відтісняє його і від ринку сировини, а потім повністю підпорядковує собі. В. І. Ленін зазначав, що від такого явища залишається тільки один крок до «...тієї вищої форми торговельного капіталу, коли скупник просто роздає матеріал «кустарям на вироблення за певну плату. Кустар стає *de facto* найманим робітником, що працює у себе вдома на капіталіста ; торговельний капітал скупника переходить тут у промисловий капітал. Створюється капіталістична робота вдома» [149, с. 315]. Об'єднуючи позацехових ремісників, купець організовує кооперацію праці, яка не має поділу праці, але він з'являється тоді, коли збільшується кількість ремісників. Так виникає гетерогенна (розсіяна) мануфактура в її елементарній формі. «Майстерні з більш – менш значним числом робітників, - підкреслював В. І. Ленін, - запроваджують поступово поділ праці, і таким чином капіталістична проста кооперація переростає в капіталістичну мануфактуру» [149, с. 329]. Вивчаючи подібні явища у феодальному ремеслі Росії, він посилався на слова К. Маркса, «що мануфактура навряд чи відрізняється чимсь іншим у своєму зародковому вигляді від цехового ремісничого виробництва, крім більшого числа одночасно використовуваних одним і тим же капіталом робітників. Майстерня цехового майстра тільки розширена». Такі самі явища спостерігалися і в ремеслі України XVII – XVIII ст., де поруч із цеховою формою організації ремісничого виробництва на основі ручної техніки розвивалася більш передова, досконаліша організація праці. Наявність розширеної цехової майстерні

свідчить про рівень розвитку товарного виробництва, про зародження простої кооперації праці, а виявлення в ній поділу праці – до початків мануфактурного виробництва.

Кооперація праці виникла в рабовласницькому суспільстві. У традиційній сільськогосподарській економіці траплялася спорадично. Лише із зародженням ринкового господарства ставала необхідною, загальною умовою самого виробництва. Перші початки капіталістичної кооперації спорадично траплялися в ремісничому виробництві міст, розташованих на берегах Середземного моря, у XIV і XV ст. Кооперація праці співпадала з виробництвом у широких масштабах, але не створювала ніякої постійності, характерної форми, особливої епохи розвитку господарства [149, с. 110; 177, с. 395]. Вона залишала спосіб праці окремих осіб у загальному і в цілому незмінним, не мала поділу праці, відрізнялась від цехової майстерні лише більшою чисельністю працюючих. За своєю технічною основою і обсягами випуску продукції, її реалізації кооперація стояла ближче до дрібного товарного виробництва ніж до великої промисловості.

Кооперація створювалася при наявності не менше 10 працюючих. При такій чисельності хазяїн залишав ручну працю, заводив майстра, який стежив за трудівниками. Господар ставав маленьким капіталістом, корінним власником. Кооперація складала історично і логічно вихідний пункт ринкового господарства, становила всезагальну форму, що лежала в основі суспільних організацій, спрямованих на підвищення продуктивності праці, де отримувала подальшу спеціалізацію. Але якими б не були розміри кооперації, вона завжди протистояла індивідуальній праці, що здійснювалася ізольованими один від одного самостійними товаровиробниками. Як різновид суспільної форми виробництва, проста кооперація праці була протилежна індивідуальній праці відособлених виробників, а за технічним базисом і характером використання знарядь праці не відрізнялася від міського ремесла, дрібних селянських та міських промислів. Відмінною рисою кооперативної форми була чисельність

зайнятих найманих робітників в одному приміщенні, просторове їх об'єднання, виконання ними однієї і тієї ж роботи. Оскільки характер праці кожного виробника залишався незмінним, то суспільний характер виробництва впливав не з особливостей умов праці кожного працюючого, а із спільних умов.

Виробництво зберігало невеликі розміри. Різниця між ремісничою майстернею і кооперацією була порівняно незначна. Детальних трударів, прив'язаних до однієї якої-небудь операції і тим самим до капіталу, який об'єднував би детальні операції в один виробничий механізм, не існувало. Підвищення продуктивності праці в кооперації відбувалося за рахунок особливостей виробничої трудової сили, яка впливала безпосередньо із колективного характеру праці на противагу індивідуальній, виробничій силі окремого виробника. Навіть при незмінному способі праці одночасне застосування значної чисельності працюючих викликало зміни в процесі діяльності. Об'єднання трударів дозволяло скорочувати робочий час, необхідний для виготовлення сукупного продукту. Розміри кооперації залежали від величини капіталу. Діалектика розвитку кооперативної форми праці показує, що, залежно від виробничих відносин, пануючих у країні, вона могла мати різні конфігурації, специфічні особливості.

З часом кооперація ставала поширеною формою виробництва і почала відігравати важливу роль у його розвитку, створюючи свою класичну форму в мануфактурі, яка, за твердженням К. Маркса, панувала в країнах Західної Європи приблизно з половини XVI і до останньої третини XVIII ст. [177, с. 346 – 348]. Його теорію відкидали, переглядали, хоронили, але ідеї живуть, стали складовою частиною світу уявлень, у рамках яких ми всі і донині мислимо. Американський учений П. Самуельсон включив К. Маркса в невелику плеяду «інтелектуальних гігантів» світу. Лауреат Нобелівської премії, відомий економіст В. Леонтьєв у зв'язку з цим писав, що коли хто-небудь хоче довідатися, що насправді являє собою товарне виробництво, капіталістичне підприємство, заробітна плата, прибуток

може знайти пояснення в працях К. Маркса. Тут більш реальна і якісна інформація, ніж у багаточисленних підручниках із сучасної економіки [278, с. 596].

Займаючись скуповуванням сировини та реалізацією готових виробів, купці нагромаджували чималі суми грошей і підкоряли окремих, не зв'язаних між собою позацехових ремісників. Торгівці – скупники постачали дрібним виробникам сировину для подальшого обробітку чи виготовлення товарів, навіть у рахунок оплати за виготовлення готової продукції, чим відрізали виробників від ринку товарів. Ремісники потрапляли в залежність до кредитора – скупника, хоч і були власниками нерухомості, що оговорювалося під час підписання угод [305, с. 106 - 110]. Львівські купці (середина XVII ст.) постачали партачам (позацеховим ремісникам), котрі проживали в передмісті, сировину, з якої виготовлялися хутрові вироби. Їх скуповували купці, а потім продавали на ринку. Так само починають робити й інші торговці. Львівський купець О. Аведикович (XVII ст.) роздавав сировину позацеховим ремісникам у містах Голгора та Остріг, а потім скуповував у них готову продукцію. Виникла навіть суперечка з місцевими львівськими цехами римарів і сідлярів, що набрало широкого розголосу [51, с. 92]. Це був організатор виробництва, підприємець. На його складах зберігалися великі запаси сировини, напівфабрикатів і готових виробів, які були пов'язані не лише з дрібним виробництвом, але й із оптовими торговельними операціями, у тому числі й з купцями, що підтримували торговельні зв'язки з іншими країнами.

У центрі міста Львова (середина XVII ст.) знаходилася воскобійня, що належала міському управлінню. Вона мала чотири казани, перебувала в оренді за 350 злотих щорічних. Під час підписання контракту орендар складав присягу, в якій, окрім виробничих питань, указувалося на недопустимість випуску недоброякісної продукції. Перетоплений віск штампувався знаком міста, що гарантувало якість та вагу виробу. Сировиною служила вощина, яку давали численні пасіки, розміщені на околиці

Львова та в найближчій окрузі. Частина воску доставлялася з Наддніпрянщини, Молдови і Росії [114, с. 166]. Потужність воскобійні становила 40 казанів перетопленого воску за день. Розмір оплати за продукцію (перетоплений віск) такий: від казана гіршої вощини видавалося по 6 грошей, кращого – по 10. Єврейське населення сплачувало відповідно 8 і 12 грошей. Контрактний договір зобов'язував орендаря слідкувати за дотриманням черги серед замовників під час роботи закладу та вказував на встановлення суворого контролю за неприпустимістю перетоплення вощини в приватних будинках, бо воскобійні належало монопольне право на перетоплення воску в місті. За порушення названих заборон на орендаря накладався штраф у розмірі 20 гривень. Воскобійня приносила чималі прибутки. За три місяці роботи (з 26 червня по 25 вересня 1670 р.) вона принесла місту 252 злотих і 19 грошей прибутку. Витрати склали 20 злотих і 2, 3 гроша. За наступні три місяці роботи в цьому ж році (з 26 вересня по 31 грудня) прибуток становив 278 злотих і 15 грошей. Витрати – 129 злотих і 12 грошей. За півроку роботи воскобійня дала 318 злотих і 12 грошей прибутку. На підприємстві працювало 6 чол. За кожен казан з перетопленим воском робітники отримували по 1,5 гроша. У процесі виробництва продукції використовувалася наймана праця. Наймитами були переважно майстри, інші члени обслуговуючого персоналу – кріпосні селяни, ремісники та міщани. Вироби воскобійні вивозилися до Німеччини, Італії, Іспанії та Франції. Орендар закладу стежив, щоб ніхто не вивозив з міста непроштампованого воску. З часом монопольне право воскобійні на виробництво і реалізацію продукції починає порушуватися. 1726 року жителі Львова скаржилися, що єврейські купці на Підзамській юридиці заснували свою воскобійню і торгують воском [114, с. 167].

Великим на той час підприємством була воскобійня в місті Ратно (Волинь), що належала міському урядові. На закладі виготовлялися із воску і лою свічки різного розміру (від звичайних малих до великих). Одна така велика свічка

важила до 12,5 кг. Її, як правило, несли попереду урочистих процесій [114, с. 100]. Керував підприємством і наглядав за виробництвом управитель. Розміри виробництва - значні. Про це свідчить скарга потерпілих купців про викрадення з підприємства продукції та сировини. Один з купців, що доставляв сировину, зазнав збитків на 200 злотих. На той час це була значна сума грошей. Виявилося, що наймити, котрі працювали на підприємстві, викрали ще 4 копи (240 штук) свічок. Цікаво те, що крадіжка була виявлена не відразу. Коли б виробництво було незначним, крадіжку помітили б відразу [120, с. 210]. У воскобійні працювали три наймити, управитель, його син та декілька людей, що заготовляли і підвозили дрова із лісу та займалися опаленням печей. Син управителя та один з наймитів, очевидно, майстер постійно перебували під час приготування сировини (виготовлення воску і лою). Лойові свічки «лили» (розтоплене сало наливало в залізну трубку, в середині якої розташовувався бавовняний гніт). Свічки з воску виготовляли без трубок, у спеціальних ночвах, де знаходився розтоплений віск. Майстер обертав гніт, занурений у віск, який поступово «наростав» навколо гніту. Свічки виходили довгими. Щоб зменшити довжину, розділяли на частини. Умови праці були тяжкими. Від важкого повітря ремісники часто непритомніли.

Майстерня працювала на замовлення і на ринок. Замовлення робили здебільшого міщани, служителі монастирів та церков. Кількість виробленої продукції могла бути більшою чи меншою залежно від попиту. Продукцію на продаж розвозили по містах і селах купці. Вони ж займалися і доставкою сировини, скуповували на ринку та в окремих виробників віск і лій для переробки. Усіх купців було п'ять. Один з купців – підприємців був жителем польського міста Любліна, другий – білоруського міста Бреста, три інші – місцеві, ратненські мешканці [120, с. 209]. Участь купецького капіталу (закупка сировини) в організації виробництва продукції сприяла зародженню ринкових відносин. Експлуатація найманих робітників, праця на ринок, причому на досить широкий, приносила

чималий прибуток, який вкладався у виробництво, надходив на різні витрати, а також до кишень членів міського уряду. Непоганий прибуток отримував і управитель воскобійні. Крім того, він мав ще доходи від міської важниці. Розбагатівши, він міг і сам організувати власну воскобійню.

Воскобійні, аналогічні ратненській, були в київського магістрату, у місцевого Михайлівського монастиря. Магістратові належали також шинки, важниці, гостинні двори, водяні борошномельні млини та інші промисли. Усі вони приносили міським урядовцям чималі прибутки.

Зачатки нової, мануфактурної форми організації виробництва та використання найманої праці зафіксовані в інших галузях тогочасного ремесла. Серед них можна відмітити гончарство. Центрами його зосередження були Поділля, Полтавщина і Чернігівщина. Основу устаткування міської майстерні становило гончарне коло і піч для обпалення виробів. Великі майстерні, в яких застосовувалася наймана праця та існував поділ праці в процесі виробництва, були поодинокими. Найбільш поширені – майстерні, в яких працював майстер з одним – двома підмайстрами та кількома учнями. Продукція гончарів реалізовувалася на місцевому ринку та в навколишніх селищах. Найкращою була продукція, виготовлена в Зінькові, Меджибожі й Опішні [120, с.212].

Під впливом розвитку ринкових відносин цехове ремесло в містах почало виявляти ознаки розпаду, особливо з початку XVIII ст. Окремі ремісники, зокрема ткачі, шевці, шинкарі, кравці та інші, виготовляли продукцію для збуту не лише на місцевому ринку, але й на ярмарках як на території України, так і за її межами. Для виконання великих обсягів замовлень наймали додаткову робочу силу. Однак ознаки розпаду цехової організації не означали занепаду ремесла взагалі. Цехове ремесло існувало на українських землях до початку XX ст. Одночасно з цеховим ремеслом розвивалося позацехове, яке легко пристосовувалося до мінливих економічних умов та створювало важливу основу для зародження мануфактур.

Поява різних виробів мануфактурного виробництва свідчила про кризу міського цехового ремесла, про неспроможність задовольнити зростаючі потреби ринку. На базі цехової майстерні виникає централізована мануфактура в її початковій формі. На основі комбінації різних операцій виникла децентралізована мануфактура в ткацтві. Внаслідок організації торговим капіталом виробництва окремих ремісників, переважно позацехових, з'являлася розсіяна мануфактура. Нерідко купці організовували мануфактури, котрі обслуговувалися наймитами, зубожілими міщанами та сільською біднотою. Одні підприємства з'являлися в зародковій формі мануфактурного виробництва, інші – у більш розвиненій. Заможні цехові майстри, купці перетворювалися на капіталістів, а позацехові ремісники, учні та частково підмайстри – на найманих робітних людей, попередників сучасних робітників. За роботу отримували плату натурою чи грошима. Пізніше грошова форма оплати праці стає домінуючою.

У своєму зародковому вигляді мануфактура не відрізнялась від цехової ремісничої майстерні нічим іншим ніж більшою кількістю одночасно зайнятих одним і тим самим капіталом робітників. Це була майстерня цехового майстра, але тільки розширена. Спочатку різниця між мануфактурою і цеховою майстернею була чисто кількісною. Але навіть у своєму зародковому вигляді мануфактура мала суттєві переваги над дрібним товарним виробництвом, виступаючи, за своєю суттю «масовою силою», котра приводила до якісних зрушень у розвитку промисловості – зародження великого товарного господарства. Становлення мануфактурного виробництва у різних галузях ремесла на Лівобережжі, Слобідській та Південній Україні, на Правобережжі і західноукраїнських землях відбувалося неоднаково, іноді навіть своєрідно. Феодальні промисли і мануфактурні підприємства витісняли деякі види міського ремесла, переважно горілчаного, полотняного, соляного, суконного та шкіряного виробництв, перешкоджали зародженню

розсіяної чи централізованої мануфактури в розвиненій або початковій формах. Найбільш успішно на базі міського ремесла зароджувалися мануфактури в районах з розвиненим товарним виробництвом. Але феодальні відносини, що панували XVII – XVIII ст. на території України, гальмували появу мануфактурного виробництва. Внаслідок цього існували мануфактури перехідної форми, що поєднували феодальні та капіталістичні ознаки, і лише згодом, з перетворенням простого товарного виробництва у розвинене, ставали чисто капіталістичними. Вітчизняна цехова корпорація зазнавала впливу нових форм організації виробництва, пристосовувалася до них, зберігаючи при цьому свої завдання, обумовлені специфікою розвитку країни. Разом із загальним призначенням як корпорації для регламентації виробництва і збуту продукції, вона була військовою організацією для захисту території від зовнішніх ворогів, зокрема татарсько – турецьких орд.

Виробництво цехової майстерні було переважно дрібним. Майстерні мали невеликі запаси сировини, вартість обладнання та інструментів становила незначну частину всього багатства власника. Цехова регламентація виробництва з її зрівняльним характером перешкоджала первісному нагромадженню капіталу для ринкового господарства. Але в українських цехах не спостерігалось суворої регламентації виробництва і реалізації продукції, існували більш – менш вільні умови, хоча і з окремими обмеженнями, поповнення новими членами. З самого початку їх виникнення нараховувалась чимала кількість ремісників, які не підлягали цеховим законам. Меншу поширеність ремісничої організації на Лівобережжі не можна вважати за ознаку відсталості міського господарства. Лівобережжя перебувало в складі Росії з міцною центральною владою, де стійкість цехів була меншою ніж у країнах, які такої влади не мали. Цехова організація зазнала тут помітних змін: не було цехових братств, що протистояли б національній та релігійній дискримінації місцевого населення, не виконувалися

завдання по захисту міст від нападів зовнішніх ворогів та посягань феодалів.

Найвищого розвитку цехове ремесло досягло на українських землях наприкінці XVII ст. У наступному, XVIII ст. починає занепадати. За підрахунками професора В.О. Голобуцького, у 80-х роках XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося до 4830 цехових ремісників [51, с.157]. З поглибленням суспільного поділу праці збільшувалося число позацехових ремісників (партачів). Нехтуючи правилами, що передбачали сувору регламентацію, цехові майстри розширювали рамки виробництва, використовували найману робочу силу, працю позацехових ремісників. Відбувається процес переростання ремесла в дрібнотоварне виробництво. Втягуючись у товарно – грошові відносини, цехи вдосконалювали технічне обладнання майстерень, верстати, технологію виробництва продукції, підвищували її якість, здешевлювали товари, сприяли розитковій вільної конкуренції, підриваючи тим самим цехову систему в цілому. Усе частіше починають з'являтися випадки диференціації, розшарування і збіднення ремісників, нагромадження капіталів у руках заможної верхівки, зростають соціальні протиріччя всередині самої організації. Статути виявилися безсилим зупинити процес розпаду цехового устрою. Він не міг уникнути нових тенденцій економічного розвитку. Для цехового виробництва стають тісними цехові рамки. Занепаду цехів сприяв також вплив виробничого досвіду західноєвропейських країн, які стояли на вищому рівні соціально – економічного розвитку, ніж Україна. На її територію проникали нові спеціальності, навички праці ремісників, форми організації та способи виготовлення ремісничої продукції, а разом з тим і переконання в тому, що цехова організація не є чимось непорушним чи обов'язковим. В Україні цеховий лад розпався в XIX ст., хоча окремі його структурні елементи продовжували існувати навіть до першої чверті XX ст.

3.3. Промисли та мануфактури

В економіці міст України важливе місце посідали промисли. Найбільш поширена галузь серед них – борошномельна, у якій використовувалося млинове водяне колесо як універсальний механічний двигун. Він застосовувався не лише в борошномельному виробництві, але й в інших галузях промислів, що приводило до зародження більш високих форм виробництва – простої кооперації та мануфактури. Енергія води застосовувалася в основному на підготовчих процесах і там, де була потреба у великій кількості людей та у великих затратах фізичної сили. К. Маркс писав: «Всю історію розвитку машин можна простежити на історії розвитку борошномельних млинів. Англійською мовою фабрику ще й досі називають mill (млин)» [177, с. 335. Примітки]. Млин – машина в її найелементарнішій формі. До млинового колеса відноситься коріння фабричної техніки. Але які б примітивні не були перші машини – млини, вони значно підвищували продуктивність праці на промислах, сприяли поліпшенню якості продукції, скорочували чисельність обслуговуючого персоналу.

У мануфактурний період машини застосовувалися рідко. Більш – менш помітну роль відігравали лише в період переходу від мануфактури до фабрики. Переворот у техніці був пов'язаний, перш за все, із застосуванням водяного колеса млина. Польський дослідник Б. Зєнтара зазначав, що вивчення його застосування в різних галузях промисловості дозволить краще зрозуміти технічні передумови зародження і розвитку товарного виробництва [463,с.49]. На території сучасної України борошномельні водяні млини були відомі вже в Київській Русі. На думку О.С.Компан, застосування млинової техніки в різних галузях промислів розпочалося з XIV ст. [120, с. 235], коли почали з'являтися верхньобійні водяні колеса. Коефіцієнт корисної дії такого колеса був значно вищим ніж поширеного на той час нижньобійного. Таке колесо можна було влаштувати не тільки на греблі невеличкої річки, але

й на відводних каналах. Водяне верхньобійне колесо застосувалося у виробництві борошна, заліза, паперу, сукна, цегли, на винокурнях для подрібнення зерна та подачі води в казани і холодильники, при виготовленні полотняної тканини «вибійки», на лісопильнях, в олійництві, у ковальстві, для промивання шкір тощо. Млин, що працював на енергії води, став звичайним явищем. Не було майже ні одного більш – менш значного міста чи містечка, в якому чи біля якого не було б борошномельного промисла. Велика кількість річок та ставів сприяла побудові млинів різної конструкції та різної потужності (з верхньобійними чи нижньобійними водяними колесами, жорнами і ступами). Млини були звичайні водяні, лодейні (влаштовані на човнах) та весняки, що працювали лише під час весняної повені. Водяних борошномельних промислів було дуже багато. Про їх поширеність у міських поселеннях Брацлавщини свідчить реєстр млинового і подимного за 1664 р. Територія краю становила 27 тис. кв. км. На ній нараховувалося 305 населених пунктів, у яких працювало 260 водяних млинів з 421 жорном. Проте реєстр проведений не досить якісно. Не взято на облік 17 міст і 53 селища, у тому числі такі великі міські поселення, як Брацлав, Бубнівка, Умань, Цибульове, Балабанівська волость та ін. 70 населених пунктів випало з реєстру разом з млинами, що в них працювали. У списках не згадується 24 пункти, жителі яких були звільнені від сплати податків через військове розорення чи зубожіння. Млини, що знаходилися в них, безперечно, не взяті на облік. За підрахунками О. С. Компан, на Брацлавщині могло бути не менш як 300 – 350 водяних млинів [120, с. 238]. Кожен з них припадав у середньому на 42 кв. км земельної площі або на ділянку завдовжки в 7 км і завширшки до 6 км. Зосередження млинів на невеликому земельному просторі свідчило про наявність великої кількості хліба, який перероблявся на борошно та різні крупи.

Подібне спостерігалось і на Лівобережжі, про що свідчить інвентар (середина XVII ст.) володінь магната І. Вишневецького. У його маєтках площею в 14,5 тис. кв. км,

за винятком Полтави, Золотоноші і Піщаного, що не включені для зручності підрахунку, поставлено на облік 391 млинове жорно. Якщо взяти до уваги, що в переважній більшості млини працювали на один – два постави (жорна), то на Вишневеччині один борошномельний промисел міг припадати на земельну ділянку в 36 кв. км. Про наявність на Лівобережній Україні великої кількості млинів свідчить їх перепис (1666 р.), проведений у Стародубському полку. Тут зареєстровано 182 млини з 374 жорнами і 81 фолюшем. З них міщанам належало 118 млинів або 64,4 % від загальної кількості. Ратушам (міським управам) – 4 споруди, що становило 2,2 % відносно всіх промислів згаданої галузі виробництва на території Стародубщини.

Водяні борошномельні промисли існували в містах і в інших районах Лівобережжя. За даними 1666 року, у Батурині і навколо нього працювало 13 міщанських і козацьких млинів. У них нараховувалося 32 жорна, 7 ступ і 8 фолюшів. У Конотопі діяло 11 млинів з 25 жорнами, однією ступою і одним фолюшем. У місті Остер взято на облік 19 млинів з 32 водяними хлібними колесами, з 22 звичайними ступами і з 42 просяними, 21 ступою для валяння сукна. У містечку Козельці нараховувалося 8 млинів з 16 жорнами і з 6 водяними ступними колесами [120, с.244], з 22 просяними ступами та 6 суконними. Показники свідчать про значну зосередженість борошномельних промислів у містах, про наявність великої кількості збіжжя для переробки на борошно та різні види круп.

У Києві (1666 р.) працювало 18 водяних борошномельних млинів. З них на греблях неіснуючої нині річки Сирець діяло 8 млинів, на річці Либідь – 7, на річці Совка – 2, на річці Кудрявка – 1. Сім з них належало міщанам і козакам, решта – монастирям [294, с. 98]. Один «лодейний» млин, розміщений на «двох байдарках» (човнах), у 1684 році діяв на Дніпрі під Києвом. На території міста та в п'ятидесятикілометровій зоні навколо нього на р. Ірпінь, його притоках Бучанці, Бобрику, Милютенці, Глевасі, Горянці, Віті, Лютежі, Тихій Борщівці, Либеді, на р.Стугна з її притокою Красною, на річках Совка і Сирець,

більшість з яких уже не існує, на 35 греблях 1686 року працювало до 100 млинів з великою кількістю жорен, круп'яних ступ та фолюшів [120, с. 238 – 239]. Значна кількість борошномельних млинів діяла в містах і в інших регіонах країни. У чотирьох воєводствах Правобережної України (Брацлавському, Волинському, Київському і Подільському) у другій половині XVII ст. працювало в різний час до 2 тис. водяних борошномельних млинів, не однакових за своєю конструкцією і призначенням. З них біля 1200 закладів розташовувалося в містах і містечках.

Млин з греблею являв собою велику складну споруду. Сама лише гребля вимагала значної праці та немалої кількості людей. Нерідко вона мала довжину до 20 та більше сажнів (сажень – міра довжини, яка дорівнює 216 см). Складність побудови гребель на великих річках змушувала використовувати з цією метою менші: на них легше було спорудити греблю, запобігти руйнуванню під час весняної повені. Очевидно, саме цим пояснюється велика кількість млинів на малих річках навколо Києва. Подібне явище спостерігалось і в інших містах України. У місті Костянтинівці на р. Сула на одній греблі поміщалося 4 млини. А. В. Падалка зазначає 330 закладів (початок XVIII ст.) на р. Ворскла на Полтавщині [120, с. 238; 234, с. 169]. Але ця цифра значно перебільшена. За нашими підрахунками, вона значно скромніша і коливається в межах 30 – 35 гідротехнічних борошномельних споруд.

У XVIII ст. кількість водяних млинів у Києві зростає. У середині зазначеного століття на річках, що протікали через територію міста та біля нього, діяло в різні часи до 30 млинів різної конструкції та будови. Коли 1755 року імператриця Росії Єлизавета Петрівна приїхала до Києва, то наказала перевести 8 «байдачних» млинів на лівий берег Дніпра, на Труханів острів поблизу Києва. Усі вони розташовувалися на двох човнах, між якими працювали водяні колеса. У Чернігові (1786 р.) діяло 3 водяні млини і 15 вітряків, у Ніжині – лише вітряки (10). У Новгород – Сіверському намісництві (XVIII ст.) працювало 1140 водяних борошномельних млинів, у Чернігівському – 960, у

Київському – 947, у Харківському – 537. На території Лівобережжя (кінець XVIII ст.) нараховувалося 3362 водяні млини різної конструкції, з них у містах – близько 2285, на Слобожанщині – відповідно 645 і 419. У кінці XVIII ст. в Дубно було 12 водяних млинів, у Житомирі – 11 [93, с. 387], а всього на Правобережжі і західноукраїнських землях – 5117, з них у містах і містечках – 3316. Наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі, Слобожанщині, Правобережжі і західноукраїнських землях нараховувалося 9124 водяні борошномельні млини, з них 6020 – у містах та містечках. Серед млинів переважали дрібні заклади, що мали по одному чи по два жорна. Інколи були на 5 – 10 та більше. Купці Ужгорода (1796 р.) спорудили борошномельний водяний млин на 8 жорен, який обслуговував жителів міста та навколишніх селищ. На греблях повноводних річок розміщалося по декілька закладів. На невеликих річках діяли безгребельні млини. Плавучі влаштовувалися на човнах, інколи на плотах. Деякі млини являли собою досить великі споруди, своєрідні комплексні промислові підприємства [298, с. 896 – 897; 313, с. 27 - 29]. У млині на р. Хорол під Миргородом (перша чверть XVIII ст.) було 8 жорен, 16 просяних ступ, 8 сукновалень. Тут же, біля млина, жили й люди, що обслуговували його. Це – Гутон, Ігнат'єв, Мирний і Шульга [120, с.248]. Що це за люди – невідомо. На думку О. С. Компан, ймовірно це спільники – орендарі. Обслуга промислу становила більшу кількість осіб, ніж чисельність орендарів. Серед обслуговуючого персоналу існувала певна спеціалізація мануфактурного типу. Проте такі млини були ще поодиноким явищем.

Траплялися добре оснащені борошномельні млини [313, с. 28-29]. Гетьман К.Розумовський (70-і роки XVIII ст.) під Батурином спорудив млин, стіни якого були викладені цеглою. Це єдиний цегляний млин на всій Лівобережній Україні у XVIII ст. [51, с. 142]. У Глухові (1770 р.) німецький інженер Ф. Кіршбергер побудував на кошти військового скарбу добре обладнаний млин, потужністю за добу в 50 четвертей (400-500 пудів зерна). Великі млини являли собою комплексні підприємства. Енергія води

використовувалася в них не лише для розмелу зерна на борошно, але й для промивання і пресування сукна. У млинах на Новгород – Сіверщині в 1779 – 1781 рр. нараховувалося 52 сукновальні ступи, а в Чернігівському намісництві – лише 5 [93, с. 382].

Млини тримали в своїх руках переважно багаті міщани. Бідні траплялися рідко. В останніх індивідуальних коштів для спорудження виробничих приміщень і гребель не вистачало, тому вони вступали в товариства і об'єднували капітали. Товариство складалося з двох – трьох та більше компаньйонів (представників сімей). У місті Нові Млини на р. Сейм на одній з гребель розташувався млин на 5 жорен, що належав міщанину С. Матвєєву з кількома «товаришами». На сусідній греблі, влаштованій на р. Сейм, працював млин, власником якого був міщанин І. Сахненко з чотирма товаришами [120, с. 246]. Часто в спілку для володіння борошномельним об'єктом вступали міщани і козаки, особливо на Лівобережжі. У місті Острі млином спільно володіли міщани І. Вергуненко і М. Кирилов з козаком М. Обозним. Подібне спостерігалось і в місті Сосниці, де на греблі ріки Десна міщанин М. Семенов володів млином разом з козаком В. Клименком [120, с. 246]. Причиною існування товариств для володіння млинами була не лише нестача грошей, але й інші обставини. Тримати таке велике на той час підприємство, яким був борошномельний млин, одній сім'ї на свій страх і ризик було небезпечно. Стихійне лихо (гроза, крадіжка, пожежа, повінь) чи ворожий напад могли його знищити, пошкодити греблю, виробничі приміщення, обладнання чи інструменти. Усе це штовхало власників млина до об'єднання в товариства чи спілки не лише для тримання й експлуатації, але й для ремонту.

Власники млинів мало цікавилися їх роботою, перекладаючи догляд і експлуатацію на орендарів і суборендарів. Млинів, що не перебували в оренді, було мало. До них належали переважно заклади бідних міщан. Догляд за млинами з усім устаткуванням та пристроями вимагав від організатора і керівника виробництва

спеціальної виучки : треба було знати не тільки виробничий процес, але і як правильно налагодити греблю, виготовити і встановити жорна, сита, ступи, водяні колеса, передавальні механізми та пристрої тощо. Усе це могли зробити лише орендарі, спеціалісти борошномельної чи млинової техніки, вихідці із міського чи сільського населення . З рук орендарів власники отримували безклопінтий прибуток. Оренда була вигідною справою. Коли б не була прибутковою, ніхто б за неї не брався. Часто орендарі, що не були спеціалістами борошномельної справи, зверталися за допомогою до млинарів – орендарів або управителів, передаючи їм на вигідних умовах керівництво промислом. Кам'янець – подільський вїйт, вірменин А.Кіркор (друга половина XVII ст.) віддав на три роки в оренду два свої млини жителям названого міста вірменину Аракедьовичу та євреєві Якубовичу, які зобов'язувалися утримувати за свої кошти млинарів, котрі керували виробництвом, доглядати за млином, а також за обслуговуючим персоналом, що складався з декількох осіб. Орендарі брали на себе зобов'язання сплатити за А. Кіркора, власника промислу, його борг у сумі 200 злотих [120, с. 242 – 243].

Капітал, зайнятий у млинарстві, розтікався по кишнях власників, орендарів і суборендарів. Простежується, хоч і дуже слабо, його концентрація. Міщанин Остра І. Яценко, що був власником млина на одне жорно, 2 просяні ступи і фолюш, володів ще одним промислом у цьому ж місті на 2 жорна, 4 просяні ступи і 2 фолюші з міщанином І. Баглаєм. У м. Сосниці міщанин О. Андрєєв володів млином на одно жорно і руднею з 3 водяними колесами, «де залізо роблять» [120, с. 247]. Керівництво борошномельним промислом було обтяжене чисельними феодалними повинностями та обов'язками. Відкупщики віддавали власникові закладу, як правило, дві третини помірною (мірка – міра ваги, що дорівнювала 2 корцям. Корець – 100 кг), залишаючи собі лише третю частину. З цієї частини млинарі – орендарі проводили ремонт, наймали для роботи людей і з ними

розраховувалися. Так звана «третя міра» була дуже урізана. Названий спосіб управління промислами був результатом недостатнього нагромадження коштів в одних руках. Це все гальмувало процес первісного нагромадження капіталу, розвиток товарного виробництва, організацію підприємств мануфактурного типу.

Розвинутим виробництвом було винокуріння, що об'єднувало гуральництво, броварництво і медоваріння. Винокурні розташовувалися майже в кожному місті, у кожному заможному дворі. Заощадливі господарі з успіхом гнали горілку, варили пиво, ситили мед, продавали продукцію в корчмах, шинках, вивозили за межі українських земель. Розповсюдження винокурного промислу пов'язане з тим, що переробка зерна на горілку давала прибутків у два – три рази більше, ніж його реалізація на ринку [93, с. 234]. Існувало безліч винокурень. Вони не становили однакових, за масштабами виробництва, закладів, а були переважно примітивними, невеличкими, могли розміщатися в звичайному житловому будинку, обслуговуватися силами членів сім'ї власника. У Полтаві (1631 р.) нараховувалося 170 винокурних казанів і 38 шинкових дворів [120, с. 249]. Багато міщан і ремісників, що «шинкували і ремеслами займалися», не сплачуючи на ратушу ніяких податків, проживало в Луцьку (60-ті роки XVIII ст.) та на юридиках шляхтичів і духовенства [120, с. 250]. На широку ногу було поставлено винокуріння в Києві [96, с. 285]. Магістрат (1698 р.) домігся того, що козаків було позбавлено права займатися винокурінням, усунувши таким чином конкурентів. Київський магістрат мав броварні, винниці, медоварні, шинки, а також склади для зберігання зерна, яке використовувалося для переробки на горілку і пиво. Невпинно збільшувалася кількість винокурних промислів. У другій половині XVII ст. у районі Сирця діяло 29, на Куренівці і в навколишніх приміських селах – 62 об'єкти. Декілька їх у місті мала Києво-Печерська лавра [12, с. 39-84; 99, с. 183]. Видубецькому, Михайлівському і Пустинному монастирям на території Хрещатинського яру

належало у XVIII ст. 24 промисли [262, с. 98]. Поширеним винокуріння було і в Гадячі, Каневі, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Прилуках та Чернігові. У містечку Василькові діяла винокурня Києво – Печерської лаври. 1766 року вона виробила 2400 відер горілки. Від її реалізації лавра отримала чималий прибуток, що досягав 1500 крб. [93, с. 380; 294, с. 98; 314, с. 65]. У восьми містах Слобідської України (Боровлі, Землянську, Змієві, Острозьку, Охтирці, Судичах, Сумах і Харкові) нараховувалося 2242 горілчаних та 24 пивних казанів. У названих містах працювало ще 295 шинків [93, с. 117 – 118]. У містах і селах Чернігівського намісництва (80-і роки XVIII ст.) було 1550, у Харківському (1781 р.) – 1643 винокурні (більш детально див. додаток В, табл. №1). У Чернігові (1786р.) діяло 14 винокурень, у Ніжині – 2 пивоварні та стільки ж солодовень [10, с. 380, 387]. У Києві (80-і роки XVIII ст.) відкривається декілька кондитерських промислів. Продукція їх користувалася значним попитом не лише в Україні, але й за кордоном, зокрема в Москві, Санкт – Петербурзі та інших містах Росії [294, с. 100].

Винокуріння розвивалося не лише на Лівобережжі, але й на Правобережжі, де умови для його розвитку були менш сприятливими. У період польського магнатсько – шляхетського свавілля, слабкості державної влади населення міст Правобережжя і західноукраїнських земель мало менше можливостей для успішного заняття промислами, але процес їх поширення та зростання не припинявся. У Львові (1787 р.) підприємець Л. Бачелес споруджує лікєро – горілчану фабрику, яка виготовляла горілку, лікер і ром. Після смерті засновника (1807 р.) підприємство перейшло до його сина, а потім до інших спадкоємців. У цей час (1807 р.) на закладі працювало 23 чол. [114, с. 173], було до 6 робітничих професій, спостерігався неглибокий поділ праці, характерний для підприємств мануфактурного типу в його початковій формі. У виробництво починає проникати торговельно – лихварський капітал. Більш – менш значні його вкладення та використання вільнонайманої праці приводило до

капіталістичного розвитку. Одночасно з горілчаним виробництвом у Львові виникає чимало пивоварних закладів. Поштовхом до пивоваріння було вирощування хмелю, розсаду якого доставив у Львів із Чехії Б.Прешер на початку ХІХ ст. Нові способи визначення якості пива винайшов львівський аптекар Т.Торосович. Населення міста споживало велику кількість напоїв. За даними Я. П. Кіся, мешканці міста Львова та гості 1837 року випили 160 тис. гарнців (гарнець – міра, що дорівнює 2 л), 42,5 тис. гарнців пива, 37,5 тис – вина, 90 тис. – меду, 120 тис. гарнців інших напоїв. На кожного жителя Львова припадало по 14 – 15 л горілки на рік, окрім пива, вина і меду [114, с. 174].

На винокурних промислах перероблялися сотні тисяч пудів збіжжя. Зінківська гуральня впродовж 1763 – 1788 р. щорічно переробляла понад 20 тис. пудів зерна. У Новгород – Сіверському намісництві на 3300 казанах у рік перероблялося більш як 9,6 млн. пудів хліба [93, с. 380]. З переробленого зерна отримували значні обсяги продукції різних напоїв. У Стародубі (1683 р.) майстер І. Тарасов виготовив на своєму промислі біля 80 бочок горілки. Потужність підприємств постійно зростала, приносячи чималі прибутки. Гуральня, розташована в Золотоноші, щорічно виробляла по 7545 відер горілки. Від її продажу власник отримував значні суми грошей. У Борзнянському повіті на Чернігівщині у 80-х роках ХVІІІ ст. продукція винокурень становила щорічно 255500 відер горілки, 7000 відер пива і до 4000 відер меду. Виготовлені напої надходили на ринок, де успішно реалізовувалися. Найчастіше збувалися на місцевих ринках, у корчмах, шинках, які часто віддавалися в оренду. Напої мали добру славу на території України і поза її межами. З приводу високої якості горілки поет К. Зіновійв на початку ХVІІІ ст. зауважував, що «...як би ангел божий її спробував, то і той якусь би веселу штуку вткнув» [120, с. 253].

Більшість винокурень відносилися до дрібних закладів типу ремісничої майстерні. З розвитком товарного виробництва збільшуються обсяги виробництва продукції,

з'являються підприємства на 3 – 4 та більше казанів. На 4 казани працювала броварня одного з мешканців міста Сосниці на Чернігівщині. Другий міщанин названого міста мав броварню на 6 казанів, третій – винокурню на 12 казанів, які оцінювалися в 300 злотих. Гуральня на 4-5 казанів виготовляла щорічно від 400 до 2500 відер горілки, яка збувалася на внутрішньому ринку, вивозилася за межі України. На промислі такого типу працювало 6-8 чол., застосовувалася праця найманих робітників і чорноробочих. Гуральню з 4-5 казанами В. О. Голобуцький розглядає як перехідну форму від ремісничої майстерні до мануфактури [51, с. 81].

На великих підприємствах здійснювалася механізація трудомістких виробничих операцій за допомогою енергії води. У місті Севську (друга половина XVIII ст.) винокурня розташовувалася «нижче греблі», на якій водяні млинові колеса приводили в рух ступи, що подрібнювали зерно на солод. На підприємстві було 8 бражних казанів, «...3 колоди, що винні труби вставляють», 3 жолоби, по яких «з річки в колоди йде вода». У дворі підприємства розташовувалося 19 винних труб, 2 запасні казани і 21 куб. Об'єкт належав казні Російської держави, обслуговувався вільнонайманими робітниками та кріпосними селянами. Серед них існувала певна спеціалізація, характерна для мануфактурного виробництва на початковій стадії його розвитку [120, с. 251]. Найбільш великі заклади, на 5 і більше казанів, у яких здійснювалася механізація виробничих процесів за допомогою енергії млинового водяного колеса, належали до початкових форм мануфактурного виробництва з яскраво вираженим товарним характером.

У місті Охтирці (1718 р.) споруджується казенна тютюнова мануфактура [93, с. 238]. Верстати та преси були доставлені з Голландії. Колеса, ножі, казани та робочі інструменти виготовлені на місцевих промислах. До закладу було приписано 550 селян, які працювали на вирощуванні тютюну. Щороку з 30-45 десятин землі отримували по 7 тис. пудів тютюну. Виготовлена продукція

(сигарети) вивозилася за межі України. На підприємстві працювало кілька десятків найманих робочих та селян, що проживали в 500 дворах. До великих підприємств Львова належала місцева тютюнова державна мануфактура, заснована 1778 року. 1779 року вона переведена у Вінники (передмістя Львова). Приміщення фабрики коштувало 39 тис. злотих. Це була найбільша тютюнова мануфактура Галичини. У першій половині ХІХ ст. на ній працювало 885 чол. [114, с. 175].

У зв'язку з будівництвом в містах цегляних адміністративних, виробничих, культурних споруд та житлових купецьких, міщанських і феодалських, старшинських будівель, церков, костелів і монастирів почали з'являтися і поширюватися цегельні промисли. У Львові (середина ХVІІ ст.) працювали цегельні орденів бернардинців, домініканців і єзуїтів. 1690 року польський король Ян ІІІ дозволив ордену кармелітів побудувати цегельноробний промисел. У кінці ХVІІ ст. почали діяти відбудовані Кульпарківське і Свинорійське підприємства. Один заклад (ХVІІІ ст.) працював на Підзамській юридиці, два – на Святоюрській [114, с. 168]. Багато цегли вироблялося в Києві. На Подолі, перед Київською горою, біля Дніпра працювала велика цегельня. Дослідниця історії міст України періоду феодалізму О.С. Компан допускає, що тут здійснювалося дуття в печах та приведення в рух ступ для мішання глини за допомогою водяного млинового колеса, яке легко можна було встановити на греблі ріки Почайна при впадінні її у Дніпро [120, с. 214]. Опосередкованим підтвердженням цього є розміри складів виробничого об'єкта. Один з них мав 19 сажнів (сажень – 216 см) довжини, 4 сажні завширшки і висоту в «чоловіка стоячого та 2 п'яді (п'ядь – 18 см)», другий – відповідно 14,2 і 2 сажні. За підрахунками названої дослідниці, у першому складі могло бути щонайменше 3,5 млн., в іншому – 0,5 млн. цеглин сучасних розмірів (25 см х 12 см х 6 см) [120, с. 213]. 1725 року в Києві нараховується цегельня на Хрещатику, дві – на Подолі, кілька – на окраїні міста. На 1784 р. в Києві

налічувалося 10 цегелень. Три з них належало купцеві І. Григоровичу, дві – феодалові П. Стародубу, одна – предводителю київського дворянства П. Хитрову, решта – монастирям. Площа одного із заводів купця І. Григоровича становила 1803 кв. сажнів, іншого – 1720 [294, с. 99]. У другій половині XVII ст. цегельня міщанського братства працювала в Летичеві (Поділля), про що довідуємося із заяви летичівських міщан А. Гаврищенка, І. Гриценка, В.Хоманенка та М. Уласовича. Діяв цегельний завод у Глухові. Про нього згадується у щоденнику Я. Марковича за 21 червня 1740 року. В «Описании городов Новгород – Северского наместничества 1782 г.» зазначено 10 цегельних підприємств [246, с. 166]. Така невелика їх кількість пояснюється, очевидно, тим, що територія намісництва була багата на ліси, тому цеглі як важливому будівельному матеріалу надавалося менше уваги. У Чернігові (1786 р.) діяло 8 цегелень, стільки ж – у Ніжині. У Полтавській губернії (1795 р.) нараховувався 21 цегельний завод. З них 9 належало купцям, духовним особам – 1, міській думі – 3, церкві – 1, полтавському «приказу общественного призрения» – 1. Решта заводів належала феодалам. Купецькі підприємства становили 42,8% від всіх підприємств губернії. Усього на території Лівобережної України налічувалося 63 осередки цегельного виробництва, з них на Чернігівщині – 46 [93, с. 387]. На Слобідській Україні (кінець XVIII ст.) працювало 40 цегельних підприємств. З них у Харкові – 9, по одному – два – у Сумах, Охтирці, Ізюмі та Острогозьку.

Цегельні були дрібними закладами, працювали сезонно, переважно весною і влітку. Робочий період починався з квітня і тривав до жовтня. За день вироблялося в середньому по 200- 300 цеглин. За сезон обсяг виробництва становив 20- 30 тис. цеглин. Однак деякі з них виробляли і більше продукції. На Кульпарківській цегельні, розташованій у Львові (середина XVII ст.), за шість місяців (квітень – вересень) випалювалося 8,5 печей (173200 штук цеглин). Тисяча цеглин продавалася по 3 злотих, а вся продукція – за 519

злотих і 18 грошей. Прибуток становив 209 злотих і 37 грошей. Решта надходжень витрачалася на закупку сировини, ремонт обладнання та інструментів, на оплату праці обслуговуючого персоналу. Нижньолибідський завод Києво – Печерської лаври (70-і роки XVIII ст.) випускав щорічно по 200 тис. штук цеглин. На згаданому заводі трудилося 12 чол. Майстер за виготовлення 200 тис. штук цеглин отримував по 45 крб., некваліфікований робітник – по 2 крб. і 25 коп., чорнороб за таку ж кількість цеглин – по 60 коп. Львівська Свинорийська цегельня (1618 р.) за сезон виготовила 213,5 тис. цеглин. За їх реалізацію отримано 687 злотих і 13,5 грошей. Витрати на виробництво становили 312 злотих і 29,5 грошей. Прибуток – 374 злотих і 20 грошей [114, с. 167]. Очевидно, це було велике підприємство. На думку професора О.М.Пономарьова, цегельні з обсягом виробництва в 200 тис. цеглин за робочий сезон належали до підприємств мануфактурного типу [246, с. 169, 172]. На них працювало від 12 до 20 робітників. На цегельному заводі в місті Березні нараховувалося 20 чол. Серед них існувала певна спеціалізація. Згадуються грубники, формувальники, візники, робітники по приготуванню цегельної маси, доглядачі за роботою ступ та ін.

Під Києвом, на території Межигірського монастиря, 1796 року знайдено було поклади високоякісної білої глини. Це послужило поштовхом до організації казенної фаянсової мануфактури. У царському указі про її заснування зазначається: «... з селян села Петрівців, вправних у виготовленні глиняного посуду, вибрати для цієї новозаснованої фаянсової фабрики потрібне число здатних робітників і хлопчаків для навчання, приписавши до фабрики без розбивки цілими сім'ями. Спорудження фабрики було доручено київському магістратові. Він збудував її 1798 р., витративши 45 тис. крб.». Підприємство розташовувалося в трьох великих дерев'яних приміщеннях, де працювало 228 чол. Випуск продукції розпочався з 1801 року [294, с. 99].

У містах і містечках поширювалось виробництво

паперу. У 1539 – 1541 рр. споруджується Буська папірня. 1654 року вона перестає діяти. Через деякий час відновлює роботу і працює до 1714 року, коли була знищена повінню. Відбудувалася лише 1765 року. Проіснувала до 1790 року. У Радомишлі для своїх потреб Києво – Печерська лавра споруджує в 1615 – 1624 рр. велику папірню «коштом не малым на подывление в том краю как речь небывалую» [157, с. 87; 94, с.78]. Існувало паперове виробництво у Брюховичах біля Львова, у Жашкові, Острозі та інших містах Правобережної України. За даними 1773 р., у Східній Галичині працювало в різний час 26 підприємств для виробництва паперу. Окремі з них відновлювали виробництво по декілька разів. Між 1775 – 1786 рр. під Львовом споруджує папірню підприємець Я.Драмінський. 1790 року на річці Іква, недалеко від містечка Бережці Кременецького повіту (Волинь), землевласниці І.Канарська та О. Склінська (Волинь), засновують папероробний млин, який безперервно працював до 1845 р. У ХІХ ст. кількість папероробних підприємств скорочується. У 1865 р. у Східній Галичині налічується 14 закладів, у 1870 р. – 8, в 1875 р. – лише 2.

Важливе місце займало виробництво паперу на Лівобережжі, де воно з'явилося наприкінці ХVІІ ст. О. Шафонський повідомляв, що у 80-х роках ХVІІІ ст. у Новгород – Сіверській і Чернігівській губерніях промисли для виробництва паперу були лише в кількох місцях і його «столь мало ... и так дурно делают, что без бумаги великороссийской вовсе обойтись невозможно» [359, с. 21; 372, с. 51]. За підрахунками О. М. Пономарьова, у ХVІІІ ст. на Лівобережжі існувало 9 папірень. З них лише 2 міські. Одна – у селі Чулатово поблизу Новгород – Сіверського, інша – у самому місті і належала місцевому монастиреві [246, с. 49]. У 1862 році на Лівобережній і Правобережній Україні діяло 14 паперових заводів, з них лише 4 – механізовані фабрики. На заводах було зайнято 967 робітників. За рік вироблялося 152060 стоп різних сортів паперу на суму 325378 крб. [246, с. 54; 220, с.96]. Підприємства були переважно дрібними закладами з

механізацією трудомістких виробничих процесів за допомогою енергії водяного млинового колеса.

Паперове виробництво складалося з таких частин: гідросилової установки, виробничих приміщень, технічного обладнання, комор, складів, сараїв, жилих приміщень. На закладі Я. Драмінського під Львовом, окрім веркштуба, клейкухні та двох ступиць був склад для зберігання ганчір'я. Горище для сушіння паперу – двоярусне. До виробничого приміщення прилягали дві кімнати з коморами і кухнею для челяді. Взимку кухня використовувалася для сушіння паперу. У першій ступиці стояли дві дубові ступи, розташовувався залізний молот для гладження паперу, голендер, що приводився у дію енергією млинового водяного колеса. У другій ступиці знаходився один товкач і точило, у веркштубі – три преси і два кадоби (діжки) з мідною піччю, корито для розмішування і скриня для зберігання стовченого ганчір'я, у клейкухні – великий мідний казан для приготування клею і дубовий прес [297, с.46; 114, с.118]. Кількість коліс визначала виробничу потужність папірень. Папірня на два колеса була типовою для XVIII ст. Але поруч з таким технічним обладнанням і механізацією існували заклади і на одне водяне колесо.

При виробництві паперу використовувалися різні інструменти, приналежності і припаси: форми для формування аркушів, казани, праски, ковадло для лощення паперу, молоти, заступи, пили, сокири, свердла, лопати, струги, мотузки, сукно тощо. Різноманітність інструментів та обладнання свідчила про існування в паперовому виробництві неглибокого, але постійно поглиблюючого поділу праці [299, с.205-206].

Сировиною для виробництва паперу служили ганчірки, що закуплялися в навколишніх селах. На складі Пакульської папірні (1749 р.) знаходилося «...онучь недертых воев десять» [246, с. 52]. Виготовлення паперу розпадалося на ряд послідовних операцій. Виробництво розпочиналося з ганчірника, де ганчір'я сортувалося і розривалося залізними гаками чи тесаками на маленькі шматки. Потім очищалося і

надходило до веркштубу, в якому варилося із вапном і золою в залізних чи мідних казанах. Під час варіння відмивалися нечистоти, розкладалися барвники, обмилювалися жирні плями. Після цього очищене ганчір'я подрібнювалося в дерев'яних ступах на дрібноволокнисту паперову масу, яка відбілювалася. Приготовлена маса поміщалася у дерев'яні чани і за допомогою черпаків набиралася в спеціальні форми – дерев'яні рами із сітчастим дном. Наповнену форму трясли над кадобами, щоб стікала зайва вода та збивалися волокна. У формах з'являлися сирі аркуші паперу. Потім перекладалися шматками сукна. Коли набиралася купа (180 аркушів), її подавали під ручний гвинтовий прес. Після цього аркуші паперу проклеювалися і знову сушилися. Сухі аркуші прогладжували за допомогою залізного молота, приведеного в дію енергією води, сортували, перев'язували і відправляли на продаж [297, с. 46].

Папірні працювали сезонно (лише весною і восени), бо із замерзанням води млинові колеса переставали діяти, припинялося, відповідно, і виробництво. Робочий період залежав від роботи водяних млинових коліс, енергія яких застосовувалась для механізації окремих виробничих процесів. Папір вироблявся різних сортів: друкарський, обгортковий, письмовий і картон. Спостерігалася тенденція до спеціалізації закладів на виробництві окремих видів паперу. Вироблена продукція надходила переважно на внутрішній ринок. Споживачами її виступали друкарні, канцелярії, магазини, підприємці, приватні особи тощо. Часто папір поставлявся замовникам згідно з контрактами, якими визначалися розміри поставок та ціни. Договір від 28 грудня 1787 року, підписаний між орендарем Наварійської папірні Я. Драмінським та керівництвом місцевої тютюнової фабрики, свідчить про постійне постачання підприємству тютюнової галузі виробництва друкарського та курильного паперу (бібули).

Обсяг виробництва продукції – незначний. На Моранському підприємстві (1796 р.) він становив 1400 кіп низькоякісного паперу різного асортименту. Основною

формою експлуатації була оренда, термін якої тривав від одного до п'яти років. Виробництво очолював майстер. Йому допомагав підмайстер. Працювали робітники таких професій: ганчірники, черпальники, формувальники, сушильники, дроворуби, наглядачі за роботою ступ, кочегари, візники тощо. Чисельність робітників на папірнях була незначною. На один заклад припадало в середньому по 9 чол. Із збільшенням розмірів підприємств, удосконаленням технологічного процесу зростала чисельність обслуговуючого персоналу. На промислі в Бережцях працював папірник і 12 робітників [299, с. 206]. Майстри були переважно найманими, робітники – найманими і кріпосними. Заробітна плата майстрів була вищою, порівняно з майстрами інших галузей промислів.

Папірні споруджувалися переважно біля річок, бо технологічний процес потребував використання великої кількості води. Характерною рисою папероробного виробництва було те, що воно виникало у формі мануфактури, минаючи ремісничу стадію. Цьому сприяла складність технологічного процесу, обладнання, механізація виробничих процесів за допомогою енергії водяного млинового колеса, концентрація робочої сили та засобів виробництва [297, с.46-47]. У технічному відношенні папірні являли собою виробництво, яке виходило за рамки дрібного виробництва. Вони були примітивними механізованими мануфактурами. Папірні відіграли помітну роль у становленні вітчизняного паперового виробництва.

У багатьох містах України працювали друкарні. Декілька існувало у Львові. Найстаріша з них – друкарня Ставропігійського братства, яка почала діяти ще з першої половини XVI ст. Крім неї існували друкарні братства Святої Трійці, єзуїтської колегії (академії), приватні підприємства І. Нарвольчина, І. Филиповича, М. Шарфенбергера, Я. Шляхтина та І. Щербача. При церкві Святого Юра в 1645 – 1646 рр. діяла друкарня єпископа А. Желиборського. У другій половині XVII ст. вона була передана в Успенський монастир, що розташовувався в

місті Перемишлі [355, с. 76]. 1772 року з'явилася друкарня А. Піллера [114, с. 180]. У Києві з 1617 року почала діяти друкарня Києво – Печерської лаври. Вона була найбільшою в Україні і проіснувала безперебійно майже триста років (до 1917р.) . Упродовж XVIII ст. видала 32 назви книг. 1795 року тут було надруковано «Краткое известие о Кieve», через рік – «Достопамятнейшие древности в Кieve» [294, с. 101; 355, с. 85]. Це були перші праці з історії міста Києва. Окрім лаврської друкарні, у названому місті (друга половина XVII ст.) працювали ще дві приватні. Одна з них належала міщанинові Т. Вербицькому, інша – купцеві С.Соболю [181, с. 29]. 1678 року засновує друкарню в Новгороді – Сіверському архієпископ Л.Баранович. За 1678 – 1693 рр. у ній було надруковано понад 50 назв книг літературного і церковного характеру церковнослов'янською, латинською і польською мовами. 1697 року друкарня була переведена до Чернігова [51, с. 130]. Тут при Троїцькому монастирі вона проіснувала до 1820 року [380, с. 45; 243, с. 101]. Існували друкарні в Кременці, Житомирі, Острозі, Почаєві і Тульчині. Власниками підприємств виступали братства, монастирі, магістрати, магнати, заможні люди із середовища духовництва і козацької старшини.

З самого початку організації друкарство не вкладалося в поняття звичайного цехового ремесла, становило вищий етап його розвитку. Найбільш великими були такі друкарні : Києво – Печерської лаври, Львівського Ставропігійського братства, Л.Барановича в Чернігові та І. Сльозки у Львові [210, с. 699]. Син антиохійського патріарха Макарія П. Алепський, котрий у середині XVII ст. перебував у Києві, оглянув друкарню Києво – Печерської лаври і назвав її «превосходным и знаменитым печатным домом» [219, с. 59]. Про великі розміри названих друкарень свідчить їхня вартість. На будівництво друкарні у місті Новгород – Сіверському, яка споруджувалася під керівництвом друкаря С. Явлинського, виділено значні для того часу кошти (4000 злотих), не включаючи сюди вартість технічного обладнання та інструментів [243, с. 101]. У 80-х

роках XVII ст. єпископ І. Шумлянський продав друкарню на два верстати, шрифт та інше обладнання за 5000 злотих. Наведені дані свідчать про великі розміри друкарських підприємств, які виходили за рамки дрібнотоварного виробництва [355, с. 76]. Це підтверджується і їх технічним обладнанням. Львівське Ставропігійське братство 1662 року передало друкарню орендареві Дмитру, за винятком матриць, «..лыжку железную, в которой лыжце есть материя стопленная оловянная ... прас 2 зе вшнесткем готовым до работы ... праса одна новая, есо до ней труба и тигель спеховный, тигель оловяный, рам 3 железных до пресу, рамок 6 железных ... Одна умывальная форма шкатулка деревянная з шуфлядами ... а в них фигур резаных разных ... великих и малых, и слов и пралозов сколько положенных ...». Через 10 років, 1672 року у друкарні знаходилося в «...скрынках 14, в досках 23 ... летер латунных. Летер оловяных цинковых есть 49, веннелянов (гаки для скріплення рам), молотов рамовых – 2» [10, т. 12, ч. I, с.353, 358 –360]. Є відомості, що через 5 років (1677 р.) друкарня мала «... ключ до трубования прасы ... губку, ложку, баню». Згадується «фундамент до пресу, мыски для мочания паперу», мідні бані, діжки для «мочания покосту»(оліфа), скрині, шила, залізні формочки, гемблики, клямерки (скобки), «шишаки для відливання літер, горшки, молотки, лещата, щітки, ливарна піч, друкарські верстати, матеріали і віск, олово, смола, олива, вугілля, братнасі ливпроські (грубі цвяхи для дощок)» [10, т. 11, ч. I, с. 154, 184, 394, 495 – 497, 592]. З наведених даних про технічне обладнання друкарні Львівського Ставропігійського братства можна помітити, що друкарство являло собою складне виробництво, обладнане дорогим устаткуванням, котре сприяло поділу виробничого процесу на ряд самостійних операцій, що виконувалися певними спеціалістами, майстрами. Це - виготовлення друкарського шрифту, набір тексту, ілюстрування, друкування, обробка і оправлення надрукованих аркушів [51, с. 96]. Процес праці очолював майстер друкарської

справи – друкар. Крім нього, працювали ще гравери – ілюстратори, художники, брошурувальники – інтролігатори, палітурники, золотники, слюсарі, столяри, ремісники, зайняті на виготовленні технічних приладів та при ремонті друкарських верстатів, виготовленні друкарських фарб та ін. Це була трудомістка справа. [120, с. 223]. Друкарні мали типову мануфактурну спеціалізацію.

Використовуючи місцевий та привізний папір, друкарні виготовляли продукцію, яка відзначалася великою майстерністю, чітким шрифтом, багатим оформленням, високохудожніми гравюрами і орнаментом. Вироби друкарень надходили на задоволення не лише потреб України, але й інших слов'янських народів. Найбільшого поширення набули видання друкарні Києво – Печерської лаври. Вони займали провідне місце серед книг, які доставлялися на територію балканських слов'ян. Член – кореспондент НАН України Ф. П. Шевченко зазначав, що на території Болгарії і Сербії до середини XVIII ст. не існувало друкарень. Книги для них друкувалися в Україні [360, с. 40]. Дослідники відзначають, що коли переглянути книги болгарських і сербських церков, то часто можна помітити видання друкарні Києво – Печерської лаври [279, с. 87-88].

До мануфактур професор В. О. Голобуцький відносив і майстерні для карбування монет, які розташовувалися у Львові та в Мукачевому [51, с. 95]. У Львові польський коронний (державний) монетний двір працював з перервами з 1656 по 1663 рр., у Мукачевому - з 1705 по 1724 рр. [93, с. 260; 114, с. 170]. Для покриття державних боргів (заборгованість тільки війську досягала 8 млн. золотих) королівський уряд у центрі Львова (будинок купця Я. Жидкевича) в 6 великих кімнатах розташував монетний двір для виробництва грошей. Адміністратором двору призначено було канцлера коронного С. Корицинського, його помічником – королівського секретаря І. Пінноці, італійця за походженням. Передбачалося карбувати два види срібних монет (орти і шостаки). Орт – монета вартістю у 18 грошів. Шостак (вага – 5,3 г, з них 1,6 г чистого срібла)

– у 6 грошів. Запасів благородних металів для виробництва монет у державній скарбниці не вистачало. Уряд дозволив забирати срібло з місцевих львівських костьолів. Крім того, монетному двору надавалося право закуповувати деяку кількість срібла на ринку.

15 травня 1656 року розпочалося карбування срібних ортів одинадцятої проби. Виготовлення монет розпочиналося із переплавлення срібла в спеціальних печах із шкіряними піддувними міхами. Цією справою займався майстер з 2 – 3 помічниками. У другій кімнаті ремісники клепали золото та срібло, залізо, у третій золотарі та слюсарі розрізали на дрібні пластинки і зважували. У четвертій кімнаті майстер – золотар зі своїми помічниками штампував монети. У наступній кімнаті їх рахували й упаковували. Виробничий процес складався із декількох операцій, які виконувалися певними майстрами [114, с. 170]. З 15 травня 1656 і до 24 січня 1657 рр. випущено було 207075 штук ортів на суму 124230 злотих, 11988 штук шостаків на суму 2397 злотих і 18 грошей [300, с. 88]. З вичерпанням запасів сировини карбування монет припинилося. Наприкінці 1660 року львівський монетний двір був відданий в оренду італійцеві Д. Аморетті. Він відновив його роботу. Карбувалися срібні монети різноманітного ґатунку, а також золоті дукати (монети, виготовлені за венеціанською стопою). У Польщі вони називалися червоними злотими. На початку липня 1662 року карбування монет припиняється. Третій етап діяльності монетарні пов'язаний з майстром А. Тимфом, який орендував коронні монетні двори у Кракові, Бидгощі та Познані. З 3 квітня по 19 вересня 1662 року тут виготовлялися напівсрібні монети номінальною вартістю в 30 грошів. Вони називалися злотівками. Після цього Львівський монетний двір остаточно припинив свою роботу [300, с. 89]. Випуск мідних шелягів (боратинок), неповноцінних золотих монет (тимфів) руйнував грошове господарство Польщі. З 1659 до 1666 рр. для покриття державних боргів випущено в обіг близько 10 млн. боратинок. Неповноцінні монети призводили до

витиснення з обігу кращих сортів монет. Створювалися сприятливі умови для ввезення із-за кордону неякісних грошей і зловживань усередині країни.

У багатьох містах розташовувалися полотняні та суконні промисли і мануфактури. У Львові з 1425 року існувала постригальня, тісно пов'язана з вовноткацьким виробництвом. Вона володіла монопольним правом на стриження і виготовлення сукна в усьому місті. На початку XVIII ст., з припиненням виробництва грубого сукна, постригальня занепадає [114, с. 168]. На окраїні Львова, у Клепарові, недалеко від лісу, який потрібен був для зоління та варіння полотна, розташовувалася білильня, що належала міському управлінню. Вона перебувала в оренді, розмір якої постійно зростає. 1625 року оренда дорівнювала 200 злотим, 1632 р. – 440, 1655 р. – 500. В контрактних угодах указувалось на необхідність дотримання всіх прийомів і способів технології при відбіленні полотна, щоб не знижувалась якість обробки. З цією метою бліхареві (керівникові промислу) заборонялося користуватися брудною, поганою водою та надмірною кількістю вапна, не дозволялося проводити відбілення полотна для шляхтичів та євреїв. Поблизу Львова, у приміському селищі Білій Церкві, діяла білильня патриція М.Кап'яна. Під час військових дій 1648 року вона була зруйнована. Відбудовувалася тільки у 1666 році та відразу була віддана в оренду Б. Грабовському на 12 років. Білильня діяла до початку XVIII ст. На переконання В. О. Голобуцького, у суконному виробництві вже наприкінці XVI ст. почала з'являтися децентралізована, розсіяна мануфактура. У наступному, XVII ст., на мануфактурах помічається поглиблення поділу праці [51, с. 129]. 1720 року у Путивлі (Стародубщина) починають діяти полотняна і суконна мануфактури [94, с. 285]. Кількість підприємств мануфактурного типу зазначеної галузі виробництва зростає і в наступні роки. У Почепі (1726 р.) з'являється велика казенна парусно – полотняна мануфактура, котра мала значні, за своїми розмірами, виробничі приміщення, склади, амбари, будинки для обслуговуючого персоналу.

Верстати та устаткування було доставлено з підмосковних текстильних підприємств О. Меншикова. З них до Почепа переїхало і чимало майстрів. Обсяг річної продукції становив 70 тис. аршинів (аршин – 71 см) полотна, яке задовольняло потреби російської армії та флоту. На підприємстві працювали переважно вільнонаймані люди. Під Ніжином (1765 р.) виникає Хвилівська суконна мануфактура полковника І. Терновіта. На ній нараховувалося 12 ткацьких верстатів, трудилося 127 найманих людей, продукція надходила на ринок [93, с. 385]. 1765 року з'являється Заліщицька суконна мануфактура, що працювала на сировині, доставленій з Молдови. Дві суконні мануфактури почали працювати в Батурині і Нових Млинах (1787 р.), що належали гетьманові К. Розумовському. На Батуринській мануфактурі діяло 50 ткацьких верстатів, вироблялося в рік понад 20 тис. аршин сукна [51, с. 144]. У Тульчині розташовувалася суконна мануфактура графа С. Потоцького. На ній було 95 верстатів, що обслуговувалися 49 чол. З них – 3 майстри, 6 підмайстрів, 40 учнів. Технологічні операції виробництва вимагали поділу праці. Існували професії прядильників, постригальників, фарбувальників та ін. Спостерігалася тенденція до розширення виробничих потужностей підприємства. У місті Махнівці працювали суконна і панчішна мануфактури, що належали графові П.Потоцькому. На панчішній фабриці нараховувалося 25 залізних і 10 циліндричних верстатів. Їх обслуговувало 34 чол., з них 8 майстрів, найнятих на основі контрактного договору [93, с. 416]. На Немирівській полотняній мануфактурі працювало понад 300 чол., існував поділ праці, помітна була серед працюючих певна спеціалізація. Праця, що потребувала кваліфікованої підготовки, виконувалася майстрами або найманими робітниками. Значним промисловим підприємством була Корецька суконна мануфактура, яка належала магнатові Ю. Чорторійському. 1798 року на ній було вироблено 10057 аршин сукна вартістю в 14426 крб. Сукно надходило переважно на ринок. Починає зростати мануфактурна

суконна промисловість на Півдні Україні. У Катеринославі 1794 року з'являється казенна суконно – панчішна мануфактура. Устаткування для неї було привезене із Білорусії. Річна потужність підприємства становила 76,2 тис. аршин сукна, 47,1 тис. аршин каразії, 7 тис панчо, хусток та ін. виробів. В 1798 році на мануфактурі працювало 2350 кріпосних селян і найманих робітників [93, с. 521].

Магістрат Києва (1700 р.) , з метою організації шовкового виробництва, видає розпорядження про висадження місті та на його околицях тутових дерев для шовкопрядів. На великих площах саджанці шовковиці були висаджені на Подолі і в Кловській долині. З 1724 року в Києві починає працювати казенне підприємство по виробництву шовку – сирцю. Цього ж року засновується шовкова мануфактура С.Михайлова та І. Деря, пізніше (1729 р.) – ще одна мануфактура Ю. Леонтєва. Казенний завод за 1725 – 1735 рр. виробив близько 2,5 пуда шовку – сирцю. З часом він переходив з рук у руки, а в 1787 року власником його став київський землевласник В. Капніст. 1791 року на ньому вироблено 2 пуди і 38 фунтів(фунт – міра ваги в 406-409 г) шовку [294, с. 100]. Окрім Києва, шовк – сирець вироблявся і у місті Новій Водолазі на Слобожанщині. Тут 1774 року був споруджений казенний завод. На ньому працювало 25 найманих майстрів і 41 учень [93, с. 385].

Наявність селітри, яка служила сировиною при виготовленні пороху, необхідного для забезпечення потреб артилерії місцевих військових гарнізонів, козацьких полків, війська і флоту Росії, послужила важливою умовою для організації в містах Лівобережної України порохових підприємств. 1734 року з'являється указ російського царя про побудову заводу недалеко від міста Глухова (хутір Шкірманський). Підприємство розширювало обсяги виробництва, обновлювалося технічне обладнання та інструменти. Отримували щорічно по 12 тис. пудів пороху, з 1789 року – по 20. Підприємство обслуговувало 500 рекрутів і солдатів. Серед майстрових, кваліфікованих

робочих, переважно найманих, існував неглибокий поділ праці, що мав тенденцію до поглиблення. Організація виробництва пороху мала ознаки підприємства мануфактурної форми [306, с. 68]. Другим великим казенним пороховим підприємством мануфактурного типу було Шосткінське, споруджене восени 1739 року в 30 верствах (верства – 1,07 км) від міста Глухова на р. Шостка [248, с.45 - 52]. За добу воно виробляло 20, потім 36 пудів пороху. Проектна річна потужність становила 12 тис. пудів продукції. Але через недостачу селітри підприємство працювало не на повну потужність. Відчувалися проблеми і з кваліфікованою робочою силою. Щорічно виготовлялося по 5 тис. пудів пороху. Війни Росії з Туреччиною і Швецією вимагали збільшення виробництва пороху. Канцелярія Головної військової артилерії рекомендувала адміністрації Шосткінського порохового заводу наростити обсяги випуску продукції. Для цього (1775 р.) було асигновано 50 тис. крб. Передбачалося реконструювати діючі порохові млини та побудувати нові і довести загальну кількість до 20. Однак цього зроблено не було. Реконструйовано і збудовано лише 15 млинів. Споруджено два склади для зберігання селітри, 6 складів для тримання різних матеріалів та речей, дві сушильні (для пороху і селітри). Порох закуповувала переважно казна. Фунт (408 г) гарматного пороху коштував 15 копійок, мушкетного – 17, рушничного – 21, літрованого (очищеного) – 25 [306, с. 69].

Розміщення недалеко від Києва рудень (залізоплавильних промислів) послужило підставою для видання російською імператрицею Єлизаветою Петрівною (1750 р.) указу про заснування в Києві казенного збройового заводу «Арсенал». На ньому виготовлялися і ремонтувалися гармати, випускалося різне артилерійське спорядження, в тому числі боєприпаси. 1764 року на підприємстві трудилося 120 майстрових рекрутів. Використовувалась і наймана праця [294, с. 99]. Технологія виготовлення гармат була складною, включала в себе ряд виробничих процесів, що виконувалися спеціалістами. У Кременчуці (1789 р.) почала працювати казенна зброєремонтна мануфактура, у Херсоні (1790 р.) –

ливарно – гарматна, яка за п'ять місяців вищеназваного року виготовила 88 гармат. Кременчуцьке підприємство за 1792 рік та три місяці наступного року відремонтувало біля 71 тис. одиниць стрілецької зброї. Виготовляти гармати і ядра 1799 року почав Луганський казенний ливарний завод. У Зінькові діяла значна мідноливарна мануфактура, що виробляла устаткування для гуральництва, різних посуд (30 найменувань). На підприємстві працювало 30 кріпосних селян та кваліфікованих найманих майстрів. Частина майстрів була навіть із-за кордону. Подібні підприємства розташовувалися в Богуславі, Браїлові та Чуднові [93, с. 416]. Попит на куби та спіральні труби для технічного обладнання гуральних промислів привів до необхідності побудови двох спеціалізованих заводів для їх виготовлення. Один з них розташовувався в місті Стародубі, інший – у приміському селищі Карповичі (володіння графа К. Розумовського). Промисел графа збудував німецький інженер А. Гротт [51, с. 143]. Казенні верфі мануфактурного типу з'явилися в 1778 – 1788 рр. у Миколаєві та Херсоні. На верфі в останньому місті (1787 р.) трудилося 2273 чол., в іншому (1789 р.) – біля 3 тис. Верфі споруджували лінійні кораблі, фрегати та інші види кораблів.

В економічному житті міст важливе значення відігравали промисли, характер яких визначався природними умовами, місцевими сировинними ресурсами, специфікою господарського та культурного життя міських поселень, а також розвитком внутрішньої і зовнішньої торгівлі. З самого початку організації промисли вимагали більшої, ніж ремесло, концентрації засобів виробництва і робочої сили, не могли працювати цеховим способом: були більшими за обсягами виробництва продукції, чисельністю працівників, запроваджувалося краще технічне оснащення, здійснювалася механізація трудомістких виробничих операцій у борошномельному, винокурному, зброєробному, металургійному, папероробному, полотняно – суконному, цегельному виробництвах за допомогою гідравлічного двигуна у формі водяного млинового колеса. Ступінь застосування його в різних галузях промислів був

різним. Найбільш поширеним – у борошномельному та папероробному виробництвах. Гідравлічний двигун знайшов тут найбільш широке застосування, використовувався не в одному, а в кількох процесах і операціях при виробництві продукції. Робочий період залежав від кількості води в річці та ставі. Заклади працювали в основному весною, восени і влітку, коли був достатній рівень води біля водяних млинових коліс. Взимку робота промислів припинялася.

Власниками промислів виступали міщани, купці, козаки, козацька старшина, духовенство та феодалі. Складність виробництва, яка вимагала технічних знань і навиків, змушувала власників віддавати свої заклади в оренду. У ролі орендарів чи відкупщиків виступали знавці млинової техніки, технології виробництва продукції, вихідці із середовища міщан та селян. Орендна плата мала найчастіше грошову форму. У першій половині XVIII ст. на Лівобережжі і в Слобідській Україні розмір її становив 15 – 20, наприкінці століття – 50 – 100 і більше карбованців на рік, а разом з іншими прибутками – до 150 – 200 крб. Оренда промислів давала можливість заможним міщанам і купцям вкладати свої капітали у виробництво продукції, використовувати вільнонайману працю. Проте пануючі феодально – кріпосницькі відносини обмежували ці можливості. Заклади здавалися в оренду на короткий термін. Орендар чи відкупщик не був зацікавлений у розширенні виробництва, модернізації технічного обладнання.

Найбільш поширеними галузями промислів були борошномельна та винокурна. Переважали підприємства різної величини. Багато з них мало чим відрізнялися від звичайної ремісничої майстерні. Поруч з ними існували великі промислові об'єкти. Траплялися борошномельні водяні млини у вигляді комплексних промислових підприємств, у яких діяло по 5 – 8, а то й 12 жорен, влаштовувалися круп'яні та суконні ступи. Такі млини являли собою механізовані мануфактури. На мануфактурній стадії розвитку перебували зброєробні,

металургійні, папероробні та порохоробні промисли. Підприємства мануфактурного типу виникали у винокурінні, суконному, цегельному і шовковому виробництвах. Мануфактурна організація виробництва була характерна і для друкарень у Києві, Львові та Чернігові. За характером виробництва близькими до мануфактур були монетні двори у Львові і Мукачевому та суднобудівні верфі на Півдні України.

У тих галузях виробництва, де панувала ручна ремісничка техніка, переважав дрібний капітал, зокрема у друкарнях та в монетних дворах, перехід до мануфактур відбувався дуже повільно. Великі підприємства виникали в тих випадках, коли їх споруджували купці чи феодали. Набагато швидше процес створення мануфактур відбувався на тих промислах, в яких застосовувалося водяне млинове колесо для механізації трудомістких виробничих процесів. Використання гідравлічного двигуна приводило до вдосконалення знарядь праці, сприяло укрупненню виробництва, збільшенню чисельності обслуговуючого персоналу, приводило до розчленування виробничого процесу на окремі операції та до розподілу праці. Виділення великих підприємств з маси дрібних означало помітний прогрес у розвитку продуктивних сил, ринкових відносин України періоду становлення і розвитку ринкового господарства.

Мануфактура була проміжною ланкою між ремеслом і простим товарним виробництвом з примітивними формами капіталу та великою машинною індустрією (фабрикою). З дрібним виробництвом мануфактуру зближувало те, що її базисом залишалася ручна техніка. Як стадія розвитку промисловості, мануфактура не потребувала перетворення технічної основи виробництва, хоча не виключала її механізації. У своєму розвитку мануфактура пройшла дві стадії : нижчу (початкову, нерозвинену) і вищу (розвинену). На нижчій стадії існували початкові форми мануфактури, які з'явилися в Україні ще в XVI ст. Для початкових форм мануфактурного виробництва властиві були великі розміри виробництва,

збут продукції на ринок та в, окремих випадках, і за кордон. При збереженні ручного виробництва, повільного первісного нагромадження капіталу початкові форми мануфактури панували в багатьох галузях міських промислів. Відносно невеликі розміри підприємств не перешкоджають відносити їх до мануфактурного періоду виробництва. Нерозвинуті мануфактури базувалися на тих же принципах, що і розвинуті: поділ праці у процесі виробництва, панування ремісничої техніки. Різниця між ними лише в масштабах. Ступінь поділу праці в даному випадку не мав суттєвого значення. На Лівобережжі і Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. нараховувалося до 200 підприємств початкової форми мануфактури, з них не менше 80 знаходилося в містах і містечках. На Правобережжі, у Східній Галичині, на Буковині і Закарпатті промисловий розвиток був слабший. За своїм рівнем він відставав від Лівобережжя та Слобідської України, бо на економічне становище мануфактурної промисловості пагубний вплив справляла політика польсько – шляхетської влади, магнатські міжусобні суперечності, напади турецько – татарських військ.

Матеріальною передумовою появи мануфактурного поділу праці служила певна чисельність одночасно зайнятих працівників, концентрація засобів виробництва в руках одного капіталіста. Майстерня з кількістю працюючих до 15 осіб вважалася останнім кроком на шляху переходу від кооперації до мануфактури. Поділ праці виникав спочатку випадково, потім отримував властиву йому перевагу і, врешті-решт, кристалізувався у систематичний. З часом він став свідомою, планомірною і систематичною формою господарювання. Поділ праці вважається дійсно поділом лише з того моменту, коли з'являється поділ на матеріальну і духовну працю. Поділ праці, подетальна спеціалізація забезпечують інтенсивну експлуатацію робочих і сприяють отримуванию прибутку. Початкові форми мануфактури відігравали помітну роль у розвитку крупного виробництва, були попередниками

великих мануфактур, що тривалий час існували як поодинокі явища. Мануфактура не мала сили ні охопити суспільне виробництво в усьому його обсязі, ні перетворити до самої основи. Вона виділялася як архітектурна оздоба на економічній будові, широкою базою якої було міське ремесло та промисли.

Перехід від початкової форми мануфактури до розвиненої відбувався дуже повільно, десятиліттями, віками. У другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. розвинених мануфактур в Україні було мало. Лише під впливом економічних перетворень Петра I на Лівобережжі та Слобідській Україні розпочинається будівництво казенних і вотчинних мануфактур, на яких працювало по декілька тисяч кріпаків і військовозобов'язаних. Але, порівняно з Росією, промисловість в Україні розвивалася повільніше. Конкуренція більш розвиненої російської промисловості уповільнювала темпи розвитку мануфактур на Лівобережжі. Відмінність від європейської моделі полягала в провідній ролі царського уряду в розвитку мануфактурного виробництва. Купецькі мануфактури впродовж майже всього XVIII ст. траплялися дуже рідко. На території Лівобережної і Слобідської України нараховувалося не менше як 40 розвинених мануфактур, з них 28 – у містах. Більшість підприємств належала заможним міщанам. Централізована або органічна мануфактура характеризувалася більшою чисельністю працівників, глибшим поділом праці, ширшою механізацією виробничих процесів, що базувалися на використанні сили води та повітря, проникненні купецького та селянського капіталів. Розвиненим мануфактурам належала важлива роль у становленні державного і підприємницького товарного виробництва. На промислах і мануфактурах трудилися кріпосні селяни та військовозобов'язані. Перші капіталісти найману працю застали вже як існуючу, але вона була побічним заняттям, перехідним становищем. У масовому порядку вільний робітник з'являється лише із розпадом феодального виробництва. У Західній Європі цей процес мав місце наприкінці XV ст. і на початку XVI ст. [84, с. 399; 85, с. 212].

В Україні у названих століттях не спостерігалось необхідних умов для зародження найманої робочої сили. На промислах та в мануфактурах широко використовувалась кріпосна, підневільна праця. Її застосування було самобутнім явищем української феодальної економіки. В Україні в XVII - XVIII ст. формувалися кадри постійних робітників, що поривали зв'язки із сільським господарством і жили переважно за рахунок продажу робочої сили. На мануфактурах Галичини наприкінці XVIII ст. працювало понад 2700 найманих робітників, з них на солеварнях – 1600, на залізоплавильних промислах – 120, на тютюнових – 800, на папероробних – 60, на сукноробних, шкіряних і фаянсових – по 30 чол. на кожному, на склоробному промислі - 25. Найбільшу чисельність найманих робітників експлуатував державний капітал. Прямо чи опосередковано поглиблювався процес формування ринку робочої сили. Умови праці робітників та кріпосних селян були важкими. Вони позбавлялися елементарних людських прав. Робочий день не регламентувався, тривав 12–15 годин на добу. За важку працю отримували мізерну заробітню плату. Відсутність трудового законодавства давало змогу власникам підприємств на свій розсуд експлуатувати робочу силу. Над вільнонайманими робітниками та кріпосними селянами тяжіло свавілля підприємця. За характером виробництва мануфактури поділялися на два типи: капіталістичні і феодально-кріпосні (вотчинні). До капіталістичних належали підприємства, що перебували у власності купців і міщан, до другого типу – старшинські, поміщицькі, вотчинно-посесійні. Феодальні, потрапляючи в оренду до купців, могли втрачати кріпосницький характер, якщо вони не орендувалися разом із селянами. У такому випадку купецька оренда призводила до суттєвих змін у структурі підприємства. Казенні заклади, що належали російській державі, мали специфічні риси. Вони не були чисто феодальними: на них працювали прикріплені селяни чи військовозобов'язані. Існували мануфактури з різними ступенями чистоти або закінченості, тобто з відсталими і розвинутими формами, з великою кількістю залишків минувшини. Розвиток мануфактурного

виробництва відбувався серед маси перехідних форм та економічних явищ. Основні види мануфактур відрізнялися ще за формою товарного виробництва. У капіталістичній мануфактурі товарність мала загальний характер: речові фактори виробництва виступали як товари, готовий продукт реалізовувався як товар у повному обсязі, товарного змісту набувала робоча сила. У кріпосній мануфактурі товарність мала обмежений характер. Вироблений продукт реалізовувався в основному як товар, речові елементи продукту включалися до виробничого процесу у вигляді товарів лише частково, робоча сила не мала закінченої товарної природи. Кріпосна мануфактура являла собою специфічну форму товарного виробництва.

Незважаючи на політичні кордони, що роз'єднували українські землі, панування феодально – кріпосницьких відносин, спустошливі напади татар і турків зростала чисельність населення міських поселень. У них пророживало до 650 тис. чол. Зростає кількість ремісників, розширюється номенклатура професій та спеціальностей. Поглиблення спеціалізації спостерігалось в першу чергу в тих виробництвах, продукція яких користувалася постійним попитом у споживачів. Пануючою формою організації міського ремесла виступають цехи, що було свідченням певного рівня розвитку товарно - грошових відносин, товарності ремісничої продукції. Зростає кількість підприємств мануфактурного типу, продукція яких збувається на внутрішньому і зовнішньому ринках. Мануфактурне виробництво починає охоплювати все нові галузі ремесла і промислів. Розвиток мануфактур був тісно пов'язаний із зростанням міст, чисельності населення, яке стимулювало зростання насамперед побутових і харчових галузей промисловості. Міщани, купці та окремі феодали на своїх закладах усе частіше починають застосовувати найману робочу силу. Найбільш широко вона використовувалася на купецьких підприємствах. Мануфактура, що базувалася на найманій робочій силі, витісняла технічно відсталі заклади, котрі використовували примусову, малоефективну працю

кріпаків. Поява мануфактурних підприємств, які належали купцям і базувалися на використанні найманої робочої сили, свідчила про розвиток товарного виробництва, зародження ринкових відносин. Промисли належали в основному до простого товарного виробництва. Зростання суспільного поділу праці, зміцнення товарно – грошових відносин сприяли перетворенню простого товарного виробництва у розвинене, появи його державного і підприємницького видів. Для товарного виробництва України були характерні як загальні закономірності, так і специфічні риси та особливості, зумовлені конкретними обставинами. Для країн Східної Європи, у тому числі й України, властивим було широке застосування кріпосницької праці на перших підприємствах мануфактурного типу, відставання їх появи в часі та рівнях технічного обладнання й організації виробництва. Але, незважаючи на запізнення країн Східної Європи від західноєвропейських, вони зазнавали благотворного впливу більш розвиненої ринкової економіки Західної Європи. Передові форми організації товарного виробництва, технічні досягнення докочувалися й до України.

РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОДУКЦІЇ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ

4.1. Ярмарки, торги і базари Лівобережної, Слобідської та Південної України

З розвитком товарного виробництва зростали та міцніли торговельно-економічні зв'язки між населеними пунктами (містами, містечками, селами, слобідками й хуторами) та регіонами українських земель (Лівобережжя, Слобожанщина та Південь), що перебували в складі Російської держави [152, с. 169]. Економічна спеціалізація сприяла зростанню товарообміну між промисловістю, ремеслом і сільським господарством. Вказуючи на значення спеціалізації, В. І. Ленін підкреслював: «...той процес спеціалізації, який відокремлює один від одного різні види обробки продуктів, створюючи все більшу і більшу кількість галузей промисловості, проявляється і в землеробстві, створюючи спеціалізовані райони землеробства (і системи землеробського господарства), викликаючи обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але й між різними продуктами сільського господарства» [149, с. 22-23].

Обмін товарами набував дедалі більших масштабів, які залежали чимало від російської центральної влади та її соціально-економічної політики. Намагаючись позбутися економічної відсталості від західноєвропейських країн, російський абсолютизм в умовах, коли дворянство втягувалося в ринкові відносини, вживав енергійних заходів до активізації внутрішньої торгівлі, залучення торгово-купецького капіталу до участі в господарській діяльності. Видається ряд правових актів по оформленню купецтва як соціального стану: «Регламент головного магістрату» (1721 р.), «Інструкція магістратам» (1722 р.) та ін. [95, с. 167]. У містах, у тому числі й на українських землях, від міського, повітового та губерньського управління вимагалось постійно дбати про «...приумноження ярмарков и торгов у пристойных местах», особливо там, де

були добрі шляхи сполучення [291, с. 14; 21, с. 109-122]. Купецтво отримує право на самоуправління і гільдійський устрій. Захист інтересів купців покладається на центральні органи державного управління – Комерц-колегію і Мануфактур-колегію. Остання установа виконувала функції своєрідного промислового банку, каси для фінансування спорудження промислових виробничих об'єктів [22, с. 211]. Майже половина всіх мануфактурних підприємств Росії була побудована на грошові позики Мануфактур-колегії. Взяті позики поверталися поетапно або за рахунок поставки казни продукції, що випускалася.

Купцям надавалися всілякі привілеї: можливість створювати промислові підприємства і торговельні товариства, засновувати біржі, призначати маклерів для проведення торговельних операцій, дозволялося користуватися працею кріпосних селян поруч з вільнонайманими робітниками, надавалися на пільгових умовах казенні грошові позики. Купці охоронялися від іноземної конкуренції. Петровський абсолютизм використовував купецтво як стан в інтересах держави і прив'язував його до феодално-кріпосницької системи. Про це чітко вказується в регламенті Комерц-колегії: «... купецтву сприяти і в добрий стан привести потрібно... , не тільки в задовільному стані , а й працювати, щоб такий скарб втрачений не був» [221, т. 6, с. 674].

Промислово-торговельна буржуазія, що народжувалася, дедалі ширше почала користуватися комерційним кредитом, кредитами банкірів і лихварів. З метою «...вспомошествования ремесел и торговли преимущественно российским купцам, заводчикам и фабрикантам, имеющим в деньгах нужду на срочное время для полезных их оборотов» при Державному асигнаційному банку (1727 р.) створювалися облікові та страхові контори [221, т. 24, с. 833]. Позики надавалися на термін від 6 до 9 місяців. Залежно від зростання товарного виробництва розвивався і комерційний кредит у формі векселів.

Суттєвих змін зазнає грошове господарство Росії. З початку XVIII ст. в обіг вводиться мідна монета. З пуда міді

(1700-1701 рр.) карбували монет на 12 крб. і 80 коп., у 1701-1704 рр. - на 14 крб. і 20 коп., 1704-1719 рр. — на 20 крб., у 1719-1724 рр. — на 40 крб. [331, с. 197]. Золоті монети карбувалися в обмеженій кількості. З початку XVIII ст. і до його середини їх випущено на 3 млн. крб., з 1762 по 1768 рр. — на 16 млн. З метою нагляду і регулювання ситуації за купівлею золота, срібла та в зв'язку з обміном старих грошових знаків Сенат (23 квітня 1711р.) створює купецьку палату. Для поліпшення грошового обігу, полегшення циркуляції мідних грошей, розширення кредитних операцій царський уряд приступає до випуску асигнацій — паперових грошей. 1769 р. випуск асигнацій у Росії становить 2,6 млн. крб. Надалі щорічний обсяг коливається у межах 500 тис. — 5 млн. крб. Упорядковується прибутково-видаткова система в країні.

Проводиться монетарна реформа, спрямована на стандартизацію грошового обігу на всій території Російської імперії, у тому числі й в Україні. З початку XVIII ст. інтенсивно впроваджуються в обіг на українських землях номінали грошової системи Росії — мідна розмінна монета (копійка, п'ятак та ін.) і срібна, більш цінна (алтин, гривеник, півполтинка, полтина і карбованець) [95, с. 208]. М. Ф. Котляр зазначає, що «...после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную польскую со всей Малой России, то есть левы, орлянки, четвертки, полталирки, ориты, тимфы, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядские, со всей Малой России вывел (Петро I) и выгубил, только талеров да червонных (золотых) памятка осталась, а на то мест своею медною и сребною дробною и твердою, красным кунштом изданною наполнил Малую Россию монетою» [130, с. 150-151]. До кінця XVIII ст. було витіснено з обігу в Україні польсько-литовську монету. Відбулося об'єднання грошових систем Росії та України в єдину грошову систему. Знищувалися феодальні перепони, впорядковувалися і обмежувалися митні збори. Це сприяло успішній діяльності торговельного населення. 1653 р. в Росії вводиться єдина митна система, 1667 р. — торговельний статут, який мав яскраво виражений

протекціоністський характер по відношенню до торгівців і промисловців. 20 грудня 1753 року ліквідовується митний кордон, який відділяв Лівобережну Україну від Росії. Ліквідація митних бар'єрів відбувалася поступово, відповідно до темпів розвитку економіки, створення загальноросійського внутрішнього ринку [329, с. 277]. Включення України до єдиної митної системи Росії позитивно вплинуло на розвиток не лише внутрішніх, але й зовнішніх торговельних зв'язків.

Гетьмани і полковники Лівобережної України турбувалися про поліпшення стану торговельно-економічних зв'язків у своїй державі. Універсал Б. Хмельницького (21 квітня 1654 р.) про збирання індукти і евекти поставив за мету створити сприятливі умови для широкого кола торгового люду. Податок збирався з різних товарів. Тариф був диференційований (більш детально див. додаток Д, табл. №1). З кожних 250 злотих вартості товару стягувалося по 2 злотих, хоча і спостерігалися певні відхилення від зазначеної суми. В основу оподаткування були покладені предмети розкоші [120, с. 296]. Спеціальні дозорні стежили за виконанням наказу. Купці не мали права вивозити з України золото, срібло, дорогоцінне каміння, перевозити під своїм ім'ям через кордон товари іноземних купців. Коли ж митник спіймав на цьому торговця, то половину товарів чи речей мав право забирати собі, а решту віддавати до військового скарбу [41, с. 11-13]. Універсал Б. Хмельницького, а також інші наступні постанови гетьманів надавали ряд пільг іноземним купцям, що оселялися на території України, і торгівля яких була корисною для держави [14, с. 65-67]. У діяльності уряду Гетьманщини спостерігалися елементи меркантилізму, протекціоністської системи. Заохочувався вивіз товарів, обмежувалася діяльність іноземних купців, відчувалася турбота про національну торгівлю і промисловість, що нерозривно пов'язувалися з фіскальними інтересами держави. Разом з тим, незважаючи на суворі заходи контролю з боку державних органів, митники часто знаходили можливість для зловживань: присвоювали гроші, зібрані на митницях,

вдавалися до незаконної конфіскації товарів і навіть на пряме пограбування. 1679 року М. Рандар, працюючи орендарем митниці на Дніпрі поблизу Києва, з озброєними людьми в кількості понад два десятки напав на вози одного з купців і пограбував його товари (сукно, тканини, різні дерев'яні та металеві вироби) загальною сумою майже на 5 тис. злотих. В урядових наказах неодноразово вказувалося на посилення нагляду за збирачами мостового і перевізного, щоб «...они (митники) тех денег не крали и не користовались» [120, с. 343; 95, с. 33]. За несумлінне виконання службових обов'язків митників наказували, стягували з них гроші, недодані казні. 1683 року притягувався до відповідальності фактор (наглядач) Г. Рудянка з Полтавщини, який присвоїв велику суму грошей, отриманих за переїзд по мосту через ріку. Але суворі покарання не могли ліквідувати зловживань у митній справі. Вони тривали й надалі. Митники, які розбагатіли за рахунок різних комбінацій і зловживань, збирачі мостового та інших різних податків з часом самі починають займатися торгівлею і розширювати її масштаби. Нагромадження у сфері торгівлі капіталів становило частину первісного капіталу, необхідного для виникнення господарств ринкового типу. Відносна уповільненість розвитку купецького капіталу в Україні пояснюється значною мірою слабкістю первісного нагромадження.

Найбільш поширеною формою внутрішньої торгівлі в Україні були ярмарки, які здійснювали зв'язок між сільським господарством і промисловістю та ремеслом, між містом і селом. Ярмарки поділялися на три категорії: великі, середні і малі. На Лівобережжі (1666 р.) нараховувалося 76 великих ярмарків. З часом їх кількість зростає. Наприкінці XVIII ст. їх стає вже 390, а на Слобідській Україні — 271 [152, с. 169]. Доречно відзначити, що за кількістю ярмарків Харківська губернія займала перше місце в усій Російській імперії.

Великі ярмарки відбувалися в основному в містах з більш-менш значною чисельністю населення. До таких міст належали Київ, Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверський, Охтирка, Переяслав, Полтава, Ромни, Стародуб, Суми,

Чернігів і Харків. Ярмарки збиралися по три-чотири рази на рік з різною періодичністю. На Лівобережжі найбільше ярмарків відбувалося в Ніжині, Ромнах, Глухові, Києві, Полтаві і Стародубі [153, с. 378-379]. У Ніжині ярмарки збиралися в лютому, червні та жовтні. Кожен ярмарок тривав до двох тижнів. Продавали хліб, горілку, олію, мед, віск, прядиво, вовну, шкіру, полотно, сукно, чоботи, різні дерев'яні та гончарні, ремісничі вироби, приганяли табуни коней та гурти волів, реалізовували вівці, кози, свині, птицю. Доставлялося багато товарів із-за кордону: віденські коси, голландське та вроцлавське сукно, кримська сіль, астраханська риба, московські текстильні вироби, тутьське залізо, калмицькі кожухи, сибірське хутро, парфюми та багато інших речей [93, с. 392]. Значне місце в торгівлі займали грецькі купці. 1675 року в Ніжині вони організували свою колонію. Виділялися роменські ярмарки, зокрема Фялінська. Щорічно (кінець XVIII ст.) тут продавалося і покупалося товарів на один-два млн. крб. [143, с. 53]. Для проведення ярмарків магістрат виділив 71 десятину (десятина – 0,07 га) землі в центрі міста і дозволив спорудити 365 крамниць, рундуків та яток. Торгові приміщення розташовувалися в семи рядах. На роменські ярмарки, окрім місцевих, українських землевласників, російських поміщиків, що володіли земельними угіддями, промислами і мануфактурами на Лівобережжі та Слобожанщині, прибували ремісники і міщани, купці й торговці з різними товарами з Росії (Москва, Воронеж, Калуга, Курськ, Орел, Тула), Польщі, Молдови, Туреччини. Можна було купити і продати найрізноманітніший товар [93, с. 392]. У Києві торгівля проводилася в основному на Подолі. Тут магістрат дозволив побудувати приміщення та спеціальні накриті від дощу і снігу ряди із столами. Особливо пожвавішала торгівля наприкінці XVIII ст., коли 1798 року з Дубно до Києва було переведено контрактний ярмарок [93, с. 393].

Багатолюдні ярмарки відбувалися на Слобожанщині. У Сумах і Харкові продавалася продукція сільського господарства, вироби місцевих ремісників та промислових

підприємств (мануфактур), закордонні товари: венеціанський бархат, музичні інструменти, віденські коси, англійське і голландське сукно, шовк, парча, різні бавовняні й лляні тканини, рушніці та ін. З Тули доставлялися залізні вироби, зброя, олово, казани, каструлі, дзвони, з Орла — мило, з Таганрога — тютюн, виноград, ізюм, горіхи, оливкова олія, фініки. З Москви надходили бакалійні та галантерейні вироби, книги, хутро, шовк, сукно, хустини, сідла, мідний, олов'яний та срібний посуд. У Харкові (1785 р.) на ярмарках реалізовано продовольчих товарів на 165 тис. крб., на стільки ж — риби та ікри, на 70 тис. крб. — металевих виробів, дерев'яного та скляного посуду, кінської упряжі і взуття, на 250 тис. крб. — «красних» (дорогих закордонних товарів —). Загальна сума товарообігу становила 650 тис. крб. Відомими великими ярмарками були Покровська, Троїцька і Хрещенська. Усі вони відбувалися в Харкові. Сумарний річний товарообіг названих ярмарків перевищував 40 млн. карбованців.

Ярмарки відбувалися в різних містах і не в один і той же час. Тривали майже безперервно. Син антиохійського патріарха Макарія П. Алеппський, котрий 1654-1656 рр. подорожував по Україні, зазначав: «У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті». Далі він пише: «Милувався виглядом великого ярмарку, що буває тут на свято Івана Хрестителя. На нього (ярмарок) зїжджається багато купців з Руменії (Румунії) з шовковими хустками, перськими килимами, білими дощовиками (плащами —) та ін.» [120, с. 320]. Купці і продавці мали змогу побувати за рік на кількох ярмарках. Це давало змогу завозити різноманітні товари у найбільш віддалені села, слободи та хутори. Створювалася система єдиної ярмаркової торгівлі по всій території України в складі Росії. Переїжджаючи з одного ярмарку до іншого, торговці місяцями не бували вдома.

На ярмарках продавалися вироби місцевих та закордонних мануфактур, промислів, ремесел, іноземні

товари, сільськогосподарська продукція, тварини, сировина тощо. Українські купці торгували чим могли і як могли. Не маючи можливості робити великі торговельні операції, вони проводили менші, але по декілька разів упродовж однієї подорожі. Важливими торговими центрами на Півночі Лівобережжя виступали Глухів, Ніжин, Стародуб, на Півдні — Полтава і Ромни. Для розвитку ярмаркової торгівлі останнього міста суттєве значення мало вирощування тютюну в даній місцевості [199, с. 109]. Спочатку ярмарки були універсальними, згодом почали спеціалізуватися на певних товарах. Окремі ярмарки мали локальне значення, тривали невеликий проміжок часу, інші були більшими за масштабами товарообігу. Це — оптові ярмарки, що ставали своєрідним місцем для розподілу і продажу товарів, сприяли запровадженню постійної торгівлі в містах і селах. Писемні пам'ятки того часу зазначають: «Купці велику на торгу влаштувають справу, продаючи і міняючи товари та переписуючи векселі» [95, с. 201]. На оптових ярмарках не тільки торгували, але і підписували угоди на виробництво і доставку продукції у визначені місця та терміни. Для оформлення різних документів та засвідчення векселів у Ромнах (1781 р.) відкривається нотаріальна контора. Розвиток товарного виробництва та еволюція форм феодальної ренти сприяли пожвавленню внутрішньої торгівлі.

Наступну ланку в єдиній системі внутрішньої торгівлі становили середні ярмарки. Їх було більше, ніж великих, але за товарообігом вони поступалися великим. На середніх ярмарках продавалися ті самі товари, але в меншій кількості. Перше місце займали продукти та вироби місцевого виробництва і споживання. Середні ярмарки мали в основному місцеве значення. На Лівобережжі поширення набула діяльність підрядчиків. За дорученням казни вони займалися закупівлею і постачанням хліба, сукна, полотна, селітри, заліза, будівельного лісу для потреб армії та флоту Росії.

Поруч із середніми ярмарками існували малі або дрібні. На них продавалися товари переважно місцевого значення вроздріб. Дрібні ярмарки тривали два-три дні і

були наближені до безпосередніх продавців та покупців. Товарообіг не досягав навіть і кількох тисяч карбованців. Кількість малих ярмарків — значна [367, с. 161]. На одній лише Лівобережній Україні їх нараховувалося до 3 тис. Найбільш відомими були Білопільська, Боромлянська, Межирицька, Юнаківська та ін. На базарах і торгах, що відрізнялися від дрібних лише продажем товарів певного виду, здійснювалася переважно роздрібна торгівля. Такі ярмарки проводилися раз чи два на тиждень у визначені дні і приурочувалися, як правило, до свят чи певних періодів року, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом. У більшості сільських населених пунктах багатолюдні торги відбувалися восени, після закінчення збирання зернових культур, або весною, перед початком посівної компанії, коли була потреба у насінневому матеріалі. Базар у селі Липівці Харківського намісництва (1781-1782 рр.) В. Зуєв описував так: «Вулиці були заставлені привезеними на возах харчовими продуктами, городиною і кримською сіллю; біля хат і в крамничках – барила і великі сулії з горілкою та медом... одну горілку і сіль купують тут за готівку, все інше – на обмін. Так, скажімо, торгує хто горшками – ціна йому відома, і який би великий він не був, щоб купити, треба двічі насипати його житом». Дозволи на організацію і проведення базарів і торгів надавалися царським урядом чи гетьманом України. Кількість базарів і торгів (XVIII ст.) — багаточисельна. На Лівобережній Україні наприкінці названого століття щорічно діяло до 8680 базарів і торгів, на Слобожанщині — близько 2 тис. З них лише на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв (80-ті роки XVIII ст.) відбувалося до 5305 базарів [60, с. 116].

Торговельні операції проводилися майже в кожному місті, містечку, а також в окремих селах, втягуючи їх у товарно-грошові відносини. Жителі Прилук тісно були пов'язані торговельними справами з мешканцями міст Баришівки, Борисполя, Батурина, Березни, Варви, Волошівки, Вороного, Кобижчі, Коропа, Кролевця, Липовця, Лохвиці, Лютеньок, Ніжина, Нових Млинів,

Переяслава і Полтави. Місто не могло існувати без товарообміну. Деякі з них ставали економічними осередками торгівлі на значній території, служили важливим фактором у формуванні місцевого ринку, у розвитку товарно-грошових відносин у сільській місцевості, волості та повіті. Особливо виділялися ті міські поселення, що розташовувалися на торговельних шляхах або на їх перетині. Такі міські поселення мали досить виражений торговельний характер.

Про широкий розвиток міської торгівлі свідчить бурхливе зростання торговельного населення. За даними перепису 1666 року, у Стародубі нараховувалося 107 «торгових людей», у Ніжині — 57 [120, с. 316]. У переписі та в даних податкових документів під терміном «купці» вважалися тільки спеціалісти по купівлі і продажу товарів і речей, власники значних торговельних організацій, не бралися до уваги дрібні торгівці, котрі продавали товари на рознос, прасоли (торговці сілля), купецька челядь і всі ті, що були причетними до торгівлі. Різниця між поняттями «купець» і «торгова людина» полягає в масштабах торговельних операцій. В. М. Яковцевський зазначає, що купець не отримує продукції чи виробу як феодал у порядку данини чи як завойовник шляхом грабежу, торгує лише купленими товарами, а селяни і ремісники — продукцією власного виробництва [377, с. 9, 10, 26]. Купець продає товар без його переробки, купує для продажу з метою отримання прибутку. Купці становили невелику групу торговельного населення. Незважаючи на свою нечисельність, хазяйнували фактично на внутрішньому ринку. Сприяло цьому те, що купецтво належало в основному до міської верхівки, займало важливі керівні посади в міському управлінні. Стародубські купці Міклашівські, Рославці, Скорупи і Ширай займали високі міські посади і чини, котрі давали певні вигоди. Я. Ширай з 1681 по 1708 рр. був війтом міста Стародуба. Посаду лавника обіймав Д. Скорупа. Збагатившись на торгівлі прядивом, він став бургомістром Стародубського магістрату.

Купці були «знатними обывателями», отримували від гетьманського уряду земельні наділи, родичалися з козацькою верхівкою. Д. Скорупа, наприклад, породичався з стародубським полковником І. Міклашевським. Під захистом впливового покровителя розгорнув енергійну діяльність по розширенню торговельних операцій. Зі своїми помічниками залучав селян і козаків селищ, розташованих біля Стародуба, для приготування лляного прядива, яке потім по високій ціні реалізовував на місцевому ринку та відправляв за кордон. Для цього тим, хто вирощував льон та приготував з нього прядиво, давалися наперед чималі суми грошей. Козак Г. Вовк отримав 60 талерів і 1 злотий, селянин Д. Привалено — 49 талерів [120, с. 349]. Отримували гроші й інші селяни та козаки. Деяким з них у завдаток замість грошей видавався хліб, але потім прядиво здавалося по ціні на півзлото менше за кожен берковець (10 пудів). Договори з селянами і козаками на поставку прядива Д. Скорупа підписав у 1708, 1721, 1727 рр. Вони свідчать про великий розмах торговельної діяльності купців, про суворі покарання за порушення контрактних зобов'язань. Ті виконавці, котрі не могли у визначений термін поставити прядиво, втрачали певну суму грошей. Окремі жителі села Грем'ячого, які несвоєчасно поставляли прядиво, змушені були віддати його вже на 20 % більше. Коли козак чи селянин вдруге вчасно не міг віддати борг, потрапляв до в'язниці. Це свідчило про важливі зміни, що відбувалися у виробництві й у сфері обміну. Торговельний капітал перетворював безпосереднього виробника в найманого робітника шляхом скуповування його виробів та розрахунком не грошима, а сировиною. Скупник відрізув дрібного виробника від ринку і ставив між ними посередника.

У різних галузях торгівлі були купці, власники більш-менш значних торговельних капіталів і торгівці, перекупники, котрі не виходили за межі міста чи села. Торгівля для них була головним, єдиним заняттям чи поєднувалася з іншими видами діяльності. Поступово

зростала чисельність торгових людей з низів українського суспільства. Через відсутність достовірних даних їх кількість важко встановити. Навіть перепис населення міст Ніжина і Стародуба 1666 року, найбільш повний на наш погляд, не подає повної картини про торговельний люд. Чисельність його могла бути більшою. Підтвердженням цього є те, що в Ніжині і Стародубі переписувачі окремо виділили торгівців хлібом, сіллю, взуттям, рибою, горшками, кіньми, хомутами, записали тютюнників, крамарів, прасолів і шинкарів. Крім названих торгівців, у Стародубі проживало ще 55 торгових людей без зазначення, чим вони торгували. Серед них могли бути і спеціалісти по торгівлі окремими товарами. Усе це засвідчує про існування спеціалізації всередині торгівців. Гончарі Полтавщини з давніх часів постачали посуд в різні райони Лівобережжя і Слобожанщини. У Лохвиці, Острі і Полтаві вироблялися, а потім розвозилися по значній території рибальські сіті. З Понорниці (Чернігівщина) вивозилися різні дерев'яні вироби, посуд, ґринджоли (сани), гвіздки-кілки для шевців тощо [120, с. 323].

Зростала кількість місцевих ринків, посилювалися економічні зв'язки між окремими регіонами, розвивалася повсякденна міська торгівля. Продавалася продукція сільськогосподарського виробництва, ремісничі та мануфактурні вироби місцевих промисловців, товари, закуплені оптом на ярмарках. У Чернігові з місцевих товарів продавався різний дерев'яний посуд, вози, колеса, у Мглині – ремісничі вироби місцевих майстрів, прядиво, мотузки, олія. У Києві торгували хлібом, хутром, рибою, худобою, виробами промислів та мануфактур, сіллю, закордонними товарами. У Мені на Чернігівщині великі торги відбувалися в жовтні. На них продавали хліб, худобу, прядиво, олію, гончарні та дерев'яні вироби; російські та білоруські купці тюками купували тютюн та інші товари.

Товарообмін між містом та селом розвивався в міру зростання мануфактур, промислів, міського і сільського ремесла та сільськогосподарського виробництва. Вивчаючи виробництво хліба на продаж у Росії (XIX ст.), В.

І. Ленін зазначав, що воно «...було провісником розкладу старого режиму» і критикував П. Струве за те, що вважав виробництво хліба на продаж явищем, яке «не суперечило змісту кріпосницького господарства» [149, с. 156]. Положення дослідника мають пряме відношення і до України. Коли феодал виробляв у своєму господарстві продукцію спеціально на продаж, таке виробництво не можна вважати чисто натуральним, феодальним.

Козацька верхівка не соромилася добувати гроші будь-яким способом. Користуючись привілейованим становищем у суспільстві і торгуючи продуктами свого господарства, насамперед хлібом і худобою, вона витіснила з торгівлі названими товарами міське купецтво і зайняла панівне становище на внутрішньому ринку. Старшина не чинила перешкод зростанню міської торгівлі та чисельності купецтва, бо сама займалася торговельними операціями і сприяла їх збільшенню. До того ж купецтво у боротьбі за свої інтереси завжди могло розраховувати на підтримку царського уряду. Оцінювати феодальну верхівку виключно з негативного боку не можна. Землевласники у своїх маєтках заводили різні промисли по переробці сільськогосподарської продукції, мануфактури, займалися вирощуванням технічних культур, зокрема тютюну, розведенням коней, овець та корів. Усе це вони проводили не тільки для задоволення своїх потреб, але й для реалізації на ринку, для нагромадження капіталів. Коли феодал займався скупкою продукції, потім вивозив її на ринок, щоб продати з прибутком, та повторити цей процес знову, то він майже нічим не відрізнявся від купця [120, с. 344]. Це було своєрідним явищем у торговельно-економічних зв'язках на українських землях Росії, що відрізняло від інших країн Європи.

Товарно-грошові відносини втягували у свою сферу не лише старшинські та поміщицькі господарства російських феодалів, розташованих в Україні, але й козацькі та селянські. Поглибленню зв'язків сільського господарства з ринком сприяло переведення козаків і селян на чинш. Щоб його сплатити, вони змушені були продавати на ринку

продукцію землеробства, тварин, птицю, ремісничі вироби. Щоб задовольнити потреби, охоче торгували з козаками Запорозької Січі, які продавали рибу, сіль, зброю, а купували продукти харчування і тканини. Цікаво відзначити, що там, де переважала грошова рента, козацькі і селянські господарства підтримували найбільш тісні зв'язки з ринком. Деякі сільські торговці були відомі далеко за межами своєї місцевості. Помітною фігурою на селі чи хуторі стає скупник сільськогосподарської сировини (вовни, шерсті, пряжі, хліба, дерева). Поширювалася селянська торгівля сіллю, м'ясом, хлібом, худобою, ремісничими виробами тощо. Асортимент товарів свідчив про господарську спеціалізацію окремих районів. Міські органи влади та сільські старости здійснювали контроль за торгівлею, якістю продукції, мірами ваги, об'єму і рідини. Провідна роль у торгівлі належала козакам, селянам, міщанам, купцям і феодалам.

Великі та дрібні ярмарки відбувалися на Півдні України. Деякі торги, на яких торгівля проводилася в менших обсягах, відзначалися переважно товарами і продукцією місцевого виробництва. У містечках і селах організовувалися базари, значення яких постійно зростало. Товарообмін між селом і містом розвивався в міру зростання міської промисловості та сільського господарства. Значними центрами ярмаркової торгівлі виступали міста Єлисаветград, Катеринослав, Новомиргород. Напередодні утворення Катеринославського намісництва (1783 р.) на території, що була включена до його складу, нараховувалося 355 ярмарків. У наступні 1784-1788 рр. з'явилося ще 81. Всього налічувалося 436 ярмарків, котрі відігравали помітну роль у зміцненні торговельно-економічних зв'язків з багатьма районами Півдня України. З розвитком міст та збільшенням міського населення дедалі більшої ваги набували постійні форми торгівлі. У Миколаєві (1792 р.) діяло 149 крамниць і 23 погребі, в Одесі (1802 р.) – 171 крамниця і 43 погребі [93, с. 524].

На ярмарках продавалися місцеві та привезені з інших південних районів країни й із-за кордону товари. Серед привезених найбільше було бавовняних і шовкових

тканин, ремісничих та мануфактурних виробів. Ними торгували купці з Києва, Ромен, Харкова, Курська, Москви та інших міст. До найважливіших місцевих товарів належала продукція сільського господарства, переважно різні сорти збіжжя, продукти тваринництва: м'ясо, молоко, сир, вовна, шкіра і самі тварини (корови, воли, вівці, коні, кози). Багато товарів, продукції місцевого виробництва, а також великої рогатої худоби, коней закупували приїжджі купці і торговці із Лівобережжя і Слобожанщини не лише на ринку, але безпосередньо і на місці виробництва чи видобутку (сіль з кримських озер та риба з Азовського моря). Вивіз солі (кінець XVIII ст.) за межі південних районів України досягав щорічно 2,5 млн. пудів [93, с 524].

Особливістю відзначався внутрішній ринок Запорізької Січі, який залежав від способу життя козаків, їх суспільного ладу та господарської діяльності. Тут не існувало кріпацтва. Зимівники і слобідки запорозької старшини, заможних козаків підпорядковувалися потребам ринку, працювали на нього. Підприємницькі тенденції мали більш широкі можливості для свого розвитку ніж в інших районах України. Попит на внутрішньому ринку забезпечувало місцеве сільськогосподарське виробництво, різні промисли і ремесла, товари, доставлені з інших країн. На ринку найбільше реалізовувалося живої худоби, коней, продукції тваринництва і риби. Було чимало господарств, котрі могли одночасно продати до 14 тис. овець [118, с. 13]. У зв'язку з відсутністю на Запоріжжі своєї власної банківської і грошової системи, в обігу перебували гроші різних держав. Найбільше їх було з Росії. Під час арешту кошового отамана П. Калнишівського (1775 р.) у нього було забрано чимало російських паперових асигнацій, російських золотих червінців, срібних монет, австрійських і голландських талерів, турецьких левів та ін. Нестача готівки супроводжувалася підвищеним попитом на гроші як засіб платежу і скарбу. На Січі здійснювався продаж товарів, цінностей, проводилися кредитні операції з відстроченням оплати. При ліквідації Запорізької Січі в старшини та

окремих заможних козаків було знайдено векселів і боргових зобов'язань на тисячі карбованців [200, с. 144].

На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі ширилося чумацтво. Спочатку розвивалося як позаземлеробське сільське торговельне заняття, а з другої половини XVIII ст. перетворилося в торговельно-візницьке і почало охоплювати заможне селянство, козацтво та старшинську верхівку, мешканців міст і містечок. Наприкінці названого століття в руках чумаків перебувала більша частина торгівлі рибою і кримською та слобожанською сіллю. Серед чумаків існувала майнова диференціація. Одні з них мали по декілька возів, пар волів і коней, інші не мали і змушені були наймитувати в багатих. Для поїздки за рибою чи сіллю на Південь України об'єднувалися у валки (великі групи), котрі нараховували декілька десятків і навіть сотні возів. 1779 року в Крим по сіль прибули чумаки майже з 480 населених пунктів Лівобережної і Слобідської України. У другій половині XVIII ст. на Лівобережну Україну щорічно прибувало близько 4500 пароволових возів із Запоріжжя і Криму. Окрім традиційних товарів (риба і сіль), чумаки доставляли продукцію сільського господарства, вироби ремесла і мануфактурних підприємств у ті місця, де на них був попит. Чумацтво розширювало економічні зв'язки між різними районами українських земель, сприяло поширенню товарно-грошових відносин. Найбільшого розповсюдження чумацтво набуло в південних і середніх районах Лівобережжя [93, с. 239].

Окрему групу торгівців сіллю становили коломийці. Ними називалися поставщики солі з Коломиї (Прикарпаття). На Лівобережній Україні мешкало чимало коломийців. У містечку Монастирищі (Прилуцький полк) у 1718 році нараховувалося 14 дворів коломийців, у місті Смілі Лубенського полку їх було так багато, що обрали навіть свого отамана, який очолював поїздку за сіллю, турбувався про охорону під час слідування до соляних варниць Коломиї і звідти. За сіллю відправлялася одночасно велика група коломийців. Через містечко

Городянку (правий берег Дніпра) 1690 року проїхало разом до 140 возів «задніпровських коломийців» [10, т. 2, ч. 7, с. 203-204]. Торгівлею сіллю займалися також прасоли чи соляники. Вони довозили її з південних районів України. Доставка зростає особливо після заснування в 1675 році містечка Тора (нині Слов'янськ Донецької області). Соляне мито збиралося при переїзді через річки Орель, Південний Буг і Самара. Кмітливі торговці робили переправи неподалік митниць і перевозили сіль безмитно [120, с. 328].

Важливу роль у товарно-грошових відносинах посідало корчмарство і шинкарство. Шинок не був різнозначний корчмі. Корчма була місцем продажу купленої горілки, пива і меду, шинок — місцем виготовлення й реалізації напоїв. Корчми відігравали роль заїжджих дворів. У них зупинялися на нічліг купці, товари зберігалися на складах під своєю чи місцевою охороною, звичайно, за певну плату. Коли товаром була худоба, для неї відводилося спеціальне місце, огорожене парканом і охоронене сторожею. Кількість корчм і шинків була значна. Тільки на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв (80-ті роки XVIII ст.) нараховувалося 813 корчм, з них у містах і містечках - 738, у селах - 75. Їх власниками виступали міщани, заможні козаки, казна, магістрати, козацька старшина та російські поміщики. Оскільки селянам і козакам заборонялося гнати (виробляти –) горілку, то вони змушені були купувати її в корчмі чи шинку. Від продажу напоїв власники корчм і шинків отримували значні прибутки. Торгівля горілкою, медом і пивом перебувала в руках їх виробників, а також орендарів і шафарів (управителів –) закладів. Розвинене винокуріння дозволяло купцям і торговцям проводити активну торгівлю горілчаними виробами та продуктами пасічництва і бортництва (збір меду диких бджіл –). Величезна кількість горілки на ринку пояснюється в основному великою кількістю виробленого хліба, якого вивезти за межі країни чи продавати на ринку було менш вигідно, ніж переробляти на горілку і пиво та отримувати чималі прибутки.

Перше місце по реалізації напоїв посідала козацька старшина та монастирі. Їхні корчми і шинки знаходилися по містах і селах, на дорогах біля мостів і перевозів. Продажем напоїв займалися розумні, меткі і хитрі шинкарі (шинкар чи шинкарка) разом зі своїми помічниками. Щоб привабити покупців, шинкарі запрошували до своїх торгових закладів музикантів та співаків. Під час релігійних свят (м. Полтава) «святвовоскресінські братчики» перетворювали свій «братський дім» на зразок ресторану. У ньому на розлив продавався прісний та хмільний мед, пиво і горілка, виготовлені братчиками. Від реалізації напоїв вони отримували величезні прибутки. О. І. Левицький стверджує, що у святкові дні корчма навіть у селі давала більше прибутків, ніж церква з панахидами [158, с. 136].

З розвитком товарного виробництва зміцнювалися торговельно-економічні зв'язки між Лівобережною, Слобідською та Південною Україною, що перебували в складі Російської держави. Централізована царська влада контролювала торговельну діяльність феодалів, міщан, селян, козаків, купців, проводила протекціоністську політику щодо активізації внутрішньої торгівлі на території імперії, у тому числі й на українських землях. Найбільш поширеними формами торгівлі служили ярмарки, базари, торги, чумацтво і корчмарство. Ярмарки поділялися на великі, середні та дрібні або малі. Середні і дрібні відрізнялися від великих, оптових як за контингентом продавців і покупців, так і за масштабами товарообігу та асортименту товарів. Основними дійовими особами на великих ярмарках виступали купці і феодали, на дрібних – селяни, козаки, міщани, ремісники. Товарообіг великих ярмарків становив декілька десятків мільйонів карбованців, а дрібних не перевищував кількох тисяч карбованців. У містах формувався прошарок багатого купецтва українського походження. Лише в Ніжині значну роль у торгівлі посідали греки, а в Стародубі — росіяни. У Ромнах найбагатшими купцями були І.Бурляй (Кислий), В. Дерій, І. Маченко, К. Пліровський (Мукоста), П. Терновець, В.Троянський (Мимря) та ін. Основними учасниками

торговельних операцій виступали місцеві та закордонні купці, козацька старшина, російські поміщики, що володіли землею і промисловими закладами в Україні, козаки, селяни, міщани, ремісники тобто населення навколишніх міст, містечок, селищ, хуторів і слобідок. Найбільшу кількість товарів доставляли на продаж козаки і селяни. Вони продавали продукцію сільського господарства, хліб, велику рогату худобу, овочі, фрукти, вівці, кози, дерев'яний і скляний посуд, килими, сало, м'ясо, олію, горілку, пиво, прядиво, полотно, шкіру, вовну та ін. Реалізовувалися товари, доставлені з-за кордону: Польщі, Росії, Молдови, Німеччини, Італії, Туреччини, Угорщини, країн Балтії і навіть з Китаю. При перевезенні товарів і вантажів основну роль відігравав гужовий транспорт (у першу чергу – воловий). Потреба в транспортних засобах сприяла поширенню чумацького візницького промислу. Використання річок для сплаву товарів практикувалося мало. При перевезенні товарів на купців нерідко нападали грабіжники.

4.2. Ринок Правобережжя та західноукраїнських земель

Зростання обсягів випуску продукції сільського господарства, мануфактур, промислів, ремесел обумовив пожвавлення торговельних зв'язків на українських землях (Східна Галичина, Буковина і Закарпаття), що перебували в складі Польщі, Угорщини та Молдови. Стан внутрішньої торгівлі залежав від рівня економічного розвитку названих країн. Більша частина українських земель входила до Польщі. У ній розширювалося феодальне землеволодіння, зростали панські повинності, відбувалося подріблення селянських господарств. Ф. Енгельс писав, що в країнах на схід від Ельби, у тому числі і в Польщі, велике сільськогосподарське виробництво організовувалося на «основі панщинної праці кріпаків» [83, с. 330]. Фільваркові господарства дедалі більше втягувалися в товарно-грошові відносини, збільшували виробництво товарної продукції:

зерна, худоби, виробів різних промислів, мануфактур. Великих розмірів набуло виробництво і продаж алкогольних напоїв. Виробництво їх було монопольним правом магнатів і шляхтичів. Основними центрами проведення місцевих ринків виступали міста і містечка. У Галичині (кінець XVIII ст.) нараховувалося біля 4 тис. поселень, з них близько 200 міст і містечок [95, с. 215]. Містами (окрім Львова) володіли магнати, шляхтичі, держава і церква. Густота міських поселень вказувала на рівень розвитку обміну в регіоні. Міське населення не могло існувати без торгівлі. Забезпечення міст землею не задовольняло зростаючих потреб мешканців у продуктах сільського господарства. Частина їх, звісно, купувалась на ринку у феодалів, селян і ремісників. Останні за гроші, отримані від реалізації продукції, купували міські ремісничі та мануфактурні вироби.

У товарно-грошові відосини втягувалися магнатські, шляхетські, селянські господарства і міста. Феодали, намагаючись збільшити прибутки, усе частіше починають використовувати міські ринки для збуту продукції своїх маєтків. Активно включалися в торговельні відносини селянські господарства. Щоб сплатити чинш у грошовій формі, вони нерідко збували на ринку навіть необхідну для себе продукцію і робочу худобу, аби ухилитися від виконання феодалських повинностей, пов'язаних з тягловою силою. Усе те, що продавали селяни, за безцінь скуповували феодали та орендарі. Торгівлю виробами власного виробництва здійснювали у містах цехові ремісники. Участь їх у торгівлі звужувала поле діяльності купців, породжувала жорстоку боротьбу між ними. Часто ремісники торгували виробами, забороненими цеховими статутами. Братство купців міста Львова (XVII ст.) подало скаргу до магістрату на шевця Якова, котрий, порушуючи купецькі правила, торгував виробами нецехового виробництва. Міська рада конфіскувала товари порушника.

Зміцнювала позиції ярмаркова торгівля. Для феодалів, селян і міщан ярмарки служили місцем збуту продукції свого господарства. Слабкий розвиток місцевої

промисловості сприяв піднесенню ролі міських і сільських промислів та ремісничих виробів, які користувалися попитом на торгах. Зростання чисельності міст та містечок, концентрація в них мануфактур і ремесла сприяли піднесенню ярмаркової торгівлі. Зростаюча потреба міського і сільського населення в промислових товарах, що завозилися з інших районів України та з-за кордону, підсилювала цей процес. Недостатньо розвинута дрібна торгівля неспроможна була задовольнити всі запити споживачів. Зростання ярмарків обумовлене також об'єктивним процесом формування внутрішнього ринку, наявністю зручних сухопутних і водних шляхів сполучень, розшаруванням селянства та ін. Ярмарки організовувалися на основі постанов центральних органів влади Польщі, Угорщини і Молдови. Отримання дозволу відбувалося через клопотання місцевої адміністрації. Час проведення припадав переважно на релігійні свята і не був однаковим для багатьох міст. Це робилося для того, щоб купці мали змогу побувати на кількох ярмарках впродовж року. У 1701-1703 рр. король Польщі видає цілу низку універсалів і розпоряджень про відкриття ярмаркової торгівлі у багатьох міських поселеннях на території Правобережної України. Право на проведення ярмарків отримують: Караченці (1748 р.), Муровані Курилівці (1757 р.), Язлівець (1766 р.), Проскурів (1772 р.), Ступениця (1774 р.), в 1776 році — Юзефград (нині місто Балта –), Михайпіль (1780 р.), Балин (1782 р.), Ярмолинці (1782 р.) та ін. В 30-х роках XVIII ст. на Поділлі налічувалося 16 ярмарків, до 40-60 рр. названого століття кількість їх зростає і досягає 42 [93, с. 260]. За підрахунками Ю.А. Хоптяра, у XVIII ст. на території Подільського воєводства ярмарки відбувалися в 30 містах і містечках, що становило майже половину міських поселень краю [346, с. 108-113]. У них щорічно відбувалося не менше як 80 ярмарків. Процес розгортання ярмаркової торгівлі спостерігався і в наступні часи. Окремі міста збільшували періодичність їх проведення. Спочатку товарний обіг не відзначався широким розмахом, але з часом почав збільшуватися і відігравати важливу роль в

економічному житті не лише Поділля, але і всієї Правобережної України. Ярмарок у містечку Маків досяг такого рівня визнання, що склав конкуренцією торгівлі міста Кам'янець-Подільського. Поява конкурента, що відтягував чималі кошти з Кам'янця-Подільського, викликав незадоволення у жителів міста. Зі своїми скаргами про закриття ярмарку в Макові вони зверталися навіть до канцлера Польщі.

Важливими осередками торгівлі на Поділлі виступили міста Бар, Брацлав, Вінниця, Дунаївці, Кам'янець-Подільський, Летичів, Могилів-Подільський, Полонне. Розширювалася сфера діяльності подільських купців. На їх ярмарки і торги приїздили купці з інших районів країни, а їх самих можна було зустріти в Коломиї, Кременці, Луцьку, Львові, Снятині, Ярославі та інших містах. На проскурівські базари і торги прибували купці з Дубно, Ковеля, Кременця, Львова, Рівного, Тернополя, Станіслава тощо [98, с. 17]. Міста ставали важливим чинником у формуванні місцевих ринків та розвитку товарно-грошових відносин. Торговим центром Поділля був Кам'янець-Подільський, який розташовувався на перехресті торговельних шляхів. Один з них пролягав через Сатанів, Кременець, Луцьк, Сокаль і досягав Ярослава. Інша дорога з'єднувала місто зі Львовом. Все це сприяло розвитку в Кам'янець - Подільському торгівлі. Вигідне географічне положення, розміщення на перетині суходільних торговельних шляхів дали можливість отримати від польського уряду право на проведення чотирьох ярмарків на рік. Перший тривав місяць, три інші — по два тижні. На ярмарки прибували купці і торговці з багатьох міст Поділля, Галичини і Закарпаття, а також із-за кордону [235, с. 96-97]. Ярмарки досягали високого рівня товарного обміну. Тут продавалося зерно, худоба, полотно, сукно, шерсть, оксамит, посуд, коси, серпи, ножі, мечі і шаблі. Реалізовувалися татарські та заморські товари: папір, перець, прянощі, срібло, шовк.

У містах цехові об'єднання мали будки або ятки і продавали під час торгів чи ярмарків свої вироби. Ними володіли переважно ті цехи, продукція яких мала короткий термін придатності для споживання і задовольняла

переважно потреби мешканців і частково гостей Кам'янця-Подільського. Це — м'ясники, ковбасники, пекарі, пивовари тощо. Ремісничі об'єднання інших професій, виробу яких мали більш тривалий термін зберігання, реалізовувалися в Кам'янець-Подільському, а також в інших містах і вивозилися за кордон, орендували будки в міської влади. Цехові статuti забороняли позацеховим та іногороднім ремісникам продавати ті вироби, котрі виготовляли місцеві майстри. Виняток становили ярмарки. На них усі заборони і обмеження не діяли. Але навіть і під час ярмарків окремі цехи, зокрема гончарів, забороняли привозити на продаж до міста гончарні вироби, посилаючись на цехові привілеї. Не завжди легко вдавалось продати товари. Ремісники один одному чинили різні перешкоди. Судова справа між двома шевцями (XVII ст.) показує, що один з них поширював плітки про нібито недоброякісну продукцію іншого, перешкоджав їй збувати [120, с. 205]. Цехи проводили уперту боротьбу за ринок, виступали проти конкуренції, відстоювали своє монопольне право на продаж продукції. Кількісна і якісна регламентація виробництва товарів була тісно пов'язана з вузькістю і обмеженістю ринку. Своєю економічною політикою цехи впливали на ціноутворення. Це було часто причиною конфліктів з феодалами, які встановлювали ціни на ремісничі вироби, вироблені у своїх маєтках, незалежно від інтересів цехових корпорацій. Але під кінець XVIII ст., з розпадом цехової системи, ремісничі корпорації починають втрачати контроль над реалізацією своїх виробів на міських торгах.

Помітне місце в торгівлі Кам'янця-Подільського посідали вірмени. У місті (друга половина XVII ст.) нараховувалося 1200 вірменських сімей [374, с. 103-108], існувала община, яка була найбагатшою серед національних общин міста. Привілеєм польського короля Сигізмунда III (1665 р.) вірмени були зрівняні у правах з поляками. Їм дозволялося використовувати печатку з червоного сургучу, що свідчило про поважне становище в країні. Багаті вірмени фінансово підтримували польських

королів (Б. Дономович неодноразово надавав їм грошову допомогу). Кошти з прибутків від торгівлі вірмени виділяли на поліпшення благоустрою Кам'янця-Подільського. Вірменин Нарзес часто виділяв гроші на обладнання водопроводу, лавник суду З. Кристофович щорічно по 100 злотих від прибутків з водяного борошномельного млина на р. Смотрич відраховував на утримання фортечних гармат [374, с. 105, 106].

Вірмени торгували вином, килимами, ювелірними виробами, породистими кінями, зброєю, сап'яном, шовком, вміло орієнтувалися в складних ринкових ситуаціях. Центром був вірменський ринок. Навколо нього розташовувалися торговельні приміщення, лавки, різні будки. Вірмени мали уяву про грошові одиниці, ціни, митні платежі, знали, які товари користуються попитом як на місцевих, кам'янець-подільських ринках, так і на торгах і ярмарках у Львові, Луцьку, Перемишлі, Скалі-Подільській і Ярославі. Усе це сприяло піднесенню і розвитку торгівлі у Кам'янці-Подільському.

Розвиткові ярмаркової торгівлі на Поділлі заважали війни, повені, пожежі, спалахи пошесті. Особливого розорення і спустошення завдало 27-річне перебування турків. Після закінчення турецького поневолення, на початку XVIII ст. розпочинається поступове пожвавлення економічного життя та торговельних зв'язків на Поділлі. З метою активізації торгівлі польський уряд (1703 р.) переносить сюди з Язлівця ярмарки. Подільський воєвода М. Контський відновлює проведення трьох ярмарків на рік. Перший відбувався 24 квітня (свято Войцеха) і тривав п'ять тижнів. Другий розпочинався 8 вересня (свято Пресвятої Богородиці) і продовжувався десять днів. Третій припадав на 30 листопада (свято Андрія) і тривав один місяць. За своїм товарообігом ярмарки не досягали рівня розвитку, котрий існував до початку турецького поневолення. Вони починають втрачати попереднє значення і трансформуються в постійні базари. Міста покидають іноземні купці. Їхнє місце займають єврейські торговці, які зосереджують у своїх руках міську ринкову

торгівлю. Про це повідомляли жителі міст (1765 р.) у листі до канцлера Польщі І. Замойського. Повільно відновлювалося економічне життя після турецької окупації в містах Поділля. Понад 80 років тривало налагодження ярмаркової торгівлі у Могилеві-Подільському [117, с. 184]. Лише в 1780 році граф С. Потоцький отримує дозвіл на проведення одного ярмарку на два роки. У наступному кількість ярмарків упродовж року доходить до чотирьох.

На західноукраїнських землях ярмарки відбувалися у Берестечку, Белзі, Бродах, Коломиї, Львові, Перемишлі, Тернополі, Снятині, Холмі, Ярославі та інших містах [94, с. 258]. У Східній Галичині та на Буковині (кінець XVIII ст.) щорічно відбувалося до 120 ярмарків та близько 500 базарів і торгів. Чисельність ярмарків свідчить про те, що населення мало що продавати і за що купувати. Ярмарки тривали по два-три та більше тижнів. У Жовкві розпочиналися на Водохрестя та на Івана Хрестителя і тривали до трьох тижнів. Збільшення тривалості засвідчує про перетворення ярмарків на постійні торги, характерні для ринкового господарства. У Львові збиралися контрактові ярмарки, які перетворилися на біржі, де продавали, купували, закладали, здавали в оренду маєтки, підписували кредитні угоди, надавали позики. Чисельність учасників торговельних операцій була близькою до 4 тис. чол. [152, с. 169].

З розвитком товарного виробництва посилювалися економічні зв'язки між містами, селами і регіонами країни. Жителі Дубно (початок XVIII ст.) відвідували щорічно понад 20 ярмарків в інших західноукраїнських міських поселеннях. Часто вони бували в Бродах — одному із значних центрів ярмаркової торгівлі. Ремісники Львова продавали свої вироби на ярмарках Галича, Гологора, Калуша, Перемишля, Рогатина, Теробовлі та інших міст. Зростає роль Дрогобича в налагодженні тісних тоговельно-економічних зв'язків. Мешканці міста торгували сіллю в різних куточках краю. До Дрогобича приїздили купці з Волині, Холмщини, Поділля. Відомими були ярмарки в Яворові. Тут проводилася в основному торгівля волами.

Частину їх гнали на захід — у Шльонськ (Сілезія) і далі. На Правобережжі дедалі більшого значення набував Бердичів. Розташований на перехресті торговельних шляхів, він підтримував тісні економічні зв'язки з багатьма правобережними містами, зокрема Вінницею і Житомиром. У Бердичеві відбувалися ярмарки, на які прибували купці із Правобережної України, західноукраїнських земель, Буковини і Закарпаття, а також із Росії, Польщі, Валахії, Молдови і Туреччини. Відомим на Правобережжі був ярмарок і у Могилеві-Подільському [236, с. 34].

З другої половини XVIII ст. поглиблюється спеціалізація міст по продажу тих чи інших товарів і речей. У Дрогобичі, Коломиї, Луцьку, Перемишлі і Славуті продається сіль, у Володимирі - Волинському, Дубні і Ковелі — велика рогата худоба та дрібні тварини (вівці, кози, свині), риба, зерно. Волинські ярмарки славилися хлібом, худобою, хмелем, хутром, медом, воском, виробами місцевих промислів та ремесел: заліза, залізних і дерев'яних виробів, саморобних сукон, полотен, кожухів, свит [51, с. 98]. Продавалася продукція тваринництва: молоко, масло, сир, м'ясо, сало, вовна і шерсть. Центром торгівлі поташем, селітрою, склом, скляними виробами був Хмільник. У Житомирі торгували полотном, сукном, шовком, прядивом, закордонними тканинами, кавою і чаєм. Ярмарки Могиліва-Подільського спеціалізувалися на продажі продуктів вівчарства і скотарства. Широка торгівля ремісничими виробами, бакалійними товарами, сіллю, сушеною рибою відбувалася у містечку Жванці. Доставлялися сюди і будівельні матеріали, привезені через Дністер з Буковини та інших країн. У Барі, Кам'янці-Подільському, Снятині й Шаргороді розташовувалися склади вин. Сюди їх привозили феодали з-за кордону. Купцям їздити за вином і довозити в корону (Польщу - О. С.) заборонялося [459, т. 3, с. 880].

Зростає роль торговельних шляхів, що пролягали територією Правобережної України та Східної Галичини, з'єднуючи міста між собою та із зарубіжними країнами.

Більшість торговельних шляхів сходилася в Києві. До нього і від нього пролягали дороги в різних напрямках. З Києва до Волині шлях проходив через Бердичів, Заславль, Острог, Дубно, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель; на Поділля шлях пролягав через Хмільник, а на Брацлавщину — через Корсунь [93, с. 261]. З Брацлавщини і Поділля до Києва шлях проходив через Зіньків, Летичів, Хмільник. З Кам'янця-Подільського простягалася дорога в напрямку на Ярмолинці, Проскурів, Волочиськ, Кременець, Дубно, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель і Варшаву. Деякі шляхи з часом занепадали, інші, нові, виникали. З Києва вела нова дорога на Житомир, Рівне, Львів, Броди, Тернопіль, Станіслав. Переїзди з міста до міста тривали досить довго. За даними І. П. Крип'якевича, для переїзду з Чигирина до Умані потрібно було 6-8 днів, з Чигирина до Білої Церкви — 5 днів, до Луцька — 13 днів [124, с. 138-140]. Залежно від пори року та погоди, тривалість переїзду могла бути ще більшою. Прокладання доріг сприяло зростанню торгівлі, проте вони використовувалися не стільки як торговельні шляхи, а, переважно, для пересування військ. Чим ближче до поселень, дороги розгалужувалися на бічні, котрі вели до міських брам або до селищ. Головними з цих доріг були: Чорний шлях, що пролягав між Дніпром і Південним Бутом, Кучманський — між Південним Бутом і Дніпром. У басейнах Дніпра і Дону розташовувався Муравський шлях. Початок шляхи брали від Перекопу. Чорний шлях вів на Брацлавщину і Київщину, Кучманський — на Поділля. По них турецько-татарські війська часто здійснювали напади на українські землі [120, с. 305].

З розвитком виробництва та внутрішнього ринку дороги обростали численними відгалудженнями, що вели до міських і сільських поселень. Торгові дороги йшли переважно, якщо дозволяли природні умови, уздовж річок. Через річки торгівці і мандрівники переправлялися влітку по мостах і паромах, а взимку - по льоду. На великих річках мости раз у раз зносилися повинню. Майже щороку вони відбудовувалися, а інколи навіть і по декілька разів. Біля Києва напроти «печерського городка» розташовувався

міст на стругах (річкових плоскодонних човнах –). На ньому на обох кінцях (лівобережному і правобережному) збиралося мостове і перевізне мито. На лівобережному кінці податки збирали російські чиновники, на правобережному — польські. На Дніпрі перевози були біля таких населених пунктів: Стайки, Ржищев, Трахтемирів, Канів, Трипілля, Сокирні [120, с. 306].

Уряд Польщі мало дбав про будівництво доріг. Споруджувалися лише корчми, шинки, заїжджі двори. Мости і переправи на річках служили виключно для збирання податків. Обминати мости, на яких збиралося мито, ніхто не мав права. Органи влади спрямовували купців на ті дороги, де були митні комори. Митники щорічно подавали звіти про зібрані гроші. З метою збільшення доходів уряд розсилав на місця накази не перешкоджати купцям переїжджати через феодалські маєтки, греблі і мости, не перекопувати чи розорювати під пашню дороги. У випадку використання частини дороги для своїх господарських потреб феодал повинен був зробити іншу дорогу. Постанови уряду часто не виконувалися. Власники землі сприяли всіляким зловживанням стосовно проїжджаючих купців і торговців.

Феодали грабували товари в купців, селян, міщан та ремісників, а потім самі продавали на ринку. Українські землі, що перебували під владою польських панів, були віддані на поталу не тільки зовнішнім ворогам, але й магнатам і шляхтичам, що вели міжусобну боротьбу. Свавілью останніх не мало меж. У 1659 році у м. Дубно один із шляхтичів ганявся за купцями і міщанами з «брандолетом» (гвинтівкою), бо вони не хотіли продати товар по дешевшій ціні, що існувала на ринку. На Правобережжі (1664 р.) солдати та офіцери одного з полків у селян награвували стільки хліба, що його вистачило б для харчування солдатів полку впродовж двох років. Награбований хліб по 20, 30, 45 возів відправляли на ринок і продавали по дешевій ціні, чим спричинили великі збитки міським торговцям [120, с. 290]. Це лише декілька епізодів із численних безчинств і сваволі феодалів та солдатів, що

призводили до господарського та торгового безладдя. Ціною величезних зусиль жителі пристосовувалися до тяжких умов життя. Труднощі та постійна небезпека на торговельних дорогах примушувала купців, під час подорожі, об'єднуватися в компанії, які нараховували декілька десятків і навіть сотні возів. Під час подорожі обирали керівника (людину, добре обізнану з умовами подорожі). Відправляючись у подорож, родичам заповідали майно, на всякий випадок, якщо не повернуться додому, робили пожертвування на церкву.

Найбільшим торговельним центром був Львів. Населення міста підтримувало тісні економічні зв'язки з жителями Буковини, Волині, Закарпаття, Поділля. Розвиток торгівлі сприяв господарському і торговельно-економічному зростанню міста. У Львові продавали віск, мед, рибу, шкіру, різні ремісничі та промислові вироби, приганяли великі гурти волів. До міста з-за кордону привозилися прянощі, шовк, шовкові тканини. Покупці купували полотно, сукно, залізо, зброю, серпи, коси та багато інших речей [51, с. 98]. У Львові (друга половина XVII ст.) ярмарки влаштовувалися два рази на рік: 22 січня (свято Агнеси) і на свято Трійці. Тривалість ярмарку становила два тижні. У XVIII ст. кількість ярмарків збільшилася до трьох: вони відбувалися 22 січня, 5 травня і 14 жовтня. На ярмарки приїжджали купці, селяни, ремісники, торгівці з багатьох міст, містечок, селищ українських земель Польщі, інших країн і навіть з Азії.

На площах і ринках торгівля у Львові влітку розпочиналася о 9 годині ранку, взимку - о 10. Торгувати на дорогах і в будинках заборонялося. Турецький мандрівник Е. Челебі (70-ті роки XVII ст.) про Львів писав, що тут нараховувалося на ринковій площі до 7 тис. крамниць і в кожній з них по «кілька сонцеподібних дівчат». «Базар чудовий той навкіл обійшов. Нема тут ворогів, лише друзів я знайшов» [100, с. 87]. Очевидець значно перебільшив кількість крамниць. За нашими підрахунками, у місті могло бути на той час не більше 2-3 тис. крамниць, будок і яток для торгівлі.

Продукти харчування продавалися влітку з 10 години ранку, взимку — з 11. Крупникам, мірошникам, пивоварам дозволялося купувати сировину на ринку і в селах на відстані не більше як 2 милі (миля – 7,42 км) від міста. За порушення правил винних наказували. Коли ж ремісник (місцевий) три рази зробив порушення, то позбавлявся права займатися ремісничою діяльністю. У боротьбі за покупця і ринок пекарський цех суворо слідкував за якістю виробів. Випікався білий і чорний хліб, булочки, бублики, коржі, пироги, тістечка на маслі та олії. Хліб продавався у 20 будках на вулицях і площах міста і в його передмістях [114, с. 118]. Ціни на хліб і хлібобулочні вироби встановлювалися міським управлінням. Основою для визначення ціни служила вартість зерна і борошна.

Для продажу м'яса магістрат Львова дозволив цеху різників побудувати 40 яток на території міста та дав можливість торгувати біля Галицької і Краківської брам. Щороку різники сплачували за це до міської каси по 58 злотих і давали 15 каменів (камінь – міра ваги, що дорівнює 15 кг) лою на святого Мартина. М'ясо і м'ясні вироби продавали цехові ремісники — українці та вірмени, котрі не перебували в цехових об'єднаннях. Цехові ремісники вели уперту боротьбу з позацеховими ремісниками, що проживали на Святоянській юридиці і продавали м'ясо на своїй території. За це цехові ремісники давали канонікам по 250 злотих, вйтові юридики — по 6 грошей [114, с. 135, 138]. Міське управління Львова встановило такі ціни на худобу, м'ясо і м'ясні вироби: віл коштував 18 злотих, телиця — 12, теля — 1 злотий і 6 грошей. Кожної суботи відбувався вільний продаж м'яса. Встановлені ціни залишалися незмінними до 1726 року. Вони не враховували змін вартості грошей і кон'юнктурних обставин економічного розвитку міста. Цехова комісія один раз у місяць проводила ревізію цехових яток і будок.

Пивом у Львові торгували у 6 будинках Галицького та в 4 будинках Краківського передмість. Продавали пиво ті, хто його виробляв. Феодали та духовенство не мали права виробляти і реалізовувати його в радіусі до однієї милі від

міста. Король Польщі заборонив і старостам будувати корчми, виробляти пиво в передмістях [114, с. 139]. Тільки 1671 року король дозволив старості Львова мати дві пивоварні на окраїні міста, що називалося Підзамче.

Із сільськогосподарської продукції найважливішим предметом продажу було зерно. Ходорівська економія, до якої належало містечко Ходорів та села Бородчиці, Буковина, Волгатич, Городище Королівське, Городище Дідичне, Залісці з Чорторисю, Острів і Отиковичі, продала 1740 року 56 півмірок (півмірок – 24 кг) жита, пшениці — 94, гречки — 216, гороху — 24, конопляного та лляного насіння — на 3064 злотих. У наступні роки продаж зернових культур з економії зростає. З 1740 по 1756 рр. реалізація жита, пшениці, гречки і ячменю збільшується в 7,5 рази, з 1762 по 1769 рр. — у 1,6 і разом з витратами на виробництво горілки складало 2009,5 півмірки (37 % від усього збіжжя економії). У Руденському фільварку в 1757–1768 рр. на продаж надходило щорічно по 20-23 % від усього вирощеного зерна. 1763 року — 44,81 % (259,6 півмірок). З 1769 року продаж зерна скорочується. На думку Т. А. Балабушевич, це пов'язано було з неврожайним 1768 роком та збільшенням запасів зерна для господарських потреб [16, с. 90-91]. З Ляшецького фільварку в 1758-1759 рр. було продано 27, 5 % зерна, 1761 р. – 18,9 %, з Отиневицького в 1767-1768 рр. — 5, 38 %, 1769 р. — 35,5 %, із Залісицького в 1768-1769 р. — 22,4 %, 1769 р. – 7,12 %, 1770-1772 рр. — 6, 67. Феодальний фільварок і економія як товарне господарство сприяли розвитку торгівлі. Сільське господарство все більше втягувалося в товарообмін, руйнуючи, хоч і дуже повільно, його замкнений патріархальний характер виробництва.

З Бориницької економії магната М. Жевуського, яка об'єднувала 14 селищ та 9 фільварків, зерно на продаж доставлялося переважно в Дрогобич і Львів. Тут для цього спеціально були споруджені «шпихлери» (склади –), де зберігалося зерно, а потім реалізовувалося на міських ринках. За 1758-1762 рр. економія щорічно продавала та переробляла на горілку по 900-1094 півмірок збіжжя (60 %

від усього обмолоту). З 1765-1767 рр. продаж скорочується. Він становить на рік лише 508 півмірок (37,7 % прибутку). Це пов'язано з приєднанням до економії нових фільварків та перерозподілом ринків продажу збіжжя [16, с. 91]. В Дрогобичі зерна продавалося більше, ніж у Львові, бо реалізації в Дрогобичі допомагав місцевий староста, двоюрідний брат магната Вацлав Жевуський. Тому Микола Жевуський мав чималий прибуток, який витрачався тільки на доставку, оплату праці писарів і обслуги складу. У Львові таких сприятливих обставин не мав. Крім того, тут ціни були нижчими за дрогобицькі, бо надходило збіжжя з багатьох маєтків Галичини та Поділля. Півмірок жита у Дрогобичі (1761 р.) коштував 12 злотих, у Львові — 7,5, півмірок пшениці — відповідно 12 і 10.

У Львові та на інших ринках міст Галичини феодали поступово втрачають панівне становище в торгівлі зерном. Причина — постачання зерна з подільських маєтків, де ціни були нижчими, ніж у Галичині. Використовуючи різницю цін на зерно на ринку Поділля і Галичини, подільські землевласники та селяни, незважаючи на митні бар'єри, поганий стан доріг, свавілля магнатів і шляхтичів, транспортували його для реалізації на ринок не лише до Львова, але й до Роздола, Ходорова та інших міст. Це приносило феодалам Поділля чималі грошові прибутки. У 60-70-х роках XVIII ст. виробництво зерна в маєтках зростає, збільшується постачання селянами хліба на ринок. Ціни на пшеницю в Галичині і на Поділлі падають. Феодалам Поділля стає не вигідно поставляти зерно на ринки Галичини. Розпочинається відправка, у великих обсягах, хліба на зовнішній ринок, де ціни на пшеницю зросли у 2-2,5 рази. Багато хліба закупувалося Росією під час перебування в Галичині її військ (1764, 1768-1772 рр.). Хоча ціни на хліб були нестійкими, загальною тенденцією було їх зростання в результаті неврожаїв, збільшення чисельності населення, використання для виготовлення горілки і пива, відгодівлі тварин. Дорожчали ціни на ячмінь і гречку, але не дуже різко. 1769 року півмірок (24 кг) ячменю у Львові коштував 4-6 злотих, гречки — 5,5.

Ціни на овес у Львові у 60-х роках XVIII ст. впали до рівня 40-х років. Причиною зниження послужив, очевидно, менший попит. Упродовж другої половини XVIII ст. залишалася високою ціна на пшоно. На ринок його надходило не багато, бо приготування вимагало значних затрат. У зв'язку зі збільшенням посівів під горох та постачанням його у великих обсягах на ринок, помічався деякий спад ціни на дану культуру [16, с. 93].

У великих обсягах зерно закуповувалося для переробки на горілку й пиво. У Роздільській економії (60-і роки XVIII ст.) щорічно на це виділялося 23,7 % обмолоченого збіжжя, у Ходорівській — 37,5 %, а в окремих фільварках Бориницької — до 60 %. У 1766-1767 рр. з Подністрянського фільварку продано на виготовлення напоїв 208 півмірок зерна. Від його реалізації отримано дохід, що складав 20,99 % від усіх грошових надходжень господарства. У Жиравському фільварку впродовж 1763-1766 рр. на горілку витрачалося в рік по 93 півмірки (17,29 % від усього збіжжя), у 1765-1767 рр. — 138 півмірок, у 1768-1769 рр. — тільки 79,25 півмірок. У Руденському фільварку на горілку в 1757-1762 рр. перероблялося щорічно по 20-35,5 півмірок зерна, у 1764-1765 рр. витрати на напої зросли до 23 % і становили за два роки 44,2 півмірки [16, с. 91].

Пропінація (виробництво напоїв –) була монопольним правом феодалів, не знала конкуренції ринку, перебувала переважно в руках орендарів. Ціни на горілку і пиво обумовлювалися заздалегідь у контрактах. У корчмах і шинках Ходорівської економії (1768 р.) горілка продавалася по 20 грошей за кварта(кварта -0,95 л), пиво — по 4-5 за гарнець (4 кварта). Ціни на напої зростають, що було наслідком, очевидно, подорожчання зерна. 1769 року у цій же економії кварта горілки реалізовувалась по 22-24 грошів, а в Роздільській ще більше (по 24-28 гр.). Від проданої кварта горілки шинкарі чи корчмарі сплачували орендарям (Ходорівська економія) по чотири шеляги, від гарнця пива — по одному. З 1772 року в контрактах зникає запис про ціну на напої, зате появляється запис, що горілка

повинна продаватися по ціні «відповідно розпорядження» орендаря чи власника маєтку. Ціна за гарнець пива становила 4 гроша готівкою, а коли брався в борг — 6. Для отримання додаткових грошових надходжень феодали часто привозили з Поділля горілку, пиво, де купували по нижчій ціні, а продавали по вищій. На різниці цін мали неабиякий зиск. У 1755-1756 рр. до Роздільської економії було завезено 14000 кварт горілки. 2959 кварт вироблено на Бережницькій броварні. Продукцію вартістю в 4239 злотих і 3 гроша розподілено між орендарями корчем і шинків.

Оренда, виданана на виготовлення і реалізацію напоїв, приносила феодалам чималу частку грошових надходжень. 1756 року з 17872 злотих загального грошового прибутку Роздільської та Ходорівської економій 4605 припадало на надходження від продажу напоїв. У Ходорівській економії (1766-1767 рр.) надходження від оренди корчм дали 2527 злотих. У загальній сумі прибутків (86619 злотих) економії це становило 28,9%. Прибуток був фактично більшим, бо до уваги не взято вартість проданих свиней, відгодованих у корчмах, брага, доставлена для відгодівлі фільваркової худоби, а також горілка, витрачена замість грошей при оплаті праці наймитів. У Клеванському маєтку (Волинь) магната Ю.Чорторійського, прибуток від продажу спиртних напоїв в 1786 р. становив 47,3% від загального надходження грошей, у 1787 р.—52%, у 1790р.—56% [93,с.261]. Дохід від корчм і шинків визначався як різниця між грошовими надходженнями від реалізації горілки і пива та витратами на їх виробництво. Витрати часто були завищені, оскільки зерно з фільварків та феодальних господарств рахувалося за ринковими цінами, хоча власники закладів його не купували, а використовували своє, вирощене у своїх господарствах. Доходи від продажу спиртних напоїв давали феодалам близько половини всіх грошових надходжень. Але торгівля напоями, на жаль, не сприяла розвиткові продуктивних сил. Примусова купівля горілки в закладах феодалів відбирала в селян кошти для вкладення

у розширення виробництва. Це гальмувало розвиток феодального і селянського господарств, але погоня землевласників за прибутками не дозволяла бачити реальний стан речей.

Находила на продаж і городина (капуста, огірки, цибуля, буряк, часник, петрушка, пастернак тощо), хоч і в незначній кількості. Визначити ціни важко, бо матеріали подають лише загальну суму прибутку, без конкретизації по окремих видах продукції. Подаємо лише один приклад. Міщани Роздола з Крупенецького фільварку (1751 р.) купили бочку і 30 півмірок капусти, 13 бочок та 4 півмірки огірків, 8 півмірок буряків, 40 кіп цибулі. За це все вони заплатили 269 злотих [16,с.97].

Вирощування і відгодівля великої рогатої та дрібної худоби, свиней у броварнях та гуральнях, на випасах проводилася в основному для задоволення потреб двору феодала і селянських родин. Проте чимала кількість потрапляла і на продаж. З села Руда (1766 р.) продано 40 з 51 голови великої рогатої худоби, купленої в молодому віці на Волині та перегнаної для відгодівлі. У селі Бориничі (1758 р.) продано 5, у 1767 р. – 4, у 1769 р. – 5 голів худоби. У с. Ляшки (1759 р.) реалізовано 8, у 1763 р. – 4, у 1769 р. – 9 голів. Про ціни говорити дуже важко, бо вони залежали від віку, породи та якості тварини. Бики, вирощені у фільварках, коштували по 32-60 злотих за одну голову, бугай – по 50-60, корова – по 30-45. Предметом продажу – купівлі були найчастіше робочі воли. Молоді воли, відгодовані з відходів броварень і гуралень, у маєтках магнатів Жевуських продавалися від 40 до 60 злотих, а вигодовані на лугових полях – від 100 до 120. Чималі гроші приносив продаж молочних продуктів: молока, сиру і масла. Хоча останнє реалізовувалося в основному у феодальних і селянських господарствах, частина все ж таки поступала на ринок. У Бориницькому фільварку (1748-1752 рр.) із щорічно отриманих 25 фасок (фаска – 10 кг) продавалося 18, у Димидівському (1763-1764 рр). з 23 фасок 10, у Залісицькому за 1763-1764 рр. – з 35 фасок 15. Різна кількість продажу масла залежала, очевидно, від

продуктивності корів та кількості отриманого молока, яке спрямовувалося на отримання масла.

Предметом продажу з маєтків магнатів Жевуських служила і риба. Основна маса її продавалася вроздріб. У 1741-1746 рр. від реалізації риби отримано 15822 злотих. З них рибалкам і сторожам виплачено 2914 злотих. Виручка склала 12908 злотих [16, с.98]. Серед ремісничих виробів з феодальних маєтків найбільше на ринок надходило полотна, виготовленого в маєтках вельмож або купленого чи отриманого в селян як данину. У селі Березівці (1765 р.) з 62 півсоток полотна 35 було куплено в селян. У селі Черниці зі 100 півсотків куплено і отримано як данину у селян 79. У Роздільській економії (1756 р.) 55 лянні півсотки полотна з 68 виробленого, продано на місцевих торгах. Зв'язок феодальних господарств, зокрема фільварків та економій, з місцевим ринком не був однобічним. Не лише продавалася продукція, але за виручені гроші купувалися різні вироби міських ремісників та промислові товари. 1754 року для Роздільської економії закуплено 224 бочки солі, для Бориницької (1758 р.) – 96. Міський ринок поглинав значну частину продукції феодальних і селянських господарств, а також ремісничо-промислових виробництв.

Торговельні операції обкладалися митами. У Ходорові від півмірки зерна селяни сплачували по 2 гроша, приїжджі від воза купленого хліба – один злотий, від півсотки ляного полотна місцеві мешканці платили по 4 гроша, приїжджі – по 8, від конопляного полотна такої ж кількості відповідно 2 і 4 гроша, від воза з сіном, привезеного на торг, бралася по одному грошу. Стільки ж бралася від голови великої рогатої худоби в місцевих жителів. Прибулі від голови давали по три гроша. Від проданого кожуха кушніри віддавали по три гроша, від пари взуття шевці – по 1,5 гроша, від воза із сіллю сплачувалося по 12 грошей. Коли це відбувалося під час ярмарку, то віз із сіллю обкладався митом у 24 гроша [16, с.90]. Збирання мит не було впорядкованим. Чиновники митниць при зборі індукти (ввізного) і евекти (вивізного)

мита допускали різні зловживання. Мито стягалося в більших розмірах за встановлену норму, по декілька разів за один і той же товар у різних митницях [120, с. 292]. Від неупорядкованості мит терпіли насамперед торговці краю. Не маючи при собі грошей, купці часто залишали в митних коморах свої товари в розмірах накладеного податку чи речі власного користування. Митники часто їх привласнювали. В одній з міських митниць Поділля (1683 р.) залишені купцями товари орендар митниці присвоював, а потім розпродував біля брами Даменешт. Через кам'янець-подільський суд купці намагалися повернути закладені товари, але це не вдалося зробити. Їм не сплатили навіть половини вартості забраних товарів. Окрім мит, торговельне населення обкладалося численними податками державного і приватного характеру. Це – торгове, чопове, шеляжне, фурманка тощо. Від сплати різних зборів по дорогах звільнялися магнати і шляхтичі, якщо вони продавали продукти своїх господарств і мали для цього письмові підтвердження. На ярславський ярмарок щорічно приганялося для продажу до 40 тис. волів, які були вирошені у феодалних маєтках, отримані у формі поволівщини або частково скуплені. Існувало правило, що воли, відгодовані або куплені і догодовані чи отримані як поволівщина, не обкладалися митом. Феодали зловживали цим правилом. Скуповували волів і видавали їх за своїх. Не завжди митники могли відрізнити феодала-купця від феодала, що продає продукти свого господарства. Окремі міста, їх мешканці, що зазнали великих збитків під час нападу турецько-татарських орд або в результаті стихійних лих, окремі версти населення, переважно духовенство, звільнялися від сплати податків. 1681 року польський король видає керуючому окружної Овруцької архимандрії С. Тварському документ на безмитну торгівлю сіллю по території всієї Речі Посполитої [10, т.4, ч.І, с.60-65]. Прибутки від торгівлі осідали в кишенях феодалів і духовенства.

Уряд Польщі виступав проти приватних феодалних митниць, які заважали розвиткові торгівлі, намагався

знищити греблі і мости, на яких власники стягували з проїжджих купців і торговців податки, але бажаних наслідків прийняті заходи не давали. Як і надалі, з бочок збиралася акциза. Той, хто відкривав бочку для продажу з неї вина, горілки, пива, солі, поташу чи інших товарів, повинен був мати "квіт" (квитанцію) про сплату податку. Покупець горілки, вина чи пива мав право вимагати від продавців показу акцизної квитанції. Коли вона була відсутня, покупець міг "загарбати" (забрати) бочку з поміщеною в ній рідиною. Торгівля вроздріб становила основу прибутків середніх і дрібних торговців. Від акцизного збору страждали в першу чергу саме вони. Не випадково подільський воєвода І. Фредро (1679 р.) називав акцизний податок несправедливим, "плачем бідняків" [120, с.293].

Розвиткові торговельних зв'язків перешкоджала невпорядкованість грошової системи, наявність в обігу фальшивої та неповноцінної монети. Оскільки Правобережжя України і Східна Галичина в період, який розглядається, перебували в складі Польщі, то її грошове господарство панувало і на українських землях. У Польщі монети карбували держава, магнати і навіть гетьмани Правобережної України. Польський уряд намагався деякими заходами розв'язати грошові затруднення, але вони ще більше ускладнювали і заплутували справу. Купець Я.Паск писав (60-і роки XVII ст.), що затримка із виплатою грошей воїнам послужила підставою для видання королем розпорядження про карбування шелягів (шеляг – дрібна роздрібна монета Польщі). У монеті помішалася срібла на 18 грошів, а примушували брати за злотий [120, с.294]. Один злотий дорівнював 60 грошей. Іншу половину вартості монети уряд намагався замінити написом "Кращою за дорогоцінний метал є турбота про благо вітчизни". Латинські літери на монеті "I.C.R." ("Ян Казимир король") люди читали як "Initium Calamitatis Regni" ("Початок нещастя королівства"). За іменем державця королівського монетного двору А.Тимфа нові монети були названі тимфами. У Бидгощі, Кракові і Львові було викарбовано 6 млн. монет. Неповноцінні шеляги

заповнили польський ринок. Золоті та срібні монети почали вивозитися за кордон. Ця справа наробила в Польщі багато лиха, яке пройшлося по Польщі, "наче страшна саранча" [441, с.311]. Українські шляхтичі запевняли, що "...жодна війна не знищила так королівство, як випуск неповноцінної монети".

У Речі Посполитій в обігу перебували монети найрізноманітнішого походження. Виготовлялися і фальшиві [10, т.2, ч.2, с.167-171, 193-200]. Окрім злотих, грошей, шелягів, вживалися орти. Траплявся орт бидгоський, гданський, мішковий, новий і старий. У різні часи в ортах була неоднакова кількість грошів [300, с.89]. Монети поділялися на добрі, легкі, погані та фальшиві. Відношення вартості між золотом і сріблом у Львові(кінець XVI ст.) було 1:6,99, у кінці XVII ст. вже – 1:14,88. Шляхтичі Київського воєводства (1701 р.) для загального добра країни просили короля вжити невідкладних заходів, щоб у державі була монета "єдиної цінності" [10, т.2, ч.3, с.415]. Проте уряд до прохання феодалів не прислухався. У 1706-1707 рр. за вказівкою підскарбія Л. Пація карбуються "погані шостаки". Ініціали на монеті "L.P." народ із сарказмом назвав "людським плачем" [403, с.8]. Невпорядкованість монетної системи було характерною рисою децентралізованого адміністративно-політичного апарату Польщі того часу. В обігу перебувала й іноземна валюта. На воєводських сеймах українські феодали неодноразово заявляли про шкоду, якої завдає економіці краю іноземна монета [383, т.24, с.205-207]. Поряд із неупорядкованістю монетного господарства в окремих воєводствах і навіть по окремих містах мав місце різнобій у системі мір і ваг. У базарні та ярмаркові дні міри і ваги виставлялися біля стін ратуш і служили мірою при продажу товарів. Без завіреної печаткою ваги чи міри купець не мав права продавати товари. Розвиток товарно-грошових відносин вимагав спільних, єдиних мір і ваг по всій території краю.

Жвава торгівля вином, шерстяними виробами, полотном, хутром, робочою худобою та іншими товарами

відбувалася на Закарпатті, що перебувало в складі Угорщини. Тут важливу роль, як і в інших частинах українських земель, відігравали ярмарки, що проводилися у містах і містечках по декілька разів на рік. У Мукачевому (XVII ст.) ярмарки відбувалися чотири рази на рік, в Ужгороді і Береговому – по три - сім [119, с.95]. У другій половині XVIII ст. на Закарпатті щорічно відбувалося до 70 ярмарків [193, с.420]. Найбільше їх було в Береговому (7 разів на рік), у Мукачевому – 6 разів, в Ужгороді – чотири рази. Стільки ж – у Великому Березному (1778 р.).

Торгівля на ярмарках тривала по декілька днів і відбувалася, як правило, напередодні релігійних свят. Ярмарки припадали здебільшого на неділю. У зв'язку з цим в уяві простої людини і до нині торгівля і свято нероздільні. У Мукачевому (1735 р.) ярмарки організовувалися на Водохреще, на свята Георгія і Йосипа, перед Зеленими святами, в день усічення голови Івана Хрестителя та на святого Івана. З кожним роком зростав товарообіг ярмарків, поглиблювалася їх спеціалізація: по продажу худоби (воли, вівці, корови, телята і ялівки), зерна, вина, овочів та продуктів садівництва (більш детально про ціни на збіжжя див. додаток Ж, табл. №1).

Внутрішня ярмаркова торгівля на Закарпатті перебувала в руках "раців" (греків), вірменів і євреїв. У Береговому (1720 р.) "більша частина торгівлі була у руках греків" [187, с.320]. Найбагатшими купцями (1745-1755 рр.) виступали греки. У руках вірмен перебувала торгівля зерном, худобою, горілкою, вином, пивом, тканинами і металевими виробами. Багато вірменських купців проживало (1768 р.) в Ужгороді, Мукачевому, Перечині та ін. містах. В описі 1812 р. зазначається, що на Марморощині "...вірмени нечисленні, перебувають в коронних містах і по більших осадах... Живуть з гандлю і здебільшого досить заможні. Торгівля худобою головно в їх руках, як і увесь транзитний і великий гандель" [187, с.322,323]. Вірмени організовувалися в громади, мали власних суддів. Тільки з 1773 року почали підпорядковуватись комітатським суддям.

Сферою заняття євреїв була торгівля тканинами, горілкою, вином, лихварство та оренда корчм, шинків і доміній. На Закарпаття євреї переселилися з Польщі в кінці XVII ст. і відразу прибрали до своїх рук корчми і шинки, в яких виготовлялися і реалізовувалися спиртні напої. В Ужгороді (80-і роки XVIII ст.) на відкупі тримали всі шинки та 71 корчму в Ужгородській домінії. Євреї Й. Ріхцейт та Б.Нідерман орендували корчми в 63 сільських населених пунктах, мости в селищі Гаті, мито, водяний борошномельний млин на три жорнова поблизу містечка Чинадієво, дві крамниці в Мукачевому, каменоломні у Береговому. Найбагатшими єврейськими купцями були Гершковичі, Сміловичі, Якубовичі та ін.

У 1741 році євреям було заборонено проводити торговельні операції, пов'язані з вином. Але заборона тривала недовго. Через деякий час вони знову офіційно почали торгувати вином. Бідним виноробам давали завдатки, майже за безцінь скуповували в них вино. Місцеві жителі про євреїв говорили, що з "...усіх крамарів (торгівців) найгірші, що з дня на день збільшуються в числі, є жиди, котрі бояться праці, а збагачуються від зиску і торгівлі, власне здебільшого від лихви та обману" [187, с.324]. На кінець XVIII ст. на території Закарпаття євреї проживали майже в кожному місті, містечку і більш-менш залюдненому селищі чи хуторі. В Ужгороді (кінець XVIII ст.) було шість єврейських купецьких родин, у Береговому і Мукачевому – по вісім у кожному [193, с.95]. Торгівлею кіньми, поруч з русинами, займалися цигани. Не вмючи читати і писати, мали добру пам'ять, знали про кожного коня: за скільки куплено і за що продано. Деякі з циганських сімей розбагатіли на торгівлі кіньми.

Відомими ярмарками на всю округу по продажу худоби були Берегівська і Мукачівська. Вони були багатолюдними. З худобою прибували сюди місцеві жителі, торговці з Буковини і Молдови, через Хуст і Ясінь – з Галичини і Польщі. О.К.Мицюк писав: "Мужчини мають велику страсть до відвідування ярмарків тижневих і річних. Хіба би лежав на смертнім ложі, а то піде на торг. Щоб не безцільно туди

забиватися, бере він щось з худоби для продажу. Задовольниться, коли дістане пару грошів на тим, що сам заплатив. Купить гіршу (скотиняку) і прижене додому, щоб через якийсь час те знов повторити" [187, с.329]. З околиць Мукачєвого багато свиней, відгодованих жолудями в дубових лісах, гнали на продаж до Воловця, Перечина і Ужгорода. На ярмарках, що проводилися 29 листопада і 1 січня, продавалося понад 20 тис. відгодованих свиней, що приганялися з навколишніх населених пунктів. Торг свиньми проводили власники тварин чи дубових лісів, їх наймити та уповноважені, а також купці-русини. На Марморощині скуповувалося багато перезимованих овець, які потім випасалися, а восени цілими отарами (отара – 500 овець) надходили на продаж. Спостерігався подвійний перепродаж (весняний і осінній).

На ярмарках проводилася гуртова і роздрібна торгівля. Здебільшого вона мала змішаний характер. Лише пізніше розпочинається спеціалізація. Цехові ремісники продавали лише ті вироби, котрі вони самі виготовляли. Окрім ярмаркових торгів відбувалися тижневі. В Ужгороді вони проходили по суботах, а з 1786 року переносяться на середу. У Мукачєвому (XVIII ст.) щотижневий торг відбувався по неділях. Тижневі торги проводилися здебільшого місцевими продавцями і покупцями. На торгах селяни і ремісники продавали свої продукти та вироби, купували місцеві і привезені з інших регіонів України та із-за кордону. У Береговому (XVII ст.) існував спеціалізований тижневий телячий торг. Про початок торгу повідомляв його організатор і виставляв солом'яного капелюха. Доки він виднівся, м'ясники не мали права купувати телят. Їх скуповували тільки місцеві жителі. Після зняття знаку телят могли купувати м'ясники [187, с.327]. Жителі селищ займалися мандрівно-розносним продажем. Верхи на коні чи пішки вони мандрували по краю і продавали масло, м'ясо, сир, олію, скло та інші побутові дрібниці. Торгівля проводилася на торговищах (спеціально відведених місцях). Власник землі брав у продавців податок, мав право першим купувати товари, карати продавців і покупців за

порушення установлених торговельних правил. На Ужгородському ринку магістратом встановлювалися навіть правила поведінки. "Хто би уживав лайливих виразів, як от чорт тебе створив, сукин син і т.п., перший раз покутувався ударом лозини, а другий – палицею, а хто би по-третє в тім попався – був би без жодного милосердя забитий..."[187, с.331]. У випадку непорозумінь між продавцями і покупцями на ярмарку спірні питання розглядали торговельні суди. За межами ярмаркової території спірні питання розглядали старости зі свідками. Після вирішення справ практикувався алдамаш (пиття могорича). Прибулі на ярмарок сплачували мито і окремо ринкове за місце для торгівлі. Розмір податку встановлював той, кому належала земельна ділянка чи право торгу. Коли податок збирав староста, то частину виручки залишав собі, решту віддавав державі. Від сплати податків у звичайні і торгові дні були звільнені феодали, а в привілейованих містах — міщани. Деякі з названих зборів проіснували на Закарпатті до 1848 року.

Спочатку торгівля відбувалася під відкритим небом, а пізніше, з початку XVIII ст., зводяться спеціальні торгові приміщення, споруджені з дерева. У найбільших містах краю — Ужгороді, Мукачевому і Береговому з'являються перші крамниці, власниками яких були вірмени, греки, євреї, частково волохи й угорці. У Мукачевому дерев'яні крамниці називалися аптеками. Із середини XVIII ст. починають споруджуватися, замість старих дерев'яних, вкритих соломою приміщень, кам'яні. 1750 року в Мукачевому було вже 6 великих і 14 малих кам'яних приміщень [187, с. 326].

Доставляти товари до ярмарків і торгів по території Закарпаття було дуже важко. Цьому перешкоджала гірська місцевість та природні умови. Дорогами ніхто не займався. Вони були залишені самі по собі. Т. Легоцький, який вивчав сухопутні шляхи сполучення Закарпаття (1781 р.), зазначав, що вони здебільшого «...багністі, безодні і особливо за дощів непроходимі» [423, с. 288]. «Дороги через потоки, мочарі, по берегах озер, на горах і кряжах

перебували в найгіршому стані; подорожувати ними дуже тяжко: подорожній натрапляє на силу небезпеки видатків і гаяння часу. Коли мав пройти mertfold (7,87 км –) витрачав на це цілий день» [187, с. 292]. Пролягали дороги, по яким ледве міг пройти кінь. Із Ужгорода на Ясінь не було «ні возової, ні пішої дороги». Торгівці їздили верхи на конях. Терехи (мішки –) з товарами перевішували через спину коня. Ужоцький перевал влітку перейти було не легко. Взимку навіть думати про перехід не можна було. Я.Головацький писав: «Тяжкість переходів полягла не стільки в крутих скелястих і стрімких верхах і гребнях, скільки у великій розлогості, дикості непролазних лісів, в яких тільки знаючий провідник міг перебрести через топкі місця (сігми і млаки) по стежках і перевалах, що устлані поваленими деревами». Окрему перешкоду становила ріка Тиса в середній своїй течії. Нелегко перейти її було навіть війську. Турецькі вояки на чолі з Гусейн-пашею, що направлялися до Хуста, у серпні 1661 року переходили р. Тису так: «Дійшовши до Тиси, попрощалися один з одним і вступили до води. Гусейн-паша на пліт, а Євлій Челебі на бочку зложили своє майно і, взявшись між двома кінями, по звику татар, так перейшли через ріку. Військо теж перейшло з великими зусиллями, але 12 вояків впало з коней і потонуло» [18, с. 29].

Тільки в першій чверті XVIII ст. (1711 р.) органи місцевої влади починають дбати про стан доріг. Адміністрація Мукачівської домінії взялася за їх ремонт на своїй території, упершу чергу, за дорогу, що вела понад Латорицею в напрямку на Верецьк (транзитна до Стрия). За кошти держави відремонтовується дорога з Мукачєвого до Верецька. Але, щоб дістатися до Верецька, потрібно було до 40 разів перетнути річку Латорицю і «тягти віз часто по 50 сягів (сяг — один метр) у воді». Значення шляхів сполучення як важливих каналів надходження прибутків починають розуміти і окремі землевласники. Мукачівський феодал О. Естергазі своєму управителю писав: «...треба починити дороги, мости і гаті, щоб крамарі їх не обминали, бо від того ми втрачаємо великі прибутки на митах».

З метою прокладання доброї дороги з Потисся через Карпатський кряж у 1779 році сюди направляють дорожніх майстрів. Після ретельного огляду місцевості вони повідомили, що прокладення возової дороги через Ясінь не можлива. Органи влади звертають увагу на інші шляхи, по яких можна було б перевозити товари. Понад Тисою (Марморощина) пролягало дві дороги. Одна вела від Вуйлока до Сигота, а звідти вітка розгалужувалася до Ронашку. Друга дорога проходила через Хуст на Бурштин, Солотвино, Ричків і до Косова. З останнього до Ясиня через Рахів вела стежка, де проїхати можна було лише верхи на коні (в'ючна дорога). Із Сигота до Хуста, з Великої Бані через Шугата на Сигіт і до Ронашка, понад Ізою до Сачала, з Шандрова на Бурштин і з Сигота на Бичків пролягала возова дорога. Шириною в три сяди (сяг дорівнював одному метру –) проходила дорога долиною р. Тиси через Ясінь. До 1850 року вона була розширена, і Сигіт з'єднано зі Станіславом. На ній уже могли розминутися два завантажені вози. Дорога з Ужгорода на Ужок (транзитна до Самбора) залишалася не розширеною і невідремнтованою. Комунікаційна артерія вела до Буковини. «Цей напрям, — зазначалося 1827 р., — тільки для пішого чи верхівця; через відсутність комунікаційної дороги на Буковину їздять звичайно не через Сигіт, а через Бардійов і Галичину» [187, с. 292].

До 1772 року на Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, не було жодної вимощеної каменем дороги. Лише 1785 року прокладено добру дорогу з Пряшева у напрямі на Львів. У 1786-1787 рр. реконструйовано частину дороги від Вуйлока до Сигота. У першій чверті ХІХ ст. з'являються шосейні дороги. В 1826 році відкрито таку дорогу до кордону із Львівщиною. Будувалися дерев'яні мости, через потоки та мочари прокладалися із гілля дерев переїзди, які за м'якість називалися «шовковими». Торгівці говорили «ponunt virgulta, supra virgulta et rocant-hid (настеляти галуззя і зверху знову настеляти, і говорять, що то міст). Такі настили часто зносила вода. У Мукачевому (через Латорицю) дерев'яний міст з'явився 1680 року, а в 1699

році він був зруйнований. В Ужгороді міст довжиною до 115 сьогів (метрів) споруджено в 1758 році. У Рахові через Тису міст прокладено 1782 року. З кінця XVIII ст. з'являються кам'яні мости. У Мукачевому (1782 р.) через Латорицю кам'яний міст мав 110 сьогів довжини і 6 сьогів ширини. 1783 року з'являється кам'яний міст у «Бардійові через ріку Топлю» [187, с. 294]. Кам'яні мости були кроком уперед у поліпшенні шляхів сполучень, але вони — поодинокі явище. Перевезення товарів на внутрішніх дорогах здійснювалося волами. Віз, запряжений парою волів, брав не більше як 10 ц вантажу. Коней використовували рідко. При їзді кіньми у віз запрягали дві-три пари, щоб у дорозі не зав'язнути в багні. Колеса змащувалися дьогтем (коломазем). Відстань з Мукачєвого до Берегового (1804 р.) долалась за 8 годин.

Сіль перевозилась на возах, сплавлялась на плотах і човнах. У Бичкові, Довгопіллі та Солотвино сіль у човни і на плоти навантажувалась з місцевих солекопалень, доставлялась до населених пунктів, де протікали ріки. Там на пристанях сіль перевантажувалась на вози і розвозилась для продажу. Дерево плотів продавалось за безцінь місцевим жителям. Найкращими плотівниками і човнарями по сплаву солі була людність Бичкова. Вона ж і займалась перевезенням солі на возах [187, с. 283]. На перевезенні солі возами, у які запрягали волів і коней, були зайняті також жителі селищ Терєблі, Нового Барова, Нижньої Пересниці, Ремета й містечка Севлюша (Берегового).

Територія Закарпаття була вкрита густою сіткою застав для збирання мит і податків, котрі розташовувалися в містах і селах, по дорогах і греблях. При в'їзді на землю феодала, за перетин кордону з Польщею, Молдовою, Туреччиною з купців стягувався податок до 30% від вартості привезеного чи вивезеного вантажу. Центральний пункт збору тридцятини існував у Кошицях, філії — у Вишковому, Левочі, Руській Полянї, Ужгороді, Хусті, Ясіні, біля Чопа при переїзді через Тису. У Мукачєвому і Перечині були ще «соляні комори» (пункти, де збирався податок за

перевезення солі). Застави існували не тільки на головних, але й на побічних дорогах. Для зручності збирання податків вимагалось їздити тільки певними напрямками. Тканини перевозилися переважно по Маковицькій дорозі, що проходила через Бардійов. Сіль з копалень Марморощини перевозилася до Мукачєвого і далі до Ужгорода. У супроводі охорони мукачєвські візники дорогою понад Латорицею доставляли сіль до Галичини і Польщі. Об'їзди застав не допускалися. Винуватці суворо наказувалися.

Збирання податків відбувалося на основі спеціальних постанов органів влади і при умові утримання шляхів сполучень у належному стані. Власник землі, по якій пролягала дорога, за перевезення товарів з купців збирав податок, розмір якого залежав від волі пана. У Береговому, Гаті, Чинадієвому (Мукачєвсько-Чинадіївська домінія) у 1781 році від навантаженого воза брали по 3 крейцери, за порожній — 1,5, стільки ж — за коня з терехами (в'юками), від коня — по одному, від голови худоби — по 0,5. За проїзд по території міста, по мостах, греблях тощо теж стягувалося мито. На мості у Гаті (1811 р.) від навантаженого воза стягувалося по 5 крейцерів, від коня — по одному, від порожнього воза — по 0,5, від пішої людини — по 0,5, від голови худоби — по 0,5, від вівці чи кози — по 0,25 [187, с. 296]. Збирання мит чи податків часто віддавалося в оренду. Орендна плата приносила власникам і орендарям пунктів збору чималі прибутки. Із збиранням податків пов'язувалися зловживання. Численні пункти збору були обтяжливими для купців і торговців. Феодали дбали лише про збирання податків, не думаючи про поліпшення стану доріг, гребель і мостів. Мостове збиралося навіть тоді, коли вода в річці вже давно висохла, міст не використовувався для переїзду, перегону худоби. Подорожнього примушували навіть купувати напої в корчмі по дорозі слідування. У Лєвоцькій хроніці зазначається: «...exurge itaque Deus und nim sie in deine gerechte straffe diese Land schelmen» (втруться, Боже, і, коли є в небі справедливість, покарай цих шельм землі –).

Окремі категорії населення звільнялися від сплати податків. Не платили шляхтичі, монахи, священники та їхня обслуга. Безмитне перевезення товарів феодалами для перепродажу неодноразово відмінялося. Залишалося лише довозення для власних потреб. Але ці обмеження не виконувалися до 1848 року. У деяких випадках звільнялися від сплати податків селяни, які доставляли зерно до панських млинів для розмелення на борошно чи виготовлення різних круп, перевозили вино феодала або виконували його різні доручення.

На перешкоді діловим торговельним зв'язкам стояли грабежі та розбої на шляхах слідування торговців. Банди зустрічалися на різних ділянках маршруту. Спокійно переїжджати можна було лише з достатньо озброєним супроводом. Найбільш поширене грабіжництво спостерігалось на кордоні з Польщею. Грабіжники із Закарпаття нерідко вторгалися на територію західноукраїнських земель, а їхні, навпаки, — на закарпатський край. Закарпатські та західноукраїнські грабіжники часто діяли спільно. У горах мали склади для зберігання награбованих товарів. Гайдуки (стражники –) польських і українських панів переходили через угорський кордон, нападали на села, одинокі гірські помешкання, грабували, били жителів, забирали в них майно, худобу і потім зникали. О.К. Мицюк писав, що «...нічого їм не було святе, ні перед чим не зупинялися, коли то могло принести щось до їх кишені» [187, с. 286]. Під час нападу на селища Бистре і Лубна гайдуки так їх зруйнували, що протягом 25 років мешканці не могли ліквідувати нанесених пошкоджень і повернути села до попереднього стану. Місцем зосередження грабіжників були гори і ліси. Багато їх нараховувалося в лісі під назвою «Дубрава», що простягався по долині вздовж річки Латориця. Грабіжники немилосердно грабували подорожніх, котрі простували із Закарпаття до Галичини. Опришки (розбійники –) тримали під контролем дорогу із Сигота на Ясінь і далі на Делятин. 1745 року ватага опришків у кількості 23 чоловік пограбувала біля Микуличина (правий берег Прута)

вірменських купців, що їхали із Закарпаття. Станіславські купці (1770 р.) через розбійників припинили торговельні зв'язки із Закарпаттям та Угорщиною.

Існувала лімітація (регулювання — О. С.) цін на місцеву продукцію, вироби, сировину. Вказувалося, за що сировина повинна купуватися і після переробки продаватися. Визначалася ціна на привізні товари із-за кордону (Англія, Венеція, Молдова, Сілезія). Регулювання цін проводили місцеві органи влади (адміністрація доміній, магістрати міст та містечок). Траплялися випадки участі в цій справі і феодалів. Регулювання цін на товари по місту Ужгороду (1666 р.) зроблено домініальним каштеляном та місцевим магістратом (більш детально див. додаток Ж, табл. №1). Матеріали нараховують біля 355 цінників на товари, вироби і предмети, що реалізовувалися в місті. Подібне регулювання цін на м'ясо і деякі продукти сільського господарства в 1708 і 1829 рр. спостерігалися в Мукачевому. Регуляторська діяльність органів управління та влади періоду феодалізму в галузі цін залишилася поза увагою дослідників. Історія цін на товари Закарпаття у XVII-XVIII ст. не вивчалася. Опубліковані лише цінові лімітації по Ужгородській домінії за 1691-1692 рр. Зазначено, що домінія складалася з 51 населеного пункту, замку та міста Ужгорода. Вартість усього цього урядовою комісією оцінено в 334650 форинтів [187, с. 332]. Поодинокі об'єкти визначено так: замок в Ужгороді коштував 6 тис. форинтів, міські винниці — 3 тис., дві корчми — 18 тис., прикордонне ціло — 10 тис., ринкове мито — 8 тис., прибуток від м'ясників — 2600, дев'ятина з виноградарів в Ужгороді, Горянах, Меринчі — 13 333 форинтів, шестиколісний водяний борошномельний млин — 20 тис., місце для вилову риби і одночасно для спорудження водяного борошномельного млина — 3 тис., невеликий ліс, у якому жолудями можна було відгодувати 12 тис. свиней, — 15 тис., 20 домініальних винниць, у яких нараховувалося 300 бочок з вином, — 50 тис. Оцінка вартості майна цікава. Звертає на себе увагу те, що одна корчма по вартості дорівнювала замку і місту Ужгороду,

взятими разом. Коливання цін на товари було наслідком взаємодії трьох чинників: а) падіння регуляторської вартості грошей; б) подорожчання продукції, переважно сільськогосподарської по мірі переходу господарств від натурального до товарного характеру виробництва; в) дія двох зазначених вище обставин разом. Угорський учений І. Ачаді, вивчаючи ціни на жито і пшеницю своєї країни, прийшов до висновку, що в XVII ст. купівельна спроможність форинта була вищою, ніж у XVIII ст. За однакову суму грошей у XVII ст. можна було купити більше товарів чи речей [382, с. 24-26].

На території Закарпаття в обігу перебували угорські монети. Золота монета (форинт чи гульден) була подвійною. Перший вид являв форинт, котрий поділявся на 20 грошів або 60 крейцерів. Він називався ринським. Другий вид форинта мав 100 динарів і називався мадярським, полтураком або «куртом». Назва «курт» походить від того, що в 1672 році гріш почав дорівнювати 3 крейцерам замість 5. З цього часу ринський форинт чи гульден почав дорівнювати 120 динарам. Мадярський форинт, як і раніше, мав 100 динарів. З часом він був витіснений з обігу ринським. Зі срібних монет найбільш поширеними були талери, дрібнішими – номінали по 3 і 5 крейцерів, по 7, 10, 15 (так звані петаки), по 17 (маріяш, старий мадярський гріш) і по 20. З 1761 року розпочинається випуск мідних розмінних монет: полтураки й угорчики по 5 і 30 крейцерів. Один полтурак дорівнював 1,5 крейцера. Десять полтураків відповідали одному динару, а 100 угорчиків - одному форинту. З 1785 року в обіг вводяться паперові гроші. Ходили купюри в 1, 2, 5, 10, 25, 50, 100 і 1 000 гульденів [40, с. 303]. Доброякісні старі монети починають виводитися з обігу і запроваджуватися менш повноцінні. Королівська влада Угорщини випускає під старими номіналами менш повноцінну золоту і срібну монету.

Громіздка грошова система гальмувала розвиток внутрішніх торговельних зв'язків в Угорщині, зокрема на Закарпатті. Негативно на їх стані позначилося і

фальшування монет. Їх підробляли феодали і міщани. Під час виступу загонів Ференца II Ракоці проти королівського уряду повстанці виробляли власну бронзово – мідну монету. Одна монета дорівнювали 10 крейцерам і ходила одночасно з державною срібною. Через вибитий напис «Pro libertate» називалася «libertas». У 1707 році в обігу було більш як 15 млн. монет, що призвело до девальвації грошової системи Угорщини. Онодський сейм визнав пониження вартості «ліберти» в 7,5 рази. Насправді ж вона знизилася більш як у 10 разів [187, с. 302]. Через деякий час «ліберта» була анульована. Не сприяло стабільності грошової системи і надходження на територію Закарпаття, як і Угорщини в цілому, неповноцінної польської монети. Через слабкість центральної влади на місцях запобігти цьому було неможливо. Усе це разом взяте не сприяло успішному розвитку внутрішньої торгівлі на Закарпатті. Товарообіг залишався низьким (кілька тисяч форинтів) і відставав від розмірів торговельних операцій на західноукраїнських землях і на Правобережній чи Лівобережній Україні. Товарообмінові між окремими частинами краю, містами та селищами перешкоджала митна політика. За перевезення товарів з Ужгорода до Угорщини купець п'ять разів сплачував мито. Крім того, органи влади стягували тридцятину вартості від проданих чи привезених для продажу товарів.

Підводячи підсумок, хочемо відзначити, що в економіці Правобережжя та Східної Галичини, що перебували в складі Польщі, Буковини і Закарпаття (останні входили до Молдови та Угорщини), дедалі зростаючу роль відігравала торгівля. Правобережна Україна і Галичина, які розташовувалися в межах Польщі, природньо, були пов'язані з процесом формування загальнопольського внутрішнього ринку, але це не виключало тісних торговельно-економічних зв'язків з Буковиною і Закарпаттям, розташованими поруч. Свідченням цього є розгалужені торговельні шляхи, що з'єднували названі українські землі. Найбільш поширеними формами торгівлі виступали ярмарки, торги і базари. На

ярмарках установлювалися широкі комерційні зв'язки. Багаті купці користувалися послугами агентів і лихварів. Конкурентами купців у містах виступали цехові ремісники і феодалі, які продавали зерно, крупу, борошно, збували робочу худобу, різні вироби промислів, сільськогосподарську продукцію своїх господарств, зокрема фільварків. У великих містах, які були центрами по продажу хліба, розташовувалися шпихлери (зернові склади). Ціни на сільськогосподарську продукцію в районі Карпат були вищими, ніж на Правобережжі. Це спрямовувало роботу фільварків на виробництво продукції для внутрішнього ринку названого регіону. Поширення отримало монопольне право феодалів на виробництво і торгівлю алкогольними напоями. Магнати і шляхтичі встановлювали ціни на товари. Міщанам і ремісникам заборонялося торгувати певними товарами. Землевласники обмежень у торгівлі не зазнавали. Таксація цін руйнувала купецьку торгівлю. Своєю політикою польська держава гальмувала розвиток міської торгівлі і формування купецтва як соціальної верстви населення. Помітною фігурою на селі стає скупник сільськогосподарської продукції (зерна, шкіри, шерсті, пряжі). Окремі селяни перетворюються на торговельних агентів, власників капіталів, стають лихварями і відомими далеко за межами своїх селищ та феодальних маєтків. Шириться торгівля сіллю, худобою, м'ясом, медом, горілкою і пивом. Вироби міського ремесла, промислів і мануфактур по селах розвозили крамарі. На Прикарпатті сіль часто вимінювалася на зерно. У гірських і підгірських районах поширення отримала торгівля худобою. Пагубно на стані торговельних відносин позначалося примусове користування певними шляхами, невпорядкованість митної системи, шляхетська сваволя, різні заборони та обмеження. Не сприяв розвитку торгівлі стан фінансово-грошової системи. Для грошового обігу характерним був біметалізм (використання золотих і срібних грошей). В обігу перебували малоцінні та фальшиві монети, гроші різних країн світу.

4.3. Торгівля між українськими землями Росії, Польщі, Угорщини і Молдови; зародження купецтва та лихварство

Торговельно-економічні зв'язки, обмін між населеними пунктами та районами українських земель, що перебували в складі різних держав, не припинялися, а зміцнювалися і зростали. У містах підвищувався попит на продукти харчування, предмети широкого вжитку, у селах – на ремісничі і промислові вироби, закордонні товари. Розвивалася постійна торгівля. Купці, міщани, козаки, феодали, заможні селяни, цехи, ратуші, магістрати і монастирі відкривали стаціонарні торговельні заклади: будки, крамниці, магазини, рундуки, склади, ятки або ларки, корчми і шинки. Крамниці нерідко спеціалізувалися на торгівлі певними товарами. На міських площах розташовувалися торговельні ряди. Багато крамниць існувало у Полтаві, Сумах, Харкові, Чернігові та інших містах. У Ніжині (1782 р.) нараховувалося 260 лавок. На Полтавщині і Чернігівщині (80-і роки XVIII ст.) діяло до 2120 різних видів лавок, крім шинків та закладів, у яких торгували лише під час проведення базарів і торгів. У них продавалося м'ясо, шовк, полотно, хутро, шкіряні та залізні вироби, хліб тощо [93, с. 393; 51, с. 157].

Значна кількість товарів з Правобережної України та західноукраїнських земель надходила на ярмарки, торги і базари лівобережних і слобідських міст Ніжин, Путивль, Ромни, Стародуб, Суми, Харків і Чернігів [304, с.214]. Царський генерал І. Горчаков (1795 р.) повідомляв, що в Стародубі торговельною діяльністю займаються «...многие как из заграничной польской области, так и другие, живущие около границы люди ... не малым числом». Для поліпшення торгівлі між Лівобережною і Правобережною частинами України київський генерал-губернатор М. Леонтьєв просив російський уряд виділити Васильківській митниці, яка розташовувалася на головному торговельному шляху з Польщі до Росії, близько 10 тис. карбованців для обміну польських грошей, щоб торгові люди могли «..свободно до Киева и далее для продажи своих продуктов следовать» [304, с. 216].

Важлива роль у розвитку товарно-грошових відносин, у зміцненні господарських зв'язків із Лівобережжям належала правобережним і західноукраїнським містам Білій Церкві, Бердичеву, Бродам, Володимирі-Волинському, Луцьку, Львову і Коломиї. Купці Буковини і Закарпаття відвідували ярмарки Ніжина, Новгород-Сіверського, Полтави, Сум і Харкова. З Прикарпаття привозили сіль, кожухи, свити, полотно, сиру нафту, яка використовувалася як колісна мазь. По всій Україні відомий був шаргородський аніс, фастівський папір та уманський поташ. Скупленими яблуками (1687 р.) правобережні купці торгували в Чернігові. Вони ж їздили по селах Чернігівщини і скуповували «всілякі речі» [10, т.2, ч. 3, с. 169-170]. На Лівобережжя галицькі чумаки везли свити, кожухи, шапки, плахти, чоботи, пояси і вовну. Торгові люди Правобережжя і Лівобережжя України навіть підписували між собою угоди на поставку товарів у визначені населені пункти. Активною була торгівля із Запоріжжям. На Січ завозилися предмети першої необхідності у козацькому побуті: хліб, тютюн, горілка, порох, тканини. Регулярними були торговельні зв'язки правобережних купців з Кримом [183, с. 81].

Купці із Лівобережжя та Слобожанщини, у свою чергу, бували на Правобережній Україні і західноукраїнських землях (у Бердичеві, Володимирі-Волинському, Житомирі, Луцьку, Львові, Коломиї, Фастові). Торгували сільськогосподарською продукцією, ремісничими та мануфактурними виробами. З Лівобережжя на Правобережжя постачалося і зерно. На Овруччині (Житомирщина) лівобережні купці продавали (1687 р.) тютюн і тканини. З дніпровських і таврійських лиманів доставлялася сіль, з чорноморського узбережжя – у великій кількості риба [93, с. 122]. Купці українських земель Росії на правобережних ринках скуповували віск, шкіру, худобу, полотно, сіль, скло, папір, рибу. На ринках у Білій Церкві, Богуславі, Брацлаві, Черкасах, Чигирині, Умані та в інших містах і містечках козаки із Запоріжжя продавали коней, зброю, в'ялену рибу, сіль, а купували хліб і волів. Відомо,

що в 1730-1732 рр. на Правобережжі було пограбовано 724 козаки із 37 куренів. Забрано 1246 коней, 204 рушниці, 405 возів з рибою та інші речі. Загальна сума становила 1598187 талерів.

Перешкодою на шляху до поглиблення торговельних зв'язків Запоріжжя з Правобережною Україною було монопольне право магнатів і шляхтичів на збирання мита. Отаман Запорозької Січі з цього приводу 1765 року зазначав: «Войска Запорожского низового казачтва и особенно в Уманской губернии, которая находится на более близком расстоянии, чем другие города и местечка, к границам и местам здешним, торговлей занимаются: коней, лошадей, рогатый скот, соль, рыбу и другие предметы провозя без пошлин. Теперь взимается пошлина, которая очень мешала торговле, а атаман просит ее отменить». О.І.Гуржій стверджує, що на Лівобережжі, згідно з указом Сенату від 8 квітня 1755 р., запорожці могли безмитно займатися торгівлею і вільною доставкою товарів на Запоріжжя [61, с. 26].

Важливу роль у товарообміні між українськими землями відігравав Київ, що стояв на перехресті торговельних шляхів. У ньому сходилися і розходилися дороги, котрі зв'язували північ і південь, східні та західні землі. Через митниці і форпости поблизу Києва до нього щоденно прибували десятки купців з Бердичева, Житомира, Хмільника та інших міст Правобережжя. Через Безрадицьку, Васильківську і Трипільську прикордонні застави (1741 р.) проїхало 250 возів із 41 села Правобережної України. На возах було понад 3 тис. пудів хліба. На київські торги і ярмарки часто приїздили волинські, подільські, слобідські та лівобережні купці. Кордон по Дніпру не став перешкодою для постійно діючих торговельно-економічних зв'язків між населенням Лівобережної і Правобережної України. Зміцнення економічних зв'язків між розчленованими українськими землями створювало ґрунт для політичного об'єднання.

Розвиткові торгівлі сприяло зародження купецтва, чисельність якого постійно зростала. Збільшувалася

кількість посередників - скупників, що торгували найрізноманітнішими предметами і товарами. Часто вони виступали в ролі посередників між селянами і купцями, ремісниками і торговцями, використовуючи будь-яку нагоду для власної наживи. У Львові діяльність перекупників викликала обурення жителів. Перекупники, говорили вони, створюють у місті дорожнечу, доходять до того, що «...селяни з деяких сіл прямо до них додому, вже як на певний торг, все привозять». Навіть «...дівчата, а не лише дорослі дівки... сідають на перекупництво». Наявність маси посередників і перекупників різної залежності і різного масштабу було закономірним явищем у розвитку внутрішнього ринку.

Скупник товарів та речей дрібного виробництва не був єдиним посередником між виробником і споживачем. Існували ще баришники, котрі стояли між скупником і споживачем. Численні групи баришників, скупників і перекупників торгували по містах і селах молочними і м'ясними виробами, рибою, тканинами, взуттям, домашніми речами, хлібом тощо. Група подільських купців (перша половина XVIII ст.) заявила, що під час їхнього перебування в містечку Тростянці, перекупниця Г.Бородавчиха продавала горілку набагато вигідніше, ніж купці з Лодижина та Умані. Торгівля горілкою набрала великого поширення майже на всіх українських землях, незалежно від того, до яких держав вони входили. Посередниками в цій торгівлі виступали скупники і перекупники. Фігура торгового посередника, перекупника, скупника стає характерним явищем у житті суспільства [120, с. 325].

У містах формується прошарок багатого купецтва. Використовуючи переваги масового збуту, воно ставить у залежність від себе дрібних виробників, збагачується за їх рахунок. У збагаченні купецтва важливу роль відігравала торгівля спиртними напоями, тютюном, особливо на Лівобережжі, постачання провіанту для військових частин польської і російської армії. Великі прибутки мали купці, зайняті торговельно-транспортними операціями. За перевезення бочки солі із солеварень Солотвина на склади

до Литви перевізники отримували по 1,5 злого чистого прибутку [238, с. 62]. Наживалися купці і на торгівлі худобою. Споживач терпів від обману, штучного створення нестачі товарів, особливо у неврожайні роки та під час війни, коли різко зростали ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності. Купці широко використовували сезонну і територіальну, оптову і роздрібну відмінність у цінах [13, с. 7].

Залежно від розміру капіталу, купецтво поділялося на три групи (гільдії). На Лівобережній і Слобідській Україні мінімальна сума капіталу для першої гільдії (1785 р.) становила 10 тисяч карбованців, для другої – 5 тис., для третьої – тисячу. 1794 року вона зросла відповідно на 16,8 і 2 тис. карбованців. Купці першої групи проводили оптову і роздрібну торгівлю як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Представники другої групи займалися лише внутрішніми торговельними операціями. Особи третьої групи торгували тільки в спеціально визначених місцях на ринку. Купці першої і другої груп не підлягали фізичним покаранням, звільнялися від виконання рекрутської повинності, користувалися окремим судочинством і деяким самоуправлінням. Купецтво не становило замкнутого стану: воно постійно зазнавало змін, поповнювало свої ряди із середовища міщан, селян і козаків. Білоцерківські купці (1664 р.) С. Чигиринець, Т. Збаражчик, І. Любарець, І. Соляник за походженням були міщанами і селянами, котрі розбагатіли, займаючись торгівлею [120, с. 338]. Купці, які не витримували конкуренції, розорювалися і переходили до стану міщан чи селян, а розбагатілі поповнювали ряди дворян. У Харківському намісництві (1783 р.) до стану міщан і купців виявило бажання вступити 2757 заможних селян [93, с. 215]. Російський мандрівник В.Зуєв, перебуваючи 1781 року на Слобідській Україні, зазначав, що тут торгівцями «...есть и обыватель, и пахарь, и купець, и садовник, и службу отправляющий житель» [239, с.196-197]. Міщани, залишивши свої помешкання, цілий рік «... “разъезжают по

ярмаркам, а иные переселяются на слободы, в которых побольше ярмарок и торгов заведено» [326, с. 48].

Формування купецької верстви відбувалося за рахунок найбільш спритних і заповзятливих довірених осіб великих купців. Торговельна практика породила різноманітні типи торгових агентів. Найбільш поширеною фігурою на Лівобережній Україні і Слобожанщині був прикажчик, на Правобережжі і західноукраїнських землях – шафар, котрі були, як правило, вільними людьми. За роботу отримували грошову оплату, господарське утримання, а також третю, четверту чи п'яту частини прибутку. Залежно від досвіду і заможності прикажчик чи шафар міг бути слугою, агентом або компаньйоном купця. Робота торгового агента вимагала великих зусиль, точності та акуратності. Умови торгівлі, небезпека в дорозі і під час перевезення товарів зобов'язували його бути уважним, тверезим і «осторожність всегда с пильным дозором иметь» [120, с. 339]. Послугами агентів користувалися козацька старшина, поміщики, магнати, шляхтичі і духовенство. Управитель полковника І. Новицького (1697 р.) писав, що він разом з прикажчиком у Лубнах на ярмарку купив 24 діжки горілки.

Окремі купці в себе на службі мали ще помічників - людей без професії та спеціальності. 1669 року київські купці доставили в Москву поташ і селітру з трьома «людишками» і з трьома «работниками». Про одного з таких «людишек» купець повідомив, що він бував разом з ним у різних його «промыслишках». Взявши одного разу 250 карбованців і зобов'язавшись упродовж трьох років повернути гроші, той втік. Пізніше виявилось, що влаштувався в містечку Козельці в одного з місцевих купців і разом з ним їздить по ярмарках «з товаром за купецькі гроші» [120, с. 339]. Купецькі помічники й уповноважені використовували гроші своїх роботодавців для власного збагачення. Особливо вдало це можна було зробити під час закордонних поїздок. Витрату грошей легко було віднести на затримку в дорозі. Один кам'янець-подільський купець

(1680 р.) послав свого помічника з товарами до Венеції. Повернувшись з великим запізненням із поїздки, той відмовився подати детальний рахунок витрачених грошей. Виявилось, що частину отриманих у Венеції грошей витратив на свої торговельні справи.

На певний термін та з певною умовою купці наймали собі слуг і челядників. Ніжинські купці (1652 р.) пригнали до Калуги на продаж воли з 9 пахолками (помічниками), що доглядали за худобою. У Севськ прибули чотири київські купці з чотирма челядниками. Вони привезли 6 возів чорносливу і 2 вози горіхів. Один київський купець прибув до Москви в супроводі п'яти челядників. Два коломийські купці, що їхали через Київ із сіллю до Чернігова, мали з собою біля 20 маж (возів) і 33 челядники. Купецька челядь поділялась на постійну і тимчасову. До челяді тимчасової служби належали фурмани (візники), які перевозили чи доставляли товари до місць призначення. Візниками нерідко працювали залежні від феодалів селяни і міщани, котрі мали коней, воли і вози, а також ті, що наймалися до візників для супроводу товарів і не мали ні возів, ні тяглової сили. Залежно від заможності купця та кількості товару, який перевозився, визначалася чисельність перевізників та прислуга, що супроводжувала його під час подорожі. Стародубські купці підписали угоду з місцевими селянами на доставку товарів до Кенігсберга своїм транспортом. За перевезення отримали 110 злотих. Існувало неписане правило, згідно з яким, у випадку випадання дощів чи відлиги, коли дорога псувалася, візники могли залишити товар під охороною в найближчому населеному пункті, отримати зароблені гроші і повернутися додому. У таких ситуаціях між купцями і візниками нерідко виникали конфлікти, судові справи з приводу несплати візникам належної суми грошей. Часто навіть доходило до бійки. У торговельних операціях було зайнято чимало людей. Вони були різного походження, але здебільшого ті, котрі вже мали певні навички в торгових справах.

Багаті купці мали своїх учнів. Учнівство було нелегкою справою. Учні проходили велику і трудну науку. Учень повинен був уміти зберігати товари, проводити рахунки,

знати вартість різномірної монети, вміти зробити перерахунок вартості товару, точно вираховувати різницю вартості різних монет, щоб не дати себе обдурити шахраям, розумітися в різних мірах ваги і вимірювання. Учень купця, що проводив закордонну торгівлю, у дорозі повинен був уміти володіти зброєю, знати мови й уміти користуватися різними цілющими травами, ліками, котрі можуть знадобитися. Купецькі агенти, прикажчики, шафарі, помічники, візники, челядники, слуги й учні були зміною купців і торгових людей. Розбагатівши за рахунок різних комбінацій, (нерідко за гроші свого патрона), самі бралися за торгові операції. У сфері торгівлі відбувалося нагромадження капіталу. Торговий капітал становив частину первісного капіталу, необхідного для виникнення капіталістичного нагромадження і розвиненої форми товарного виробництва.

Серед купців траплялися представники різних національностей. Торговельні операції проводили українці, росіяни, греки, євреї, поляки, вірмени та ін. Чисельність купців - українців з кожним роком ставала все більшою. У Чернігові (кінець XVIII ст.) нараховувалося 109 купців, з них 97 було українців, 10 росіян, по одному від євреїв і вірмен. У Ніжині, за даними 1786 р., серед купців було 83 українці і 50 великоросів, тобто росіян [304, с. 215].

Конкуренцію купцям становили міщани, селяни і козаки, які займалися торговельною діяльністю. Між ними точилася гостра боротьба за ринки збуту товарів. Купці нерідко зверталися до місцевих органів влади з проханням заборонити нефахівцям займатися торгівлею. Купці з Ромен (1783 р.) просили магістрат заборонити селянам і козакам торгувати в місті. За це обіцяли постійно задовольняти місцевих жителів усіма необхідними товарами. Гострі суперечки виникали і між самими купцями, зокрема на Правобережжі між купцями українського і польського походження, а на Лівобережжі – при визначенні часу організації торгівлі. У «Топографическом описании Харьковского наместничества» зазначається, що «Сумские ярмонки

заведенны в самое невыгодное время, весь март и ноябрь в здешних местах всегда продолжается грязь и распутица; но привычка, нужда и заведенный торговой оборот противоборствуют всем имеющим неудобствам и привлекает по бездорожью и в самую водополь торговцев и других людей на сие торжища» [326, с. 71-72].

У процесі товарного обігу купці і торгівці зазнавали витрат: на зберігання товарів, охорону, перевезення, навантаження і розвантаження. Для купців витратною була і митна система [175, с. 8]. Чимало збитків приносили безпорядки в грошовому обігу, у різноманітності мір та ваг. Звичайним явищем був обман, продаж неякісного товару, видання його за доброякісний. Дві подільські перекупниці, що купили в язлівецького купця на Тернопільщині бочку оселедців, виявили під верхнім шаром добрих оселедців багато дрібних, котрі коштували дешевше. У вірші про купецтво С. Полоцький писав: «...чин купецкий без греха едва может быть» [237, с. 25].

Основою купецького прибутку служив нееквівалентний обмін. Рівень його визначався як різниця між купівельними і продажними цінами. Об'єктом визиску був переважно дрібний виробник. Власник ремісничої майстерні чи промислу, в силу різних обставин змушений був продавати скупникові вироби по ціні, продиктованій скупником. Купецький капітал зростає і за рахунок неоплаченої праці селян та ремісників, міщан [321, с. 528]. Їх вироби продавалися по ціні, нижчій за ту, яка існувала на ринку. Різниця в ціні потрапляла до кишені купців, їх агентів, посередників, що виступали між виробником і споживачем [183, с. 8]. За рахунок торговельних операцій купецтво зосередило в своїх руках величезні грошові багатства. Майно одинадцяти найбагатших станіславських купців (1739 р.) оцінювалося в 249894 злотих, майно купця з містечка Кути (Прикарпаття) Т. Гелберовича – в 11876 [238, с. 62; 303, с. 7- 8]. У Стародубі великі торговельні операції проводив купець І. Шарай. У Ромнах (кінець XVIII ст.) найбагатшими купцями були В. Дерій, І. Маченко, К. Петровський (Мукосій), В. Троянський. Купець І. Томара з

міста Переяслава у своїй крамниці міг тримати товарів на 4000 карбованців. Розмір торговельних операцій деяких купців на Лівобережній Україні досягав 200 тис. карбованців, що становило на той час значні суми грошей [120, с. 293-294]. Важливу роль у торгових справах у містах Правобережної України і західноукраїнських земель посідали купці українського, польського, єврейського, угорського і молдавського походження, у містах Лівобережної і Слобідської України – українського і російського, а у місті Ніжині – греки, у Стародубі – винятково росіяни [51, с. 157].

Між всевладними господарями ринку – великими купцями та дрібними торгівцями точилася гостра конкурентна боротьба. Про суперечності всередині купецтва свідчить акт притягнення до відповідальності одного із львівських крамарів. Тут зазначається: «Я панам не перешкоджаю в їх крамах і багатих товарах, бо вони і титул той мають: речами багатими й коштовними, як китайки, адамашки, атласи, півгранати і всякі інші дорогі матерії (хто то може перелічити, які бувають дорогі матерії?): шовки, полотна німецькі (кельнські, голландські, турецькі речі – килими, різне коріння). Я ж займаюся товаром, який звичайно звуть нюрнберзьким, що продають й інші крамарчики: сіркою, галунами, простими руськими колісниками (чепликами), бляшаними і мідними вибиванками ..., клеєм, годинниками, що цокають, дзеркальцями, дратвою, шипцями до свічок, часом замками, папером, потроху шпильками, стюгаками, голками, свистками, наперстками, гребенями, мідними перснями та іншим дешевим дрантем ...» [425, с. 373].

Серед купців, створювалися товариства (об'єднання) тимчасового характеру. Виникнення їх викликалося рівнем розвитку товарно-грошових відносин. Зазвичай це пов'язувалося з проведенням якої-небудь торговельної операції, з організацією поїздки на ярмарки чи торги, необхідністю захисту від грабіжників під час перевезення товарів. Організатором купецьких товариств виступала переважно міська верхівка тих населених пунктів, які

володіли магдебурзьким правом (правом на самоврядування). Перше торговельно-купецьке товариство з'явилося у Львові [114, с. 66]. Тут, у середині XVII ст. виникло братство 40 багатих купців, котрі стежили за продажем товарів міськими та приїжджими ремісниками і торгівцями, примушували продавати лише власну продукцію, а позацеховим ремісникам заборонялося продавати свої вироби взагалі. Траплялися випадки, коли кравці торгували сукном, шапками, вовною, що було причиною суперечок між ними і братством. Конфлікти виникали між цеховими шевцями і купцями, котрі привозили на ринок готове взуття або купували в позацехових ремісників, а багаті крамарі займалися товарами дорогими, потім перепродували приїжджим до Львова. Купцям заборонялося продавати продукцію шевців навіть у ярмаркові дні, коли можна було продавати і купувати будь-які товари [114, с. 101].

Існували тимчасові торговельні товариства у Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському, Києві, Кременці, Луцьку. У Полтаві (80-ті роки XVIII ст.) діяла торгова компанія, члени якої закупували товари на місцевих торгах, а потім розвозили і продавали в південних містах і містечках краю .Тимчасове об'єднання на товариських засадах було організоване між київськими купцями М. Сусловим і греком, за походженням, І. Торкітом [295, с. 21]. Прагнення до наживи призводило часто до непорозумінь і навіть сварок між названими купцями-компаньйонами. Під час однієї із закордонних поїздок М. Суслов привласнив частину товарів, куплених за спільні гроші. Крім того, невчасно повернув І. Торкіту борг на суму 400 карбованців. Це призвело до судової тяганини, яка тривала декілька років. Кам'янець-подільська крамарка А. Ромашова, вірменка за походженням, 1653 року уклала угоду про спільну торгівлю з кількома місцевими купцями. На спільні гроші в лавці кам'янець-подільського райці (райця – чиновник міського управління) купила 30 бочок оселедців. 18 з них на місцевому ринку відразу було продано якомусь Тобіашу,

решту (12 бочок) віддано за борги багатому купцеві, членові вірменського міського управління О. Кіркоровичу.

Для проведення торговельних операцій об'єднувалися капітали не лише купців одного міста, але навіть інших, віддалених один від одного. Дубенські та київські купці російські соболині та лисячі хутра, куплені за спільні гроші, часто возили разом продавати до Польщі. Острозькі купці з київськими мали спілку для торгівлі соболиними шкірами на Правобережній Україні і за кордоном. Загальна сума грошей, вкладена в спільну торговельну операцію, становила 3500 злотих. Існувала товариська угода між купцями різних міст та містечок України (1660 р.), які торгували баранячими шкірами на місцевому ринку та вивозили до Молдови. До неї входили, зокрема, Василь і Микола Коханівські (батько і син) з Кам'янця-Подільського. Під час вступу до товариства свідком виступив бродський купець М. Маркович. Повернувшись додому (на Поділля) з Молдови Коханівські отриманий торговельний прибуток поділили відповідно до вкладених грошей [295, с. 21].

Члени купецьких товариств чи спілок несли взаємну відповідальність за свого колегу. Стародубський купець І. Скорупа, що був членом купецької спілки, заборгував феодалові А. Прусеському з містечка Столпці (нині знаходиться на території Республіки Білорусь) певну суму грошей. Коли стародубські купці перебували на ярмарку в названому містечку, то вони, на вимогу кредитора, заплатили борг за свого товариша. Повернувшись додому, показали І. Скорупі розписку пана А. Прусеського про погашений ними його борг. І. Скорупа повернув своїм колегам витрачені гроші і «виставив могорич» [325, с. 331]. Купці міста нерідко розраховувалися за свого місцевого купця навіть і в тих випадках, коли він не був членом купецької спілки [295, с. 22]. Купецькі об'єднання в Україні у XVII-XVIII ст. мали тимчасовий характер: організовувалися лише для проведення певних торговельних операцій, потім припиняли свою діяльність. Тимчасові угоди (товариства чи спілки) про об'єднання грошової маси для проведення торговельних операцій не

могли розв'язати проблеми нагромадження купецьких капіталів для організації великомасштабних торговельно-економічних зв'язків.

Рівень товарного виробництва та товарно-грошових відносин сприяв поширенню кредитних операцій, необхідність у яких зумовлювалася потребами торгівлі та відсутністю в купців і торгівців вільних значних грошових сум. До кредиту вдавалися насамперед дрібні виробники, які хотіли збільшити обсяги виробництва продукції або відновити виробничий процес, перерваний під час пожежі, посухи, неврожаю, військових дій та інших стихійних лих. Опинившись у скрутному становищі, виробник відчував гостру потребу в грошах і змушений був звертатися до кредиторів. Найбільш масовим був незначний за обсягами короткотерміновий споживчий кредит, який існував переважно в невеликих містах, містечках і селищах. У Тереховлі він становив 71% від усіх кредитних операцій, у Рогатині – 62% , у Тереховлі – 59% [238, с. 62]. На Правобережжі і західноукраїнських землях позики до 100 злотих становили переважну більшість кредитних операцій. Позичальниками виступали купці, міщани, ремісники, селяни та феодалі. У господарському житті міських поселень і селищ споживчий кредит отримав такого поширення, що власники, віддаючи їх в оренду, визначали розміри позик для різних категорій мешканців. На Закарпатті (1781 р.) кредитори не мали права давати в борг грошей більше як два форинти [187, с. 312]. У великих містах та окремих селищах практикувався комерційний кредит на великі суми грошей для закупівлі землі, сплати податків, придбання предметів розкоші, на наймання військових загонів тощо. Купці, торгівці та феодалі позичали гроші й для закупівлі великих партій товарів. У місті Делятині (1733-1734 рр.) середній розмір позики коливався від 2 до 7 тисяч злотих.

Розвивалося лихварство. Лихварями виступали купці, корчмарі, багаті міщани, ремісники (аптекарі, золотарі, різники і цирульники). Аптекарь міста Дубно (1659 р.), окрім виготовлення ліків, видавав під проценти гроші

мешканцям міста та селянам навколишніх селищ. Переховував, звичайно, за плату речі, викрадені злодіями. Швець Т. Соломко з цього ж міста не тільки шив чоботи і черевики, але й позичав гроші шляхтичам та ремісникам, міщанам «під інтерес», тобто за певну плату. Майже в кожному більш-менш значному міському населеному пункті було по декілька багатих лихварів. Не цуралися лихварства монастирі, костьоли, духовні особи. Позичковими операціями виділялися католицькі монастирі в Галичі і Станіславі. Чималі позики надавав і невеликий жіночий монастир у Рогатині. Лихварськими операціями відомі були і кагали (єврейські міські громади), що являли собою своєрідні банківські організації. До них вкладали гроші чи в них позичали купці, торговці, міщани, монастирі та феодали. Кагали несли відповідальність за вклади всією громадою і майном, що служило надійною гарантією грошових вкладень чи позик. За розмірами мобілізованих капіталів виділялися бучацький, підгаєцький, рогатинський і скалатський кагали. Чималі грошові суми вкладників перебували на рахунках у теребовлянському кагалі. Прибутки кагалів як грошових контор були значні. Вони створювалися не лише за рахунок лихварства, але і від різниці між видатками і витратами по активних і пасивних операціях. У Кутах і Снятині (1739 р.) єврейські кагали володіли від 60 до 80% від усієї міської готівкової грошової маси.

Між кредиторамі і позичальниками існували встановлені правила, норми та зобов'язання. Поширеним способом укладання кредитних операцій були боргові зобов'язання. Основною умовою надання позики служило її матеріальне забезпечення, в основному під заставу нерухомого майна. Феодали заставляли свої маєтки, міста і селища. Феодал із Закарпаття М. Єґрі при взятті позики в 1200 форинтів передав кредиторіві невелике село Велика Брижниця разом із землею, луками, овочевими ділянками, фруктовими садами, городами та ставом з рибою. Кредитор користувався названими об'єктами до того часу, доки боржник не віддавав позики у валюті, яка існувала в

Угорщині. Один злотий повинен був містити три форинти і 60 пенязів, а талер – 180 пенязів. У договорі передбачалися ще додаткові умови. Кредиторів, за його бажанням, у селі дозволялося побудувати кам'яний дім, під ним розташувати корчму і торгувати там горілкою та медом. За недотримання умов договору на позичальника накладався штраф у сумі 400 форинтів. Під договором стояли підписи п'яти свідків, у тому числі і місцевого судді [187, с. 312]. У Теревовлі позики під заставу володінь становили 63%, у Рогатині – 50,3% від позичкових операцій. Матеріальним забезпеченням нерідко виступала сама особа позичальника. Потрапивши в залежність до лихваря у випадку неповернення позики, втративши знаряддя праці, землю, будинок, позичальник перетворювався на кріпака. Виняток становили кредитні відносини станіславських вірмен: вони не вимагали майнових гарантій.

Кредитор, що позичав гроші, видавав позичальнику вексель, котрий називався квіт, карта чи мембрана. З власноручними підписами кредитора і позичальника вексель вписувався до державних актових книг, гродських чи земських судів, залежно від того, де проживав кредитор. Копія вписаного до книг документу, скріпленого печаткою державного чи судового органу, видавалася позичальнику. Письмове боргове зобов'язання надавало кредитору право через суд вимагати від позичальника сплати установленної грошової суми. У векселях зазначалися розміри боргу, процентні ставки, терміни та місце сплати боргу, взаємні права, зобов'язання та інші обставини у сфері відносин щодо надання грошей. У Кам'янці - Подільському (60-ті роки XVII ст.) лихвар М. Олійниченко позичив одному місцевому купцеві гроші, які зобов'язувався повернути з «лихвою» (процентами) на Язлівецькому ринку під час осінньої ярмарки. У райці (чиновника міського управління) названого міста купці 1661 року позичили гроші для купівлі товарів і видали йому розписку, що гроші повернуть з процентами у визначений час на Ярославському ярмарку. Вексель перебував в обігу разом з грошовими знаками. Наявність в обігу векселів свідчила

про розвиненість торговельних зв'язків, поширеність кредитних відносин.

Кредит надавався за певну плату (процент). Плата за кредит - висока. На рік вона становила від 10 до 30%, а навіть і більше [238, с. 65], що зумовлювалося недостатністю грошових ресурсів. Позичковий процент підвищувався разом з розширенням товарно-грошових відносин. На короткострокові кредити плата збільшувалася до 80% та більше [119, с. 63]. У Львові позичковий процент, згідно з існуючими там правилами, повинен дорівнювати 8% на рік, але місцевий купець-лихвар П. Кунащак брав набагато більше. 26% прибутку для нього не були нормою. Від позичених 100 злотих на тиждень брав по 15 грошей, інколи – по 24. Купці Абрагїм і Рахїль, що мали позику, від кожних 50 позичених злотих сплачували по 50 грошей. У рік це становило 120 % [296, с. 567]. Навіть позичивши своїй дочці 30 злотих, взяв у неї в заставу коралі з перлами, три золоті персні. А позичивши одному львівському мешканцю 70 злотих, взяв у нього в заставу речі на суму 400 злотих. У записах не вживав слова «лихва». Замість неї використовував термін «винагорода за вигоду». Віддача в заставу речей і коштовностей, нерухомого майна (будинків, землі, споруд тощо) з метою отримання грошової маси приводила до виникнення іпотечного кредиту. Позичковий процент нерідко виступав у натуральній формі (передача землі з підданими, відпрацювання певних сільськогосподарських робіт на вимогу кредитора).

Умови позичкових зобов'язань, зазначені у векселях, часто порушувалися, найчастіше через несвоєчасне повернення взятих сум грошей. Кредитори змушені були звертатися до місцевих органів влади чи до судів за допомогою. Через суди в боржників забиралася земля, робоча худоба, будинки, знаряддя праці, готова продукція. Купець з міста Підгайців І. Грицківський, котрий позичив гроші кам'янець-подільському купцеві, змушений був прибути до названого міста і звернутися в гродський суд за допомогою. Суд задовольнив прохання позивача і наклав арешт на майно боржника. Серед конфіскованих речей

значилося навіть 10 вуликів із бджолами. У заможного теребовлянського кравця Я. Спасюка за борги було конфісковано все майно. У Тернополі за борги кредитори забрали 54,5 % будинків відносно загальної чисельності боржників, у Рогатині – 40,6, у Калуші – 60 [238, с. 64]. Не завжди дотримувалися встановлених у контрактах умов і самі лихварі. Користуючись безграмотністю боржників, примушували повертати вже сплачені позики. При зверненні боржників до судів їх заяви часто залишалися не вирішеними. Вдаючись до хитрощів, різних махінацій, окремі лихварі були спритними в кредитних операціях. Одна лихварка з Кам'янця-Подільського позичила місцевому купцеві 2 тис. злотих з умовою сплати з процентами впродовж 9 років. Щороку позичальник сплачував разом з процентами по 300 злотих. У цілому це становило 2700 злотих [296, с. 568]. Процентна ставка дуже велика, про що неодноразово заявляв боржник: «...в жодному християнському законі не було такого». Термін сплати закінчувався у вересні, але боржник розраховувався раніше (у квітні). З квітня до вересня лихварка могла отримати ще певну суму грошей, але цього не сталося. У зв'язку з цим вона подала позов до суду, де відмічала, що купець не віддав усіх позичених грошей. Під час розгляду справи суд не знайшов підстав притягнути позичальника до відповідальності і примусити його сплатити гроші.

Кам'янець-подільські купці, що позичили гроші в місцевого феодала в сумі 5400 злотих для закупівлі товарів, не могли своєчасно повернути борг, бо не реалізували товар, доставлений з міста Дубно на Брацлавщину. Покликані кредитором до суду, попросили відтермінувати сплату грошей на декілька місяців, заплативши за це певну суму грошей. Інколи замість сплати грошей боржники виконували певні завдання кредитора: відвозили товари на ярмарки чи торги, працювали на складах, виконували інші види робіт, у тому числі й сільськогосподарські, вартістю у визначений борг. Купець із містечка Мурахви від свого боржника із міста Олики (Волинь) вимагав замість позичених у нього грошей відпрацювати декілька днів на

сільськогосподарських роботах у фільварку. Кредитори уважно слідкували за своєчасністю сплати боргів. Навіть смерть боржника не могла звільнити його сім'ю чи родичів від сплати позиченої суми грошей. Купець Яків з Кам'янця-Подільського (1658 р.), який у міщанина Г. Калинки позичив гроші і раптово помер так розхвилював кредитора, що він відразу побіг до магістрату і почав від його чиновників вимагати, щоб не віддавали тіло померлого сім'ї, бо той не сплатив йому позичених грошей. Мати померлого викупила тіло сина, але відмовилася платити борг, бо не пам'ятає, чи її син позичав гроші в Г.Калинки, коли той був війтом міста. Справа набула такого розголосу, що навіть розглядалася в міському гродському суді. Через відсутність відповідних документів, зокрема векселя, справа не була вирішена на користь позивача [296, с. 568].

Органи влади, на основі документального обґрунтування кредиторів, могли арештувати боржника на території будь-якої держави Європи, кинути до в'язниці і тримати до тих пір, доки не розрахується з кредитором або не знайде способу погашення боргу. Коли ж боржник не міг цього зробити, то в нього забиралося майно, товари, речі, худоба, земля, будинки, приміщення, склади тощо. Інколи через відсутність рухомого чи нерухомого майна боржника примушували виконувати різні види робіт, виконання яких відповідало сумі боргу. 1700 року один купець з міста Дубно позичив гроші в місцевого лихваря, закупив товар і поїхав торгувати до Молдови. У місті Фокшани під час торговельних операцій зустрів свого кредитора, котрий почав вимагати повернення боргу у зв'язку із закінченням терміну сплати. Не дочекавшись повернення боржника додому, «потяг його до суду в чужій країні», де той змушений був віддати весь товар, віз і коні.

Лихварством займалися різні верстви населення України: купці, торговці, ремісники, міщани, селяни, феодалы, монастирі і церква. Купецький і лихварський капітали часто об'єднувалися в одних руках, що було характерним для періоду феодальної економіки, коли

купецький капітал був відносно слабким. Поєднання лихварських операцій з торговельними примножувало прибутки купців. Плата за кредит становила від 10 до 30% на рік, а в окремі періоди досягала 50% та більше. Намагання державних органів обмежити процентну ставку не давало бажаних результатів. Позика надавалася на умовах повернення грошей у певний термін з виплатою процентів. Терміни поділялися на довгострокові та короткострокові. Кредит на тижневий і місячний терміни характеризувався надмірними відсотками. Ринок кредитів відрізнявся рівнем процентних ставок, термінами здійснення купівлі-продажу специфічного товару, обсягами операцій тощо. Позика надавалася під заставу нерухомого та рухомого майна. Інколи для забезпечення позики виступала особа позичальника. Нерідко повернення кредиту отримувало натуральну форму (нерухоме майно, коштовності, золото, срібло, будинки, земля з кріпаками та ін.). Це відбувалося переважно при несвоєчасному поверненні позичених грошей. Лихварський капітал прискорював процес первісного нагромадження капіталу і розорював дрібних товаровиробників, які брали позики під високий процент для сплати податків, ведення господарства, перетворював селян і ремісників на найманих робітників, зосереджував у руках лихварів значні грошові суми, розорював феодальну знать, підривав основи феодальної власності. Як попередник позичкового капіталу лихварський капітал функціонував у сфері обігу і через відсоткові ставки давав змогу привласнювати частину виробленого продукту, чим відрізнявся від позичкового капіталу. Кредит розвивався паралельно з розвитком виробництва та обміну. Оперування великими коштами підвищувало дієвість торговельних операцій, спрощувало розрахунки. Лихварство сприяло встановленню зв'язків купецького капіталу з виробництвом, але в умовах феодалізму маневрування цінами на гроші і товари здійснювати було важко.

Підсумовуючи наведений матеріал, можемо зазначити, що, незважаючи на входження України до

складу різних держав (Польща, Росія, Молдова й Угорщина), уряди яких спрямовували свої зусилля на посилення феодално-кріпосницького гноблення на приєднаних територіях, проводили роботу на перетворення українських земель на сировинний придаток, торговельно-економічні зв'язки між різними районами, регіонами, містами і селами не припинялися. Природний розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного, географічного поділу праці розширювали сферу внутрішньої торгівлі, яка мала тенденцію до охоплення всіх розрізнених українських земель. Постійно зміцнювалися економічні зв'язки між окремими частинами України (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Південь України, Галичина, Буковина і Закарпаття). Усе це позитивно впливало на господарську діяльність. Збільшувалися обсяги виробництва сільськогосподарської та промислової продукції, підвищувався рівень її товаризації. Але, на відміну від країн Західної Європи, в Україні феодали, котрі деформувалися під впливом розвитку товарного виробництва та ринкового господарства, торгували, перепродували і барищували не гірше від купців. Аналогічне явище мало місце і в інших країнах Східної Європи, у яких розвиток економіки відставав від Західної Європи. В Україні не існувало і купецьких гільдій, але певні об'єднання купців тимчасового характеру були. Захисниками інтересів купецтва виступала міська верхівка, котра складалася переважно з багатих купців, що займалися внутрішньою і закордонною торгівлею.

Найбільш розвиненими торговельні зв'язки були на території українських земель, що входили до складу Російської держави. Лівобережні та слобідські українські купці та торгівці перебували в кращих умовах для торговельної діяльності, ніж на Правобережжі і на західноукраїнських землях. Дотримуючись принципів меркантилізму, особливо після реформ Петра I, царський уряд проводив політику підтримки і розвитку торговельно-промислового населення на всій території імперії.

Незважаючи на відмінності цієї політики в Україні, суть справи не змінювалася. Названий процес особливо активізувався після 1754 року, коли було ліквідовано митні кордони між Лівобережною Україною і Росією. Прискорювачем його став всеросійський ринок, який почав інтенсивно формуватися в імперії і відповідно на українських землях як її частині.

Поширеними формами торгівлі були ярмарки, торги і базари. Існували старі, з'явилися нові, деякі з них мали значення для всієї України. Торги і базари з'єднували в основному виробників і споживачів міста та села, ярмарки – різні регіони та частини українських земель. На багатолюдні ярмарки прибували купці і торговці з усіх українських земель, а також з Польщі, Росії, Литви, Молдови, Волощини, Греції, Угорщини і Туреччини. Склалася певна періодичність ярмарків. Вони відбувалися в різних місцях та в різний час. Після закінчення одного ярмарку купці могли побувати на кількох інших. Ярмаркова торгівля відбувалася майже безперервно. Часті переїзди торгових людей з одного ярмарку на інший поживлявали торговельний обмін між містами і селами, між окремими районами країни. Сітка дрібних місцевих ринків зв'язувала невеликі групи дрібних виробників, відособлених своїм напрямом господарської діяльності. Невеличкі торги сприяли збільшенню місцевого товарообігу, задовольняли потреби жителів окремих населених пунктів у різних товарах. Внутрішній ринок поступово набував загальнонаціонального характеру. Центрами торгівлі виступали міста. У них зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Дедалі більше людей втягувалося в товарно-грошові відносини. Відбувався процес формування купецького стану. Купецтво як стан оформилося організаційно в другій половині XVIII ст.

Торгівлі і формуванню міського купецтва відчутної шкоди завдавав феодальний устрій. Не сприяла розширенню торгівлі і державна митна політика Речі Посполитої, безчинство і свавілля феодалів, які грабували і

навіть убивали місцевих або приїжджих купців. У 1733-1746 рр. було захоплено 45 возів з різними товарами у 200 чол., що прибули з Лівобережжя на Правобережжя. Вартість товарів становила 13 тис.крб. Користуючись підтримкою і захистом органів влади, феодалі, представники королівської влади нерідко конфісковували товари, доставлені з інших міст.

Козацька старшина Лівобережжя і Слобожанщини, порівняно з українськими феодалами та польською шляхтою і магнатами на Правобережжі, Буковині і Закарпатті, була більш прогресивною у внутрішній торгівлі. Вона не так сильно була обтяжена різними заборонами та обмеженнями, ближче стояла до безпосередньої господарської діяльності, частину операцій по скупці і продажу товарів виконувала сама, менше користувалася послугами посередників. Виробництво хліба на ринок, продаж ремісничих і мануфактурних виробів, часткове зосередження торговельної та промислової діяльності в руках кріпосників порушувало феодальне господарство в його натуральній основі, сприяло розвитку товарного виробництва.

Для тогочасного грошового обігу властивим був біметалізм (використання золотих, срібних та мідних монет), що стримувало подальший розвиток торговельно-економічних відносин. Не сприяли їх зміцненню наявність на українських землях, зокрема в складі Польщі, різних одиниць мір та ваг, грошових систем, зловживання феодалів, розбій на дорогах та поганий їх стан, карбування фальшивих монет, наявність в обігу неповноцінної монети, відсутність єдиної митної системи, високі митні збори. Незважаючи на труднощі, на українських землях упродовж XVII-XVIII ст. відбувалося поглиблення торговельно-економічних зв'язків, формування і становлення національного ринку

РОЗДІЛ 5. ЗОВНІШНЬО - ТОРГОВЕЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

5.1. Торгівля України з Росією, Польщею та іншими країнами Європи

У зовнішній торгівлі України помітне місце займала торгівля з Росією. Найбільш тісними були зв'язки з нею Лівобережної України і Слобожанщини, що перебували в її складі. Помітний вплив на поглиблення відносин мав процес складання всеросійського ринку, а також ліквідація митних бар'єрів між Лівобережною Україною і Росією. Важливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі мали постанови, прийняті російським урядом у цьому напрямку. Насамперед слід назвати введення спеціальних правил накладання податку на доставлені з України товари за митним тарифом 1654 р. Податок стягувався у вигляді спеціального проценту від вартості товару (декілька копійок з карбованця). Мито з товарів внутрішнього виробництва бралось лише раз, коли вони з'являлися на митниці. На такі товари видавалася спеціальна довідка, згідно з якою вони вільно перевозилися по всій території Росії. У випадку перепродажу оптом в інші руки доплачувалося невелике перекупне мито [163, с. 30].

В упорядкуванні зовнішньої торгівлі помітне місце займав новоторговий статут (1667 р.) [280, с. 189-204], який обмежував торгові привілеї для іноземних купців, проводив диференціацію мит, регулював ввіз і вивіз товарів. Для українських купців і торговців він створив сприятливі умови для поживавлення торговельно-економічних зв'язків з Росією [356, с. 102]. У зовнішній торгівлі українське купецтво з самого початку перебувало у сфері дії указів російського уряду про торгівлю. Вигідний для Росії торговельний баланс був показником виваженої політики меркантилізму, що проводилася урядовими колами країни. Новим кроком у розвитку митної системи стали заходи Петра I. 1724 року приймається митний тариф, який мав чітко виражений протекціоністський

характер. Одним з проявів цього є встановлення високих мит на імпорт товарів, котрі вироблялися в Росії [135, с. 182-216]. У подальшому відбувався пошук найбільш оптимальних шляхів і способів заохочення розвитку вітчизняного виробництва і торгівлі, збереження позитивного балансу в зовнішній торгівлі. Але прийняті заходи не завжди досягали мети. Серйозним бар'єром у розроблених програмах була контрабандна торгівля товарами.

20 грудня 1753 року був надрукований маніфест про скасування 17 статей митних зборів за перевезення товарів. Установлювався збір у розмірі 13% відповідно до ціни доставлених і відпускних товарів. В 1754 році відміняється індукта і евекта на Лівобережній Україні. 15 липня цього року сенат приймає постанову про безмитну доставку товарів з України на ринки центральних районів Росії. Скасування внутрішніх митних зборів було зроблено в інтересах купецтва, у тому числі й українського. Уряд Росії дав вказівку воєводам прикордонних міст не перешкоджати вільному переїзду торгових людей з України до Росії і навпаки. Дозволявся необмежений товарообмін. Заборонялася торгівля лише «заповідними» товарами (горілка, селітра і тютюн). Лівобережна Україна і Слобожанщина включалися в єдину внутрішню митну систему Російської держави.

1771 року приймається закон, за яким дозволяється російським купцям переселятися і проживати на території України, будувати чи купувати там будинки, володіти нерухомим майном, переважно в Києві і Ніжині [72, с. 149]. Російським, українським та іноземним купцям надаються рівні права на вільну торговельну діяльність у містах Південної України. Постанови царського уряду сприяли дальшому розвитку торгівлі, зміцненню економічних зв'язків між різними районами країни, зокрема між Лівобережною Україною і центральними районами Росії. Українські купці доставляли в Росію вовну, віск, масло, горілку, мед, сало, жито, житнє борошно, пшоно, хміль, шкіру різних видів, гончарні вироби, промислову

продукцію: поташ, полотно, дзеркала, селітру, скло і скляний посуд. Усе частіше через купців-посередників на віддалених російських ринках збувалася продукція козацьких, селянських і феодальних господарств. Товари продавалися на ярмарках і торгах у Вязьмі, Курську, Москві, Нижньому Новгороді, Твері та Ярославлі [51, с. 99]. Купці з міста Глухів (1668 р.) із значними партіями товарів бували на торгах у Переяславі-Заліському. Відвідували українські торговці хутрові ярмарки в далекому місті Сільвичегодську [93, с. 121]. У центральні райони Росії приганялися великі гурти великої худоби та коней. Зв'язковою ланкою в російсько-українських торговельних зв'язках виступив Корінний ярмарок під Курськом. На ярмарок з полків та міст Лівобережної України і Слобожанщини привозилося жито, пшениця, мед, віск, полотно, дьоготь, сукно, гончарні і скляні вироби, поташ, селітра, приганялася велика рогата худоба, коні, вівці. Загальна кількість худоби, пригнаної до Курська, становила не менш як 30 тис. голів. Українськими торговцями закуплялося залізо, хутро, сукно, різні металеві вироби тощо. За підрахунками Б.Б.Кафенгауза, загальна вартість доставлених і відправлених товарів у 1720 році в Курську становила 168 тис. карбованців [113, с. 134]. На Україну надходило сукно, полотно, залізо, галантерея, у Росію – худоба, овечі шкіри, шерсть, віск, хліб. Підтримували українські торговці зв'язки із знаменитим Макарівським ярмарком, розташованим поблизу Нижнього Новгорода, та Свінським під Брянськом [72, с.15]. Деякі дослідники неправомірно називають Свінський ярмарок Свенським. Ярмарок розташовувався біля Свінського монастиря під Брянськом і отримав назву від р. Свін. У Белгороді, Брянську, Воронежі і Севську знаходилися гостинні двори для «беспрестанно приезжающих с Украины торговых людей» [45, т. 1, с. 242], а в Стародубі і Мглині - для російських, що свідчило про постійний та міцний характер російсько-українських торговельних зв'язків.

Купці з Глухова, Кролевця, Лубен, Полтави, Стародуба відвідували ринки Калуги, Курська, Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії [93, с. 239]. 1671 року на ринку в Москві для двірцевих потреб від «малороссийских жителей» було прийнято 30729 відер вина, 423 відра морсу, 362 відра вишень і 36 відер конопляного масла. Глухівські купці цього ж року доставили в Москву на 182 возах 192 великих і 25 малих бочок вина. Купець з Новгород-Сіверського (1672 р.) продав московським купцям 3 тис. відер вина. На думку О.С. Компан, під назвою вино мова йшла насамперед про горілку [120, с. 332]. Чималі обсяги її пояснюються, очевидно, великою кількістю збіжжя, вирощеного в країні. Вивозити хліб було менш вигідно, ніж переробляти на горілку і продавати. Окрім горілки, до Росії вивозилися й інші товари. З Ромен (1720 р.) до міст центральних районів Росії привезено 149 возів шерсті, 2330 овечих, 285 волів'ячих шкір, пригнано 6047 овець і 12773 голови великої рогатої худоби, зі Стародуба – 268 возів льону, 520 куф конопляної олії, 19 пудів воску, 12 пудів селітри і 864 волів'ячі шкіри, з Чернігова – 100 пудів гов'яжого сала і 70 штук сирих волів'ячих шкір [72, с. 147].

У центральні райони Росії вивозилося багато селітри. 1701 року козаки А.Балясний, П. Дем'янов, Я. Іванов і А. Юр'єв доставили в Москву 6011 пудів та 9 фунтів (фунт – міра ваги в 406, інколи в 408 г). Миргородський полковник Д.Апостол доставив цього ж року 2754 пуди і 30 фунтів, охтирський полковник І.Перехрест (Слобожанщина) 1704 року привіз до Москви зі своїх трьох підприємств 7940 пудів селітри, яку продав за 13498 карбованців власникові порохового заводу Г. Бельському [316, с. 462]. Опішнянський купець Я. Сиротович (1708 р.) доставив на Гарматний двір у Москві 142 пуди селітри, де продав кожен пуд за 2 карбованці і 12 алтинів А. Ростовцеву і А. Родіонову. Вони виготовляли із селітри порох і відправляли на продаж на Макарівський ярмарок до Нижнього Новгорода. 1713 року в Москву привезено селітри до 3 тис. пудів. Більш широкі можливості для українсько-російської торгівлі відкрилися після організації Опішнянської

селітряної компанії. Протягом 1752-1762 рр. вона поставила в казну 55375 пудів і 31 фунт селітри. У подальшому поставки до казни зростають. За 1790 рік доставлено 50 тис. пудів продукції вартістю більш як 100 тис. карб. [368, с. 38].

Багато купців з Батурина, Глухова, Києва, Коропа, Полтави, Переяслава, Сосниці, Стародуба, Харкова і Чернігова торгувало в Москві, яка стала центром формуючого всеросійського ринку. Від неї торговельні шляхи пролягали в інші міста Росії. Кролевецький козак Л. Никифоров (1669 р.) доставив до Москви 14 бочок вина. Черкащанин (українець) С. Потапов 1683 року привіз до Москви 155 бочок «подрядного вина». За отримані гроші його помічник Макарко купив у Ярославлі «юхотного красного товару», заплативши мита в Ярославлі 5 «денег да перекупных по полтрети деньги с рубля». На куплений товар була видана довідка. З товаром їхав до себе «в Стародуб через Брянск» і просив працівників митниці у Брянську не брати з нього податків, бо він уже їх сплатив у Ярославлі [365, с. 86]. На виручені гроші українські купці і торговці закупали товари великими партіями. Стародубський війт С. Ширай (1687 р.) на Макарівським ярмарку під Нижнім Новгородом закупив у Г. Строганова 21500 пудів солі для реалізації на території Лівобережної України. На ярмарках часто укладалися торгові угоди з російськими торговими людьми на поставку товарів.

Наприкінці XVII ст. Москва підтримувала торговельні зв'язки постійного характеру з 157 містами Росії, з них 12 припадало на Лівобережну і Слобідську Україну та місто Київ [364, с. 79, 80]. Товари, що надходили з України, реєструвалися переважно у Великій Московській митниці, що знаходилася в центрі міста (Гостинний двір у Китайгороді). Протягом 1693-1694 рр. нараховувалося 54 випадки прибуття з України купців з товарами вартістю в 179,4 тис. карбованців [323; 113, с. 191-193]. Але ці дані не повні. Товари реєструвалися і в інших митницях Москви: Митній, де продавалося м'ясо і худоба, Помірній (доставка хліба та сільськогосподарської продукції), Конюшенній

(продаж коней), Посольській, яка обліковувала товари іноземних купців. Найбільш жваві торговельні зв'язки в зазначені роки існували між Ніжином і Москвою. Відомо 18 фактів прибуття звідси купців. Вартість привезених товарів становила 7,3 тис. крб. Зареєстровано 6 випадків прибуття купців з Києва. Вони доставили товарів на 5,5 тис. крб. Прибували купці з Глухова, Опішні, Полтави та інших міст України. Вартість привезених звідси товарів значна. Найбільш інтенсивні торговельні зв'язки між Україною і Москвою припадали на зимовий період року. Навесні і восени через бездоріжжя зменшувалися [173, с. 97]. Більшу частину привезених до Москви товарів (11,3 тис. крб.) становили закордонні тканини: кримські і турецькі куличі, бавовняні вироби (тафта турецька, киндяки і мухояри), оксамит, полотно, сукно. З українських сільськогосподарських та промислових товарів найбільше надходило скляних виробів, селітри, поташу, прядива, воску і фруктів. Доставлялися металеві вироби, зброя (пістолі), губки, сап'ян, панчохи, взуття, килими. Купці з тих чи інших міст привозили певні види товарів. Скляний посуд надходив з Глухова, Києва і Сосниці, зброя – з Києва, Почепа і Глухова. З Батурина і Ніжина доставлялися жіночі прикраси, кришталеве намисто. Купці з північних районів Лівобережжя привозили переважно прядиво, поташ, конопляну олію, з південних – віск, хліб, селітру. Велика різноманітність доставлених товарів свідчила про високий рівень розвитку товарного виробництва в Україні.

Головна роль у розвитку ринкових зв'язків належала купцям-скупникам. Г. Тимофєєв привіз до Москви на санях скляної продукції на 40 карбованців, І. Микитин – на 60. Мали місце повторні приїзди одних і тих же самих осіб. Багато з них доставляли товари з міст, у яких не проживали. Ніжинський купець І. Петров 31 жовтня 1693 року доставив кумачів на суму 120 карбованців, 9 лютого 1694 року – бавовняні тканини, верблюжі пояси із Севська на суму 178,5 крб., у травні цього ж року – бавовняні тканини на суму 280 крб. За три рази привіз товарів на

суму 578,5 карбованців. Ще активнішу торговельну діяльність розвинув купець В. Андреев, що проживав у Ніжині. Разом з купцем Ю. Григор'євим (5 січня 1694 р.) доставив кумачів на суму 415,8 карбованців, 18 квітня цього ж року – на суму 236,5 карбованців, 25 серпня із Свінського ярмарку, що знаходився біля Брянська, привіз кумачів на 370,5 карбованців. Упродовж року торговець 4 рази побував у Москві і доставив товарів на суму 1022,8 карбованців. Закупив товарів на 250 карбованців. 1726 року в Москву лише за три місяці (січень, лютий і березень) привезено 28 тис. штук різного скляного посуду, одну тисячу аршинів (аршин – 71,12 см) полотна, 360 відер конопляної олії, 326 пудів гов'яжого жиру, 5200 овечих шкір, 1692 волон'ячі шкіри на суму 8006 карбованців [437, с. 147]. Це становило майже 9% від вартості всього привезеного товару. Генеральний підскарбій Я. Маркович продукцію землеробства свого господарства, вироби місцевих ремісників, горілку, вовну, тютюн доставляв на ринки і торги Астрахані, Москви і Царицина. На Дону чимало риби закупляли жителі і торговці Борзнянського, Гадяцького, Глинського і Зіньківського повітів Чернігівського намісництва [93, с. 262].

У великій кількості з України у російські міста вивозився поташ, який у значних обсягах вироблявся в Україні. Член-кореспондент НАН України Ф.П. Шевченко зазначав, що в XVII-XVIII ст. Україна була основним європейським центром виробництва поташа, який використовувався в промисловості як сировина [356, с. 113]. З Новгород-Сіверщини (1666 р.) у Вологду було привезено 211 бочок поташу, через рік (1667 р.) – ще 251. Усього 462 [81, с. 530]. По всій Україні роз'їжджали купці, котрі скуповували поташ у селян і феодалів великими партіями на вивіз. Цілком справедливо Б.Б. Кафенгауз зазначає важливу роль скупників у зовнішній торгівлі України з Росією як постачальників сировини для мануфактурних підприємств [112, с. 172]. У Вологді, Казані, Москві і Петербурзі в торгових справах протягом 1705-1711 рр. перебував С. Рогузинський, який тримав на

відкупі індукту (мито на ввізні товари) на Лівобережній Україні [240, с. 158]. Контора його розташувалася в Ніжині. Причиною цього було, очевидно, існування там грецького братства. До того ж з греками-земляками він був зв'язаний торговельними операціями. Індуктивний збір віддавався на відкуп «охочим людям». З 1732 року індуктивний відкуп почав віддаватися лише «малороссийским обывателям» [365, с. 92].

Тісні торговельні контакти з Росією підтримувала Слобожанщина. До Москви, Петербурга і Тули доставлялась горілка, тютюн, гончарні та скляні вироби, поташ. Попитом користувалися килими, виготовлені харківськими ремісниками. На Дон і Поволжя направляли хліб та інші види сільськогосподарської продукції, а звідти привозили рибу і сіль [72, с. 150]. З російських міст і селищ доставлялися шовкові тканини, гарусні чулки, валяні шерстяні вироби, сукно. З Москви і Петербурга привозили книги, з уральських і тульських металургійних заводів – залізо і сталь. Великим попитом користувалися лемеші для плугів, коси, ножі, серпи, сокири, замки, ланцюги, доставлені в основному з Тули. Надходила на територію Слобідської України і продукція російських мануфактур.

На ринках багатьох міст і селищ Росії славилися запорозькі коні, воли, вівці. «С добрыми лошадьми и мастистыми лошатами...» запорожці були на багатьох ярмарках. Збувалися також продукти тваринництва: смушки, шерсть, сало, масло, м'ясо, сир. Про товарообіг між Запоріжжям і центральними районами Росії свідчить той факт, що купці Росії 1750 року просили Комерц-колегію дозволити запорожцям привозити товари «без тарифных пошлин». Усе це свідчило про значний розвиток товарного виробництва на Січі [53, с. 301-304]. Підвищеним попитом користувалися тут вироби російської промисловості: зброя, порох, полотно, олово, мідь, свинець. Через Переволочну митницю з 1758 по 1763 рр. до Запоріжжя вивезено чавуну в казанах 45 берківців (берківець – 10 пудів), заліза в прутах тягнутого – 1186 берківців. За даними львівського дослідника О.І. Нікули,

зовнішній торговельний обсяг Запоріжжя становив до одного мільйона карбованців, де імпорт перевищував експорт. Головним торговельним партнером була Росія [200, с. 144].

З Росії в Україну вивозилося залізо, металеві вироби, ножі, коси, голки, цвяхи, предмети широкого вжитку, риба і сіль. Відомо, що московський купець П. Сасин у 1695 році через місто Орел доставляв на Лівобережну Україну пермську сіль. На привозі на р. Орел у підрядчиків (1699 р.) взяв 300 пудів солі. У Борзні та Коропі (Чернігівщина) місцеві купці Г. Пантелєєв та І. Петров взяли солі на суму 248,5 карбованців. У них перекупували інші купці і сіль через дрібних крамарів та перекупників доходила до споживачів. Купець Стародуба І. Яковлєєв у Нижньому Новгороді купив 5 тис. пудів солі. В Україну її доставив на підводах калузький купець разом зі своїми помічниками [120, с. 334]. Селянин села Деділово Володимирського повіту С. Шутов просив пропустити на Лівобережжя «...принадлежащий ему струг (човен) с юхотным товаром, задержанным на заставе в Калуге» [365, с. 94]. З предметів розкоші в Україну доставлялося хутро, особливо соболине, дорогі тканини. Відоме було російське північне та сибірське хутро, а також шуби, коштовні речі. Міста Росії «...славні ремісниками, які старанно виготовляли різні вироби. Вони (ремісники) постачали дерев'яні чашки й посохи, сідла, шаблі, кінську зброю й різного виду зброю, одержуючи за ці речі золото» [51, с. 99]. Доставлені товари розходилися по багатьох населених пунктах. Російські купці хоча і не отримували спеціальних грамот на пільгові умови торгівлі, все ж таки перебували під заступництвом царської адміністрації і проводили значну торгівлю. Це приводило нерідко до сутичок з місцевими торговцями, особливо у великих містах. Кожне місто з більш-менш значною кількістю купецтва різних станів намагалося встановити монополію на торгівлю в своєму пункті або в найближчій окрузі. Універсал І. Скоропадського, даний місту Погару (1714 р.), вимагав від магістрату не дозволяти іноземним купцям їздити по селах Погарської сотні і

скупувати у «тамтошних» (місцевих) людей прядиво з конопель та іншу продукцію. Якщо ж хтось з купців у місті «тые товары на гурт (оптом) купует, дает на ратушу ваговое» [364, с. 52]. Але російські купці не виконували розпоряджень місцевої влади. Московський купець Я. Чорний (1702 р.) на Стародубщині «...купил пеньки берковцев тысячу у разных людей ценою берковец по талярей шесть» [276, с. 270].

Головними центрами російсько-української торгівлі були Глухів, Ніжин, Стародуб і Харків. У цих містах відбувалися великі ярмарки, де оптом і вроздріб продавалися і скуповувалися різноманітні товари. 1717 року з Москви в Стародуб було привезено 338 тюків китайки, а також «...краски синей – 17 пудов, ладану – 14, квасцов – 17, перцу – 13, писчей бумага – 200 стоп, сахара – 554 головы, шкур лисиц 130 фунтов (фунт – 406, інколи 408 г), горностаев – 389 сороков (штук), белки – 220, мехов заячьих – 20, норки – 10 сороков, овчинок астраханских 100, смушек песцовых 300» [75, с. 384]. До Ніжина з Москви доставлялося полотно, сукно і хутро, з Астрахані, Дону і Саратова, Царицина - риба, з Петербурга – кава, цукор, шерстяні і шовкові тканини, з Казані й Оренбурга прибували хутра, шуби, шерстяні тканини, металеві вироби [72, с. 149]. Відомим було і місто Ромни. Сюди прибували купці з Воронежа, Калуги, Курська, Москви й Орла. Товарообіг Ніжинського і Роменського ярмарків у рік становив близько 4 млн. карбованців [368]. Важливим пунктом, куди прибували російські купці, був Київ [277, с. 43]. Тут на Подолі була російська купецька колонія. З Києва купці роз'їжджалися по українських містах, селах і продавали свої товари, купували місцеві. Київ був також важливим пунктом російської транзитної торгівлі. В.О. Голобуцький писав: «Київ переповнений чужоземним крамом, бо немає шляху більш значного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту міста Кафи через ворота Таврики на Таванський перевіз на Дніпрі (сучасна Каховка), а звідти до Києва. Цим шляхом відправляють з Азії, Персії, Індії,

Аравії і Сирії на північ, до Москви, Пскова, Новгороду, Швеції й Данії цінні східні товари, а саме: коштовне каміння, шовк, шовкові тканини, ладан, парфуми (пахучі олії), шафран, перець та інше коріння. Цим шляхом їздять і чужоземні купці цілими караванами» [51, с. 99]. Про масштаби торгівлі російськими та іншими іноземними товарами сучасник пише так: «У Києві велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каміння, соболів та іншого дорогого хутра, бо мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше, ніж у Вільні (нині Вільнюс) льон, а перець дешевше солі» [51, с. 59].

Важливими центрами торгівлі України з Росією були міста Кролевець, Ніжин і Стародуб. У першому з них з'єднувалися два великі торговельні шляхи, котрі з'єднували Москву з Києвом. Один з них пролягав з Москви на Київ через Калугу, Стародуб, Новгород-Сіверський і Чернігів, другий – через Тулу, Орел, Севськ і Глухів. «Для проезжих из Великороссии в Малую Россию и из Малой России в Великороссию со всякими товарами» були обладнані митниці «...по малороссийской границе в Севске, в Брянске и в Курске» [221, т. 8, с. 557]. Міцніючі економічні зв'язки між Україною і Росією зумовили зростання мережі торговельних шляхів. Поряд з давніми дорогами з'являлися нові, які зв'язували Лівобережжя і Слобожанщину з Москвою і Петербургом. Не втрачав значення давній Муравський шлях. Західна частина його пролягала по р. Сейм і до верхів'я Оки, Бакаєв шлях проходив між Сеймом і Псьолом та виходив на Муравський. Названі шляхи з'єднували Лівобережжя з багатьма містами і селами Росії [241, с. 86]. Основний торговельний шлях, що з'єднував більшу частину Лівобережжя, Слобожанщину і Запоріжжя з Росією, проходив через прикордонне місто Путивль. П. Алеппський відзначав, що всі шляхи з України в Росію сходилися в Путивлі. Дещо гіперболізуючи, писав: «іншого шляху нема» [219, с. 102]. До Путивля прибували купці з Болхова, Калуги, Москви і Севська. Від Путивля вони прямували через Конотоп, Батурин, Борзну, Ніжин, Бровари до Києва

та інших міст. З Путивля інша дорога пролягала через Конотоп, Прилуки, Басань, Переяслав, Домонтів (переправа через Дніпро), Канів, Черкаси. З Брянська і Трубчевська через Стародуб ішла дорога на Чернігів.

У кількох містах Лівобережжя розташувалися лавки для продажу російського заліза і виробів з нього. Одна з них - у містечку Глухів. Названий товар весь рік продавався в Новгород-Сіверському, Сосниці і Стародубі. Доставлялась продукція різних російських металургійних підприємств, але найчастіше з Брянська, Калуги, Тули і навіть із Сибіру. Найбільш великі партії відправляли підприємці Демидови, Лугініни і Масолови. Роздрібна ціна в 1730-1740 рр. на привезене з Росії залізо становила від 50 до 70 копійок за пуд, у 1750-1760 рр. – від 70 до 80 копійок, у 1770-1780 рр. – від 80 копійок до одного карбованця [340, с. 187-199]. Ціна на сталь у 1730-1780 роках коливалася від 2 карбованців і 60 копійок до 3 карбованців і 20 копійок за пуд. При реалізації сталі на фунти(фунт – 406, інколи 408 г) – від 8 до 11 копійок за пуд. Оптова ціна (1730-1740 рр.) дорівнювала 44-50 копійкам за пуд, а 1750 року – 60 копійкам [317, с. 815]. Залізо і залізні вироби доставляли в Україну в основному брянські купці на човнах по річках Десна і Дніпро. Від Брянська до Києва пролягала річкова дорога по притоках Десни (Болва, Неруса, Ветьма) і далі по Дніпру. У документах того часу зазначалося, що «...от Брянска до Киева ходят струги, называемые байдаками (різновиди річкових суден), мерою в длину по верхней доске по 12, по 11 и по 10 сажень (сажень - 216 см) трехаршинных(аршин – 71,12 см), а по дне у двенадцатого 11, у одиннадцатого 10, у десятого 9 сажень, попереk 2 сажня, иной и больше и меньше трехаршинных сажень, вверх 4 доски, мерою 2 аршина без чети и полдва аршина» [339, с. 257]. Згадуються брянські купці (80-і роки XVIII ст.) С. Боков, Ф. Комаров, О. Некрасов, Д. Попков, І. Андреев, які торгували в Києві залізом «Диомидова завода». Тут же продавалася продукція і Гончарівського заводу (Брянщина). «По реке Десна приходили струги и байдаки с разным нагрузом, как то с хлебом, с железом, с разными железными

тульськими товарами» до Новгород-Сіверського. Привезеним залізом торгували купці з Болхова, Вязьми, Москви, Калуги, Рильська і Тули [317, с. 815].

Великі партії заліза в Росії закупляла Києво-Печерська лавра. Місцевого, українського виробництва для задоволення господарських потреб не вистачало. Потреба покривалася привезеним із Росії. Тульський купець О. Лушников (1731 р.) підписує з лаврою договір про поставку з місцевого Межівського металургійного підприємства, власником якого був О. Масолов, 2 тис. пудів штабного заліза. Але на цьому закупки його в Росії не припиняються. 1734 року лавра відряджає в Москву ієромонаха Феодосія, який купив тут 2 тис. пудів сибірського штабного заліза. Під час Свінського ярмарку в Брянську (вересень 1734 р.) економ лаври хотів купити на місцевому металургійному заводі на 400 карбованців заліза. Але йому не було продано, бо, у зв'язку з підготовкою Росії до війни з Турцією, адміністрації підприємства було заборонено продавати продукцію. Не купивши в Брянську заліза, представник лаври їде до Тули і з місцевим підприємцем І. Мосаловим підписує договір про виробництво однієї тисячі пудів якісного заліза ціною по 14 алтинів грішми за пуд [318, с. 93]. Продукція повинна була бути виготовлена в прутах, кожен довжиною до 5 аршинів (аршин – 71, 12 см). Але замість тисячі пудів куплено лише 880 пудів (267 прутів), бо продукція виявилася неякісною. Ієромонах Іоанн, посланий за залізом, відмовився купувати ще 120 пудів. З 880 пудів закупленого заліза до Києва доставлено всього 869. Одинадцять пудів залишено в Брянську для потреб церкви, яка споруджувалася. У Тулі на митниці заплачено: мита – 8 карбованців і 80 копійок, накладних – 88 копійок, мостових – один карбованець і 20 копійок, під'ячим за роботу – 40 копійок, за папір – 2 копійки, за віск і печатку – одну копійку. Усього 11 карбованців і 31 копійку [317, с. 817]. Експорт продукції металургійної промисловості Росії в Україну в 1750 році становив біля 4000 пудів, що складало більше 3% від загального обсягу виробництва (1236 тис. пудів). Лавра не

припиняла займатися закупівлею заліза на металургійних заводах Росії і в майбутньому. Змінила лише тульські підприємства на брянські, де, за словами очевидців, продукція була якіснішою. Організацією закупки заліза для лаври займався Брянський Свінський монастир. 19 червня 1754 року лаврі було продано 200 пудів заліза, 13 липня – 300, 29 липня – 391. Усього за рік 891 пуд, кожен ціною по 50 копійок. Вартість усієї закупленої продукції становила 534 карбованців і 60 копійок [301, с. 74]. Прикажчик Бринського заводу (Брянщина) П.Перваков повідомив, що за наказом підприємця І. Демидова лаврі було відпущено з Брянського і Людинівського заводів «связного» заліза всього в 700 пудів і ціною по 50 копійок за пуд [319, с. 42]. Закупівлею заліза в Росії лавра займалася і в другій половині XVIII ст. У Тулі нею закуплено 2880 пудів, у Брянську – 2891. Усього – 5771 пуд.

На ярмарках і торгах російські купці з лівобережними і слобідськими торговцями укладали торгові угоди. Часто вони заносилися до актових книг для надання їм юридичної сили. У Стародубській актовій книзі за 1692 рік вміщений запис про підписання контракту між брянським купцем П. Семеновичем та стародубським міщанином І. Машковцем. Брянський купець брав зобов'язання «...за 25 куф (глеків) горелки, ведлуг своего рукописания, сторговати по 10 рублей без чверти соли, выстачить и отдати солью пуд по шести алтын в запустах Петровых в Новгородку» [190, с. 69]. У постійних торговельних угодах з купцями лівобережних полків, у тому числі з ніжинськими греками, перебував (перша половина XVIII ст.) російський купець В. Турченінов.

Усе більшого значення набувала торгівля Правобережної України і західноукраїнських земель з Росією. Купці та міщани Білої Церкви, Богуслава, Павлоча, Чорнобиля і Фастова, селяни і ремісники районів, безпосередньо прилеглих до польсько-російського кордону, торгували на базарах, проникали в більш віддалені райони Росії. Торгові люди з Правобережжя доставляли товари навіть у Москву і Петербург. У

торговельно-економічних зв'язках з ринками Росії брали участь купці, торгівці, міщани, селяни і феодали. Останні в торговельних операціях займали незначне місце. Дані Васильківської митниці (1781 р.) називають тільки декілька фактів участі правобережних шляхтичів у торговельних зв'язках. Магнат Я. Шефінський доставив у Київ з Бердичева 32 бочки столового вина [302, с. 950]. Привезені до Росії землевласниками товари мали переважно закордонне походження. Тут можна було бачити вина, прянощі, предмети розкоші, ювелірні вироби тощо.

Ареал діяльності торговців не обмежувався прикордонними населеними пунктами (Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверський, Переяслав, Полтава, Стародуб, Чернігів, Харків). Майже всі більш-менш великі міста Лівобережжя і Слобожанщини підтримували торговельно-економічні зв'язки з Правобережжям. Жителі багатьох російських міст та селищ торгували з Україною. Це – центральні райони Росії (міста Белгород, Калуга, Курськ, Переяслав-Заліський, Ярославль та ін.). Серед товарів, доставлених у Росію, виділялася продукція селянського і фільваркового господарств (зерно, м'ясо, скло, масло, сир, мед, овочі, прядиво, фрукти). Російський уряд сприяв розширенню хлібної торгівлі, суворо наказував чиновників прикордонних застав і митниць за зловживання в цій сфері, карав великими штрафами за незаконне затримання торгівців із хлібом або з іншою продукцією сільського господарства. Гетьмани і полковники Лівобережної України часто зверталися до російських властей з проханням про звільнення правобережних і західноукраїнських торгівців від сплати зборів по дорогах. Усе це сприяло поживленню хлібної торгівлі. Обсяги її зростали з кожним роком. Через Гермаківську митницю (1764 р.) було пропущено 35 тис. пудів хліба. 1774 року через Безрадницьку, Васильківську і Трипільську застави проїхало 250 возів, завантажених збіжжям і борошном. Торгівля з Росією сприяла загальному економічному поживленню на Правобережжі, зростанню міст і містечок, переважно розташованих на східному торговельному

напрямі, що вів до російського кордону. Це – Бердичів, Біла Церква, Житомир, Летичів, Хмільник, Умань і Чигирин. Традиційними товарами, що доставлялися на територію Росії, були горілка, килими, прядиво, тютюн, поташ, селітра, хліб і худоба [302, с. 951].

Стосовно українських купців і торговців з боку уряду Росії проводилася політика меркантилізму, спрямована на забезпечення сприятливих умов для розвитку своєї промисловості, сільського господарства і торгівлі. Практикувалося вивезення продукції свого господарства. Ввозилася лише та, яка не вироблялася в Росії або Україні в достатній кількості. Житель села Чучинки (Київщина) Д.Калиниченко 1782 року через Стайківську прикордонну митницю перевіз на возах 10 великих круглих каменів для борошномельних вітряних і водяних млинів. Через кордон переганялися великі гурти робочої худоби (воли, коні), корови, вівці, кози тощо. Вивозилися вироби ремесел, промислів та мануфактурних підприємств. Заохочувався імпорт сировини для мануфактур (вовна, поташ, прядиво, селітра, тютюн, шкіра) та хліба і продуктів харчування. Під час війни Росії з Туреччиною (1768-1774, 1787-1791 рр.) обмежувався продаж великої рогатої худоби, коней, зброї, пороху і свинцю. Лише в окремі роки на перераховані товари знімалися обмеження. Окремо стояло питання про вивезення за межі Росії благородних металів. Уряд наказував начальникам митниць і форпостів не пропускати за кордон золота і срібла. Київський губернатор І. Глібов (1765 р.) у своєму рапорті повідомляв урядові кола, що заборона вільного обігу золотої і срібної монети спричинила помітне скорочення торговельних операцій.

У розширенні обсягів товарообміну між Росією та Україною важливе місце займали поставки хліба і фуражу, робочої худоби для російської армії, військові частини якої перебували на території Правобережної України. Для постачання солдат продуктами харчування, коней і волів фуражем українські феодали підписували контракти з російським командуванням. Головнокомандуючий армією Г. Потьомкін повідомляв уряд про переговори з

правобережними землевласниками з приводу закупки хліба. У червні 1789 року він повідомляв Катерині II: «Хліб іде великими транспортами з Польщі (України). Я спонукаю привозити і справа йде з успіхом» [302, с. 951]. Поставки хліба для армії досягали чималих обсягів, особливо після того, коли уряд Польщі скасував обмеження з продажу названого товару. Продовольче управління російської армії і керуючий уманськими маєтками магната С. Потоцького (1783 р.) підписали договір на поставку зерна на 413 тис. злотих. Постачанням хліба для армії займалися головним чином великі панські господарства і фільварки. Магнати Чорторийські (1787 р.) продали 9459 корців (корець – міра ваги, що дорівнює 100 кг), 1788 року - 13 тис., 1790 р.-близько 20 тис. [302, с. 952; 211, с. 132]. Керуючий справами магната С. Потоцького полковник І.Мощинський (1789 р.) поставив 50 тис. четвертей (четверть – 8 пудів) хліба. Магнат С. Потоцький за 1789-1790 рр. з своїх маєтків на Брацлавщині і Поділлі поставив для російської армії борошна, круп, вівса на сума 975329 злотих [168, с. 228].

Торгівля хлібом приносила користь Україні і Росії. Прикладом цього є те, що коли польські власті заборонили організацію провіантських складів, і феодалні господарства опинилися в скрутному становищі, 1789 року магнати подали до сейму скаргу, в якій зазначалося, що «...подільські, київські, брацлавські та частина волинських жителів і польських панів дуже жалкують, що закриті російські магазини. Коли Росія не купить хліба, то нічим буде оплатити податки Речі Посполитої» [302, с. 952]. Поставки хліба російській армії сприятливо позначалися на товаризації панських і селянських господарств, втягненні їх у ринкові відносини.

Помітний вплив на інтенсивність хлібної торгівлі між Правобережною Україною і Росією справили зміни в напрямках світових торговельних шляхів. З виходом Росії до узбережжя Чорного і Азовського морів у 70-90-х роках XVIII ст. різко підноситься значення чорноморських портів, які стали важливими осередками відправки хліба за

кордон. Правобережні феодали направляють великі валки возів, завантажених збіжжям, до Миколаєва, Одеси і Херсона. У Херсон (1785 р.) вони доставили пшениці на 3 млн. злотих. Значна кількість хліба надходила й до інших портів Чорного моря. Магнат С. Потоцький 1785 року доставив до Миколаєва 45 тис. пудів жита і пшениці. Для зберігання збіжжя побудував декілька складів, адміністративних приміщень і будинків для обслуговуючого персоналу. Усе це сприяло збільшенню обсягів доставки хліба до портів. За 1786-1793 рр. експорт хліба з чорноморських портів зріс з 68731 до 162000 четвертей (четверть – міра ваги у 8 пудів) [72, с. 153]. Вивіз пшениці з Одеси (1803 р.) становив 600 тис. четвертей. Вивозилися хліб, масло, овеча вовна, сало, вірьовки, канати, прядиво, сіль та інші товари через Овідіопільську сухопутну митницю. Розширювалося коло осіб, зайнятих торгівлею хлібом, різнобічнішим ставав перелік товарів, що надходили на ринок. Торговельно-економічні зв'язки були життєво необхідними для нормального господарського життя Правобережної України і Росії.

Різноманітні товари доставлялися з Росії на Правобережжя. Попитом користувалися промислові виробни: залізо, металевий посуд, текстиль, шкіряні виробни, фарба, мило, юхта. На ринки Львова, Луцька, Кам'янця-Подільського, Коломиї, Станіслава та інших міст (60-80-ті роки XVIII ст.) купці привозили з Росії хутро, шкіри, металеві виробни. Російські купці бували з товарами на ярмарках у Бердичеві, Білій Церкві, Богуславі, Вінниці, Дубно, Могилеві-Подільському та в інших містах. Через Кременчуцьку, Переволочну, Переяславську митниці, розташовані на кордоні з Росією, провозилися десятки тисяч пудів чавуну, заліза і сталі в різних видах та чавун у казанах, чавунне литво в чашах (великих і малих), підоски, сковороди, залізо в шинах тягнуте і полосне, залізний дріт, цвяхи тощо. З 1758 по 1763 рр. через Кременчуцьку митницю перевезено чавунного литва у великих і малих чашах 3029 пудів, заліза тягнутого і в шинах – 6135, 15 пудів цвяхів і 20 дюжин (дюжина – 100 штук) висячих

замків [317, с. 814]. Переяславська митниця протягом 1759-1763 рр. пропустила 100 пудів тягнутого заліза, до міста Богуслава – бочку сталі і 1,5 дюжини висячих замків. До названого міста застава «Білячки» за 1758-1763 рр. пропустила 1557 пудів полосного заліза, 207 пудів і 20 фунтів (фунт – міра ваги, що дорівнювала 408 г) лемешів, підосків, сковорід, 200 пудів чавуну в казанах. До цього ж міста за 1758-1762 рр. через митницю «Добрянка» перевезено 105 пудів тягнутого заліза, полосного – 2038, дроту – 20 фунтів, висячих замків – 24 дюжини [317, с. 814]. Окрім заліза та залізних виробів з Росії на Правобережну Україну доставлялися й інші товари. Білоцерківські купці (1785 р.) привезли 320 аршин полотна, 200 аршин пістря, 150 аршин крашенини, 20 стосів паперу, 5 килимів, пуд олова. Житель Білої Церкви Г. Веркович 1790 року закупив на Роменським Іллінським ярмарку речей і товарів на суму 1200 карбованців. Купець Меджибожа П. Шереметівський цього ж року доставив з Ромен 900 овечих шкір, 460 штук заячого хутра, 165 шуб, 100 шкірок білки, 60 кожухів, стільки ж вовчих шкір, 50 килимів, 170 замків, 7 кадилиць, 2,5 пуда заліза та багато інших речей. Великі торговельні операції проводив купець з міста Тетієва М. Дибкало. Він по декілька разів на рік бував у Києві, Ніжині, Ромнах, скуповував і вивозив багато товарів і речей. Його прибутки сягали декількох десятків тисяч карбованців. 1795 року на Правобережжя було доставлено 3800 пар взуття, 3700 спідниць, багато дерев'яного посуду, хомутів та ін. [302, с. 953].

На торгах і ярмарках Правобережжя торгували лівобережні, слобідські люди, росіяни різних соціальних станів та груп. Часто тут бували київські міщани О. Войтенко, І. Дроздов, В. Іванюта, Т. Костенко, А. Островський, У. Стахівський. Поруч з чоловіками торгівлею займалися жінки. Киянки М. Карасиха, К. Павлова, Г. Трофимова, М. Червінська і М. Яворська часто відвідували Правобережжя [302, с. 954]. Купці міста Чернігова (1758-1759 рр.) привезли на Правобережжя 15 тис. шапок і 3,5 тис. жіночих плахт. З Лівобережжя

доставлявся тютюн, але він часто експортувався до Польщі. Тютюн належав до так званих «заказних» (недозволених для торгівлі) товарів, продаж яких контролювався російським урядом. Обмеження спричинило нелегальний вивіз тютюну і тютюнових виробів за кордон. Незважаючи на суворі адміністративні заходи, великі штрафи, конфіскацію товарів, нелегальний вивіз за кордон не припинявся. Щоб з'ясувати такий стан, уряд Росії 1765 року спеціально створює комісію. Вивчивши поставлене завдання, комісія порекомендувала органам влади зменшити митні збори, ліквідувати обмеження торгівлі окремими «заказними» товарами. 1782 року був опублікований новий тариф, але прийняті заходи не дали бажаних результатів. Тютюн і вироби з нього вивозилися до Польщі. Для вивозу на Правобережжя України і до Польщі (90-і роки XVIII ст.) у селах Київщини було заготовлено 104550 папуш тютюну [302, с. 953].

Товари з Росії поширювалися на чималій території Правобережжя. У книгах Васильківської митниці відзначено до 20 населених пунктів, куди вони доставлялися. Найбільше надходило на Бердичівський Онуфріївський ярмарок. За квітень-липень 1785 року зареєстрований 51 купець. З них 41 (17 роменських, 13 київських, 1 – місце походження невідоме) торгував у Бердичеві, десять – у навколишніх населених пунктах. Купець Архангельська І. Жулаєв (1785 р.) доставив на продаж до Фастова 96 пудів заліза і 36 пудів чавуну в казанах. З часом чисельність торговців та кількість товарів помітно зростає. У книгах Васильківської митниці впродовж травня-серпня 1790 року зазначено 103 купці. З них 59 прямувало на Бердичівський Онуфріївський ярмарок, 9 – до Фастова, 7 – до Білої Церкви, по 2 їхало до Богуслава і Павлочі. Крім названих вище міст, згадується Коростишів, Лисянка, Могилів-Подільський, Немирів, Сквиря, Тетіїв та інші населені пункти Правобережжя, куди прибували торгові люди з Росії. Прикажчик калузького купця І. Борисова 14 серпня 1790 року заявив, що на ярмарок до Бердичева відправив з Москви 100

овечих шуб, 60 пар чобіт, 120 стоп (стопа – 100 аркушів) паперу, 65 пудів олова, 50 пудів заліза, 17 пудів дробу.

На Правобережжя з Росії доставлялися залізні вироби, килими, папір. Привозилася риба і сіль. З Дону (1757 р.) доставлено було 25749 пудів риби. Загальна кількість назв товарів перевищувала 70 [302, с. 954]. Вартість товарів визначалася тисячами карбованців. Через Сорокашитську митницю (1779 р.) провезено товарів на сума 95873 карбованці і 90 копійок, у тому числі купцями з російських міст на суму 22410 крб., з лівобережних українських населених пунктів – суму 36710 крб. З товарами на Правобережжі бували купці К. Максимов і С.Тесленко (Київ), О. Маркович (Харків), І. Савицький (Ніжин) та ін. При доставці товарів купці використовували працю наймитів, прикажчиків, візників тощо. Під час торгових операцій у Бердичеві (1778 р.) московський купець П. Клобуков мав 5 наймитів. Останні працювали й у московського купця В. Солодовникова, калузького Ф. Решетникова, переяслав-залізького Я. Свешнікова. У матеріалах Васильківської митниці київський купець Ф. Попов за червень 1790 року згадується один раз, за серпень цього ж року – уже три. За чотири поїздки на бердичівські ярмарки він доставив на продаж 8630 овечих шкір, 5600 аршин полотна, 4850 аршин крашенини, 4000 аршин пістря, 2600 аршин тик (тик – вид тканини), 2243 заячі шкіри, 1105 капелюхів, 2000 шкірок білки, 370 стосів (стос – 100 аркушів) паперу, замки, металеві праски тощо [302, с. 955]. Торговельні операції визначалися сотнями тисяч карбованців. Окрім традиційних товарів (залізо, зброя, папір, хутро), вивозилися московські шуби, рукавиці, чоботи, пояси, войлоки, тебіньки (шкіряні убори до коней), стріли і хомути. Ввозилися продукти харчування, ювелірні вироби, скляний посуд і полотно.

Через Правобережну Україну товари з Росії надходили на західноукраїнські землі. На ярмарки і торги міст Бродів, Дубно, Львова через Васильківську митницю у червні-серпні 1790 року перевезено промислових товарів на загальну суму близько 11489 карбованців. Львівський

купець І. Фрай (1790 р.) з Роменського ярмарку доставив у своє місто 12900 пудів тютюну. Особливо значні партії товарів надходили до міста Бродів, яке 1779 року отримало статус вільного міста і перетворилося на важливий центр міжнародної торгівлі [282, с. 5].

На Правобережжі і західноукраїнських землях умови для розвитку українсько-російських торговельно-економічних відносин були не досить сприятливими. Магнатсько-шляхетські міжусобиці, слабкість державної влади та інші обставини пагубно позначалися на економічних стосунках між Україною і Росією. До причин об'єктивного характеру (феодально-кріпосницькі відносини, вузькість внутрішнього ринку, поширення відробіткової ренти та ін.) додавалося монопольне право феодалів, орендарів та управителів їх земель продавати ремісничі та промислові вироби, сільськогосподарські продукти на ринку без сплати податків. Селяни і ремісники змушені були вдаватися до послуг посередників, які привласнювали частину торговельного прибутку. Частими були випадки, коли чиновники органів влади самовільно підвищували митні збори, вимагали хабарів. З погіршенням польсько-російських міждержавних відносин польська адміністрація вдавалася до репресивних заходів стосовно російських купців і торгівців. Богуславський староста М. Клечківський (1756 р.) самовільно затримав російських купців, а їхні товари конфіскував [302, с. 949]. Подібне місце мало і в містечку Рожеві. Частими були випадки пограбування товарів у купців і навіть їх убивства. Під час селянських виступів уряд Польщі заборонив прибулим російським купцям перебувати на її території. 1791 року, коли погіршилися польсько-російські міждержавні відносини, польська прикордонна служба під приводом хвороби заарештувала російських купців, не дозволила їм займатися торговельною діяльністю. Усе це разом взяте приводило до скорочення обсягів торговельних операцій, вносило затруднення в їх здійснення. Але, незважаючи на труднощі об'єктивного чи суб'єктивного характеру, жителі Правобережної України і

західноукраїнських земель підтримували з Російською державою тісні торговельно-економічні зв'язки, які постійно поглиблювалися, набували ширших розмірів. Найбільш помітну роль у них відігравали міста Архангельськ, Калуга, Курськ, Москва, Переяслав-Заліський, Санкт-Петербург.

Тісні економічні зв'язки з Росією підтримувало Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини. З нього до Росії вивозилися вина, вироби з дерева, горіхи, сіль, хутро, фрукти. Закарпатський ліс, що використовувався в корабельній справі, користувався великим попитом на російському ринку [193, с. 95, 146]. Поширеністю відзначалися і закарпатські вина. За вином на Закарпаття посилювалися спеціально обладнані для їх доставки вози. З Велико-Михайлівської округи (1800-1802 рр.) до Росії вивезено токайського вина 25 оковіїв (міра, що дорівнює 100 л), подібного до нього – 2742, столового звичайного – 10710. У селі Середньому неподалік від Ужгорода російський імператор Петро I мав виноградники, а в Чертежному – винний погріб [119, с. 109]. Перевезення вина із Закарпаття до Москви і Санкт-Петербурга здійснювалося на возах під посиленою охороною озброєних людей. Кращі вина надходили до царського столу. Стародубський купець С. Дем'янов (1712 р.) продав купцю І. Матвєєву «...питья ренского (угорського) по таможенной записи пятьдесят бочек». Для закупки угорського вина, що доставлялося через Лівобережну Україну, 1733 року створюється Токайська комісія. Вона безперервно працювала до 1798 року [133, с. 41-42]. Окрім вина, до Росії вивозилася вовна, сир, мед і горіхи. Але відрізаність Закарпаття важкопрохідними гірськими хребтами не дозволяла підтримувати в нормальному стані торговельні зв'язки з Російською державою.

На Закарпаття російські купці завозили полотно, тканини, хутро, юхту і книги. Торгівля книгами відбувалася постійно. Московські книгопродавці доставляли переважно церковнослов'янську літературу. На неї (1711 р.) була встановлена цензура угорськими

властями. За змістом книги не повинні суперечити канонам церковної унії (1596 р.), підписаної між православною і католицькою церквами згаданих районів країни. Два володимирські купці (1727 р.) привезли 530 псалтирів та іншу богословську літературу. За 1756-1757 рр. через митницю Ужок було перевезено 1146 книг. 1762 року доставлено 733 книг, з них – 400 читанок. Через перевал поблизу села Ясиня (Рахівщина) 1770 року було доставлено декілька возів з книгами. У трьох російських книгопродавців в Мукачевому (1770 р.) конфісковано 448 книг. Надалі було заборонено привозити з Росії «схизматичні» книги. За даними О.К. Мицюка, з 1724 по 1774 рр. з Росії на Закарпаття доставлено до 10 возів книг [187, с. 317]. В окремі роки надходило до тисячі книг. Книги були дорогим товаром. За книгу релігійного змісту «Тріодь цвітна» платили 12 овець або три корови [154, с. 153]. Розвиткові російсько-закарпатських економічних зв'язків перешкоджала митна політика Угорщини, яка вимагала від прибулих купців сплачувати мито в розмірі 30% від вартості товару. У торговельній політиці, що панувала на Закарпатті, названий митний збір проіснував до 1788 року. На кінець XVIII ст. він давав державі щорічно прибутку до 100 тис. форинтів.

Отже, торговельно-економічні взаємозв'язки різних регіонів України з Росією були неоднаковими. Найбільш тісними спостерігалися на Лівобережжі і Слобожанщині, котрі перебували під владою Російської держави і включалися у всеросійський ринок. Дещо слабшими були на Правобережжі та на західноукраїнських землях. Тут на стан зв'язків негативно впливала митна політика Польщі, свавілля та безчинства, міжусобна боротьба польських магнатів і шляхтичів, їх привілеї в торговельній діяльності. Не кращим було становище і на Буковині. Молдавсько-турецька влада встановила монополію на експорт головних продуктів краю (зерно і худоба). Турецькі бейклічі (чиновники) насильно скуповували у населення потрібні їм продукти за безцінь, а інколи і не платили нічого взагалі. Тяжкі умови комунікації, дорожній ризик, високе вивізне

мито, яке досягало 30% від вартості товару, не сприяли налагодженню тісних торговельних зв'язків Буковини і Закарпаття з Росією. Але, не зважаючи на державні кордони, війни, грабіжницькі напади, торговельно-економічні зв'язки українських земель з Росією не припинялися, зміцнювалися і розширювалися. Вони ставали багатшими, різноманітнішими, справляли благотворний вплив на розвиток продуктивних сил України і Росії. На Правобережжі російські купці відвідували ярмарки в Бердичеві, Богуславі, Білій Церкві, Вінниці, Могилеві-Подільському, у Східній Галичині – у Бродах, Дубно і Львові, на Буковині – у Чернівцях і Хотині, на Закарпатті – у Мукачевому й Ужгороді. Московські, калузькі, переяслав-заліські і тульські купці продавали переважно хутро, галантерейні товари і вироби із заліза, різні види шкір, мідь і олово, а вивозили вироби західноєвропейської промисловості, міського ремесла, прикарпатську сіль. Вивозилися також кожухи, свити, полотно, сира нафта, яка використовувалася як колісна мазь, та інші вироби ремесла і промислів, мануфактур.

Великі географічні відкриття призвели до переміщення торговельних шляхів з країн Середземного моря до Атлантичного, Індійського і Тихого океанів. Зовнішня торгівля (XVII-XVIII ст.) набула світового значення. До обігу залучаються «екзотичні» колоніальні товари, раніше не відомі жителям Європи: кава, какао, перець, тютюн, цукор, чай та ін. Небачений приплив до Європи благородних металів (колоніального золота і срібла) зумовив так звану «революцію цін». Лише з 1591 по 1600 рр. до Європи привезено 19 т золота і близько 30 т срібла [63, с. 530]. Ціни на товари різко зростають: в Іспанії і Португалії - у чотири рази, в Англії і Франції – у 2-2,5. Підвищилися ціни і на продукти харчування. Вони навіть бралися за основу при визначенні вартості продукції міської промисловості. Усе це сприяло зміцненню торговельно-економічних зв'язків України з країнами Західної і Центральної Європи. Тісні відносини існували між Польщею і українськими землями Росії. З Лівобережжя

і Слобожанщини в польські міста завозилися тютюн, віск, вовна, горілка, поташ, прядиво, олія, сало, щетина, ремісничі вироби. Жителі населених пунктів Добрянка, Злинка, Радуль торгували у Варшаві і Гданську. Вони привозили горілку, мило, олію і прядиво. Полтавські і решетилівські купці приганяли відгодовану велику рогату худобу, чернігівські привозили віск, мед, мило, прядиво, полотно, селітру. З ремісничих виробів на польський ринок надходили килими, кожухи, зброя, чоботи, шапки, черевики, вичинена овеча шкіра, скляний посуд [93, с. 396]. Предметом вивозу до Польщі та в країни Західної Європи був прісний і хмільний мед, віск, воскові та лойові свічки. Віск на експорт надходив у брусках. Щоб купці не домішували до воску чогось іншого для збільшення ваги, він контролювався органами влади, як правило, спеціальними конторами. На перевірених віск ставилася печатка на всю площину бруска.

На український ринок завозилися бархат, сукно, шовк, ювелірні вироби, товари з інших країн. У торговельних операціях брали участь купці, магнати, шляхтичі, міщани і селяни. Київський купець Р. Якимович (1704 р.) привіз із Вроцлава 9 возів кіс, різаків і серпів на 15 тис. єфімків. Через рік він доставив уже товарів на 20 тис., що свідчило про зростання обсягів закупівлі товарів на польському ринку. Російський уряд намагався обмежити ввіз товарів на Лівобережжя місцевими та іноземними купцями, але вони знаходили способи їх доставки. Російські прикордонні чиновники говорили, що свої купці, а також іноземні караванами проїжджають повз Київ і «таємно все провозять» на Лівобережжя. Ошом'янський ловчий Я. Цибульський 1715 року продав чернігівському полковникові П. Полуботку одну тисячу пудів міді. За виручені гроші купив 100 куф горілки. Торгові операції названого полковника були значними, свідченням чого є те, що коли полковник розірвав з П. Полуботком угоду, то ловчий вимагав компенсації в 40 тис. злотих. Це – значна сума грошей для того часу.

Феодали Польщі домоглися від уряду ряд пільг на вивіз сільськогосподарської продукції з власних господарств і

встановлення низьких цін на імпортовані промислові товари. Визначалися правила реалізації товарів іноземними купцями на українських землях. У Львові вони мали право продавати парчу, дорогий єдваб, камлай та деякі інші тканини лише на лікті, сукно цілими сувоями, гвоздику, мускат, перець і шафран – на фунти (фунт – 406- 408 г) [51, с. 102]. Економічна політика польського уряду, що проводилася в корисливих інтересах шляхтичів, сприяла підвищенню їх доходів. Цим скористалися польські та українські феодали, які вивозили збіжжя не лише з власних господарств, але й те, котре отримували в селян як данину або скуповували в них чи на внутрішньому ринку. Ф. Бродель писав: «На Україні пшениця така дешева, що чимало хліборобів відмовляються її вирощувати. Зерна тут так багато, що воно годує не тільки значну частину Туреччини, а й навіть забезпечує експорт до Іспанії і Португалії» [32, с. 82]. Через Гданськ вивозилося багато продукції лісових промислів: поташ, попіл, клепки, бруси, дошки, щогли тощо. Ввозилися колоніальні товари: шовк, різні прикраси, сукно, вичинена овеча шкіра, папір, мило. Внаслідок «революції цін» неймовірно збагатилися купці, котрі займалися посередницькою торгівлею. Центром світової торгівлі (XVII ст.) виступав Амстердам, у XVIII ст. найбільш чисельне портове місто Європи – Лондон. 1632 року в ньому проживало 317 тис. чол., 1700 р. – 700 тис., наприкінці XVIII ст. – 860 тис. 1798 року у порту побувало 13444 кораблі [32, с. 474]. За масштабами торговельних операцій Англія обігнала Німеччину і Францію, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію. Англійський фінансовий капітал почав панувати у всьому світі. 1694 року в Лондоні організовується банк, банкноти якого до 1797 року обмінювалися на золото. З'являються приватні банки. 1807 року у Лондоні їх нараховувалося 73 [152, с. 55]. Банки проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог і зобов'язань).

Східноєвропейські країни, у тому числі й Україна, були для Заходу ринком збуту переважно виробів мануфактурної промисловості. У торгівлі України і Польщі

із західноєвропейськими країнами основну роль відігравав найбільший на Балтійському морі порт Гданськ. Значення останнього в експортній торгівлі Польщі помітно зросло з початку XVII ст., коли султанська Туреччина і її васал (Кримське ханство) своїми фортецями закрили дніпровське гирло та послабили роль Дніпра як торговельної артерії [49, с. 136]. Відтоді Польща починає активно працювати над спорудженням каналу, який сполучав би верхні притоки Дніпра, що підходять до річки Двіна, через Німан і Березіну з Балтійським морем [254, с. 201]. Але втрата Риги (1621 р.) внесла зміни в проект спорудження каналу. Від його побудови Польща відмовляється.

Експорт товарів з Правобережної України і західноукраїнських земель на ринки країн Західної Європи здійснювався переважно через Гданськ. Через нього йшов і європейський імпорт. В експорті на першому місці стояло зерно, передусім жито і пшениця. Головними експортерами хліба виступали шляхтичі, магнати і міщани. Вузкий місцевий ринок не міг поглинути всієї зернової продукції. Сільськогосподарські продукти і худоба відправлялися до Гданська, Сілезії і Пруссії. На зовнішній ринок потрапляли й вироби фільваркових промислів та мануфактур. З подільських володінь магнатів Чорторійських за кордон збувалося від 30 до 80% виготовленого полотна [93, с. 261]. Масштаби і структура експорту товарів залежали від їх віддалі до сплавних річок. При доставці зерна найманим гужовим транспортом на віддаль більше як 100 кілометрів витрати не покривалися прибутками від його реалізації. Але через те, що доставка здійснювалася феодалнозалежними селянами (кріпаками) і до того ж взимку, продаж хліба в Гданську приносив землевласникам прибутки. У зв'язку з таким становищем у торговельних зв'язках магнатських господарств з Гданськом не брали участі купці. Вони лише на річкових пристанях купували у феодалів найбільш транспортабельні промислові вироби.

Сплав вантажів до Гданська здійснювався по річках

Західний Буг, Вепр та Сан і тривав три-чотири тижні, а з поверненням - до трьох місяців. На Західному Бугу пристані, до яких доставлялося зерно, – Дубенці, Кладнів, Коритниця, Сокаль, Устилуг і поблизу Холма, на Сані – Висоцьке, Сосниця, Торки, Ярослав. Найбільшою пристанню на Вепрі був Любартин. Біля пристаней розташовувалися склади, приміщення для зберігання продукції, житла складських працівників, різні будівлі, хліви для худоби і коней, флотилії, що налічували декілька десятків суден. Доставка хліба до пристаней здійснювалася підданими феодалів. Вони ж працювали і на складах біля пристаней.

З гданською торгівлею тісно були пов'язані господарства магнатів Жевуських, Любомирських, Оссолінських, Потоцьких і Сангушків. Останні по річці Західний Буг щорічно відправляли до Гданська по 5-6 великих суден із житом, пшеницею, гречкою, різною крупою, полотном, поташем і селітрою. Дохід у рік становив від 20 до 30 тис. злотих. З Роздільської економії (40-50-і рр. XVIII ст.) експортувалося до 50% від усього отриманого в ступах (на водяних борошномельних млинах) пшона, з Ходорівської – 22-26%. З 60-х років XVIII ст. обсяги реалізації пшона починають скорочуватися. Пшоно починає продаватися в Дрогобичі та інших містах. Збіжжя продавалося з фільварків Залісці, Отиневичі й Острів. За підрахунками польського дослідника З. Гульдона, з Руського воєводства до «шпихлерів» (складів) у Сокалі і Торках протягом 1740-1771 рр. доставлено до 24,9% від усієї зібраної пшениці [405, с. 18]. Траплявся експорт ячмінних круп і гречки, вивіз житнього борошна.

Доставлялося до Гданська і полотно. З волинських і подільських маєтків магнатів Жевуських за п'ять років (1753-1758) вивезено 515027 ліктів (лікоть львівський – 73,2 см) і 7573 півсотки полотна. За один лише 1755 р. з феодальних володінь Руського воєводства експортовано 990 конопляних півсотків і 5204 лікті полотна, 1364 півсотки згрібного і 99462 лікті звичайного полотна. З 1364 півсотків згрібного полотна 1233 півсотки закуплено було в

селян. З кінця 60-х років XVIII ст. доставка полотна до Гданська припиняється. Очевидно, воно не витримувало конкуренції з полотном, доставленим з інших країн. За даними Т.А. Балабушевич, із виручених грошей за продаж товарів у Гданську 16,6% витрачалося на організацію сплаву, 19,9% – на повернення боргів, 36,8% – на купівлю товарів, переважно предметів розкоші (вичинена шкіра, золото, сукно, вина, дорогі бавовняні тканини, шовк, папір, прянощі, фарфор, товари вишуканого вжитку для магнатів) і лише 26,7% готівки попадало до рук власника товару [16, с. 102]. Для господарських потреб купували високоякісне залізо, кращі породи худоби, сортове насіння, хімікати для скляних гут, фарби для полотна і сукна. Для перепродажу закуповувалися оселедці в бочках. Протягом 1753-1771 рр. куплено 934 бочки за 23774 злотих. Найактивніші торговельні зв'язки з Гданськом підтримували магнати Волині, слабші – галицькі і подільські. З Брацлавщини зерно і полотно вивозилося від випадку до випадку, а з Київщини не надходило взагалі. Експорт зерна в XVII-XVIII ст. не досяг тих обсягів, які були у XVI і першій половині XVII ст. Більша частина товарного хліба продавалася на внутрішньому ринку або перероблялася на спиртні напої. Реалізація їх приносила значні доходи. Прибуток Клеванського маєтку магната Ю.Чорторійського від продажу горілки і пива в 1786 р. становив 47,3 % від загальної суми грошових надходжень, у 1787 р. – 52%, у 1790 р. – уже 56% [93, с. 419].

Унаслідок загарбання Прибалтики Пруссією, яка встановила високі мита на товари з Польщі, зовнішня торгівля України через Гданськ стає не вигідною. Головним ринком збуту зерна для правобережних і галицьких магнатів є Причорномор'я. Переорієнтація в зовнішніх зв'язках призвела до втрати українськими землями гданського хлібного ринку. Чорноморські порти (Миколаїв, Одеса і Херсон) магнати використовують для торгівлі з країнами Європи. 1785 року землевласники Правобережної України продали за кордон пшениці і жита на 3 млн. злотих. Для проведення торговельних операцій

1782 р. була створена Херсонська торговельна компанія магнатів на чолі з П.Потоцьким. Її капітал становив у XVIII ст. 120 тис. злотих. Почав складатися морський транспортний флот. На його долю припадали майже всі каботажні перевезення зерна в Азово-Чорноморському басейні, але доставка експортно-імпорتنих вантажів здійснювалася переважно іноземними суднами. Південна Україна займала незначне місце в зовнішній торгівлі. Основна маса вивезених товарів надходила не лише із Правобережжя, але й з Лівобережної України, промислових центрів Росії. Через чорноморські порти надходили й імпортні товари у вищезазначені райони.

Торговельні зв'язки Правобережної України з країнами Західної Європи здійснювалися не лише через чорноморські порти, але й сухопутними шляхами через територію Польщі, Пруссії та Австрії. Після приєднання Галичини (1772 р.) і Буковини (1775 р.) до Австрії зростає роль торговельних зв'язків з німецькими і чеськими землями Австрії. Відбуваються зміни в структурі товарообміну західноукраїнських земель. Зменшується експорт на Захід зерна, зростає торгівля волами, сіллю, полотном і сукном. Шляхтич І. Стрибіль (1650 р.) за дорученням магната О. Маначинського продав у Польщі 100 волів. З маєтку Скеля (Житомирщина) того ж року у польських містах продано 200 волів, а шляхтич А.Бонковський реалізував 300 волів. З Жидачівського староства Руського воєводства протягом 1677-1682 рр. на продаж до Гданська і Сілезію було відправлено 3400 волів [93, с. 139]. Феодали проводили торгівлю і кінями. Постачальником великої рогатої худоби і коней Україна залишилася і у XVIII ст. Слуги магната Я.Любомирського (1702 р.) купували волів у «малоросійських містах» у великій кількості. «Черкаська» (українська) худоба у Польщі мала добру славу. Магнати Чорторийські приганяли по декілька сот волів на ярмарки в місто Влодаву (Польща). Феодали Правобережжя щорічно продавали на зовнішньому ринку до 20 тис. волів. Крім худоби, на продаж ішла шкіра різного ґатунку. Шляхтичі зробили продаж худоби джерелом свого

прибутку[109, т.1, с. 346]. За даними Я. Рутковського, наприкінці XVIII ст. основними предметами зовнішньої торгівлі стають полотно, воли, тютюн і сіль. Експорт зерна посідає третю сходинку. Його вивозилося на 297 тис. гульденів (один гульден дорівнював золотому), полотна – на 1890 тис., сукна – на 373 тис. [448, с. 180]. З кожним роком зростав експорт полотна, яке надходило на вітрила кораблів Англії, Голландії, Німеччини і Франції. Багато полотна замовляла й австрійська армія. Купці з міста Дубно, що торгували полотном, анісом, воском, московськими шкірами з лисиць, селітрою, за одну поїздку до Любліна на вкладені в товар 6 тис. злотих, отримували чистого прибутку на суму 1920 злотих, невраховуючи витрат на доставку товару, на оплату візникам, баришникам, різній торговельній челяді і прислузі [120, с. 252]. Під час другої поїздки, на вкладені у товар 9 тис. злотих, отримали чистого прибутку 2700 злотих. Купецький прибуток становив 30%. Коли ж взяти відомості про прибутки купців у країнах Західної Європи, то вони показують значно вищий процент на вкладений капітал, ніж в Україні, що пояснюється, у першу чергу, особливостями первісного нагромадження капіталу в країні, відсутністю колоніальної торгівлі та пограбування колоній, котрі гальмували зростання прибутку в цілому. Звідси стає зрозумілою слабкість спеціалізації серед українських купців. Аналогічне явище спостерігалось не лише в Україні, але й в інших країнах Східної Європи, де розвиток економіки відставав від західноєвропейських держав. Щоб надолужити те, що купці Західної Європи мали від заняття певною галуззю торгівлі, українські купці торгували всім, що потрапляло під руку. Не маючи можливостей проводити великі торговельні операції, вони здійснювали подорожі з меншою кількістю товарів, але частіше.

Помітне місце у зовнішній торгівлі Росії із країнами Заходу займала Лівобережна і Слобідська Україна. Спочатку через приморське портове місто Архангельськ, а потім через Кенігсберг, Ригу, згодом через Петербург

вивозилися коноплі, прядиво, льон, смола, ліс, поташ, клей, шкіри, полотно, тютюн, олія, скло, вовна, селітра, щогли, дерев'яні вироби. Предметом ввозу служили дорогі англійські, голландські, сілезькі сукна, шовкові тканини, кришталевий та срібний посуд, кава, ювелірні вироби, фарфор, фарби для текстильних мануфактур, виноградні вина тощо [93, с. 240; 254, с. 316]. Стародубський вїйт С. Ширай та купець Є. Середа (1702 р.) отримують царську грамоту на безмитну торгівлю прядивом в Архангельську. 1704 року С. Ширай доставляє з Мглина до Москви 1526 пудів прядива, а його син Яків, що торгував у Вологді, відправляє це прядиво до Архангельська [325, с. 329]. У великих розмірах торгівлею прядивом у названому місті займалися і стародубські купці Д. Скорупа та Ф. Сухота. 1714 року до Архангельська з Лівобережної України доставлено близько 4000 пудів конопляного і лляного прядива. В 1713 році купці із Стародуба Ф. Єрмолаєв і Я. Ширай продали купцеві із Гамбурга І. Амману 6512 пудів і 20 фунтів чистого прядива. За кожний берковець отримували по 5 карбованців. Прядива продано на 3266 крб., 8 алтин і 2 деньги. Наскільки значних розмірів отримала торгівля прядивом в Архангельську, можна судити з такого факту. Французький дипломат Ж. Лаві (1715 р.) у листі до короля про аварію біля Архангельська в жовтні минулого року 200 російських суден, завантажених прядивом, салом та іншими товарами, зазначив отриманий збиток в 200 тис. карбованців [151, с. 35]. Про торгівлю в місті Архангельську названими товарами писав і датський посланець при дворі російського імператора Юст Юль, який зазначав, що кожного року до міста прибувало по 70 англійських кораблів, майже по стільки ж голландських, гамбурзьких, датських і норвезьких [87, с. 317; 364, с. 96]. Окрім Архангельська, прядиво за кордон вивозилося і через Ригу. 1720 року із Стародуба до Москви і Риги для відправки за кордон прибуло 2268 возів конопляного прядива. До Риги – ще сала гов'яжого, топленого 17 пудів і 160 бочок поташу. Через порти Архангельська і Риги з 1717 року дозволено було

експортувати хліб. Юхту іноземним купцям дозволялося купувати в Архангельську і Петербурзі. Знята була заборона та продаж у Ризі поташу, щоглового дерева, селітри і смоли. В Архангельську українські купці мали налагоджені стосунки з голландськими купцями. Останні позичали їм гроші в кредит, хоча були, звичайно, і деякі прикросці. Стародубський купець С. Ширай 1706 року виступив поручителем за чотирьох міських купців в їх договорі з голландськими купцями П. Вестовим і А. Стельсоном. У першого взяли в борг товарів на 2400 карбованців, в іншого – на 6000. У визначений термін стародубські купці грошей не повернули. Коли С. Ширай доставив в Архангельськ прядиво, то П. Вестов через міський суд наклав на нього арешт. І лише після того, коли син С. Ширая Яків погасив борг, дозволено було реалізовувати товар. Берковець неочищеного прядива продавався за 2 карбованці, очищеного – за 6.

Обсяги зовнішньо-торговельних операцій вимагали збільшення пропускних можливостей Архангельського порту, відкриття нових, зокрема на берегах Балтійського моря. З метою піднесення ролі і значення Балтійських портів російський уряд активно займається побудовою судноплавних каналів. У 1699-1701 рр. розпочалося будівництво Волго-Донського каналу, завдовжки в 140 російських миль (миля – 7,42 км). Але через війну зі Швецією його побудова була призупинена і розпочато спорудження Вишньоволоцького каналу, який з'єднав річку Волгу з озером Ільмень та річку Волхов з обвідним Ладозьким каналом [93, с. 223]. У зв'язку з побудовою каналу зазнає змін основний напрям зовнішньої політики Росії. Відбувається переорієнтація її з Білого моря (порт Архангельськ) на Балтійське. Зростає товарообіг через порти Виборг, Нарва, Петербург, Ревель і Рига. Разом з російськими купцями до експорту товарів через названі порти долучаються українські торгові люди. 1706 року стародубські купці М. Мартинов і Б. Афанасьєв у Москві взяли в борг в англійського купця С. Микса 600 карбованців і обіцяли у вересні того ж року віддати в

Архангельську. Але у визначений термін грошей не повернули, хоча їх помічник Степан в Архангельську продав чисте конопляне прядиво і «ляну» куделю голландцеві А. Гутману на «..многие количества и деньги за товар взял» [15, ф. 124, оп. 1, спр. 23, арк. 5]. У названому вище році М. Мартинов в Архангельську знову позичив 400 карбованців у того ж самого А. Гутмана. У купця А. Пота з Голландії М. Мартинов і С. Федоров (Москва) взяли в борг 2200 карбованців з обіцянкою віддати їх в Архангельську. Поручителями виступили купці з Архангельська, Воронежа, Калуги, Москви, що свідчить, на думку професора А.К. Швидько, про тісні контакти українських купців з російськими та іноземними [364, с. 89]. Доречно відзначити, що купець із Гамбурга І. Аман також скаржився на М. Мартинова, П. Єрмолаєва, І. Люботинського з приводу неповернення взятих у нього 3750 карбованців. Справа купців набрала такого розголосу, що в її вирішення втрутився Петро І. 18 грудня 1711 року він посилає грамоту гетьманові І. Скоропадському з вимогою розшукати стародубських купців Б. Афанасьєва, Ф. Єрмолаєва і М. Мартинова та їх поручителів С. Дем'янова і П.Лаврентьєва, котрі звинувачувалися іноземним купцем А. Стелсом «...в заемных деньгах, во шти тысячах в девятистах и в двадцати двух рублях» [364, с. 90].

Лівобережна Україна відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі Росії з країнами Західної Європи. Серед товарів вивозу на першому місці було ляне і конопляне прядиво. Воно продавалося іноземним купцям в Архангельську, Ризі і Петербурзі. Вивозилося і конопляне масло, що використовувалося на парусних заводах у західноєвропейських країнах. Експортувалося чимало полотна і сукна. Через Архангельськ за один лише 1653 рік було вивезено 325980 аршинів(аршин – 71,12 см) полотна і 168500 аршинів сукна [242, с. 43]. Вивозився за межі Росії тютюн, вирощений на українських землях. Після збору просушувався, упаковувався в папуші (кіпи), вагою від 0,8 до 1,4 фунта і відправлявся до Гданська, Кенігсберга,

до Баку та до інших міст і країн. Англійський посланець при царському дворі Ч. Вітворт у листі від 18 лютого 1704 року із Смоленська повідомляв, що зустрів «...саней 50 или 60, нагруженных табаком, выращенным в Украине, и узнал, что ежегодно здесь проезжает с той кладью от двух до трех сот саней» [253, с. 66]. Через російські порти українські товари надходили на територію Німеччини і Польщі. Купець містечка Козелець (Чернігівщина) О. Белькевич 1706 року три тижні був у Москві для «покупок всяких вещей себе» і «знатным особам, малороссийским жителям». До того ж він торгував у Гданську (Польща) і в Пруссії. Російський купець В. Турченінов з ніжинським міщанином Ф. Мазаракою «...ходили за купеческим промыслом до Шльонска» [364, с. 90]. Торговельні операції в них – чималі. Коли ніжинському купцеві був пред'явлений борговий позов, то під час огляду в нього на складі знаходилося 500 пудів (8 т) юхти.

Українські купці та заможні запорозькі козаки підтримували торговельні зв'язки з Кримом і Туреччиною. До Криму вивозилися сотні бочок горілки, вишнівки (горічана настійка), прядиво, тютюн, полотно, сукно, хутро, шкіра, вовна, мед, віск, риба, коні, залізо тощо. З Криму і Туреччини привозилося вино, сухі фрукти, мило, ладан, сідла, зброя, сукна, папір, шкіра, сап'ян, апельсини, сіль, прянощі і предмети розкоші. У торгівлі з Туреччиною значну роль відігравали греки. Центром їх торговельно-промислової діяльності було місто Ніжин.

Зміцнювалися торговельно-економічні зв'язки між українськими землями і Білоруссю, що перебувала під владою шляхетської Польщі. Водним шляхом по Західному Бугу, Дніпру і Прип'яті, їх притоках та сухопутними дорогами купці і торгівці Чернігова, Києва, Житомира, Ніжина, Луцька, Ромен, Полтави і Стародуба привозили у Гомель, Полоцьк, Слуцьк та інші населені пункти товари. Дванадцять купців із Чернігова 1714 року зазначили, що «...ходили (купці) в прошлых годах с тютюном, ганушем, вовною и горелкою до Слуцка, до Вильно и до иных городов» [75, с. 369-388]. На ринку в Слуцьку торгівці з

Мінська купували товар і розвозили по містах Биховому і Могильові. Кушніри Хорола доставляли овчину, смушки, хутро, а вивозили білу і червону юхту. Серед жителів попитом користувалося мило, м'ясо, сало, селітра, свічки, віск, конопляне прядиво, олія, отримані в Україні. До міст Брагін, Глуськ і Слуцьк (70-і роки XVIII ст.) привезено 2 тис. пудів ганишу, 2306 овечих шкір та смушків, багато плахт, поясів, шапок, кожухів, сала й олії. На чернігівських, роменських і сумських торгах білоруські купці і торговці продавали дерев'яний посуд, колеса, бочки, сани, вози, дьоготь. За отримані гроші купували хліб, сільськогосподарську продукцію, ремісничі і мануфактурні вироби, горілку, коней, вовну, тютюн, рибу, бакалійні і галантерейні товари, привозили до Вітебська, Мінська, Могильова і продавали на місцевих ринках [93, с. 394]. З гомельського склоробного підприємства надходили скло і скляний посуд, з Могильова – щоголовий ліс. У містах і селах Чернігівщини білоруські селяни і міщани продавали бочки, дошки, сани, дранку, дрова, дьоготь, смолу тощо. Найбільше продукції на білоруські ринки надходило з північних районів Лівобережжя. Стародубські та чернігівські купці (1700 р.) визначили такі основні напрямки торгівлі: зі Стародуба на Бихів – Борисів – Мінськ і далі до Кенігсберга; з Чернігова на Лоїв – Річицю – Слуцьк – Гродно – Кенігсберг. Зі Стародуба водні шляхи йшли до пристані Столпці, а від них водою до Гродно, Ковно, Копаниці і Кенігсберга.

Торговельні шляхи з України пролягали до Молдови і Волощини. Українські селяни, міщани і купці, особливо Буковини, прилеглої до українсько-молдовського кордону, «издавна проводили немальє торги в Молдавии...» [93, с. 395]. Тисячі українських і молдовських селян здійснювали далекі мандрівки, переганяли стада худоби, перевозили товари. Торговельно-економічні зв'язки між Молдовою і Україною були значними і відігравали помітну роль у житті молдовського та українського народів. Українські купці і торговці на ринках Молдови продавали зерно, мед, віск, сало, м'ясо, олію, прядиво, полотно,

металеві вироби, а купували волоські вина, свіжі і сушені фрукти, горіхи, волон'ячі шкіри, хутро, габу (грубе сукно), бакалійні товари тощо. Кам'янець - подільський купець Воєводка (1660 р.) серед товарів, які він доставив у Ясси, мав сукно, волон'ячі і корон'ячі шкури, сукно, мед, полотно, хліб. Активну участь у торгівлі з Молдовою брали київські, ніжинські, переяславські, роменські та інші купці. До міст Бендери, Бельци, Сороки, Ясси доставлялася продукція сільського господарства, хутро, залізні вироби, поташ, прядиво, олія, селітра. Лише до міст Бухареста і Ясс (1763 р.) з Лівобережжя було привезено 6900 смушків і 2 тис. аршин полотна. Переяславський війт К. Савонов торгував у Молдові дьогтем і рибою. На отримані гроші закуповував волоські горіхи та вино. На територію Молдови чумаки привозили полотно, прядиво, сіль, різні ремісничі вироби, смушки, хутро, а вивозили вино, вовну, горіхи, фрукти (сливи і яблука) тощо. Умови торгівлі несприятливі. На купців на торговельних шляхах чатували кримські і турецькі грабіжники, які забирали товари, вози, волів та коней. 1672 року турки напали на чумацьку валку, що нараховувала 90 возів, повисипали сіль, а волів забрали. Гетьман І. Самойлович просив царський уряд дозволити йому відшкодувати чумакам втрачене [15, ф. 210. Малоросійські справи, спр. 20, арк. 1-5]. Займалися грабежем і кримські татари. 1680 року вони пограбували караван кременецьких і ніжинських купців [330, с. 77]. Лівобережна Україна посідала помітне місце й у російській експортній торгівлі з Молдовою. З Росії завозилося хутро, залізо, папір, мануфактурні вироби, які користувалися попитом на молдовському ринку. У той же час багато молдовських товарів знаходило збут на ярмарках і торгах Лівобережжя і Слобожанщини. У структурі ввізних товарів на цих частинах українських земель виділялося вино, горіхи, фрукти (свіжі і сушені), чорнослив. Через Молдову сюди ж потрапляли товари з інших країн. Це – бавовняні і шовкові тканини, кумач, перець, ладан, олива, кориця, різні сорти вин.

У торгівлі Молдови із західноукраїнськими землями важливу роль відіграв Львів. До нього, а потім транзитом за межі України і далі в Європу зі Сходу, Валахії і Трансільванії відправлялися стада великої та дрібної рогатої худоби, обози з вином, поташем, дунайською рибою (сушеною чи соленою), продукти тваринництва, мед, хутро та ін. [424, с. 272; 188, с. 41]. Деякі предмети заборонялося вивозити. До них належали породисті коні, віск, срібло та шкіри куниць. Торгівля названими товарами була монополією господаря Молдови. Транзитом через Львів до Молдови завозилося сукно, полотно, металеві речі, ремісничі вироби, коні, серпи, текстиль. Мито з молдовських товарів щорічно давало місту по декілька тисяч голів худоби, сотні бочок вина та ін. [217, с. 165]. Через постійне зростання вантажообміну товарів виношувався план поліпшення судноплавства у верхній течії річки Дністер. І хоча він не був здійснений, але сам факт постановки питання засвідчує про великі обсяги торгівлі в цьому районі. Найбільше львівських купців перебувало в містах Галаці і Сучаві. Тут вони мали свої будинки і склади, значні запаси товарів. Відомо, що під час нападу турків на Галац нападники на складах у львівських купців захопили товарів на 30 тис. злотих, що нанесло їм відчутні збитки, від яких вони довго не могли відійти. Лише за допомогою властей вдалося поправити стан справ. Молдовські господарі сприяли торговельній діяльності львівських купців, видавали їм спеціальні грамоти-привілеї, де визначалися умови торгівлі, обов'язки і права торговців.

Через митні пункти в Хотині і Чернівцях з Молдови переганялися великі стада молоді рогатої худоби, яка після відгодівлі продавалася на місцевих і закордонних ярмарках, доставлялося вино, сукно, мед і осетрина (вид риби). При перевезенні товарів через кордон, при продажі і покупці збиралося мито. Крім нього, торговці платили ще за охорону торговельного каравану, перевезення товарів через річки по мостах. Усе це приводило до подорожчання продукції [476, с. 109]. У Хотин прибували купці з Молдови

і купували вироби ремесла і промислів, сільськогосподарську продукцію. Турецький мандрівник Є. Челебі, який у середині XVII ст. мандрував по Молдові, називає в Хотині біля 50 різного призначення торговельних закладів [107, с. 86]. У 1700-1703 роках господар Молдови К. Дука послав до Хотина, Чернівців та інших міст України кілька возів з вином і сіллю [107, с. 143]. У прикордонних містах існували спеціальні крамниці, де продавалися молдовські товари. У містечку Балта можна було придбати кожухи, черевики, хустки, ремені та інші предмети молдовського народного одягу. Про інтенсивність українсько-молдовських торговельно-економічних зв'язків свідчить той факт, що подільський воєвода просив владні органи відкрити митницю на молдовському кордоні в місті Могилеві-Подільському.

Зовнішньоторговельні зв'язки Закарпаття, після підкорення султанською Туреччиною Балкан і Угорщини, розвивалися переважно по трьох напрямках. Один з них через Волощину і Трансільванію (васали Туреччини) пролягав до Болгарії і Греції. Другий напрямок торгівлі – країни Центральної і Західної Європи (Австрія, Голландія, Італія, Німеччина, Польща і Чехія). Третій напрямок – Росія. З Балкан і Туреччини ввозилися фарбовані чоботи, червоні черевики, турецькі кармазини, різні коштовності, шафран. З Італії, Німеччини і Чехії – дорогі тканини, сукно різного забарвлення і якості, папір, венеціанське скло, моравське високоякісне полотно, кришталь, залізні вироби, фарфор тощо. До Мукачівсько-Чинадіївської домінії папір і тканини довозилися з Будапешта, дріт і мідь – з містечка Шмельниці, коріння і скло – з Чехії, фарба – з Братислави. Залізні частини до тартаків (вододіючих лісопилень) прибували з Франконії, кросно (ткацькі верстати) – з Відня [187, с. 328]. Широкий асортимент товарів надходив з Росії: хутро, залізо, зброя, скляний посуд, гончарні та дерев'яні вироби, полотно, войлоки, валянки і чоботи. Закордонні купці були в містах Виноградовому, Мукачевому, Ужгороді і навіть досягали глухих районів, як верховинська Марморощина. З 1660 року на Закарпатті

з'являються греки, вірмени і турки. Турецькі купці, починаючи з 1716 року, не сплачують ніяких митних зборів і мають право торгувати речами, предметами і товарами гуртом і вроздріб на ярмарках і поза ними. Центральна дорога, що з'єднувала Туреччину і Закарпаття, проходила через місто Замлин [187, с. 315].

З території Закарпаття вивозилися вина, ізюм, фрукти, овочі, шерсть, сіль, сардаки (верхній одяг), смушки. Весною жителі краю купували баранів і овець у Молдові і Семигородді, відгодовували впродовж літа, а восени гнали на продаж до Угорщини. На торги Закарпаття прибували купці із Польщі (міста Бреслав, Краків і Тарнов), Сілезії і Чехії. На свято Петра і Павла розпочиналася торгівля вівцями й кіньми і тривала до листопада. Потім відбувався торг медом до середини грудня, з цього періоду і до 25 січня – відгодованими свиньми. Опісля наступала велика перерва до квітня, і так з року в рік. Зовнішньоторговельні відносини на Закарпатті не набули такого розмаху, як в інших регіонах країни. Розвиток спрямовувався економічною політикою правителів Угорщини, які розглядали Закарпаття як сировинний придаток, намагалися не подавати відомостей про реальний стан господарського життя. Коли закарпатські купці в торгових справах прибували до Туреччини, то перед від'їздом присягалися в місцевих органах управління, що не будуть розповідати туркам про стан економічного розвитку краю і Угорщини в цілому. Іноземні купці обкладалися великими податками, регламентувалася їх торговельна діяльність, пересування. Від кожного товару, що привозився на Закарпаття або вивозився з нього сплачувався податок. На привізні закордонні товари ввізне мито становило до 20% від їхньої вартості, а з 1755 року – до 30%. Такий розмір митного збору проіснував до 1788 року, коли був замінений новим митним тарифом [187, с. 320]. Іноземний купець, що приїздив на закарпатський ринок, повинен був здавати товар на склад і лише з нього мав право продавати. Під загрозою конфіскації купець не міг забрати товар із складу

до закінчення ярмарку. Прибулі до міста купці чи торговці не могли торгувати між собою, а тільки з міськими купцями чи споживачами, покупцями. Не мали вони права й продавати тканини вроздріб [187, с. 319]. «Складське право» примушувало закордонних і закарпатських купців продавати товари насамперед мешканцям міста, в якому розташовувався склад, а потім уже всім іншим покупцям. Продаж товарів відбувався за цінами, визначеними місцевою владою. Це приводило до зловживань. Між містами точилася боротьба за право володіння названим прибутковим торговельним привілеєм.

Опрацьований матеріал завідає, що постійно зміцнювалися торговельно-економічні зв'язки України з Росією, Польщею, Білоруссю, Литвою, Молдовою, Угорщиною, Кримським ханством і Туреччиною, незважаючи на серйозні перешкоди воєнного і політичного характеру. Купці і торгові люди Лівобережжя, Слобожанщини і Півдня України через російські порти Білого і Балтійського морів торгували з купцями Англії, Голландії, Пруссії та інших країн Заходу, які були важливим ринком збуту сільськогосподарської продукції, сировини для промисловості, напівфабрикатів і хімікатів. Українські купці відвідували ринки таких відомих на той час міст як Архангельськ, Варшава, Відень, Вроцлав, Гданськ, Константинополь, Краків, Москва, Петербург, Ревель, Рига, Ясси та ін. Суходільними шляхами з України на Захід гнали численні гурти волів, везли поташ, прядиво, селітру, різні шкіри, хутро, а привозили шовк, бавовняні тканини, папір, мило, металеві вироби (замки, дріт, коси, серпи), венеціанський та чеський скляний посуд, прянощі, порцеляну та різні прикраси. Феодали Правобережжя і західноукраїнських земель на зовнішньому ринку щорічно продавали до 20 тис. волів.

Розширенню зовнішньоекономічних зв'язків перешкождали різні феодальні правила і норми, шляхетська сваволя, особливо на Правобережжі і західноукраїнських землях, безмитний вивіз за кордон продукції шляхетських і магнатських господарств. Магнати Сангушки по річці Західний Буг до Гданська

щорічно відправляли до 6 суден, завантажених житом, пшеницею, гречаною крупою, полотном, поташем і селітрою. Виручка становила близько 30 тис. злотих у рік. Після поділу Польщі (1772 р.) Гданськ втрачає колишнє торговельне значення. З визволенням Росією від турецьких поневолювачів Півдня України дедалі більшого значення набуває торгівля через чорноморські порти. Магнати Правобережжя (1785 р.) через них продали жита і пшениці на 3 млн. злотих. На українських землях, що перебували під владою Польщі, зберігало значення так зване «гостинне» право, право «складу», а також примусове користування певними шляхами, високі митні збори, грабежі і розбої на шляхах пересування купців. Норми і правила обмежували зовнішньо – економічні торговельні зв'язки. На Правобережжі та на західноукраїнських землях вони були на нижчому рівні, в порівнянні з лівобережними, слобідськими і південними районами країни.

5.2. Україна в системі транзитної торгівлі

Через територію України пролягали шляхи, по яких проводилася транзитна торгівля між країнами Західної Європи і Балканського півострова, країнами Сходу. Купецькі каравани, завантажені товарами, прямували до Австрії, Болгарії і Пруссії. Через Закарпаття товари надходили до Угорщини та до інших європейських країн. Через Буковину пролягали дороги до Молдови і Туреччини. Майже вся торгівля Росії з Балканськими країнами, Туреччиною та іншими країнами Сходу перебувала в руках греків, які мешкали не лише в Україні, але перебували й у Москві. Вони їздили в багато країн світу, підписували з купцями і торгівцями контракти, надавали їм кредити під проценти. Найбільшим торговельним капіталом володіли греки, що проживали в Ніжині та входили до Ніжинського грецького братства. Грек Константій (1676 р.) позичив у грека М. Іванова з Ніжина 4 тис. злотих. Купець О. Гречин взяв у грека І. Дмитрієва 5 тис. левкових. Греки широко

користувалися системою кредитів. На Лівобережній Україні не існувало право «складу». Грецькі купці, що проживали в Ніжині, здавали свої товари на зберігання в грецьку церкву і платили за це по 10 копійок з тюка товару. У постанові (початок XVIII ст.) Ніжинського грецького братства говорилося: «...мы признали разумным и справедливым, чтобы всякий, кто складывает в чужих погребах свои товары и останавливается в частных гостиницах, должен выплачивать определенные 10 копеек и, всякий, кто из братии возвращается из путешествия, то должен платить с каждого тюка, сколько бы он ни привез их, определенные 10 копеек» [365, с. 90].

Російський уряд контролював діяльність грецьких купців, регулював напрями їхньої міжнародної і транзитної торгівлі. Після взяття Азова російськими військами греків запрошували до торгівлі в названому місті. З цією метою організований ярмарок на день свята Петра і Павла, але він не мав популярності серед купців. Намагаючись активізувати торгівлю на південному напрямі, Петро I надає грекам та іншим купцям з Балканських країн пільги в торговельній діяльності. Пільги надавалися «за верную службу», за послуги російському посольству в Туреччині, а також за викуп із турецької неволі росіян і українців. 1703 року жалувану грамоту отримує іллірійський купець С.Рагузинський. Йому дозволяється по території Росії торгувати «всякими товарами, провозя отныне через Азов». Через два роки пізніше він отримує додаткові пільги. Такими ж пільгами користувалися й інші грецькі купці. «Для надзирания над тамошним купечеством», зокрема грецьким, за дорученням Комерц-колегії в Ніжині в 1715-1720 рр. перебував В.І. Блеклов. Митний тариф на експортні та імпорتنі товари, прийнятий 14 листопада 1724 року Комерц-колегією Росії, розширював торговельні зв'язки з країнами світу. Послані експедиції до Індії, у Північну Америку, створена компанія для торгівлі з Іспанією [72, с. 223]. Багато експортних товарів реалізовувалося на землях України. Продавалися російські і шльонські (сілезькі) суконні та шовкові тканини, голландське і швабське

полотно, австрійські коси, турецький шовк-сирець та різні перли, червона юхта, заморські вина, жовтий і червоний сап'ян, сіре овече хутро, оливки, мигдаль, шафран, рис. Зі Сходу потрапляли кава і чай. Проводилася торгівля волоськими і молдовськими волами, але у XVIII ст. їх розміри були меншими ніж у XVII ст.

З Росії до країн Балканського півострова, Молдови і Туреччини, Кримського ханства транзитна торгівля здійснювалася річковими і сухопутними шляхами. Перший пролягав від Києва в напрямі на Бердичів, Могилів-Подільський, Сороки, Бельци та інші міста. Другий із Слобожанщини і Півдня України – до Балти, Тирасполя і Бендер. Основним вузловим центром доріг служило місто Бар. У ньому сходилося декілька доріг. Одна з них вела на захід до молдовського кордону через Берлінці – Лучинчик – Могилів-Подільський до Сучави, інша – через Шаргород – Ямпіль – Косницю на Дністрі до кордону з Молдовою [124, с. 126-127]. Помітним пунктом у торгівлі між Росією і Волощиною, Грецією, Молдовою, Туреччиною та країнами Західної і Північної Європи був Кам'янець-Подільський. Активну участь у транзитній торгівлі брали місцеві вірмени. Їх можна було зустріти в Константинополі (Стамбул), Андріанополі, Салоніках, Яссах та інших містах. За період мандрівок вони оволодівали досвідом здійснення тривалих подорожей, добре знали країни, їх народи, звичаї, побут, розмовляли кількома мовами, розумілися в тонкощах східного ринку. З кам'янець-подільських ринків вивозилися товари і продукти, які продавалися далеко за межами України. Подільською пшеницею торгували навіть на Кіпрі [346, с. 109]. М'ясо вивозилося в Північну Європу, де перероблялося на м'ясні вироби. Попитом користувалася шкіра, висока якість якої досягалася шляхом особливої обробки та фарбування. Великі партії шкіри доставлялися в Пруссію і до Литви.

З Чигирин до Ясс шлях проходив через Умань, Ямпіль, річку Дністер на Сороки, а звідти - до р. Прут і Ясс [9, т. 3, с. 328, 329, 432]. З них маршрут вів на Брацлав, Корсунь і далі на Чигирин. Біля Ямполя існував напрямок

на Могилів-Подільський на Дністрі [45, т. 3, с. 227]. Опис дороги, що з'єднувала столицю Молдови з Чигирином, описав шведський посол Г. Веллінг у 1656-1657 рр. Посол їхав з Трансільванії до Чигирина через Бакеу, Роман, Ясси, Бельци, Сороки, переправу через Дністер біля міста Косниці, далі на Жабокрич, Баланівку, у Сумівцях переправився через Південний Буг і далі на Кубличі, Янів, Талалаївку, Умань, Бабень, Ольховець, Звенигородку, Тарасівку, Орловець, Новосельці, Суботів і Чигирин [209, с. 51-54]. Добрався посол з Ясс до Чигирина за 17 днів (з 1 по 17 січня 1657 р.). Назад повертався іншою дорогою - через Смілу на Умань, а з неї на Тульчин і до Озарець. В останньому населеному пункті переправився на молдовську територію і добрався до Сучави, а з неї до Трансільванії. Член-кореспондент НАН України Ф.П. Шевченко зазначав, що цим шляхом користувався антиохійський патріарх Макарій, який проїжджав через Україну до Москви 1654 року [361, с. 54]. Патріарх зі своїми слугами з Константинополя на кораблі прибув до гирла річки Дунай. Далі через Кюстендное (нині Констанца) на місто Мачин і до Галаца, а звідти через Бирлад, Васлуй на Ясси [124, с. 125 -129]. Залишив Ясси патріарх 6 червня 1654 року, переїхав по мосту через р. Жижія, на поромі подолав води р. Прут. Далі поїхав у напрямку на містечко Оргеїв. 10 червня переправився через р. Дністер біля міста Рашкова і вступив на українську землю. Потім шлях проліг через Жабокрич, Ободівку, Баланівку, поромом переправився через Південний Буг, проїхав через Янів, Талалаївку, Умань, Буки, Лисянку, Богуслав, Кагарлик, Трипілля, через Обухів, Васильків, а звідси до Києва, на Ніжин, Путивль і до Москви. З Чигирина до Москви, залежно від пори року та погоди, подорож тривала від 20 до 30 днів. В окремих випадках гінці могли подолати цю відстань за 12-15 днів [120, с. 307]. З Ясс до Києва патріарх Макарій їхав 21 день (з 3 по 24 червня). Погода сприяла подорожі. Лише невеликий час був витрачений на зустрічі з місцевим населенням. Високопоставлені особи пересувалися, як правило, поспіхом. Що ж до звичайних

купців, то вони їхали не такими темпами. Поїздка з Києва до Ясс займала в них до трьох тижнів [9, т. 2, с. 152, 177, 277]. Інші райони українських земель також були зв'язані з Молдовою. Через Хотин і Жванець Ясси сполучалися з Кам'янцем-Подільським, через Чернівці – із Львовом. Але дорога на Київ мала загальноукраїнське значення. Вона проходила через усе Правобережжя, а з нього – на Ніжин і через Путивль до Москви. Про стан доріг, мостів, переправ залишилося мало відомостей. Більше уваги приділялося греблям і мостам, поромам, де із проїжджих стягалося мито. Важко було пересуватися навесні і восени під час бездоріжжя. У такі пори року без особливої потреби навіть на близьку відстань не виїздили.

Територією України здійснювалася транзитна торгівля з Росії на Балкани і звідти до Росії. Найкоротший і прямий шлях через столицю Молдови – Ясси. Географічне положення сприяло тому, що Ясси відігравали важливу роль у зв'язках з Україною. Російські купці торгували у Відні, Вроцлаві, Гданську, Константинополі, Лейпцигу та інших містах. У Лейпцигу (1780 р.) перебував 41 купець з Росії. Велику роль для організації і поглиблення торговельних зв'язків мало відкриття у 1784 році в цьому місті російського консульства [93, с. 396].

Важливе значення мала торгівля з країнами Сходу. У транзитній торгівлі між Сходом і Заходом конкурентами українського купецтва виступали купці іноземного походження: вірмени, греки, євреї, караїми, німці та представники інших народів. На перешкоді торгівлі продукцією сільського господарства, виробами ремесла, промислів і мануфактур стояли магнати і шляхтичі (Правобережжя і західноукраїнські землі), козацька старшина, російські поміщики (Лівобережжя, Слобожанщина і Південь України). Розвиткові торгівлі перешкоджала постійна небезпека війни і міжусобна боротьба феодалів, особливо на українських землях, що перебували в складі Речі Посполитої. У ній влада забороняла місцевим купцям проводити закордонну торгівлю, брати участь у транзитній.

Починаючи з другої половини XVII ст. торгівля Сходу і Заходу через Україну згортається. Рух купців і торговців на старих шляхах транзитної торгівлі скорочується, але не завмирає. На місці старих колишніх транзитних шляхів, що з'єднували окремі країни через територію України (Луцьк, Львів, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський) виникали нові (Бар, Біла Церква, Броди, Ніжин, Стародуб). У Києві, Луцьку, Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському та інших містах існували склади для закордонних товарів, створювалися товариства та об'єднання заможних іноземних купців. Окремі старі торговельно-транзитні міста і надалі залишалися важливими опорними пунктами. У Києві не припиняли активної діяльності різні за своїм економічним і соціальним становищем купці, зайняті у транзитній торгівлі. Про транзитні товари київського купця І. Масальського (1674 р.) свідчить перелік речей, викрадених у нього в місті Ніжині під час ночівлі. Серед них називаються 4 фунти (фунт – міра ваги у 406 г) доброго ладану, три фунти імбиру, дев'ять фунтів перцю, півкаменя (5 кг) сірки, 4 фунти галуну, 2 фунти «мишаку», півфунта гвоздики. Помітну роль у транзитній торгівлі через Київ відігравали купці П. Силін, П.Скородька і М. Суслов. Про асортимент товарів можна судити по списку, складеному М. Сусловим (1684 р.) після подорожі країнами Центральної і Західної Європи. Список містить 34 найменування. Серед них різнокольорового шовку понад 60 сувоїв (сувій – шматок тканини у 8 ліктів. Лікоть – 73,2 см), 27 сувоїв білого полотна, 50 пар окулярів «простих венецьких», 32 мальовані картини, 12 ножикив із слонової кістки, 8 чорнильниць, 6 зразків намиста скляного «венецького», 5 фунтів кави, два пістолі та декілька великих турецьких килимів [120, с. 336-337]. Окрім усього цього, М.Суслов у Луцьку (митна комора) при реєстрі відмітив, що за продані товари при собі мав гроші: у Венеції – 31 дукат і 2 «пилипи», у Відні – 8 злотих «доброї монети» і 5 злотих «ринських», у Вроцлаві – 257 червоних, у Кракові – 30 червоних «битих» і 40 злотих шелягами, у

Луцьку – 100 талерів.

Опинившись далеко від нових сухопутних і водних торговельних шляхів, у XVIII ст. Львів втрачає колишню посередницьку роль у торгівлі між Заходом і Сходом. Львівські купці, що розбагатіли на міжнародній транзитній торгівлі і посередництві, починають виступати проти ярмарків у Жидачеві, Рогатині, Перемишлі, Рівному, Терєбовлі, Тернополі, у Язлівці на Поділлі, вбачаючи в них причину зменшення своїх прибутків. Проти ярмарків у Красилові, Кременці, Колодному, Ковелі, Берестечку, Дубно, Почаєві, Торчині, Торговиці, Степані виступило луцьке купецтво. Викликало в нього обурення діяльність ярмарку й у самому Луцьку. Ярмарки були проявом насамперед внутрішнього торговельного життя і чинили конкуренцію колишнім всевладним господарям ринку, багатим купцям, в основному транзитної торгівлі. Центром транзитної торгівлі стає місто Броди. На ярмарки і торги прибували грецькі, італійські, персидські, турецькі купці з різними товарами та коштовностями. Приганяли сюди коней і волів з Молдови, Кримського ханства, Туреччини. Їх купували переважно пруські і шведські купці. Бродівські купці возили українські та іноземні товари на ярмарки Вроцлава, Гданська, Лейпцига та інших міст. У 30-40-х роках XVIII ст. на торгах в Лейпцигу вони становили до 40% від усіх купців Польщі [389, с. 71]. Через Броди стала проходити торгівля Австрії з Азією, Росією та країнами Причорномор'я. За 1810 рік зберігся опис однієї такої купецької мандрівки. «По шляху з Перемишля зустріли російську валку возів, що йшла з Курська в Сілезію. Погоничі казали, що через Броди в австрійські володіння і в Сілезію щороку проходить більше десяти тисяч возів з милом, юхтою, шерстю». Назад же з Сілезії вивозили англійське, голландське та сілезьке сукно, всякі фарбовані полотна, шовкові матерії, різні металеві вироби, серпи, різакі, срібний і кришталевий посуд, медикаменти, а із Австрії – коси і шерстяний чеський крам (тканини) [33, с. 15, 16, 17]. Те ж саме говорили і в корчмі у Бродах купці з Ніжина та Одеси. Бродам надано право «вільного

міста» (можливість вільно і безмитно торгувати з іншими країнами). У місті проживало біля 500 купців, знаходилося 20 великих і понад 200 малих товарних складів, до 30 комісійних постійних будинків [237, с. 112]. Населення міста різко зростало. Якщо на початку XVIII ст. нараховувалося лише декілька тисяч чоловік, то вже в 1778 році – 10,9 тис., а на кінець XVIII ст. – близько 15 тис. Бродівські купці торгували у Амстердамі, Болоньї, Венеції та Флоренції. Мали справу з товарами найрізноманітнішого походження. Було чимало товарів, про які багато жителів України навіть і не чули. Це – амбара, бальзам з Африки, гвоздика, ізюм, імбир індійський, кориця, тмин турецький, кусковий іспанський цукор, кардамон, лимони, мигдаль, мускатні квіти, перець магабарський, сандал червоний і жовтий, шафран італійський, цукор білий і «льодовий» багдадський, фарба індиго з Багдада, фіги, фініки, різноманітні гатунки вина, особливо дорогі (мушкатель, алікант, латика, коцирал, мальвазія) та багато інших товарів [120, с. 342; 426, с. 95-96]. Названі товари доставлялися в інші країни, частина споживалася в Україні.

У другій половині XVII–XVIII ст. зовнішня торгівля в Україні отримує дальший свій розквіт. Її особливістю стає збільшення експорту товарів і продукції місцевого походження, зокрема лляного і конопляного прядива, поташу, полотна, селітри, тютюну, щоглового лісу і лісоматеріалів, жита, пшениці, гончарних і скляних виробів через порти Польщі та Росії: Архангельськ, Гданськ, Петербург і Рига до країн Західної Європи. З виходом Росії до берегів Азовського і Чорного морів помітне місце в експорті збіжжя з Правобережної України посідають порти Миколаєва, Одеси і Херсона. У зовнішній торгівлі велику роль відігравали купці іноземного походження, зокрема вірмени і греки. З XVIII ст. зростає питома вага місцевого, українського купецтва. Для заняття зовнішньо - торговельною діяльністю у кращому становищі знаходилися купці Лівобережної і Слобідської України, які перебували у складі Російської держави і включалися у

всеросійський ринок. Іноземні купці, котрі прибували сюди, не чинили серйозних перешкод і конкуренції в зовнішньо - торговельних операціях. На Правобережжі та на західноукраїнських землях ситуація була іншою. Митна політика Польщі, Савілія та безчинства, міжусобна боротьба магнатів негативно відбивалися на стані торговельно - економічних зв'язків. Уряд забороняв українським купцям проводити зовнішню торгівлю. Нею займалися магнати і шляхтичі, які безмитно вивозили продукцію своїх господарств та промислових підприємств за кордон.

Через територію України проводилася торгівля з країнами Західної Європи і Балканського півострова, а також державами Сходу. Через Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщину Росія здійснювала торговельні операції з Грецією, Молдовою, Кримським ханством і Туреччиною, а також через західноукраїнські землі - з Польщею, Австрією і Пруссією. Греція, Молдова і Туреччина - з країнами Західної Європи. В Україні у транзитній торгівлі досить міцні позиції займали іноземні купці: греки, вірмени, євреї, поляки, особливо на Правобережжі та на західноукраїнських землях. Поступово, але дуже повільно, розширювали свою діяльність у транзитно - торговельній сфері українські купці. Розвиткові торговельних зв'язків перешкоджала невпорядкованість грошової системи, наявність в обігу фальшивих та неповноцінних грошей.

ВИСНОВКИ

Друга половина XVII - кінець XVIII ст. для країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й України, землі якої перебували у складі Польщі, Росії, Угорщини, Молдови, були періодом подальшого розвитку товарного виробництва, зміцнення внутрішніх і зовнішніх торговельно-економічних зв'язків, утвердження ринкової економіки. Малоєфективна натуральна форма виробництва витісняється товарною. Прогресивні процеси не обминули й Україну, хоча вони тут відбувалися повільніше, набували своєрідних рис, відмінностей та забарвлення. Серйозним гальмом поступу була розчленованість території країни, панування натуральної форми виробництва та феодально-кріпосницької системи. Можна виділити такі основні положення:

1. Втягування феодальних господарств у товарну форму виробництва у різних регіонах країни відбувається неоднаково. Найбільш інтенсивно - на Лівобережній і Слобідській Україні, повільніше - на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі. Зростають обсяги виробництва зернових і технічних культур. Збільшуються посіви пшениці, зокрема арнаутки, що надходила переважно на ринок і вивозилася за кордон. Феодали перебудовують і розширюють маєтки (фільварки). У них, окрім землеробства, розвивається тваринництво, споруджуються різні промисли, мануфактури, поширюється ремісниче виробництво. Маєток стає складним господарським комплексом. Значна частина його продукції реалізується на ринку.

Вирощується багато великої рогатої худоби, коней, свиней, овець, кіз, свійської птиці, що реалізуються на ринку. Південна Україна перетворюється в регіон розвиненого товарного вівчарства. Шерсть тонкорунних овець послужила базою для організації суконних мануфактур. Феодальні ферми перебували на стадії простого товарного виробництва з елементами підприємницького.

Споруджуються різні промислові підприємства (промисли і мануфактури), сировиною для виробництва продукції на яких служила продукція сільського господарства, лісові ресурси, місцеві корисні поклади. Поширення отримало борошномельне, винокурне, залізоплавильне, папероробне, поташне, селітроварне, склоробне та цегельне виробництва. Однією з найбільш поширених і монопольних галузей виробництва було винокуріння (виробництво горілки і пива). Продукція збувалася на місцевому, українському ринку, а також вивозилася за кордон. Селітра і поташ з Лівобережної України і Слобожанщини через Архангельськ, Петербург і Ригу надходили до країн Західної Європи. Найбільше прибутків давали ті галузі, які мали постійні зв'язки з внутрішнім чи зовнішнім ринками. Поширена в науковій літературі думка про примітивність феодальної промисловості України XVIII ст. є перебільшеною. На відміну від країн Західної Європи, мануфактурна промисловість України розвивалася не лише в містах, але й на селі.

2. Свобода підприємницької діяльності безпосередніх виробників сприяла організації на Запоріжжі господарств фермерського типу. Основною господарською одиницею був хутір (зимівник). Земля вважалася загальновійськовою власністю. Кращі перелogi, мисливські та рибальські угіддя, боброві гони знаходилися в руках козацької старшини, яка брала особисту участь в організації виробничої діяльності. Існувало два типи господарств: перший, де вирощувалися зернові культури, розводилася худоба і птиця, інший тип – багатогалузевий, до яких входило рільництво, тваринництво, бджільництво, рибальство, зернопереробні та інші промисли. Особливістю великого хутірського виробництва було широке використання найманої робочої сили. Поруч з великими господарствами козацької старшини та заможних козаків знаходилися такі, що базувалися на особистій праці господаря та його сім'ї, мали небагато робочої худоби, а в деяких бідних сім'ях її не було зовсім. Обсяги товарної

продукції залежали від розмірів господарства, структури виробництва та ефективності його роботи. Старшинські та козацькі господарства належали до дрібного товарного виробництва. З ліквідацією Запорізької Січі (1775 р.) фермерські господарства припинили своє існування.

3. На Слобожанщині переселенці піднімали цілину, довго не орані перелogi, сіяли яру пшеницю, просо, овес, жито, розводили худобу, викопували стави, будували промисли і мануфактури. За своєю структурою господарства переселенців являли собою просте товарне виробництво. Спочатку царський уряд мирився з існуванням самоврядних засад у господарській діяльності, але з часом послідовно почав їх ліквідовувати. Господарства потрапляють у залежність до козацької старшини, поступово перетворюються на поміщицькі маєтки з великими земельними наділами, орієнтованими на продаж сільськогосподарської продукції. Спадкове подвірне землекористування місцевого населення перетворюється в обцинне землеволодіння, організовуються селянські товариства, що були однією з форм масового дрібнотоварного виробництва, переважно зернового та тваринницького спрямування.

4. На Лівобережній Україні виникає козацька власність на землю та селянське землеволодіння. Земля стає товаром, продається, купується, концентрується в одних руках, створюючи базу для організації індивідуальних господарств товарного характеру. У дворищному селянському господарстві, відрубному хутірському козацькому господарстві найбільш повно реалізуються індивідуальні інтереси господаря-власника, який брав на себе відповідальність за результати своєї виробничої діяльності. У козацько-селянських господарствах перебували не лише орні землі, але й пасовища, сіножаті, ліси, промисли. Вирощується пшениця, жито, овес, гречка, ячмінь. У тваринництві все виразніше виступає спеціалізація. Зернове і тваринницьке господарства мали товарний характер простого типу. З'являються козацько-селянські товарні господарства на

Правобережній Україні і на західноукраїнських землях. З них третина продає продукцію на ринку. Домінування феодальної власності, фільваркового господарства та панщини перешкоджало розвитку козацько-селянських товарних господарств на Правобережній Україні та на західноукраїнських землях.

5. Осередками ремесла, промислів, мануфактур товарного обігу та грошових операцій стають міста. Ті, що користувалися магдебурзьким правом, мали своє самоврядування, судову і податкову систему, право власності на землю, певні пільги при занятті ремеслами і торгівлею. Населення поділялося на декілька груп: міська верхівка (патриціат), до якого належали міські багатії, козацька старшина, духівництво; середні верстви (козаки, міщани, що володіли землею і робочою худобою, мали промисли, займалися дрібною торгівлею); міські низи (безземельні козаки, селяни, ремісники, наймити, робітні люди). Шкоди економіці міст, розвитку товарного виробництва завдавали феодальні та монастирські юридики (земельні володіння, що розташовувалися на території міст, але разом із населенням не підлягали міській владі), особливо на західноукраїнських землях. Вони послаблювали міста, підривали їх господарську діяльність. Магнати, воєводи, старости, урядовці втручалися в міські справи. Значна частина міст і містечок перебувала в приватному володінні.

Поглиблюється спеціалізація міст та районів на виготовленні ремісничих виробів. У містах зростає чисельність ремісників, збільшуються спеціальності та професії. Найбільше - у харчовому, винокурному, будівельному, деревообробному сегментах ремесла. Пануючою формою організації міського ремесла служили цехи, де було усунено змагальність ремісників. Кожен з них мав статут, який визначав обсяги виробництва та якість продукції, регламентував продаж готових виробів, ціну, права та обов'язки ремісників, дотримання ними морально-етичних норм поведінки. За формою організації цеховий устрій був близьким до західноєвропейського, але

не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи. Для цехового ладу України характерна млявість, уповільненість темпів розвитку, невиразність форм. Під впливом розвитку торговельно-економічних відносин цехове ремесло виявляло ознаки розкладу. Окремі ремісники, зокрема кравці, ткачі, шевці, поєднують роботу на замовлення з виробництвом продукції на ринок. З'являється кооперативна форма організації цехового товарного виробництва. Виявлення в ньому поділу праці відносить його до початкових форм централізованої чи розсіяної мануфактури, що поєднувала феодальні та капіталістичні риси, і лише згодом, з переростанням простого товарного виробництва у розвинене, ставала чисто капіталістичною. У своєму зародковому вигляді мануфактура не відрізнялася від цехової ремісничої майстерні нічим іншим, ніж більшою кількістю одночасно зайнятих одним і тим самим капіталом робітників. Це була майстерня цехового майстра, але тільки розширена. Найбільш успішно зароджувалися мануфактури в районах з розвиненим товарним виробництвом.

6. Міські промисли з самого початку організації вимагали більшої ніж ремесло, концентрації виробництва і робочої сили, належали до дрібного товарного виробництва. У них здійснювалась механізація трудомістких виробничих процесів за допомогою гідравлічного двигуна у формі водяного млинового колеса. На мануфактурній стадії розвитку перебували зброєробні, металургійні, папероробні та порохоробні промисли. Підприємства мануфактурного типу виникали у винокурінні, суконному, цегельному і шовковому виробництвах. Мануфактурна організація виробництва характерна була і для друкарень Києва, Львова і Чернігова. За характером виробництва близькими до мануфактур були монетні двори у Львові і Мукачевому та суднобудівні верфі на Півдні України. У своєму розвитку мануфактура пройшла дві стадії: нижчу (початкову) і вищу (розвинену). На Правобережжі, у Східній Галичині, на Буковині і Закарпатті промисловий розвиток був слабший. На

економічне становище мануфактурної промисловості пагубний вплив справляла політика польсько-шляхетської влади, магнатські міжусобні суперечності, напади турецько-татарських військ. За характером виробництва мануфактури поділялися на капіталістичні та феодальні (кріпосні, вотчинні). Заклади, що належали російській казні, мали специфічні риси: поєднували кріпосницьку і вільнонайману робочу силу, базувалися на державній власності. Для мануфактур властиве було широке застосування кріпосницької праці. Відрізнялися мануфактури і за формою товарного виробництва. У капіталістичній мануфактурі товарність мала загальний характер, у кріпосній - обмежений. Це був різновид державного товарного виробництва.

7. На Лівобережжі, Слобожанщині та Півдні України масштаби обміну товарами залежали від соціально-економічної політики Росії. Ліквідується (1753 р.) митний кордон між Лівобережною Україною і Росією, упорядковуються митні збори, проводиться монетарна реформа. Вживаються енергійні заходи щодо активізації внутрішньої торгівлі, залучення торговельно-купецького капіталу до господарської діяльності. Протекціоністська політика пов'язується з фіскальними інтересами держави. У містах організовуються ярмарки, формується прошарок багатого купецтва. Доставляється багато товарів із-за кордону: віденські коси, голландське та вроцлавське сукно, кримська сіль, московські текстильні вироби, тульське залізо, калмицькі кожухи, сибірське хутро, парфуми та ряд інших речей. Середні ярмарки за товарообігом поступалися великим, оптовим, відрізнялися як за масштабами товарообігу, так і за асортиментом товарів, контингентом продавців і покупців. Серед товарів перше місце посідали продукти харчування. На середніх та дрібних ярмарках товари продавалися переважно вроздріб, товарообіг не перевищував декількох тисяч карбованців. На базарах і торгах проводилася переважно роздрібна торгівля. Центрами торговельного життя виступали Київ, Катеринослав, Ніжин, Полтава, Ромни,

Стародуб, Чернігів і Харків. З розвитком міст та збільшенням міського населення дедалі більшого значення набували постійні заклади торгівлі. Особливістю відзначався ринок Запорозької Січі, який залежав від способу життя козаків, їх суспільного ладу та господарської діяльності. У зв'язку з відсутністю на Запоріжжі власної грошової системи, в обігу перебували гроші різних держав, але найбільше з Росії.

8. На Правобережжі, Східній Галичині, Буковині і Закарпатті поглиблюється спеціалізація по продажу товарів і речей. Зміцнює позиції ярмаркова торгівля, де проводиться гуртовий і роздрібний розпродаж. Поширення отримала пропінація (монопольне право феодалів на виробництво і реалізацію спиртних напоїв), яка не знала конкуренції ринку і перебувала переважно в руках орендарів. Конкурентами купців у містах виступали цехові ремісники, феодали, котрі продавали зерно, крупу, борошно, збували робочу худобу, вироби промислів та мануфактур, сільськогосподарську продукцію своїх господарств. Багаті купці користувалися послугами агентів і лихварів. У торгівлі міста Кам'янця-Подільського помітне місце посідали вірмени, котрі торгували вином, килимами, ювелірними виробами, породистими кіньми, зброєю, вміло орієнтувалися у складних ринкових ситуаціях. На перешкоді діловим торговельним зв'язкам були війни, повені, пожежі, свавілля шляхтичів та магнатів, грабежі, розбої на дорогах, наявність густої сітки застав для збирання мит і податків, невпорядкованість грошової системи, наявність в обігу неповноцінної та фальшивої монети.

9. Зміцнюються і розвиваються торговельно-економічні зв'язки між окремими частинами України (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Південь України, Галичина, Буковина і Закарпаття), що перебували у складі Росії, Польщі, Молдови й Угорщини, посилюється спеціалізація ринків залежно від характеру товарів, зручностей доставки, географії виробництва і споживання. Найбільш розвиненими торговельні зв'язки були на

території українських земель, що входили до складу Росії. Купці та торговці перебували в кращих умовах, ніж на Правобережжі й на західноукраїнських землях. Дотримуючись принципів меркантилізму, царський уряд проводив політику підтримки торговельно-промислової діяльності.

Купці, міщани, козаки, феодали, заможні селяни, цехові корпорації, ратуші, магістрати, монастирі відкривали постійні криті торговельні заклади: будки, крамниці, магазини, рундуки, склади, ятки, ларки, корчми і шинки. Крамниці спеціалізуються на торгівлі певними товарами. Збільшується армія баришників, скупників і перекупників, що торгували в містах і селах хлібом, молочними і м'ясними виробами, рибою, тканинами, взуттям, побутовими речами. Торговці використовують сезонну, територіальну, оптову і роздрібну відмінність у цінах. Залежно від розміру капіталу, купці поділялися на три групи (гільдії). Мінімальна сума грошей для першої гільдії на Лівобережній і Слобідській Україні (1785 р.) становила 10 тис. крб., для другої - 5, для третьої - тисячу. Купці першої групи проводили оптову і роздрібну торгівлю на внутрішньому і зовнішньому ринках. Представники другої групи займалися тільки внутрішніми торговельними операціями. Особи третьої групи торгували в спеціально визначених місцях на ринку. Багаті купці мали помічників, челядників, слуг. Між багатими купцями і дрібними торговцями точилася гостра конкурентна боротьба. Для проведення торговельних операцій об'єднувалися капітали купців, створювалися товариства (спілки), але вони не могли розв'язати проблему нагромадження капіталів для організації великомасштабних торговельно-економічних операцій. Практикувався комерційний кредит. Лихварями виступали купці, міщани, кагали (єврейські міські громади). Плата за кредит становила від 10 до 30% на рік, а в окремі періоди досягала 50% та більше.

10. В економіці України важливе місце посідала зовнішня торгівля. Найбільш тісні зв'язки підтримували з Росією Лівобережна Україна і Слобожанщина, які

втягувалися в процес формування всеросійського ринку. Зв'язковими ланками виступали Корінний ярмарок під Курськом та Свінський біля Брянська. У Белгороді, Брянську, Воронежі розміщалися гостинні двори для «приезжаючих с Украины торговых людей», а в Мглині і Стародубі - для російських. Після утворення Опішнянської селітряної компанії відкрилися широкі горизонти для оптової торгівлі селітрою. З Росії доставлялося хутро, сукно, сіль, риба, залізо, ножі, коси, голки, цвяхи, предмети широкого вжитку, які оптом і вроздріб реалізовувалися в Глухові, Кролевці, Ніжині, Стародубі і Харкові. Розташовувалися спеціалізовані лавки по продажу російського заліза та виробів з нього. Купці та міщани Правобережної України і західноукраїнських земель, селяни і ремісники районів, прилеглих до польсько-російського кордону, торгували на ярмарках і базарах, проникали у більш віддалені райони Росії. Товари доставлялися в Москву, Петербург та інші міста. На інтенсивність хлібної торгівлі позитивно впливав вихід Росії до берегів Чорного та Азовського морів. Розширювалося коло осіб, зайнятих хлібною торгівлею, різнобічним ставав перелік товарів. З Росії на Правобережжя доставлялися залізні вироби, килими, папір, риба і сіль. Загальна кількість назв товарів сягала 70. Через Правобережну Україну російські товари надходили на західноукраїнські землі. На ярмарки і торги Бродів, Дубно, Львова через Васильківську митницю перевозилися промислові товари. На Буковину і Закарпаття довозилося полотно, тканини, хутро, книги, а вивозилися вина, вироби із дерева, горіхи, сіль, фрукти. На стані торговельно-економічних зв'язків у західних регіонах України негативно позначалися магнатсько-шляхетські міжусобиці, привілеї феодалів у торговельній діяльності, високі митні збори.

11. З України, особливо з Правобережжя і західноукраїнських земель, у Польщу вивозили віск, вовну, горілку, тютюн, поташ, прядиво, олію, килими, шерсть, ремісничі вироби. На український ринок доставляли

бархат, сукно, шовк, ювелірні вироби. Купецький прибуток становив 30%. У купців з країн Західної Європи він був вищим, що пояснюється, у першу чергу, особливостями первісного нагромадження. Звідси стає зрозумілою слабкість спеціалізації серед українських купців. Аналогічне явище спостерігалось і в інших країнах Східної Європи. Щоб надолжити те, що мали купці Західної Європи, українські торгували всім, що потрапляло під руку. Не маючи можливостей проводити великі торговельні операції, здійснювали подорожі з меншою кількістю товарів, але частіше.

Через порт Гданськ (Балтійське море) українські товари надходили до країн Західної Європи. На першому місці в експорті було зерно, передусім жито і пшениця. Головними експортерами виступали магнати Жевуські, Любомирські, Оссолінські, Потоцькі. Останні по р. Західний Буг щорічно відправляли до Гданська по 5-7 великих суден із зерном. Дохід становив у рік по 20-30 тис. злотих. Загарбання Прибалтики Пруссією зробило не вигідною торгівлю України з Гданськом. Зв'язки з країнами Західної Європи здійснюються через чорноморські порти. Для проведення торговельних операцій 1782 року створюється Херсонська торговельна компанія з капіталом у 120 тис. злотих. Починає організовуватися морський транспортний флот, на долю якого припадають майже всі каботажні перевезення зерна в Азово-Чорноморському басейні. Через Архангельськ, згодом Кенігсберг, Ригу, Петербург до країн Західної Європи вивозилося прядиво, льон, коноплі, смола, ліс, поташ, полотно, тютюн, вовна, селітра, дерев'яні вироби. Предметом ввозу служили дорогі англійські, голландські, сілезькі сукна, шовкові тканини, кришталевий та срібний посуд, кава, ювелірні вироби, фарфор, фарби для текстильних мануфактур, виноградні вина. Водним шляхом по Дніпру і Прип'яті, сухопутними дорогами м'ясо, сало, селітра, віск, мило, свічки, конопляне прядиво надходили до Гомеля, Полоцька і Слуцька (Білорусь). На чернігівських, роменських і сумських торгах білоруські

купці продавали дерев'яний посуд, колеса, бочки, сани, вози, дьоготь. За отримані гроші купували хліб, сільськогосподарську продукцію, ремісничі та мануфактурні вироби, горілку, вовну, тютюн, рибу, бакалійні та галантерейні товари. Купці, міщани, селяни, особливо Буковини, на ринках Молдови продавали зерно, мед, сало, м'ясо, олію, полотно, віск, металеві вироби, а купували волоські вина, свіжі і сушені фрукти, хутро, габу (грубе сукно), бакалійні товари. Активною участю торгівлі з Молдовою відзначалися київські, ніжинські, переяславські, роменські купці. З території Закарпаття в Угорщину вивозилися вина, ізюм, фрукти, овочі, шерсть, сіль, сардаки (верхній одяг).

12. Територією України здійснювалася транзитна торгівля між Західною Європою і Балканським півостровом, країнами Сходу. Через Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщину Росія проводила торгівлю з Грецією, Молдовою, Кримським ханством і Туреччиною, через західноукраїнські землі - з Польщею, Пруссією, Угорщиною. Частина експортних товарів осідала в Україні. Продавалися російські і сілезькі суконні та шовкові тканини, голландське і швабське полотно, австрійські коси, турецький шовк-сирець, заморські вина, оливки, мигдаль, шафран. Центром транзитної торгівлі стає місто Броди, у якому проживає біля 500 купців. Місту надається право «вільного міста» (можливість вільно і безмитно торгувати з іншими країнами).

13. Розвивається і зміцнюється, поруч з натуральною, товарна форма виробництва. Відбувається спеціалізація на рівні окремих районів, виробництв, операцій, технологій. Поглиблюються торговельно-економічні відносини між регіонами, із зарубіжними країнами. Обмін товарами здійснюється здебільшого у формі купівлі-продажу. Формується ринковий механізм збалансування національної економіки. Виникають різні види товарного виробництва. Установлено дві стадії: перша – проста (дрібне товарне виробництво), друга стадія – розвинена (підприємницьке, державне, феодалне товарні

виробництва). В Україні (друга половина XVII – кінець XVIII) переважала перша стадія товарного виробництва, яка мала тенденцію до переростання в другу, розвинену. Найбільш успішно це відбувалося на сільських і міських промислах, у мануфактурному виробництві.

14. Теоретичні положення монографії сприяють розробці основних принципів реформування господарства України на ринкових засадах. Товарне виробництво, започатковане в минулому, може знайти широке застосування і нині в Україні при організації та діяльності фермерських господарств на селі, у постійних, сімейних, сезонних і тимчасових спілках, товариствах, підприємствах по переробці сільськогосподарської продукції, місцевих сировинних ресурсів, дарів лісу, у сфері побуту, у громадському харчуванні та роздрібній торгівлі.

ДОДАТКИ

О.М. ПАВЛОВА

Додаток А

Таблиця 1

Землі, заселені українцями (кінець XVIII ст.)

Територія	Площа (тис. кв. км)	Населення (тис. чол.)
Гетьманщина або Малоросія (Росія)	92	2300
Слобідська Україна (Росія)	70	1000
Південна Україна (Росія)	185	1000
Правобережна Україна (Польща)	170	3400
Східна Галичина (Польща). З 1772 р. – Австрія	55	1800
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Османська імперія до 1775 р. З 1775 р. – Австрія)	5	150
Разом	858	10000

Складено за: Субтельний О.М. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991. – С. 172.

Додаток А

Таблиця 2

Питома вага українського населення у Катеринославській і Херсонській губерніях (1779 р.)

Повіти	В %
Александрівський	15,78
Бахмутський	66,27
Верхньодніпровський	90,90
Єлизаветградський і Ольвіопільський	67,98
Катеринославський	90,90
Новомосковський	91,52
Олександрівський	67,98
Павлоградський	71,63
Ростовський	24,38
Слов'яносербський	44,97
Тираспільський	50,00
Херсонський	100,00
Разом	64,76

Підраховано за: Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 21.

**Демографічний та етнічний склад населення
України (кінець XVIII ст.)**

Територія	Площа (тис. кв. км)	Населення (тис. осіб)	Щільність населення	Етнічний склад (українці)
Гетьманщина або Малоросія (Росія)	92	2300	25	95%
Слобідська Україна (Росія)	70	1000	25	95%
Південна Україна (Росія)	185	1000	5	65%
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400	20	90%
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800	27	75%
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250	-	-
Буковина (Османська імперія до 1775 р. З 1775 р. – Австрія)	5	100	-	-
Разом	585	-	-	-

Складено за: Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Навчальн. посібник. – К.: Генеза, 1994. – С. 107.

Таблиця 1

**Численність ремісників у містах
Лівобережної України (кількість чол.)**

Назви ремісників	Рік	Полтава	Великі Будища	Решетилівка	Старі Санжари	Нові Санжари	Білики	Кобеляки	Сопілка	Кишенька	Переволочна	Келереда	Разом
Шевці	1718	36	42	20	23	29	27	31	17	9	-	25	259
	1721	78	34	29	21	31	33	56	23	122	9	28	354
Ткачі	1718	20	24	28	24	31	46	-	19	-	-	-	192
	1721	31	30	36	25	36	47	-	24	27	-	-	256
Кушніри	1718	-	58	34	21	37	44	27	-	13	-	-	234
	1721	81	55	-	20	46	-	49	-	-	-	-	251
Різники	1718	23	36	19	9	19	19	23	19	-	-	18	185
	1721	35	32	30	11	18	16	21	19	3	-	14	199
Кравці	1718	43	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	68
	1721	-	-	51	-	-	60	-	-	13	-	26	150
Бондарі	1718	-	13	-	11	9	9	9	-	-	-	-	51
	1721	14	25	-	12	-	-	8	-	-	-	-	59
Ковалі	1718	18	10	-	10	6	6	11	-	-	-	-	61
	1721	31	11	-	13	5	-	19	-	5	3	-	87
Колісники	1718	-	24	-	19	13	8	8	-	-	-	-	72
	1721	-	24	-	21	11	-	-	-	-	-	-	56
Гончарі	1718	12	21	-	-	-	9	-	-	-	-	-	42
	1721	21	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	44
Калачники	1718	-	-	-	-	15	15	-	-	-	-	-	30
	1721	-	-	-	-	14	16	-	-	-	11	-	41
Перевізники	1718	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1721	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23	-	23
Мірошники	1718	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1721	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	11
Теслярі	1718	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	8
	1721	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Тертичники	1718	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1721	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	8
Слюсарі	1718	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1721	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2

Підраховано за : Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 14.- К.: Наукова думка, 1980. – С. 54-55.

Додаток В

Таблиця 1

Винокуріння в Чернігівському намісництві (80-і роки XVIII ст.)

Повіти	Кількість					
	Виноку- рень (гуралень)	Каза- нів	Кубів	Солодо- вень	Пивова- рень	Всього заводів
Березнянський	18	-	-	-	-	18
Борзнянський	147	228	-	43	-	190
Гадячський	98	205	-	12	3	113
Глинський	116	162	1	4	5	125
Городнянський	323	-	-	-	-	323
Зіньківський	170	479	-	14	2	186
Лохвицький	-	-	-	-	-	-
Ніжинський	200	269	-	-	9	209
Прилуцький	120	500	-	25	15	160
Роменський	84	-	-	4	-	88
Чернігівський	162	409	-	-	-	162
Разом	1488	2252	1	102	34	1734

Підраховано за даними: Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 77-78.

Таблиця 1

**Податки, запроваджені Малоросійською колегією
(1722-1724 рр.) для торгівців та млинарів (в крб.)**

Категорія платників	Стаття оподаткування		
	Збір з мостів і перевозів, з броварень, помірне від вина і меду, від продажу дьогтю	Збір від млинарства	Всього
Козаки	33,00	359,56	17028,35
Посполиті	273,49	317,52	9730,83
Старшина	54,91	1730,50	8806,87
Духівництво	89,93	717,13	4856,39
Російські власники	18,80	147,90	1592,60
Закордонні власники	44,76	-	304,66
Разом	514,89	3272,65	42366

Складено за: Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні – Гетьманщині (1722-1727 рр.) // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. –К.: Наукова думка, 1994. – Вип.1. - С.147.

Ціни на худобу в Ужгороді (1666 р.)

Вид худоби	Ціна
Баран (добре відгодований)	30 дин.
Вівця	1 фор.
Віл	30 фор.
Віл (гірше відгодований, полонинний)	25 фор.
Коза	16 дин.
Коза (худа)	12 дин.
Каплун (відгодований)	12 дин.
Каплун (звичайний)	8 дин.
Корова (I якість)	8 фор.
Корова (II якість, ялова)	7 фор.

Складено за: Мицюк О.К. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.2. Доба феодально-кріпацька. Від другої чверті XVI ст. до половини XIX ст. – Прага, 1938. Друкарня Г. Грдлічки. Факсимільне видання. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – С. 332.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автомонов В. С. Человек в зеркале экономической теории / В. С. Автомонов. – М. : ИНФРА-М, 1991. – 148 с.
2. Акты села Одрехови. - Київ : Наук. думка, 1970. – 260 с.
3. Анцупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. / И. А. Анцупов. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 252 с.
4. Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1960. - № 5. – С. 26–35.
5. Аристотель. Вторая аналитика : пер. с древнегреч. // Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М., 1978. – Т. 2. – С. 255–346.
6. Аристотель. Метафизика : пер. с древнегреч. // Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М., 1976. – Т. 1. – С. 63–368.
7. Апанович О. М. За плугом Господь іде / О. М. Апанович // Історія України. – 2000. - № 1. – С. 3–5.
8. Адо А. В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. / А. В. Адо // Новая и новейшая история. – 1983. - № 1. – С. 48–62.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 15-ти т. Т. 2. – СПб., 1879. – 883 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. В 35-ти т., 8-и ч. – Киев, 1859–1911.
11. Ананьян Ж. К. К вопросу о заселении Юга России армянами во второй половине XVIII в. / Ж. Ананьян // Известия Академии наук Армянской ССР. Общественные науки. – 1963. – № 5. – С. 45–54.
12. Андриевский А. И. Исторические материалы, извлеченные из архива Киевского губернского правления. Вып. 10 / А. И. Андриевский. – Киев, 1886. – 87 с.

13. Аксаков И. С. Исследования о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 135 с.
14. Акты греческого нежинского братства. – Киев, 1884. – 216 с.
15. Державний архів стародавніх актів Російської Федерації [Електронний ресурс] : сайт. – Режим доступу: <http://rgada.info>.
16. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. / Т. А. Балабушевич. – Київ : Наук. думка, 1993. – 139 с.
17. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке / А. И. Баранович. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
18. Баранович А. И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII века и начале XVIII в. / А. И. Баранович // История СССР. – 1960. - № 5. – С. 148–158.
19. Багалий Д. И. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалий. – Харьков, 1886. – 218 с.
20. Багалий Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалий. - Харків : Основи, 1996. - 335 с.
21. Бакланова Н. А. Ян де Горн - прожектор в Московском государстве XVII века / Н. А. Бакланова // Ученые записки / Ин-т истории Российской АН. – 1929. – Т. 4. – С. 109–122.
22. Бабурин Д. И. Очерки по истории Мануфактур – коллегии / Д. И. Бабурин. – М. : Госполитиздат, 1939. – 395 с.
23. Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание" / М. А. Бережков. - Нежин, 1910. – 78 с.
24. Блауг М. Методология экономической науки или как экономисты объясняют : пер. с англ. / М. Блауг ; науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автомонова. – М. : Вопросы экономики, 2004. – 357 с.
25. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі : пер. з англ. / М. Блауг. – Київ : Основи, 2001. – 670 с.
26. Бородаєвський С. О. Історія кооперації / С. О. Бородаєвський. – Прага, 1924. – 125 с.

27. Борисенко В. Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні / В. Й. Борисенко // Феодалізм на Україні : зб. наук. пр. – Київ, 1990. – С. 99–114.

28. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – Київ : Наук. думка, 1986. – 364 с.

29. Барг М. А. Некоторые теоретико-методологические вопросы истории формирования мирового рынка в XVI–XVIII вв. / М. А. Барг // Экономическая история: исследования, историография, полемика. – М., 1992. – С. 28–42.

30. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной России / С. Я. Боровой // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1961. – Т. 1. – С. 180–189.

31. Боряк Г. В. Проблеми видання Литовської і Волинської метрики / Г. В. Боряк // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : тези доп. республік. наради, Київ, груд. 1988 р.– Київ, 1988. – С. 115–118.

32. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. В 3-х т. Т. 1 / Ф. Бродель. – Київ : Основи, 1995. – 543 с.

33. Броневский В. Путешествие от Триеста до Петербурга 1810 г. В 2 ч. Ч. 1 / В. Броневский. – М., 1828. – 216 с.

34. Буганов В. И. Эволюция феодализма в России: социально-экономические проблемы / В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. – М. : Наука, 1980. – 286 с.

35. Булыгин И. А. Положение крестьян и товарное производство в России. Вторая половина XVIII века (по материалам Пензенской губернии) / И. А. Булыгин. – М. : Наука, 1966. – 419 с.

36. Булыгин И. А. Начальный этап генезиса капитализма в России / И. А. Булыгин, Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, С. М. Троицкий // Вопросы истории. – 1966. - № 10. – С. 65–90.

37. Бунге Н. Х. О добывании руды и о выплавке из нее чугуна и железа: Исследования о железной

промисленості в губерніях Київського навчального округу / Н. Х. Бунге. – Київ, 1856. – 106 с.

38. Бранденбург Н. Е. Матеріали по історії артилерійського управління в Росії / Н. Е. Бранденбург. – СПб., 1876. – 295 с.

39. Ватаманюк З. Г. Вступ до економічної теорії : курс лекцій / З. Г. Ватаманюк. – Львів : Новий Світ-2000, 2004. – 352 с.

40. Васильєва Р. Х. Соціально-економічна політика Б. Хмельницького / Р. Х. Васильєва, А. О. Смолка // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 73-80.

41. Веселаго В. В. Економічна політика Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 гг. : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Веселаго В. В. – Київ, 1955. – 18 с.

42. Водарський Я. Е. Населення Росії за 400 лет. XVI – початок XX в. / Я. Е. Водарський. – М. : Просвещение, 1973. – 159 с.

43. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1913. – Т. 1–12.

44. Воробйов Є. М. Економічна теорія : навч. посіб. / Є. М. Воробйов. – Харків : Торсінг плюс, 2009. – 320 с.

45. Воссоєдинення України з Росією. Документи і матеріали : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СРСР, 1953. – Т. 1–3.

46. Габрієл Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі на початку XVIII ст. / Ф. Габрієл // Підкарпатська Русь : у 2-х т. – Ужгород, 1933. – Т. 2. – С. 9–21.

47. Гаврилишин Б. Д. Дороговказ у майбутнє. До найбільш ефективних суспільств / Б. Д. Гаврилишин. – Київ : Основи, 2002. – 217 с.

48. Гэлбрейт Дж. К. Економічні теорії і цілі суспільства : пер. з англ. / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1979. – 406 с.

49. Геровський Ю. А. Польща серед європейських держав (XVI–XVIII вв.) / Ю. А. Геровський // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 128–145.

50. Гнип П. І. Чорна металургія Полісся України / П. І. Гнип // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 6. – С. 38–44.

51. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища школа, 1970. – 300 с.
52. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища шк., 1994. – 539 с.
53. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775 рр. / В. О. Голобуцький. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 416 с.
54. Генеральное следствие об имениях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Материалы по истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 3. – С. 5–195.
55. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., кн. 12. Т. 8. / М. С. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1995. – 856 с.
56. Грушевський М. С. Пересування культурно – національного центру на Схід і козащина як чергова рушійна сила національного українського активу / М. С. Грушевський // Український історик. – Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1991. – Т. 28/29. – С. 70–73.
57. Грабовецький В. В. Історія Калуша / В. В. Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 224 с.
58. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку. 60–90-ті роки XIX ст. / І. О. Гуржій. – Київ : Наук. думка, 1968. – 192 с.
59. Гуржій І. О. Місце України у зовнішній торгівлі кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 7–12.
60. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.
61. Гуржій О. І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 17–28.
62. Дашкевич Я. Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України / Я. Р. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Київ, 1993. – Вип. 26/27. – С. 56–57.

63. Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко ; Н. Дейвіс. – 2-е вид. – Київ : Основи, 2001. – 1463 с.

64. Дмитрюков А. О винокурении, бывшем в местах малороссийских до кубов обыкновенных и паровых / А. Дмитрюков // Вестник Русского географического общества за 1855 год. – СПб., 1856. – Кн. 6. – С. 63–85.

65. Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1979. – С. 210–218.

66. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелеологія : навч. посіб. / М. В. Довбенко. – Київ : Академія, 2005. – 336 с.

67. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901. – 352 с.

68. Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74–78.

69. Державний архів Львівської області [Електронний ресурс] : сайт. – Львів, 2007–2009. – Режим доступу: <http://archivelviv.gov.ua/>

70. Документи Богдана Хмельницького. – Київ : Ін-т суспільних наук АН УРСР : Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1961. – 740 с.

71. Дорошенко В. А. К проблеме товарности мызнобарщинного хозяйства в Лифляндии XVIII в. / В. А. Дорошенко // История СССР. – 1971. – № 5. – С. 123–136.

72. Дружба и братство русского и украинского народов. У 2-х т. Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1982. – 480 с.

73. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.

74. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 379 с.

75. Дубровський В. І. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. /

В. І. Дубровський // Записки історико-філологічного відділу Української АН. – Київ, 1931. – Кн. 26. – С. 369–388.

76. Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України / М. Т. Дяченко // Український історичний журнал. - 1970. - № 8. - С. 41–48.

77. Економічна теорія: макро та мікроекономіка : навч. посіб. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – Київ : Альтернативи, 2003. – 486 с.

78. Економічна теорія: політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. –5-те вид., перероб. і допов. – Київ : Знання-прес, 2006. – 615 с.

79. Ефименко А. Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. 1 / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – 508 с.

80. Ефименко П. П. Рудни в Северщине / П. П. Ефименко // Киевская старина. – 1888. – Т.4. – С. 52–63.

81. Эйнгорн В. Очерки по истории Малороссии в XVIII веке / В. Эйнгорн. – М., 1899. – 627 с.

82. Экономическая история СССР и зарубежных стран / под ред. И. Н. Шемякина, А. А. Успенского, В. Т. Сарычева. – М. : Высшая школа, 1978. – 551 с.

83. Енгельс Ф. Марка // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – 2-е вид. – Київ, 1964. – Т. 19. – С. 317–333.

84. Энгельс Ф. Письмо Карлу Каутском в Штутгарт. 21 мая 1895 г. // Сочинения / К. Марк, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1962. – Т. 29. – С. 397– 400.

85. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом // Сочинения / К. Марк, Ф. Энгельс. –2-е изд. – М., 1960. – Т. 20. – С. 5–343.

86. Энгельс Ф. "К критике политической экономии" // Сочинения / К. Марк, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1959. – Т. 13. – С. 489–499.

87. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Первом (1709–1711 гг.). – М., 1900. – 396 с.

88. Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / В. Є. Задорожний. – Львів : Вища школа, 1989.- 152 с.

89. Земледельческие события в Днепропетровском уезде // Русская мысль. - 1880. - № 4. - С. 36–38.
90. Загальна економічна теорія. У 2-х ч. Ч. 1 : посібник / за ред. І. В. Буяна. – Тернопіль : Астон, 2005. – 378 с.
91. Злупко С. М. Історія економічної теорії / С. М. Злупко. – 2-е вид., випр., допов. - Київ : Знання, 2005. - 719 с.
92. Зіновійв К. Вірші. Приповісті / К. Зіновійв. – Київ : Наукова думка, 1971. – 392 с.
93. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2 / В. А. Смолій [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1979. – 615 с.
94. Історія Української РСР. У 2-х т. Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1967.– 807 с.
95. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т, 4 кн. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1983. – 463 с.
96. Історія міст і сіл Української РСР/ В 26-ти т. м. Київ. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1963. – 817 с.
97. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Харківська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1967. – 728 с.
98. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Хмельницька область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1969. – 706 с.
99. Історія Києва. В 2-х т. Т. 1. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 801 с.
100. Історія Львова. В документах і матеріалах. – Київ : Наукова думка, 1986. – 422 с.
101. Історія Ужгорода : історичний нарис. – Ужгород : Патент, 1993. – 221 с.
102. Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. / В. Ф. Інкін. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1959. – 176 с.
103. Инкин В. Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Прикарпатья / В. Ф. Инкин // Города феодальной России : сборник. – М., 1966. – С. 168–177.
104. Исаевич Я. Д. К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влиянии на развитие городов Прикарпатья в XVI–XVIII вв. / Я. Д. Исаевич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Киев, 1962. – С. 189–197.
105. Ісаєвич Я. Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30–60-х роках XVIII ст. / І. Д. Ісаєвич // З

історії західноукраїнських земель. – Київ, 1960. – Вип. 4. – С. 27–48.

106. Исаевич Я. Д. Городские и земские акты – важный источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI–XVIII вв. / Я. Д. Исаевич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. – Рига, 1963. – С. 145–148.

107. История Молдавской ССР. С древнейших времен до наших дней. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 551 с.

108. История средних веков. В 2-х т. Т. 2 : учебник / под ред. С. Д. Сказкина. – М. : Просвещение, 1954. – 389 с.

109. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв. Документы и материалы : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1965-1967. – Т. 1–3.

110. Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1859 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Кабузан В. М. – М., 1969. – 39 с.

111. Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80-х роках XVIII ст. / В. М. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 115–118.

112. Кафенгауз Б. Б. География внутренней торговли и экономическая специализация рынков России в 20-е гг. XVIII века / Б. Б. Кафенгауз // Вопросы географии : сборник. – М., 1950. – Т. 20. – С. 158–185.

113. Кафенгауз Б. Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века / Б. Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 329 с.

114. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. XIII–XIX ст. / Я. П. Кісь. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 223 с.

115. Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині / Я. П. Кісь // Вісник Львівського державного університету. Серія історична. – Львів, 1978. – Вип. 12. – С. 56–65.

116. Кісь Я. П. Текстильні мануфактури в Галичині / Я. П. Кісь // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1967. – Вип.4. – С. 71-78.

117. Карачківський М. М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / М. М. Карачківський // Історично-географічний збірник. - Київ, 1931. - Т. 4. - С.180-192.

118. Кириченко М. М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя. XVIII сторіччя / М. М. Кириченко. - Харків : Держполітвидав, 1931. - 118 с.

119. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. - Київ : Наукова думка, 1988. - 250 с.

120. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. - Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. - 338 с.

121. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины. XVI-XVIII вв. Ч. 4 / Н. П. Ковальський. - Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 1979. - 117 с.

122. Кожолянюк Г. К. Соціально-економічне положення і класова боротьба в Северній Буковині в останній чверті XVIII - початку XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Кожолянюк Г. К. - Київ, 1979. - 20 с.

123. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму / І. П. Крип'якевич. - Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. - 156 с.

124. Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Державні межі. Дороги / І. П. Крип'якевич // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. - Львів, 1925. - Т. 144. - С. 123-142.

125. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. - Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. - 536 с.

126. Коваленко В. О. Шляхи вирішення селянського питання в економічній думці Російської імперії кінця XIX - початку XX ст. / В. О. Коваленко // Український селянин : зб. наук. пр. - Черкаси, 2004. - Вип. 8. - С. 168-171.

127. Карпинець І. О. Галицькі залізні гути та їх продукція в 1772-1848 рр. / І. О. Карпинець // Збірник наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. - Львів, 1937. - Т. 154. - С. 141-182.

128. Клименко П. В. Западнорусские цехи XVI-XVIII вв. / П. В. Клименко. - Киев, 1914. - 146 с.

129. Клименко П. В. Цехи на Україні. Суспільно-правові елементи цехової організації / П. В. Клименко // Збірник історико-філологічного відділу. - Київ, 1929. - № 81, вип.1, т. 1.

130. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. - Київ : Наукова думка, 1971. - 174 с.

131. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века: опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В.Милов. - М. : Наука, 1974. - 189 с.

132. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья. Социально-экономическое положение и борьба крестьянства Закарпатья против феодального гнета и католического порабощения в XVI–XVIII веках / И. Г. Коломиец. - Томск : Изд-во Томского ун-та, 1956. - 163 с.

133. Кеппен П. И. О виноделии и винной торговле в России / П. И. Кеппен. - СПб., 1832. - 219 с.

134. Кеннеді П. Г Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.) / П. Г. Кеннеді // Український історичний журнал. - 1989. - № 5. - С. 52–64.

135. Козинцев Р. И. От таможенного тарифа 1721 г. к тарифу 1731 г. / Р. И. Козинцев // Вопросы генезиса капитализма в России. - Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1960. - С. 182-216.

136. Компан О. С. Дослідження з історії промисловості України у XVIII ст. / О. С. Компан // Архіви України. - 1969. - № 4. - С. 90–92.

137. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький. - Київ : Либідь, 1995. - 239 с.

138. Корсак А. А. О винокурении. Обзор различных отраслей мануфактуры России. Т. 3 / А. А. Корсак. - СПб., 1865. - 429 с.

139. Кіку І. О. Значення актових книг як джерела з історії України XVI–XVIII ст. / І. О. Кіку // Український історичний журнал. - 1983. - № 11. - С. 140–145.

140. Крикун М. Г. Динаміка чисельності населення Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. / М. Г. Крикун // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Київ, 1985. – Вип. 2. – С. 57–62.

141. Курц Б. Г. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича / Б. Г. Курц. – Киев, 1915. – 189 с.

142. Ключевский В. О. Неопубликованные произведения / В. О. Ключевский. – М. : Наука, 1983. – 395 с.

143. Кулаковський В. М. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Київ, 1976. – Вип. 10. – С. 48–55.

144. Кулаковський В. М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Київ, 1980. – Вип. 14. – С. 53–60.

145. Купчинський О. А. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. / О. А. Купчинський // Архіви України. – 1976. – № 5. – С. 14–21.

146. Кулишер І. М. История экономического быта Западной Европы. Т. 1 / И. М. Кулишер. – СПб., 1914. – 287 с.

147. Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. Вып. 1 / А. М. Лазаревский. – Чернигов, 1866. – 390 с.

148. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля “ Наука логіки ” // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. - 5-те вид. – Київ, 1972. – Т. 3. – С. 73–202.

149. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. - 5-те вид. – Київ, 1972. – Т. 3.

150. Ленін В. І. Статистика і соціологія // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. - 5-те вид. – Київ, 1972. – Т. 24. – С. 329–336.

151. Лазаревский А. М. До истории торговли пенькой Стародубья с заграницей в начале XVIII века / А. М.

Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1901. – Вып. 1. – С. 34–38.

152. Лановик Б. Д. Економічна історія: курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, В. Ф. Чайковський. – 2-ге вид., перероб. – Київ : Вікар, 2000. – 300 с.

153. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 2 / А. М. Лазаревский. – Киев, 1893. – 486 с.

154. Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1954. – Т. 9. – С. 146–159.

155. Відділ рукописів [Електронний ресурс] // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника : сайт. – Львів, 2017. – . – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/pro-biblioteku/struktura-biblioteki/viddil-rukopysiv/>

156. Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 204 с.

157. Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве / Н. П. Лихачев. – СПб., 1891. – 216 с.

158. Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века / О. И. Левицкий. – Киев, 1876. – 135 с.

159. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. – Киев, 1848–1864. – Т. 1–4.

160. Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – 374 с.

161. Літопис Самовидця. – Київ : Наукова думка, 1971. – 207 с.

162. Лисенко С. І. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. / С. І. Лисенко, Є. А. Чернецький. – Біла Церква : Вид-во т-ва охорони пам'ятоків старожитностей Київщини, 2002. – 195 с.

163. Лодыженский К. И. История русского таможенного тарифа / К. И. Лодыженский. – СПб., 1886. – 216 с.

164.Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 464 с.

165. Лукьянов П. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX вв. В 6-ти т. Т. 2. Кн. 1 / П. М. Лукьянов. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1949. – 197 с.

166. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. В 2-х т. Т. 1 / П. І. Лященко. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1951. – 656 с.

167. Маркіна В. О. До питання про зв'язок магнатських господарств Правобережної України з ринком (друга половина XVIII ст.) / В. О. Маркіна // Вісник Київського університету. - Київ, 1959. - Вип. 1, № 2. - С. 83–98.

168. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. Социально-экономическое развитие / В. А. Маркина. – Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1961. - 234 с.

169. Маркина В. А. Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во второй половине XVIII в. / В. А. Маркина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1964. – С. 337–346.

170.Маркина В. А. К вопросу о применении наемного труда в крестьянском и помещичьем хозяйстве Правобережной Украины во второй половине XVIII – начале XIX вв. / В. А. Маркина // Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. – М., 1968. – С. 246–267.

171.Маршалл А. Принципы политической экономии. Ч. 1. : пер. с англ. / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1983. – 415 с.

172.Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. 60-е годы XVII в. - XVIII в. / В. А. Маркина. – Киев : Изд- во Киев. ун-та, 1961. – 175 с.

173. Мельник Л. Г. Торговельні зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою наприкінці XVII ст. / Л.Г.Мельник // Український історичний журнал. - 1979.- № 5. - С. 96-101.

174. Малиновський О. П. Огляд матеріалів Московського центрального архіву / О. П. Малиновський

// Праці комісії для виучування історії західноруського та всеукраїнського права. – Київ, 1926. – Вип. 2. – С. 2-36.

175. Мазаракі М. А. З історії торгівлі та товарознавства / М. А. Мазаракі, Г. О. Пугачевський // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. - 2002. - № 2. - С. 5-13.

176. Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству / К. Маркс. – М. : Госполитиздат, 1940. - 56 с.

177. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23.

178. Маркс К. Немецкая идеология // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1967. – Т. 3. – С. 65–185.

179. Маркс К. Економічно – філософські рукописи 1844 року // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – 2-ге вид. – Київ, 1980. – Т. 42. – С. 39–159.

180. Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики в курсе источниковедение отечественной истории / сост. Н. П. Ковальский, В. В. Страшко, Г. В. Боряк. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. гос. ун-та, 1987. – 52 с.

181. Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. / С. І. Маслов. – Київ, 1924. – 198 с.

182. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1918–1973 рр. / О. Г. Мітюков. – Київ : Наукова думка, 1975. – 185 с.

183. Медведев М. И. Соляной промысел в Крыму / М. И. Медведев. – СПб., 1867. - 216 с.

184. Милов Л. В. Общее и особенное российского феодализма / Л. В. Милов // История СССР. – 1989. - № 2. – С. 5–21.

185. Миронов В. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII–первой половине XIX в. / В. Н. Миронов. - Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 214 с.

186. Мицик Ю. А. Козацька держава Пима Поляна / Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1993. - № 4. - С. 5–7.

187. Мицюк О. К. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 2. Доба феодально-кріпацька. Від другої чверті XVI ст. до половини XIX / О. К. Мицик. – Факсим. вид. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – 392 с.

188. Мохов Н. А. Дружба ковалась веками. Молдавско-русько-українские связи с древнейших времен до начала XIX века / Н. А. Мохов. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 280 с.

189. Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині / В. Л. Модзалевський. – Київ : Вид-во ВУАН, 1926. – 156 с.

190. Модзалевский В. Л. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1913. – 186 с.

191. Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / С. В. Мочерний. – Київ : Академія, 2003. – 656 с.

192. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – Киев : Наук. думка, 1975. – 276 с.

193. Нариси історії Закарпаття. Т. 1. – Ужгород : РВВ Закарпат. обл. упр. преси, 1993. – 436 с.

194. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. Ремесло і мануфактура / О. О. Нестеренко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.

195. Нечитайло В. В. Історична пам'ять як умова ідентифікації українського фермерства / В. В. Нечитайло // Наукові записки. Історичні науки / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 359–367.

196. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.

197. Нечитайло В. В. Козацькі та селянські господарства фермерського типу в роки національно-визвольної революції 1648–1676 рр. / В. В. Нечитайло // 350-річчя української держави Б. Хмельницького : матеріали Міжнарод. наук. конф., 15–16 груд. 1998 р. – Київ, 1998. – С. 63–66.

198. Нечитайло В. В. Аграрні відносини в “Миньковецькій державі” Ігнація Мархоцького / В. В. Нечитайло // Поляки на Хмельниччині : зб. наук. пр. за

матеріалами Міжнарод. наук. конф., 23–24 черв. 1999 р. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 151–155.

199. Николайчук Ф. Д. Исследование по истории Роменской ярмарки / Ф. Д. Николайчук // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1899. – Кн. 13. – С. 105–129.

200. Нікула О. І. Економічна історія України і світу : навч. посіб. / О. І. Нікула. – Львів : Львів. банк. ін-т, 2001. – 220 с.

201. Інститут рукопису [Електронний ресурс] // Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського : сайт. – Київ, 2013–2019. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1>

202. Описи Лівобережної України кінця XVIII–XIX ст. – Київ : Наукова думка, 1998. – 185 с.

203. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – Київ : Наукова думка, 1989. – 164 с.

204. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.). – Київ : ВУАН, 1931. – 178 с.

205. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. А. А. Чухна. – Київ : Вища школа, 2001. – 483 с.

206. Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник / відп. ред. Г. Н. Климко. – 5-те вид. – Київ : Знання-прес, 2004. – 389 с.

207. Овсінський Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Овсінський Ю. В. – Львів, 2004. – 20 с.

208. Олійник О. А. Про матеріалізацію запорозьких зимівників / О. А. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. – № 10/11. – С. 123–126.

209. Олянич Д. О. Опис подорожі шведського посла на Україну / Д. О. Олянич // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 51–54.

210. Очерки истории СССР. XVII век. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 847 с.

211. Охотский Я. Д. Рассказы о польской старине. Т. 1 / Я. Д. Охотский. – СПб., 1874. – 288 с.

212. Панчишин С. М. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва / С. М. Панчишин. - Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. - 452 с.

213. Поршнев Б. Ф. Очерк политической экономии феодализма / Б. Ф. Поршнев. - М. : Изд-во АН СССР, 1956. - 396 с.

214. Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы / Б. Ф. Поршнев. - М. : Наука, 1964. - 567 с.

215. Політекономія : підручник / голов ред. Ю. В. Ніколенко. - Київ : Центр навч. літ., 2003. - 412 с.

216. Похилевич Д. Л. "Капиталистические зигзаги" в истории феодального поместья / Д. Л. Похилевич // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. - М., 1961. - С. 44-53.

217. Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. / Е. М. Подградская. - Кишинев : Изд-во ЦК Компартии Молдавии, 1968. - 224 с.

218. Панашенко В. В. До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. - 1968. - № 12. - С. 85-93.

219. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / пер. с араб. проф. Г. А. Муркоса // Чтения в обществе истории и древностей российских. - 1906. - Кн. 4. : Материалы исторические. - С. 1-156.

220. Потехин В. И. Писчебумажное производство. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. 3 / В. И. Потехин. - СПб., 1865. - 386 с.

221. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т. 1-45.

222. Поппер К. Р. Предложения и опровержения. Рост научного знания : пер. с англ. / К. Р. Поппер. - М. : АСТ : Ермак, 2004. - 638 с.

223. Полетаев А. В. Клиометрика - новая экономическая история - историческая экономика / А. В. Полетаев // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 20-32.

224. Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1910. – Вып. 5. – С. 69–83.

225. Північна Буковина, її минуле і сучасне / В. М. Курило, М. О. Ліщенко, О. В. Романець, Н. И. Сирота. – Ужгород : Карпати, 1969. – 246 с.

226. Пащенко Д. Р. Описание Черниговского наместничества / Д. Р. Пащенко. – Чернигов, 1868. – 274 с.

227. Прицак Л. Б. Б.Хмельницький і селянство / Л. Б. Прицак // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 34–37.

228. Полянский Ф. Я. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма / Ф. Я. Полянский. – М. : Госполитиздат, 1954. – 326 с.

229. Полтаві 800 років. 1174–1974 рр. : зб. док. і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1974. – 420 с.

230. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А. Л. Перковський // Історичні джерела та їх вивчення. – 1969. – Вип.4. – С. 205–209.

231. Пірко В. О. Стан землеробської культури Півдня України у XVIII ст. / В. О. Пірко // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 25–27.

232. Пажитнов К. И. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К. И. Пажитнов. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 208 с.

233. Полянский Ф. Я. Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII–XV вв. / Ф. Я. Полянский. – М. : Госполитиздат, 1952. – 269 с.

234. Падалка Л. В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте / Л. В. Падалка. – Полтава, 1905. – 198 с.

235. Петров М. Б. До історії торгівлі Кам'янець-Подільського у XVIII ст. / М. Б. Петров // Академія на пошану професора Л. А. Коваленка : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 96–98.

236. Петров М. Б. Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII – XVIII ст. / М. Б. Петров // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 32–37.

237. Полоцкий С. И. Избранные сочинения / С. И. Полоцкий. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1953. – 287 с.

238. Паньків Б. М. Про роль купецького і лихварського капіталу у виникненні передумов капіталізму на Галицькій землі (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) / Б. М. Паньків // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : зб. наук. пр. – Київ, 1980. – Вип. 14. – С. 60–66.

239. Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. – СПб., 1787. - 285 с.

240. Павленко Н. И. Савва Лукич Владиславич-Рагузинский / Н. И. Павленко // Сибирские огни. - 1978. - № 3. – С. 149–165.

241. Платонов С. И. К истории городов и путей на южной окраине Московского государства в XVIII веке / С. И. Платонов // Журнал М-ва нар. просвещения. - 1898 - № 3. - С.79–95.

242. Пийримяэ Х. А. О влиянии балтийской торговли на процесс генезиса капитализма в Западной Европе (конец XVI–XVII вв.) / Х. А. Пийримяэ // Проблемы генезиса капитализма. К международному конгрессу экономической истории в Ленинграде в 1970 г. : сб. ст. – М., 1970. – С. 13–56.

243. Пономарев А. М. К истории первых мануфактур на Украине / А. М. Пономарев // Научный ежегодник за 1957 г. – Черновцы, 1958. - С. 100–103.

244. Пономарев А. М. Развитие капиталистических отношений в селитренной промышленности Украины в XVIII веке / А. М. Пономарев // Тезисы 27 научной конференции профессорско-преподавательского состава Киевского института народного хозяйства. – Киев, 1963. – С. 14–17.

245. Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII веке. Начальные формы мануфактуры : учеб. пособие

/ А. М. Пономарев. – Черновцы: Изд-во Чернов. гос. ун-та, 1968. – 87 с.

246. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О. М. Пономарьов. – Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1971. – 183 с.

247. Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду України / О. М. Пономарьов // Український історичний журнал. – 1970. - № 3. – С. 27–35.

248. Пономарьов О. М. З історії Шосткінського порохового заводу XVIII ст. / О. М. Пономарьов // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 45–52.

249. Рынцзюнський П. Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. / П. Г. Рынцзюнський. – М. : Наука, 1978. – 267 с.

250. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России. Ч. 4 / А. И. Ригельман. – М., 1847. – 232 с.

251. Рклицкий М. В. Казаки Золотоношского уезда / М. В. Рклицкий // По данным Румянцевской описи 1767 г. - Полтава, 1911. - С. 70–122.

252. Рычков Н. И. О цехах в России и Западной Европе / Н. И. Рычков // Русский вестник. - 1863. - № 10. - С. 800–810.

253. Ренский М. И. Материалы по истории табаководства в Малороссии / М. И. Ренский // Труды Полтавской архивной комиссии. – Полтава, 1917. - Вып 15. – С. 73–80.

254. Русско-шведские экономические отношения в XVII веке : сб. док. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 654 с.

255. Рибалка І. К. Історія Української РСР. Дожовтневий період / І. К. Рибалка. – Київ : Вища шк., 1978. – 590 с.

256. Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – Київ : Мистецтво, 1959. – 152 с.

257. Семенов А. И. Изучение исторических сведений о русской военной торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 год. Т. 1 / А. И. Семенов. – СПб., 1895. - 352 с.

258. Середенко М. М. Початковий період у розвитку заводської металургії в Україні / М. М. Середенко // Наукові записки / Ін-т економіки АН УРСР. – 1954. - № 2. – С. 108–123.

259. Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – Київ : Мистецтво, 1992. - 208 с.

260. Слабченко М. Е. Очерки торговли и торгового капитализма / М. Е. Слабченко. - Одесса, 1923. – 122 с.

261. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII веках / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1923. – 267 с.

262. Субтельний О. М. Україна. Історія / О. Б. Субтельний. – Київ : Либідь, 1991. - 510 с.

263. Смолка А. О. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини / О. А. Смолка // Історія народного господарства та економічної думки України. – Київ, 1997. – Вип. 29. – С. 136–145.

264. Скальковский А. А. История Новой Сечи / А. А. Скальковский. - Одесса, 1847. - 506 с.

265. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков : Газетно-книжное издание, 1964. – 460 с.

266. Смолий В. А. Зміцнення торговельно-економічних зв'язків Правобережної України з Росією в другій половині XVIII ст. / В. А. Смолий // Український історичний журнал. - 1978. - № 9. - С. 13-21.

267. Севергин В. М. Наставления о лучших способах добывать, приготавливать и очищать селитру в России / В. М. Севергин. – СПб., 1812. - 120 с.

268. Сергієнко Г. Я. “Архив Юго-Западной России” – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Правобережній Україні в другій половині XVII і на початку XVIII ст. / Г. Я. Сергієнко // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – 1959. - № 2(36). – С. 64–66.

269. Слуцкий Е. Е. Сэръ Вильям Петти : Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких отрывков из его произведений / Е. Е. Слуцкий. – Киев, 1914. - 125 с.

270. Старовойт І. С. Філософія : навч. посіб. / І. С. Старовойт, Т. О. Силаєва, Г. О. Орендарчук. – Тернопіль : Астон, 1998. – 116 с.

271. Соціальна боротьба у місті Львові в XVI – XVIII ст. : зб. док. – Львів : Вид-во Львів. ун - ту, 1961. – 443 с.

272. Січинський В. І. Чужинці про Україну / В. І. Січинський // Український історичний журнал . – 1991. - № 4. – С. 136–145.

273. Созин И. В. К вопросу о товарности помещичьего хозяйства южной части Польши в 70–90-х годах XVIII в. / И. В. Созин // Ученые записки / Ин-т славяноведения АН СССР. – М., 1960. – Т. 20. – С. 121–158.

274. Сіреджук П. С. Заселення Галицької землі в XIV–XVIII ст. / П. С. Сіреджук // Український історичний журнал. – 1984. - № 6. – С. 81–89.

275. Січинський В. І. Нариси з історії української промисловості / В. І. Січинський. – Львів, 1938. – 126 с.

276. Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722 гг.) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1894. – Кн. 6, вып. 2. – С. 261–293.

277. Сидоренко О. Ф. Київське право складу: до питання про правові основи розвитку торгівлі у середньовічній Україні (IX – половина XVII ст.) / О. Ф. Сидоренко // Середньовічна Україна : зб. наук. пр. – Київ, 1994. – С. 29–45.

278. Спиркин А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спиркин. – М. : Гандарика, 2000. – 685 с.

279. Сперанский С. И. Иван Федоров и его потомство / С. И. Сперанский // Труды Московского археологического общества. – М., 1914. – Т. 23, вып. 2. – С. 84–91.

280. Собрание государственных грамот и договоров. Ч. 4. – М., 1828. – С. 189–204.

281. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1964. – 138 с.

282. Созанський І. І. З минувшини м. Броди / І. І. Созанський. – Львів, 1911. – 69 с.

283. 150 лет Никольско-Бахметьевского хрустального завода князя А. Д. Оболенского: исторический очерк. – СПб., 1914. – 316 с.

284. Степанков В. С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського руху XVI – XVIII ст. і спроба порівняльного аналізу / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–15.

285. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні : зб. наук. пр. – Київ, 1990. – С. 52–65.

286. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Либідь, 1993. – 504 с.

287. Смолій В. А. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. Проблеми державотворення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1993. – 72 с.

288. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / А. О. Смолка. – Київ : ТОВ “Задруга”, 1996. – 151 с.

289. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюція, реалізація / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Альтернатива, 1997. – 368 с.

290. Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. / Г. Я. Сергієнко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – 212 с.

291. Смирнов П. И. Экономическая политика Московского государства в XVII в. / П. И. Смирнов. – Киев, 1912. – 189 с.

292. Сказкин С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века / С. Д. Сказкин. – М. : Наука, 1968. – 427 с.

293. Стрішенець О. М. Винокурне виробництво України у XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 216, т. 2. – С. 465 – 470.

294. Стрішенець О. М. Промисли Києва та навколишньої місцевості в XVI–XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Наукові записки / Терноп. держ. пед. ун-т. Серія: Економіка, філософія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 9. – С. 97–102.

295. Стрішенець О. М. До питання про купецькі об'єднання в Україні у XVII – XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Сучасний соціокультурний простір 2005 : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26–30 верес. 2005 року. – Київ, 2005. – Ч. 2. – С. 21–22.

296. Стрішенець О. М. Лихварський капітал на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 203, т. 2. – С. 565–570.

297. Стрішенець О. М. Виробництво паперу у Східній Галичині в другій половині XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Наукові записки / Терноп. нац. пед. ун-т. Серія економічна. – Тернопіль, 2005. – Вип. 19. – С. 45–47.

298. Стрішенець О. М. Борошномельне виробництво Правобережної України у другій половині XVII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 204, т. 4. – С. 895–901.

299. Стрішенець О. М. До питання про виробництво паперу на Тернопільщині у XVIII–XIX ст. / О. М. Стрішенець // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2004. – Вип. 9. – С. 200–207.

300. Стрішенець О. М. З історії карбування монет у Львові в 60–70-х роках XVII ст. / О. М. Стрішенець // Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 20–25 квіт. 2005 р. – Київ, 2005. – Ч. 1. – С. 88–89.

301. Стрішенець О. М. Закупка заліза Києво-Печерською лаврою в Росії у першій половині XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Наука і освіта. 2004 : матеріали VII Міжнарод. наук.-практ. конф., 10–25 лют. 2004 р. – Дніпропетровськ, 2004. – Т. 9. – С. 74–75.

302. Стрішенець О. М. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України з Росією у другій половині XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 202, т. 4. – С. 948–956.

303. Стрішенець О. М. До питання про нагромадження купецького капіталу на українських землях Польщі у кінці XVII – на початку XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Науковий потенціал України : матеріали I Всеукр. наук. - практ. конф., 1–5 берез. 2005 р. – Київ, 2005. – Ч. 2. – С. 7–8.

304. Стрішенець О. М. До питання про розвиток торгівлі в Україні у XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 216, т. 1. – С. 213–218.

305. Стрішенець О. М. Деякі питання методології вивчення товарного виробництва України другої половини XVII – кінця XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 218, т. 1. – С. 106–117.

306. Стрішенець О. М. З історії порохового виробництва в Україні у XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Сучасні наукові дослідження – 2006 : матеріали II Міжнарод. наук. - практ. конф. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 1. – С. 68–70.

307. Стрішенець О. М. Селітряне виробництво Правобережної України в першій половині XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 208, т. 3. – С. 685–689.

308. Стрішенець О. М. Участь польських рудників у розвитку залізоплавильного виробництва в Україні у XVII–XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 196, т. 1. – С. 59–64.

309. Стрішенець О. М. Залізоплавильне виробництво Лівобережної і Слобідської України у XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 221, т. 1. – С. 207–214.

310. Стрішенець О. М. Металургійне виробництво Правобережного Полісся України у XVII–XVIII ст. / О. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 185, т. 1. – С. 53–61.

311. Стрішенець М. М. Історія залізобудівних промислів України / М. М. Стрішенець. – Київ : НМК ВО, 1991. – 81 с.

312. Стрішенець М. М. Діяльність гетьманського уряду по розвитку залізобудівних промислів на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. / М. М. Стрішенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 169. – С. 47–53.

313. Стрішенець М. М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI–XVII ст. / М. М. Стрішенець // Вісник Терноп. приладобуд. ін-ту : наук. журн. – 1996. – № 1. – С. 25–29.

314. Стрішенець М. М. З історії виробництва горілки і пива в Україні / М. М. Стрішенець // Проблеми та напрями реформування аграрного сектора економіки України : зб. наук. ст. – Тернопіль, 1996. – Вип. 1. – С. 62–67.

315. Стришенец Е. Н. Металлургическое производство Черниговщины в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 210, т. 2. – С. 345–351.

316. Стришенец Е. Н. Торговля селитрой Украины с Россией в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 211, т. 2. – С. 459–466.

317. Стришенец Е. Н. Торговля железом России с Украиной в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 199, т. 3. – С. 813–818.

318. Стришенец Е. Н. Торговля железом Тульских металлургических заводов России с Украиной в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // Перспективные разработки науки и техники : материалы науч.-практ. конф., 22 окт. 2004 г. – Белгород ; Днепропетровск, 2004. – С. 91–94.

319. Стришенец Е. Н. Торговля железом Брянских металлургических заводов с Украиной в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // The science: theory and practice. Materials of international scientific-practical conference, July 20 th – August, 5 th, 2005. – Prague ; Dnepropetrovsk ; Belgorod, 2005. – S. 41 – 43.

320. Стришенец Е. Н. Стекольное производство Украины в XVIII веке / Е. Н. Стришенец // Економіка: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 212, т. 2. – С. 560–567.

321. Стришенец Н. Е. К вопросу о роли торговлоростовщического капитала при феодализме / Е. Н. Стришенец // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 198, т. 3. – С. 525–532.

322. Стришенець О. М. Цегельне виробництво України другої половини XVII – кінця XVIII ст. / О. М. Стришенець // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 207, т. 5. – С. 1258–1263.

323. Тверская Д. И. Москва второй половины XVII века - центр складывающегося всероссийского рынка / Д. И. Тверская. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 237 с.

324. Трифильев Е. И. Очерки по истории промышленности Слободской Украины. Селитроварение XVII–XVIII вв. / Е. И. Трифильев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1894. – Т. 6. – С. 17–39.

325. Тищенко М. Ф. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст. / М. Ф. Тищенко // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1931. – Кн. 26. – С. 329–345.

326. Топографическое описание Харьковского наместничества. – Харьков, 1888. – 178 с.

327. Тищенко М. Ф. Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. / М. Ф. Тищенко // Праці комісії для виучування історії західноруського та всеукраїнського права. – Київ, 1927. – Вип. 3. – С. 176–192.

328. Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и других отношениях / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – 893 с.

329. Тихонов Ю. А. Таможенная политика Русского государства с середины XVI века до 60-х годов XVII века / Ю. А. Тихонов // Исторические записки. – 1955. – № 53. – С. 268–285.

330. Ткаченко М. М. Нариси історії Кременчуччини до початку XVIII ст. / М. М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу Української АН. – Київ, 1929. – Кн. 24. – С. 68-85.

331. Толстой Д. И. История финансовых учреждений России со времен основания государства и до кончины императрицы Екатерины II / Д. И. Толстой. – СПб., 1848. – 258 с.

332. Токаши Н. История экономической теории : пер. с англ. / Н. Токаши. – М. : Прогресс, 1995. – 387 с.

333. Топольский Е. Рефеодализация в экономике крупных землевладений в Центральной и Восточной Европе : пер. с пол. / Е. Топольский. – М. : Прогресс, 1970. – 243 с.

334. Уперенко М. О. Посилити взаємозв'язок економічної історії та економічної теорії / М. О. Уперенко // Економіка України. – 1991. – № 11. – С. 23–29.

335. Уперенко Н. А. Взаимосвязи экономической истории и экономической теории : автореф. дис. ... д-ра экон. наук / Уперенко Н. А. – Одесса, 1992. – 36 с.

336. Устав цирюльнического цеха 1762 г. // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 470–476.

337. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства : навч. посіб. / Б. Д. Лановик [та ін.]. – Київ : Генеза, 1994. – 368 с.

338. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 263 с.

339. Федоренко П. К. Рудни XVI – XIX вв. на території СРСР / П. К. Федоренко // Исторические записки. – М., 1956. – Кн. 57. – С. 210–231.

340. Федоренко П. К. Документи по історії металургії Левобережної України XVIII століття / П. К. Федоренко // Матеріали по історії СРСР. – М., 1957. – Т. 5. – С. 14–215.

341. Фещенко В. М. Методологічні аспекти сучасних досліджень історії економічної думки України / В. М. Фещенко // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 1. – С. 14–21.

342. Філософія / за ред. проф. І. Ф. Надольного. – Київ : Вікар, 2000. – 621 с.

343. Флеров І. І. О православних церковних братствах, противоборствовавших унії в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII вв. / І. І. Флеров . – СПб., 1857. – 118 с.

344. Хайдегер М. Разговор на проселочной дороге : сборник : пер. с нем. / М. Хайдегер. – М. : Высшая школа, 1991. – 192 с.

345. Хикс Дж. Теория экономической истории : пер. с англ. / Дж. Хикс. – 2-е стер. изд. – М. : журн. “Вопросы экономики”, 2006. – 224 с.

346. Хоптяр Ю. А. Утворення і розвиток ярмарків на Поділлі в XVI–XVIII ст. / Ю. А. Хоптяр // Наукові праці. Історичні науки / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 1988. – Т. 2. – С.108–119.

347. Центральний державний історичний архів України, м.Київ [Електронний ресурс] : сайт. – Київ, 2019. – Режим доступу: <http://cdiak.archives.gov.ua/>

348. Центральний державний історичний архів України, м. Львів [Електронний ресурс] : сайт. – Львів, 2017. –. – Режим доступу: <http://tsdial.archives.gov.ua/>

349. Центральний російський державний історичний архів [Електронний ресурс] : сайт. – Режим доступу: <http://fgurgia.ru/#!>

350. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. – Київ : ВУАН, 1931. – 109 с.

351. Чистозвонов А. Н. Некоторые итоги рассмотрения проблемы генезиса капитализма / А. Н. Чистозвонов // Средние века. – 1971. – Вып. 34. – С. 48–59.

352. Чистозвонов А. Н. Некоторые основные теоретические вопросы проблемы генезиса капитализма в европейских странах / А. Н. Чистозвонов // Теоретические и историографические проблемы генезиса капитализма. – М., 1969. – С. 8–103.

353. Чистозвонов А. Н. Генезис капитализма: проблемы методологии / А. Н. Чистозвонов. – М. : Наука, 1985. – 300 с.

354. Черепнин Л. В. Выступление на дискуссии по проблеме перехода от феодализма к капитализму. 1965 г. / Л. В. Черепнин // Вопросы методологии исторического исследования. Теоретические проблемы истории феодализма. – М., 1981. – С. 145–149.

355. 400 лет русского книгопечатания. 1564–1964 гг. // Русское книгопечатание до 1917 г. – М., 1964. – С. 59–81.

356. Чистякова Е. В. Новоторговый устав 1667 года / Е. В. Чистякова // Археографический ежегодник . – М., 1958. – С. 93–121.

357. Чулков М. И. Историческое описание российской коммерции во всех портах и границах .Т. 2. Кн. 1 / М. И. Чулков. – СПб., 1903. – 197 с.

358. Шаш А. Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії Мукачєво-Чинадіївської домінії в першій половині XVIII ст. / А. Шаш // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді за 1932 р. – Ужгород, 1932. – Рочник 9. – С. 101–134.

359. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. - Киев, 1851. – 698 с.

360. Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII – XVIII ст. / Ф. П. Шевченко // V Міжнарод. з'їзд славістів / Укр. комітет славістів, Софія, 1963 р. - Київ, 1963. – С. 37–45.

361. Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII – XVIII ст. / Ф. П. Шевченко

// Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республік. міжвідом. зб. наук. пр. – Київ, 1985. – Вип. 11. – С. 53–57.

362. Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця / Ф. П. Шевченко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. – 112 с.

363. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 318 с.

364. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века : учеб. пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. гос. ун-та, 1984. – 92 с.

365. Швидько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины : учеб. пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 1985. – 100 с.

366. Штефуровський С. С. До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVIII–XIX ст. / С. С. Штефуровський // Наукові записки / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1957. – Т. 20. – С. 202–219.

367. Шульга І. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII века / И. Г. Шульга // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л., 1960. – С. 157–169.

368. Шульга І. Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века / И. Г. Шульга // Вопросы истории. – 1958. – № 10. – С. 37–49.

369. Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття у другій половині XVIII ст. / І. Г. Шульга. – Ужгород : Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1962. – 183 с.

370. Шульга І. Г. Втягнення поміщицьких господарств Закарпатської України в товарно-грошові відносини і проникнення їх у сільське господарство / І. Г. Шульга // Наукові записки / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1960. – Т. 43. – С. 42–65.

371. Шульга І. Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. / І. Г. Шульга // Наукові

записки / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1956. – Т. 20. – С. 35–53.

372. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Переклад з англ./Й.А.Шумпетер. – К.: Основи, 1995. – 239 с.

373. Шумпетер И. А. Теория экономического развития. Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / И. А. Шемпетер. – М. : Прогресс, 1992. – 386 с.

374. Щур Л. О. Вірменські поселення на Поділлі. XIII-XVII ст. / Л. О. Щур // Наукові праці. Історичні науки / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2. – С. 103-108.

375. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – 320 с.

376. Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века / Н. Н. Яковенко // Исторические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVI-XIX веков : межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–73.

377. Яковцевский В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 285 с.

378. Яковлєв С. О. Українська радянська археографія / С. О. Яковлєв. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 156 с.

379. Яценко Г. А. Деякі питання розвитку товарного виробництва в пізньофеодальну добу / Г. А. Яценко // Український історичний журнал. – 1966. - № 4. – С. 73–81.

380. Яцура М. Т. Чернігів / М. Т. Яцура, І. І. Єдомаха. – Київ : Держвидав, 1958. – 96 с.

381. Antoni J. Przeszlosci Polesja Kiejowskiego / J. Antoni. – Warszawa, 1882. – 126 s.

382. Acsady jg. A magyar johbagysag története / jg. Acsady. – Budapest, 1906.– 178 s.

383. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie.– Lwow, 1868 – 1935. – Т. 1–24.

384. Arlamowski K. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce / K. Arlamowski. – Przemyśl, 1931. - 195 s.

385. Acta unii Polski z Litwa. 1385–1791. – Krakow, 1932. – 367 s.

386. Aignez A. Die galizischen Salinen in ihrer geschichtlichen Entwicklung / A. Aignez. – Wien, 1889. - 293 s.

387. Balaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki / M. Balaban. – Lwow, 1909. - 119 s.

388. Baranowski B. Sprawa metody badań historycznych nad strukturami zasiewów / B. Baranowski // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1966. – R. 14, Z. 3. – S. 539–544.

389. Baracz S. Wolne miasto handlowe Brody / S. Baracz. – Lwow, 1865. - 189 s.

390. Bobinska C. W sprawie rozwoju rynku wewnętrznego w XVIII wieku / C. Bobinska // Kwartalnik historyczny. – 1963. – R. LXX, Nr.2. - S. 441–448.

391. Borowski S. Rola statystyki ekonomicznej w badaniach nad rozwojem gospodarki wiejskiej / S. Borowski // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1966. - R. 14, Z. 1. – C. 3–20.

392. Bidermann H. Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte / H. Bidermann. – Innsbruck, 1862. - 256 s.

393. Brawer A. Halicien wie es an Osterreich Kam / A. Brawer. – Leipzig, 1910. – 289 s.

394. Bohdan I. Vechile cronice moldovenesci hana la Urechia / I. Bohdan. – Bucuresti, 1891. – 286 s.; Cronice inedite atingatoare de istoria Rominilor. – Bucuresti, 1895. – 373 s.; Analele Academici Romane. Iectia istoria. – T. 31. – Ser.11. - Bucuresti, 1909. – 279 s.

395. Bujak F. Rozwoj gospodarzcy Galicii. 1772-1914 / F. Bujak. – Lwow, 1917. – 116 s.

396. Baranowski B. Gospodarstwo chlopskie i folwarczne we wchodniej wielkopolsce XVIII wieku / B. Baranowski. – Warszawa, 1958. – 215 s.

397. Cachowski S. Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII wieku. – Cz. 1. Gospodarstwo chlopskie // Roczniki towarzystwa

naukowego w Toruniu. – 1959. – 157 s.; Cz. 2. Gospodarstwo folwaroczne i stosunki rynkowe // Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu. – 1962. – 211 s.

398. Charewiczowa L. Lwów na prelomie XVII i XVIII wieku / L. Charewiczowa // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof.dr. Franciszkowi Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 347–374.

399. Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej / L. Charewiczowa. – Lwów, 1929. – 189 s.

400. Chomecki A. Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej poł. XVIII wieku / A. Chomecki. – Wrocław, 1970. – 307 s.

401. Falniowska A. Dynamika form i wysokości renty feudalnej w królestwach Małopolski zachodniej / A. Falniowska // Studia z dziejów wsi małopolskiej. – Warszawa, 1964. – S. 180–186.

402. Fogel R. W. Railroads and American Economic Growth: Essays in Economic History / R. W. Fogel. – Baltimore : John Hopkins Press, 1964. – 353 s.

403. Gloger J. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T. 4. / J. Gloger. – Warszawa, 1904. – 548 s.

404. Goloberg J. Stosunki agrarne w miastach ziemi wielunskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku / J. Goloberg. – Łódź, 1960. – 283 s.

405. Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku / Z. Guldon. – Toruń, 1966. – 276 s.

406. Hapak P. Dejny Zeleziarskiego przemysłu na Slovensku v rokach 1818 – 1867 / P. Hapak. – Bratislava, 1962. – 308 s.

407. Haraksim L. K. Socialnym a kulturnym dojinam Ukrainy na Slovensku do roku 1867 / L. K. Haraksim. – Bratislava, 1951. – 284 s.

408. Hoshowski S. Ceny we Lwowie w 1701 – 1914 rr. / S. Hoshowski // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. – 1934. – № 13. – S. 65–78.

409. Hoshowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVIII w. / S. Hoshowski // Badania z dziejow społecznych i gospodarczych. – Lwow, 1928. – № 4. – S. 12–27.
410. Hoshowski S. Ceny jako wyraznik powiazan rynkowych / S. Hoshowski // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1964. – T. 12, Z. 1. – S. 95–112.
411. Historia chłopow polskich. Opracowanie zbiorowe pod redakcja Stefana Inglota // Zudowa spoldzielniacza. – 1970. – T. 1. – S. 376–396.
412. Jablonowski A. Sprawy woloskie za jagellonow / A. Jablonowski. – Warszawa, 1879. – 279 s.
413. Kleczynski J. Spis ludnoscii w Rzeczy Pospolitej / J. Kleczynski // Rozprawy Akademji: Umiejtnosci, widzial historyczno – filozoficzny. – Krakow, 1894. – T. 2, Ser. 2. – S. 238–285.
414. Koebnera F. Die Anfange des Gemeinwesens der Stadt Koln / F. Koebnera. – Bonn, 1922. – 376 s.
415. Kula W. Stan i potrzeby badan nad demografia historyczna dawnej Polski / W. Kula // Roczniki dziejow społecznych i gospodarczych. – 1951. – T. 13. – S. 68–79.
416. Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku / W. Kula. – Warszawa, 1956. – 189 s.
417. Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu / W. Kula. – Warszawa, 1962. – 286 s.
418. Kula W. Problema i metody historii gospodarczej / W. Kula. – Warszawa, 1963. – 216 s.
419. Kutzseba S. Wisla w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej Polskiej / S. Kutzseba. – Warszawa, 1935. – 187 s.
420. Leskiewiczowa J. Proba analizy gospodarki dobr magnackich w Polsce: wilanowska na przelomie XVIII – XIX wieku / J. Leskiewiczowa. – Warszawa, 1964. – 287 s.
421. Leskiewiczowa J. Dobra osieckie w okresie gospodarki folwaroczno – pancasczynianej XVI – XVIII wieku / J. Leskiewiczowa. – Wroclaw, 1957. – 115 s.
422. Lehoceky T. Bereg Varmegye monographia / T. Lehoceky. – Ungvar, 1881–1882. – Kotet 1–3.

423. Lehoceky T. Nemet telepitesek Beregmegyeben. Gardasagtorteneti Szemle / T. Lehoceky. - Budapest, 1895. - 326 s.

424. Lehr L. Comertul Tarii Rominesti si Moldavei in a dona jumatare a secolului XVI si prima jumatare a secolului XVII-lea / L. Lehr // Studii si materiale de istorie medie. - Bucuresti, 1960. - V. 4. - S. 258-283.

425. Lozinski W. Patryciat i mieszczanstwo lwowskie w wiekach 16-17 / W. Lozinski. - Lwow, 1890. - 396 s.

426. Lozinski W. Oko proroka / W. Lozinski. - Krakow, 1957. - 189 s.

427. Lutman T. Studie nad dziejami handlu Brodov w latach 1773-1880 / T. Lutman. - Lwow, 1937. - 216 s.

428. Mankowski T. Lwowski cech malarzy w 17w. / T. Mankowski. - Lwow, 1963. - 185 s.

429. Malowist M. W sprawie badan nad historija rzemiosla miejskiego w sredniowiecznej Polsce / M. Malowist // Roczniki dziejow Spoecznych i gospodarczych. - Poznan, 1951. - T. 13. - S. 63-79.

430. Maczak A. Plony zbozowe i ceny na rynku gdanskim w XVII-XVIII wieku / A. Maczak // Roczniki dziejow spoecznych i gospodarczych. - Poznan, 1965. - T. 2S, Z. 2. - S. 246-249.

431. Madurowicz N. Z problematyki rozwarstwienia wsi w Polsce w XVIII wieku / N. Madurowicz, B. Porzaza // Kwartalnik historyczny. - 1964. - Z. 1. - S. 205-225.

432. Mises L. Die Entwicklung des gutsherlich-guerlichen Verhaeltnisses in Halizien. 1772 - 1848 / L. Mises. - Wien ; Leipzig, 1902. - 289 s.

433. Mielczarski S. Rynek zbozowy na ziemiach polskich w drugiej polowie XVI i pierwszej polowie XVIII w.: proba regionizacji / S. Mielczarski. - Gdansk, 1962. - 251 s.

434. Mielczarski F. O prawidlowej analizie rynku zbozowego w Malopolsce w drugiej polowie XVIII wieku / F. Mielczarski // Przegląd historyczny. - 1967. - T. 58. - Z. 4. - S. 670 - 678.

435. Moczak F. Z metodyki badan rynku zbozowego w Polsce XVI-XVIII wieku / F. Moczak // Kwartalnik historii i kultury materialnej. - 1964. - Z. 4. - S. 681-708.

436. Modurowicz-Urbanska H. Ceny zboza w zachodniej Malopolsce w drugiej polowie XVIII wieku / H. Modurowicz-Urbanska. – Warszawa, 1963. – 215 s.

437. Pachonski J. Z mierzch slawetnych / J.Pachonski. - Krakow, 1956. – 197 s.

438. Pazdur J. Gornictwo i przemysl polski w drugiej polowie XVIII wieku / J. Pazdur // Mysl wspolczesna. – 1951. - № 6/7. – S. 321–334.

439. Piaskowski J. O wytapieniu zelaza w ogniskach dymarskich na ziemiach Polski / J. Piaskowski // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1970. – Z. 1. – S. 37–52.

440.Rebro K. Urbarska regulacja Marii Terezie a poddanke uprawy jozefa II / K. Rebro. – Bratislava, 1958. – 217 s.

441.Reszty rekopisu Jana Chryzostoma Paska, deputata z powiatu Lelowskiego (1656–1688). Wydano przez Augusta Lachowicza. – Wilno, 1861. – 408 s.

442. Rozycka-Glasowa M. Gospodarka rolna wielkiej wlasnoscii w Polsce XVIII wieku / M. Rozycka-Glasowa. - Wroclaw, 1964. – 86 s.

443. Rozycka-Glasowa M. Struktura wysiewow i wysokos z plonow w drugiej polowie XVIII wieku w kluczu opatowskim / M. Rozycka-Glasowa // Studia z dziejow gospodarstwa wiejskiego. – Warszawa, 1961. – T. 4, Z. 1. – S. 163–186.

444. Rozycka-Glasowa M. O niectomych metodach statystyki matematycznej w historii rolnictwa / M. Rozycka-Glasowa // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1968. – Z. 1. – S. 4–7.

445. Rychlikowa J. Metody statystyki matematycznej w prakzyce badawczej historyka / J. Rychlikowa // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1968.- Z. 2. – S. 317–335.

446. Rychlikowa J. Perspektywy badania plonow w drugiej polowie XVIII i pierwszej polowie XIX wieku na terytorium Malopolski i Polski srodkowej / J. Rychlikowa // Studia historyczne. – 1969. – R. 12, Z. 3(45). – S. 311–336.

447. Rutkowski J. Studia z dziejow wsi polskiej XVI – XVIII w. / J. Rutkowski. – Warszawa, 1956. – 447 s.

448. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski / J. Rutkowski. – Poznan, 1951. – 286 s.

449. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w wojewodstwie Podolskiem w drugiej polowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1965. – 175 s.

450. Sochaniewicz S. Wojtowstwa i soltystwa pod wzgledem prawnym i politycznym w ziemi lwowskiej / S. Sochaniewicz // Studia nad historie prawa polskiego. – Lwów, 1921. – T. 17. – S. 114–136.

451. Strzelibosz J. W sprawie podzialu kriteriow spoleczenstwa mieijkiego epoki feodalnej / J. Strzelibosz // Przegląd historyczny. – 1958. – № 3. – S. 568–573.

452. Szczygielski W. Wysokosci plonow po dobrach przygodskich w drugiej polowie XVIII wieku / W. Szczygielski // Studia z dziejow wsi malopolskiej. – Warszawa, 1964. – S. 151 – 161.

453. Studia historia. – Budapeszt, 1952. – 347 s.

454. Schorr M. Organizacja zydw w Polsce az do r. 1772 / M. Schorr // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1899. – Rocznik 13, zeszyt 4. – S. 729–754.

455. Sosinski W. Ormianski epilog sztuki lwowskiej zlotniczej / W. Sosinski. – Kraków, 1901. – 117 s.

456. Topolski J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / J. Topolski. – Warszawa, 1965. – 247 s.

457. Turnau J. Zmiany w polskiej produkcji wlokienniczej XVIII wieku / J. Turnau. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962. – 165 s.

458. Topolski J. Gospodarstwo wiejske w dobrach arcybiskupstwa Gnieznienskigo od XVI do XVIII wieku / J. Topolski. – Poznan, 1958. – 223 s.

459. Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus litbuaniae a b anno 1347 ad annum 1780. – Petersburg, 1860. – T. 1–8.

460. Wawrzynczyk A. Stan badan nad wysokoscia plonow w polnietwie polskiem XVI – XVIII wieku / A. Wawrzynczyk // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1960. – R. 13, Z. 1. – S. 103–118.

461. Wyczanski A. O badaniu plonow zbow w dawnej Polsce / A. Wyczanski // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1968. – R. 15, Z. 2. – S. 251 – 273.

462. Wyrowicz A. Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII wieku / A. Wyrowicz // Przegląd historyczny. – 1966. – T. 57, Z. 1. – S. 15–47.

463. Zientara B. Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w. / B. Zientara. – Warszawa, 1954. – 216 s.

464. Zientara D. Z zagadnień spornych trw. “wtornego poddaństwa” w Europie środkowej / B. Zientara // Przegląd historyczny. – 1956. – R. 17, Z. 1. – S. 3–47.

465. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877–1897. – N. 5–22.

466. Zytkowycz L. Ze studiów nad wysokością pól w Polsce od XVI do XVIII wieku / L. Zytkowycz // Kwartalnik historii i kultury materialnej. – 1956. – R. 14, Z. 3. – S. 437–491.

467. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / D. Zubrzycki. – Lwów, 1844. – 317 s.

О.М. ПАВЛОВА

Навчальне видання

О.М. ПАВЛОВА

**ТОВАРНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА
В УМОВАХ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
(другої половини XVII - кінця XVIII ст.)**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 25.02.2019. Формат 60×84 1/16.

Ум. друк. арк. 29,5. Замовлення № 80. Тираж 300.

Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Видавництво "Терен"

43025, м. Луцьк, вул. Гаврилюка, 14 Тел.: 050-2956548, 096-5880970

teren.lutsk@gmail.com

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України

ДК №1508 від 26.09.2003 р.

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП Іванюка В. П.

43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.

Свідоцтво Держкомінформу України

ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.

Павлова О.М.

Товарна форма організації суспільного виробництва в умовах розвитку національної економіки України (другої половини XVII - кінця XVIII ст.) : монографія / О.М. Павлова. – Луцьк : видавництво "Терен", 2019. – 480 с.

ISBN 978-617-7680-42-9

На основі архівних і документальних матеріалів, даних різних видів публікацій вивчається господарське життя України XVII – XVIII ст. у галузі сільського господарства, ремесла, промислів й мануфактур. Розглядаються товарно - грошові зв'язки та організація господарств ринкового типу.

Видання рекомендоване науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, авспірантам, здобувачам, студентам університетів, академій, інститутів, коледжів, учнів й вчителів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, всіх тих, хто цікавиться економічною історією України.

ISBN 978-617-7680-42-9

УДК 330.34(477):338.3"16/17"